

Ианицеит
З а у р Б ы т ь б а

АЖӘАБЖЬҚӘ
АНЕКДОТҚӘ
АИҒАХӘАХӨТӨҚӘ

ЧАЦӘ ЧАГӘ
ИХТЫСКӘА

ББК 84(5Абх)6-7
Б 93

Ашэкэы атыжъра ахэцса дадгылт Иура Лазба.

Заур Бытэба. Чагэ Чацэ ихтыскэа. Ажэабжькэа, анекдоткэа, айтаҳэахэтэкэа. Акэа, “Акыпцхь Аоны”. 2009 ш., 380 дакыа.

Аобатэи ихартэаан атыжъра.

© Заур Бытэба

Чацэ Чагэ еицырдыруз жэлартэ сатирикын, лафхэао дуун, жэабжхэаоын, жэытэ тоурых-хэаоын, аиаша иашьтаз уаоын, Адсни апсуареи зыгэтыхаз иакэын, быжь бызшэак идыруан.

«Чацэ Чагэ ихтыскэа» – иара изкны жэлар ирхээз, иахьагы еитархэо ажэабжхэеи, анек-дотхэеи, айтахэахэтакэеи реизга шэкэуп. Урт антаны еизган 1954 – 2005 шыкэскэа рыонутка. Хаз шэкэны рапхьа итыжын 1983 шыкэсазы, нас урысшэала, 1990 шыкэсазыхэан. Ари айта-тыжыроуп, иацлақээзгы мачым, урт рызбахэ ашэкэы антэамтан иара Чагэи уи ихтыскэеи рыхцэажэарае ихэоуп, дара зхэамтакэоугы рыхьзынтца, акомментари акны иарбоуп.

Чацэ Чагэ изкны ирхэо, абра иану ажэабжхэа ирыпхьо даапсаны дыказаргь, ипсы идыршьоит, аччара шыхэшэу, уао икэра ишацнацо здыруа рзы, иззымдыруа рзгы, ибзиоуп.

Ацспәа быжыцъараны итазуп, уи амаза ззаанартуа
амтцъыжәаа иоуеит.

А ж ә а л а

I

АХӘЫНТҚАРЦӘА, АХЦӘА,
АТУЦЪАРЦӘА, АЗБАӘЦӘА

ИҶАБУП ҲАА СЫЗИАҲА

Атцыхэтэантэи аурыс хэынтқар Николаи иуа апринц Ольденбургски Гагра дынхон. Абра уи ихазы иргылеит зеипштам ахан ду. Ахан ғыц даныоналоз ачара ду иуит. Абрахь ачарахь уи иааипхьеит аурыс малуаа, акыр зкыз апсуа тауад-аамстацэа, иара убас ажэлар реы унеишь-уааишь хэа зархэоз азэык-оыцбак анхацэагы. Апрынц итаһын апсуаагы хатыр икэырцалар, бзиа дырбалар.

Зны уск атцыхэала Чагэ Чагэ апрынц Ольденбургски икны днеит. Ачара аеҳэара ааигэазахахьан. Ачара ускэа еиладырхаз апрынц Чагэ ишахэтэз еипш дидимкылеит, уимоу, дзызнеиз аус атцыхэанзагы дазымзыроит. Чагэ иажэа цкьа далгаанза, апрынц имацуоы дааипхьан аеуардын хьча ишкэа ддэықэитеит еуардынла лассы дысзааиааит, цьаранза цатэыс исымоуп хэа.

Чагэ ари аоыза аниба, апрынц бзиала хэа наиеихэан, дласны ишьтахькэа иғынеихеит. Цака дахьнылбааз, Ольденбургски иахтынра ахкаара аталарта иағаз агэашэ дукэа инарталан, хыхь ахтынрахьы ихаларц зёыоазхоз аеуардын днадгылеит.

Чагэ аеуардын ашьтахьтэи атэартағы ишьамхы еикэыршэны дынтатэан, ухынхэны уцала хэа наидитеит. Афаетонхьчагы иааирцэиин Гэдоутэ шыказ рхы рханы амоа инықэлеит. Чагэ апша ашэшэыхэа исуа, итатынжэга дағыхо Гэдоутэ иабхэа а-Гыблеи дахьынхоз данааи: «Абра уаангыл, сааит!» – ихэан, афаетон дналбааит.

Гэыобарак иоузар акэхап, афаетонхьча Чагэ ихы наикэикын:

– Апрынц имацуоы цьара цатэуп ихэеит, аха иахьцатэыз имхэазеит, абрахь акэызма апрынц ихата сааишьтырц ахьитахьыз? – ихэан, дцааит.

– Уи арахь даарц итаҳзамызт, – ихэеит Чагэ. – Са сакэын изтахьыз!

– Хаи, ус акэзар, апрынц уажэыгы дысзыцшны агэашэ акны дыказар акэхап!.. Хаи, рацэа сызит!.. – ихэеит афаетонхьча.

– Ушакэйтра, – ихэеит Чатэ Чагэ. – Атэыла бгама баша нхаоык зны затэык апырың иеуардын даланыкэазар! Уара упырың хара хдаскэа бзианы идыруеит. Ионы, харантэ, Очамчырантэ асас данаа, ибзианы дидикылеит, иахьутаху лассы унанагап хэа, аеуардын иитеит. Изхысхэаауа, абас еипш сидикылеит. Уаныхынхэлак, машэыр камцакэа дганы дынсыжыит, итабуп хэа ихэеит хэа сызиахэа.

ЧАТЭ ЧАГЭИ АУРЫС ХЭЫНТҚАР АЛЫҚЪСАНДР III

Аурыс хэынтқар Алықсандр III ипхэыси ица Николай II иманы Апсны, Цсырзха, Афон Ғың хэа хьзыс изыртаз ашка дааит. Абрака ахэағы инхоз иуацэак ркны сасра дыкан Чатэ Чагэгы. Уи агака дахьналбааз, ахэынтқар ипылоз ауаа дукэа доарыдгылт. Ара икан ацааоцэа реихабацэа, иара убас атауад кэыпш Гьаргь Чачбагы*. Уи ибзианы дидыруан Апсны иахьабалакь зызбахэ неохьаз Чатэ Чагэ. Уажэы ара даниба, ахэынтқар иахьипылоз уехалархэ хэа днеипхэеит.

Ахэынтқар, уи итаацэа, нас иара ипылоз зегьы хыхь зыр-гылара иағыз ацааоцэа рхан ашка реынархеит. Уа иааигэан, рацэак бжэамызт азы излахалоз амоа уархалла ихкьаны ирзыкарцеит. Ианхала, рацэак инымхакэа, рышьтахька ил-бааит.

Ахэынтқар ипхэыс Чагэ цсуа матэала деилахэаны, дгъазгъауа данылба, абри дызустада хэа Гьаргь Чачба диазцааит. Ари Апсны антыцгы зызбахэ неохьоу алафхэао ду, ажэабжьхэао, аурысшэагь здыруа Чагэ Чатэба шиакэыз анлеихэа, ахэынтқар пхэыс, илахаз лгэы иахэан, лхатца иалхэеит.

*Гьаргь Чачба – Гьаргь Дырмит-ица Чачба (Акэа, 1847 – 1918) Қарт губернаторс дыкан, обер-хофмейстер ичын иман, аурыс хэынтқар Алықсандр III ипхэыс Мариа Фиодр-ипха лканцелиариа деихабын 1905 – 1915 шыкэскэа рзы. Москватэи ауниверситет аиуристтэ факультет далгеит 1868 рзы.

Ас захаз ахэынткар Чагэ дааипхьан, ихшыюпарра пи-
шэараз:

– Иутахызар ачын ду устап, абра Афон Ёыц апааюцэа
рќны уанааилаќ, абас ауархалќэ узкаршэны иуцылартэ
еипш, иахухэаауазей? – ихэан, диазцааит.

– Итабуп, уххь згеит, аха ус аќацара иапсам... Апааюцэа
аќэшахатымхар хэа сшэоит, – ихэеит Чагэ.

– Избан?! – дцааит ицъашьаны аурыс хэынткар.

– Избанзар, сара уаю гарк соуп, ара сааицыпхьаза
апааюцэа ауархалќэ каршэны ачеицъыка сзыќартцо иалагар,
лассы-ласс ааира самхалагоит. Ус лассы-ласс ааира салагар,
ари хихэом, ачын ду зышэтаз хуархалќэ ирхеит хэа шэышка
инеины сзашшара иалагоит. Убри аќынтэ, уххь згеит, исымх,
исыќэнагом сара убри аюыза ачын ду, еиха еигъуп, сапсуа
нхаюны сшыќоу сыќазааит!

ИШӨТАХЫЗАР – ИЖӨГА!

Чацэ Чагэ Цыгьарда аќытан ачара иахэан. Аены абра еи-
зеит асасцэа дахьќэа – абжьюаа рыќны унеишь-уааишь хэа
зархэоз анхацэа нагаќэа, тауад-аамстцэа.

Ачараёы атамада акымќэа-юбамќэа еишътаргыланы жэа-
цэыцак дрыхныхэан ианижэ, ивараё итэаз Чацэ Чагэ иитеит.
Чагэгы урт ажэаба анижэ, иааигэа итэаз атауад Гэылрыпшъ-
ица ишка диасит, жэоахырла ицон.

– Кыр рыќэуцама, Чагэ, арт ацэаќэа, мамзаргь ус баша
исутоу? – дцааит атауад. Ускантэи аамтазы абас ачараќэа
рыќны анхаюы иижэыз иапэаќэа тауадк иитозар, аќэца
ќаиптар аќэын. Аќэца хэа иќартцоз, шамахамзар, рахэтиаан:
аёыќэаша, апсаса, ашьамаќа бзиа ухэа убас егыртгьы.
Чагэгы иќаипцаран дыќааз, атауад ас анихэа:

– Абарт ацэаќэа ирыќэстоит зеипш уаюы имбац
акамбашьхьа бзиа! – ихэеит.

– Хох, убри аюыза арахэтиаа бзиа уара иануста, уахатыр
аќынтэ, енаќгы иудмырхалаќэа ауаа нашътны изгоит!–

дгэыргъатцэа даацэажэеит, Чагэ игэыргоа дагозшэа, атауад цсыцэгъа.

Адыргоаены Чагэ изымдыруаз шьоукуы иашта иааталеит. Урт атауад Гэылрыпшыица акамбашьхъаз инаишьтзаап.

– Сара сажэа ажэоуп, – ихэеит Чагэ. – Аха рапхъа шэаан аоныка, астал ахъ, нас шэыззааизгыы жэгап...

Кранырфа-краныржэ ашьтахъ, Чагэ асасцэа днарапгылан иёынеихеит. Аоны иахъааватцэиз адэхэыпш ыкан, убрака хэаса дук ашьбата ашаха акэыршан цэыгэагэ дук иадэахэалан.

– Абар скамбашьхъа ахыкоу! – ихэеит Чагэ.

– Ишпа, уара, аоы уашьума?! – ицъаршьеит асасцэа, рыгэгы иалсит. Ари иаабац хэасоуп, цъаракыр иуцэцар хэа ушэома, ацэыгэагэ ыптацан иадэахэало! Анцэа иныс, ас казцаз уара ииашацэкъаны аоы уашьыз!

– Хай, шэара еснагъ Анцэа цыла зиталаша, апсуа кэра ду нызтша сьасасцэа!– иеырхыкэцаны ёааитит Чацэ Чагэ. – Иабажэбахъоу абри аоыза ахэаса бзиа! Дарбану абри аоыза ахазына камбашьыжэк азын иузто? Пцхэ астом, цшы астом, арахъ есышыкэса ршык* хэа снаржэуеит, кэахак хэа сёанацоит, аха уи еипшу Апсны иузыпшаарым! Уи амацара аума, изакэытэ уарениоузеи иалцуа – таацэак хайлнахэоит! Мап, атауад иаабац акамбашьхъажэ шцаисто, абри аоыза гэык-цсыкала истоит! Зеипш камлац хэоуп саргыы ишиасхэа. Ашаха аанкыланы шэырахэтиаа жэга! Ус схэеит хэа, ишышэтаху: шэтахызар – ижэга, шэтахымзар – иказ. Сара исусу сажэа анагзароуп!

ЧАТЦЭ ЧАГЭИ МАРШЬАН ДЫРМИТИ

Ёнак зны уск ацыхэала Чацэ Чагэ Маршьан Дырмит ионы днеит. Дырмит Чагэ избэхэ акырынтэ иахахъан, убри акынтэ дихыхэмарны лафк илихырц избит.

* Аршы – ауатка.

Мачк аабжьысхъан еипш, асас астал ашк днарцхъеит, Дырмитгы днеины днаидтэалеит. Ус Чагэ иааган иааим-цадыргылеит цъам гэааа дук азна ахырцэы, амхатэ атыпан ачымскэыл хыршэланы.

Дырмити итаацэеи Чагэ иихэарызеишь, икаицарызеишь хэа, ицэытаччар цэгъа ирымбо, изыпшуан.

– Сараисыздырзомызт, Дырмит, атауадцэабриакараажьы мыцхэ дзыркуаз, – ихэеит Чагэ, зыхэда хырчаа иацхъа итэаз атауад дпышэырччо днеизыпшын. – Икалазеи хэа сыкахын, егы, аус зуа анхацэа дара ракэушэа, абас чамскэылла акрырфозаап! Сара сакэзар, ачамскэылкэа ртыпан амхатэ хэыцкэа ракэын ирыстоз, убарт рыла ирфалааит!..

Ари захаз атауад шэпа-жэпа ду Дырмитгы даамхаччеит, иахаз игэы иамыхэазаргы, дымгэаазшэа каицеит, избанзар иара иакэын Чагэ алаф илзхырц иалагаз.

ЧАГЭ АТАУАД ИГЭАЦХА ШЫНЕИГЗАЗ

Алма Ачба еицырдыруз тауад гызмалын. Ёнак зны абра Чацэ Чагэ дахънеиз Алма ус ихэеит:

– Кыжэ жьык афара сгэапхоит, Чагэ, ицшааны исзааугон-даз, уареи сареи хайдтэаланы ихамфарыз!

– Уара иугэацхаз анагзара сара акрахсырцуама, аха сёы аапсаны икоуп, уи уакэтэаны уажэы акгы узашьталом, – ихэеит Чагэ атакс.

– Ибзиоуп, уёы ус иаапсазар, ара иказ. Ухынхэанза краёарцап, крадыржэып, апсы адыршыап, уара са сёкэа иреигъу унацэа зкэукуа акы кэадырны иуртоит, акыжэ уашьтал. Амала абжьуаа рыкны иреигъу ззырхэаша цшаа. Ара сыоны усасуп егъа умхэан, иреигъу сасуп... Уара узоуп саргы изыстаху... – ихэеит Алма.

...Чагэ Алма иекэа иреигъыз дакэтэаны ахтыпра аштэ дынткэеит. Мчыбжьыкгы ихабар рымбазеит.

Абри аамтала Чагә атауад иеы дакәтәаны итынхацәа азәырҕы рбаразы дрылсит, ишыказ-ишаныз еиликааит, нас Гәыц Апста игылаз Алма ихышыцәа рыкны дынкылсит.

– Алма сас дахык дитоуп, хатыргы дуны икәитцарц итахуп. Уцаны иреигыу кыжәк рымхны иаага хәа сааишытит, сахынеиз, ихашәымцозар, аа, иегы сахыакәтәоу! – ихәеит Чагә.

Ахышыцәа, ари аоыза анраха, иоалацшны иреигыыз кыжәк иртеит. Рытауад ду ус анитахха, дара уаха икарцаран икааз.

Амра цлак ашәара иохалон еицш, абжымыш рыены, Чагә икыжә иеыхәда икәкны Алма иашта дынтәлеит.

– ...Абжыуаа зегы сырхысит, ацыхәтәан зегь реиха ажыы змаз акыжә бзиа сақәшәеит! Изтәуи, измысхызи ара иабатаху. Аус злоу, иугәацхаз кәсцәеит, нхаоык иахасаб ала, суал насыгзеит, – ихәеит Чагә.

– Акыжә замана уцшаазаап, абжыуаа рыкны моу, Апсны зегы уахысыргы ас ажыы змоу умцыхыамшәар калап! – ихәеит Алмагы игы иаахәаны, Чагә иааигаз «ахамта» илапш акәымго. – Изтәу, измухыз, ишимухыз абахтаху, иара ара иказааит!

Ахәылпаз Амра аташәамтаз изхара кыжә жыы ыфаны, атауад ихардан оы ала икыаф гәгәала икәцаны, иара атауад ихата ихы изымдыруа аоы даршыны, зыцсы зшыахыаз иеы доакәтәан, ахтны ашта цәгәыхаа ашытақәа ланцаны, дцеит Чацә Чагә.

Мышкәак аабжысхыан, Алма Гәыц Апстака ихышыцәа рахь дцеит. Уа дахынеиз еиликааит Чагәи иареи еицырфаз акыжә иара ихата итәы шакәыз.

ЧАГӘ ДГЫЧЫОХАР ИТАХЫМ

Атауад Алма Ачба чара кыәк иман. Уи абрахь иааицхәеит Чацә Чагә иеицш унеишь-уааишь хәа зархәоз егырт

анхацаагы. Алма ас зыкайтаз уи тауад-аамста реицш анхацаагь хатыр рыкэицоит хэа рхэарц азоуп. Атауад – жэйтэзала тхагэадад акэын, нас – тхагэад.

Иандыртэа, аныхэаёакэа ахьныркылоз, Алма Чагэ дныхэауа, ацэа шытыхны ус ихэеит:

– Сара тауад-аамыстеи нхаои хэа еилысхуам. Абзиа – дыбзиоуп. Иахэа абра дыкоуп Чацэ Чагэ, иныхэаёа ныскылоит. – Нас Чагэ иахэа ихы наирхан: – Агэабзиареи амазареи Анцэа иуиталааит! Апсны икэынхо зегы реиха амал уоуааит!..

– Уаа итабуп, Алма, амазара мап ацэыскратэы, аха сшэоит, ускан... – Чагэ иажэа неимыгзеит.

– Ускан узыцэшэо закэыз? – изеилымкааит Алма.

– Амазара ду соур, сгычэы духар хэа сшэоит, – ихэеит Чагэ.

Ари зегы арччеит, иара атауадгы дналацан. Аха нас:

– Избан узгычыюхо?! – дцааит Алма.

– Аиеицэка?! –

– Избан иара?! – ицааит егыртгы.

– Саб цсэа шкэакэа, Абрагэ, ихэон зегэ реиха ибеиоу, зегэ реиха дгычэоуп хэа, – ихэеит Чагэ ирлафны. – Убри ауп сзыцэшэоугы...

Итэаз амалуаа азэгы игэамцхазаргы, ирындмырцшит. Алаф азы астал акны игэаауа ажэладакэа роуп, иапсуарам азы.

АТАУАД ИЧГЬАХЬА ЕИШЭА

Тамшь акэу сгэалашэом инхоз атауад Хабыгэ Ачба зчеицыка бзиаз уафын, аха ацэаёа баапскаэа иман. Уск атыхэала абри ишка анеира икэшэеит Чацэ Чагэ.

Аишэа бзиа издырхиеит: акэац зны, ижэны, акэтыжэ, ахардан фы ухэа иарбаныз икамыз.

Акрыфара хэа ианаатэа, Чагэ иапхэа икэгылаз асаан ижэыз жыхэта бзиаак аанихит, аха излапикоз хэызба има-мызт. Камала усгы ипыркком.

Атауад Ачба ус цасс имазаап: хэызба зыкэнымыз асас, акэац имтцхны акэыд имтцаиргылон. Убас изиуит Чагэггы.

Чагэ икэыд даахан ҕацакэак ифеит. Нас иацэца ыышьтхын, иохтэаланы:

– Сгэы иалсгэышьеит, Хабыгэ, узыниаз агэакра... – ихэан, ижэит.

– Ари иаанагоузеи, Чагэ?! Анцэа имтала аоны зеггы хаибгоуп!.. – ицьеишьеит атауад.

– Анцэа ицьеишьеит, ус акэзар! – ирхыкэцаны атак наиитеит Чагэ. – Җацсуа цасла, акэац атыцан акэыд ахьумтцадыргыло аиныхрае ауп. Акэац сымтцхны акэыд ансымтцадыргыла, рыцхарак каланы аиныхрае сыкоушэа збан, уи ауп изхыстэалазгы... Аиныхрае, ишудыруа еипш, ихумтэалар цасым...

Абас Чагэ Хабыгэ атак изыкаицеит.

ЧАЦӨ ЧАГӨИ МЫРЗАКАН АЧБЕИ

Атауад Мырзакан Ачба Егрта дынхон. Уи анхафы Чацө Чагэ избахэ ас ибзианы ианиаха, даапхьан лафла дацаирхарц игэы итеикит.

Атауад уитахуп анырхэа, Чагэ дааит...

– Ажьтаацэа скэаца ицоуп, аха рыцхарас икалаз руазэк дахыкэлаз ишаха кьаецаахеит, изылазом, икоуцалакгы иапысшыша цшааны исзааугароуп! – ихэеит атауад, ишьамхы еикэыршэны дахьтэаз.

– Ибзиоуп, уи удааоым... – атак ныкаицеит Чагэггы.

– Аха, умбои, ашаха цслымзтэуп, уара иаауго апшьтэггы цслымзтэызароуп, – ихэахт Мырзакан гызмал. – Уара удаггы уафы изаагом... – хэа усгы нацицеит.

– Ибзиоуп, – ихэеит Чагэ, дааипхьхэыцаан. – Амала уи апла снацапшыроуп, икьаеҳаз апслымз шаха збароуп, ушьтан зака аппатэу здыррацы. Исшэап, иззап, уацэы ашьжымтан ирмазеины ара иусырбап!

Абас Мырзакан дацахеит.

АЗБАО ИЦХЭЫСИ ЧАГЭ ИЕИАХЭЕИ

Чацэ Чагэ аехэа имамызт азы икаитарц итаххеит. Ианыкастах, ачамхатцла иалсхып избын, Ачамчыра хэа иахышьтаз, Ахалзга* амшын иахыалало аоадахыала иказ ачамха еилачырахь ихы наирхеит. Ачамхақэа Азеиқэа апшахэаеггы иуцылон.

Дышнеиуаз, Ахалзга ахықэантэқьа чамха каиматк, аехэаггы алцуа, илацш наахеит. «Ачамчыранза сызцом, уатэи ачамхақэа шыта иқэзаауеит, иказааит», – ихэан, иибаз пканы, ирыцкыаны атыцэаара далагеит.

Адырсоены зыбжа тыцэааны инижыыз иехэаеы дааизар, иабакоу, ауха ашьха ақэа гэгэа аузаап, Ахалзга хыцны иагахьан.

Издыруда цыаракыр ихықэнажылан избозар хэа такэы дцахьан еипш, данынацш, изымдыруаз азэы иеихэа адтэаланы ахахаирахэа гэамжыатэла атыцэаара даеуп.

– Ари са стэоуп, – ихэеит Чагэ, – Ахалзга иаган абрахь ихықэнажылеит.

– Уара иутэын... Уажэы са исыцшааит, азы иамсхит, иахьантэи ашаракгы атыцэаара саеуп, уусс иалоузеи шыта?! – атак ныкеитцеит атыцэаара иаеыз. Уи Еснат захьызы уао беиа качбеик иакэын.

Ажэакала, аехэа еимакхеит.

Еснат доықэлан Очамчыра дцан, иидыруаз збаоык аус иуан, Чагэ хэа гэыптэык сиехэа сымеикит хэа дашшит, аусгы калартэ икаитцеит.

Рацэак мырцыкэа Чагэггы Еснатгы Очамчырака азбао дрыцхьеит – аус еилдыргон.

– Аехэа сара истэуп, избанзар Чагэ азы ицэагеит, сара избан иамсхит! – ихэеит Еснат азбао ишка. Аусгы абриала ирзбарц ргэы иштаз, атыхэтэантэи ажэак стахуп хэа, Чагэ доагылан, азбао ихы наиқэкны:

*Аалзгоуп, ажэытэ хьыз, ажэытэзан – Ахалзгажэ(а).

– Уххь згеит, азбао, зцаарак сымоуп, атак узыкацар, нас сара апыхэтэантэи сажэа схэоит, – ихэеит.

– Ахазына, усазцаа! Зцаарас иааутаху зтак сзыкамцо хэа акгыы ыкам! – дааехэеит азбао, шыоуку-шыоук збаоцаакэак ишырдырло еипш.

– Ус акэзар, уххь згеит, азбао, исахэа: азиас хыцны удхэыс дагеит, иаххэап, ажэа акынтэ. Азэы дамихит. Аоныка дугу, дамызхыз дизынуужьюу?! Дызтэхода? Иара иакэу, уара уакэу?

Азбартае еизаз ауаа ааибарччеит, азбаогы, иихэаша дакэымшэо, атак ныкеицеит:

– Еилкаауп, сара дыстэуп, иара дышцеитэу?!

– Ус акэзар, уххь згеит, сиехэагы сара изгоит! Удхэыс уара дутэызар, сиехэагы сара истэуп! – ихэеит Чагэ.

Абас Чагэ иехэа рымихит.

ЗАКА АХЭААХЭТӨЫ УИЕИПШУЗЕИ!

– Иабыкэу, дад, абра ашьал-касқэа ахьыртиуа адэкьан ахьыкоу? Сеимдан – избом, арахь мачкгы сыццакуеит... – ихэан, Очамчыра азбао дахьтээз ашэ ихы ныонакны дцааит Чацэ Чагэ. Азбао ишэ амоаду авсны ицон.

– Исыздыруам, сара схэаахэтыозам, сызбаоуп! Акасқэа ахьыртиуа сара издыруеит хэа угэы изаанагеи?! – ихжэаны даацаажэеит уа итээз ачынуао-азбао, ахацгылара усгыы иеазимкит. Ари зуаохжэарала азэыроы ирдыруаз збао-цартышагаоын.

– Абра сшавсуаз уанызба, хэаахэтыок сихоашьалан суазцаан... Ахэаахэтыоцаа дара-дара еибадыруеит усгыы... Хай, Анцаа ишэиааит, зака ахэаахэтыо уиеипшудеи!.. – ихэеит Чагэ атакс.

ЧАГӘ ДДУКАТУП

Очамчыра инхоз атуцъар беиа Мыстаф имаз-ихзыз зегъы, ашәи акәшәазшәа, илыкәблаа ицеит.

Атуцъар игәы пжәо, ихы пжәо даанхеит. Нак-нак ишыкаитцашаз дазхәыцуа, итәы зкәу игәаларшәо дышнеиуаз, ихатәы крыфартафәы зны уалла хәа Цьарнас захъызыз нхафык хә-кәтагък шифеицахъаз ааигәалашәеит.

– Арт ахәкәтагък уи аахыс исымазар, фышә кәты рхылцхъазаарын! – иааицхъазеит акачбей-блы. Нас Цьарнас дахъынхозгъы идыруазаарын, ауафы диницеит, абас ауп, абриакара стәы ситааит, мамзар, аус дастоит хәа.

Цьарнас акәыткәа изанын, аха фышә изтодаз, мап икит.

Очамчыра итәаз азбафйи Мыстафи еибадыруазаарын, иааицәажәан, фышә кәты Мыстаф иоуратәы, убри ахьтә абжа параны иара азбаф иго икаларатәы аускәа шытырхит. Аха ари Цьарнас акры идыруама, ас калап хәа игәгъы иаана-гома.

Рацәак мыртыкәа Цьарнас азбартахъ ипхъан иускәа зеипшраз, икәыз ауал зака аназын канатцаз, ишшәатәу ухәа зегъы иархәеит.

Цьарнас икаитцара изымдыруа дхынхәит. Ихы кны дхәыцуа дыштәаз Чагә данааигәалашәа, иныкәыршәны дцан иказ зегъы иеихәеит

– Сара сузыкәгылоит дукатс, хъчафыс, – ихәеит Чагә.

Аусзбара аены азбаф убас имоапигон, атуцъар итәы иагартә еипш. Ишытадаз ақыта нхаф – фышә кәты наган икәырцон.

Апыхәтәан Чагә ажәа иган Мыстаф иахъ ус днацааит:

– Ишухәара, уххь згеит, акәтагъкәа ус ижәны акәу, ихырпыккаланы акәу ишифеоуца? Мамзаргъы ажәра рыгзу?

– Ажәра шпарыгыз, зынза ибзиазааны ижәын!

– Нас ус акәзар, сара иахъынзаздыруа, ижәу акәтагъкәа акәчар рхылцуам, Цьарнас фышә кәты зишәарызеи?!

– Ус акәым, исфыташәеит, акәтагъкәа мжәзакәа ауп ишиста, ишазаз ифеит! – даахәит атуцъар.

Чагә азбаѡ ихы наикәикын:

– Мыстаф иашшыцхьыз мап ацәкны, ахарапса иршәатәуп. Рапхьа акәтагькәа зжәит ихәеит, нас даахәын иазан ихәеит. Азин изтада икрыфартаѡы крызфарц инеиз акәтагь аза иҕапара? Ахәахәтра апкаракәа еилеигеит, ахарапса иқәпатәуп!!

Еизаны итәаз ауаа ааибарччеит. Азбаѡгыы ыырчча ныкаитцан ус ихәеит:

– Ибзиоуп нас, Цьарнас иифаз ахәкәтагьк ишифаз еипш изтәу изирхынхәаит, сара абриала аус асыркуеит.

ДЕИЛАЦСЕИТ ХӘА САРХӘАН...

Адунеи икәу ауаа зегьы абзиақәеи ацәгьакәеи хәа ишоит. Аха икахуп зыцәгьеи зыбзиеи еикароу хәагьы. Абас иказ дреиуан Лыкә хәа Чагә иидыруаз азәы. Уи Акәа азбарта акны мацура шыахәк дахадыргылазаап.

Чагә Акәа дыкан, ари аниаха, дызбап игәахәын, дныдгы-леит.

– Уаазцазеи? – дцааит Лыкә.

– Узбарацы, – ихәеит Чагә.

– Сбара сыздырцәом, аха цьара акы уамыргәакуа укам, убри азы акәхап узаазгьы... – даацәажәеит амацура зыртаз.

– Кох, ишпоухәоу, Лыкәхеит, узбарц смаакәа, уздыруаз шьоукы деилапсеит хәа сархәан сааитеи! – ихәеит Чагә, дындәылцынгьы дцеит.

УРШЫЗ ЦЬЫСШЬАН...

Цхны шоура мшык азы акәын. Чагә Ахалзга ахықәала амѡаду даныланы аоныка дцон. Днапшызар, амѡаду зытгыз ачамха ашәшьыраѡы азә дыхәхәаза игәы ѡарханы дшышьтаз илапш наиаахеит. «Дыцәоу, дыршыу?!» – игәы иаатиҳәаан, днеин днеихагылт.

Апла дыцаиан дыцэан еицырдыруз абаодан, аашьяо Маач хэа азэы. Уи апла амахэқэа иркылцханы иёацхоз амырхэага хьяасгы имкыкэа, ицында ду иахаабыцуаз амтцэа зынзагы имбазо, ихы хахэ кьацсак икэцаны акэын дшыцэаз.

– Маач уоума?! – ибжы ааиргеит Чагэ, аха ицэаз дмаацшит.

– О, Маач, уаацшы!.. – ибжы еитанаикэиргеит Чагэ, аха Маач даацшуамызт.

Маач иаарцшра шуадаоыз здыруз Чагэ ихылца ааихи-хын, апсраёы еипш ихы даасуа, ибжы рдуны ишьтаз ицэуара далагеит.

Чагэ ибжы гэаоа Маач ихэдабжы ацанарзын, Маачгы ацэа даалцны, дгэааны Чагэ дизицшуа, ёааитит:

– Иууазеи, уара, Чагэ, уеилагама?! Сыпсы штоу умбазои?!

– Кох!.. Упсы тоума, рыцха?! Хаи, Анцэа иара ицьшыоуп! Абрагьцэа уршыыз цьысшан... – иеиуатэны даацэажэеит Чагэ. Нас ус нацицеит: – Ухала зацэык угэы оарха, арашэараамта кайматха, абра ар рымоан апла амцан ушышьтаз анызба, Анцэа иумхэан,аха азэы уишыыз цьысшан...

ИХАГЫЛАРТА РМОУР ХЭА УШЭОУМА?!.

Хакэыцэ даамыстан. Уи иакара иауз ауаоы ицшаара удаоын. Убри акэын бзиарас хэа дызлаказазгы. Ёырхыкэымцак, уао хжэак иакэын. «Хжэа» хэа иныцакны анхацэа изырхэон.

Хакэыцэ данцсы, аамстараёы ишапыз еипш, аиныхра ду карцеит.

Апсыжра аены инеиуаз-иааиуаз рзы Чагэ еилыргаоыс ддыргылеит. Уи игэыла Цлыи Шьханыкэа бгаоын. Еимкьарак инакэыршэаны Шьханыкэа, Чагэ илаба кны да-хьгылаз днаидгылан, даахэытхэытит:

- Усоуп, аха... – ихэеит Чагэгы.
- Ус акэзар, иахэтоу акгы хэатэзами?
- Изхэода?..
- Уара!

– Хэчык ипшзамхар калап, аха... – дааипхьхэыцит Чагэ. Нас Шьханыкэа илымха дынтахэйтхэйтит. Шьханыкэагы ихы ааирцысын, ацэуацэа аазыдгылаз истол ахь ифынеихеит. Урт хэоык ыкан. Убарт ирышьтагыланы ацэуаоцэа рацэаоны ашта иааталеит. Ишапу еипш, рызегы астал ашка реархеит.

– Чагэ ауаа рацэаоны иааиуеит, хэоык насышьтыр калома?... – ибжы рдуны Чагэ ихы наикэикит Шьханыкэа.

– Шьханыкэахеит, ушпапаауеи, ыы, Хакэыцэ зака дауз ухаштма?! – ихэеит Чагэ, еырцъашъа катаны, – Иаашты ишыхэоыкугы, ихагыларта рмоур хэа ушэома?!

Ари захаз, анхацэа, ркышэ ачча аакэххит.

АХАШХАТЭАРАКЭА РОУП ФЫЗЫМТУА

Ари калеит Очамыра. Акалакь агафала дышнеиуаз уаа ееилахэа-ееилацакэак днарывалт Чацэ Чагэ.

– Уа мшыбзиахэа! – ихэан, иахьгылаз апсшэ нареихэеит. Аха урт башала еилахэаз Чагэ иапсшэа атак ирымтеит.

Мачк днаскъан, даатэиин, деитанарыдгылан апсшэа еита нареихэеит Чагэ.

Азэгы атак каимтеит.

Чагэ ари игэы иалсит. Ус акэзар, ихайбарбап шэареи сареи хэа, ахынтэ раан даарыдгылан, аоы дашьушэа катаны, зык нкеитэаразы иеирмазеиуашэа дналагеит.

– Уеилагама?! – ицьеишьеит азэы.

– Ауаа хыхьгыло умбазои?! – игэы иалсит егыи.

– Ххашхатэаракэо цьушьома?! – ихэеит инаостэи. Рыхоыкгы туцъарцэан.

– Хо, уара, шэыпсы тацэкьома?! Шэхашхатэаракэаз цьысымшьаз аңышэымтза... – ихэеит Чагэ.

II
АПАПЦӘА, АХӘАҘЬАЦӘА,
АҘШЫҠЦӘА

АНЦӘА ИХӘЫ АПАП ИГОИТ

Елыр апаартахь ауаа маҗоымкәа инеиуан. Убрака, ауахәама аонутка, зегъы иахьырбартаныз апара зтарпсоз сындыкәрак гылан, хыхь ала атапкарста аманы. Убрахь акәын инеиуаз зегъы апараҗырп ахьтарпсоз.

Чагәгы дмачын, абрахь днеит енак зны. Ауаа дрылагыла, гәаран дыкәгыланы дышнеиуаз, ипаракәа асындыкәра итампсакәа апап иҗыбахь рёйнаирхеит.

– Арахь акәым, – ихәеит игәы иамыхәазо апап, – Анцәа ирто апаракәа абни ашәындыкәра, еипшны игыло айкәацәа кәацә итарпсоит, убрахь икаца!

– Спаракәа аитапра бзиа ирбазом, – атак ныкаитцеит Чагә. – Уажәзы уа италоит, аха нас арахь ииасуеит. Иаҳа еигъзами ишиашоу италар?!

Апаарта инеин ионагылаз ауаа Чагә ари иихәаз анраҳа иааибарччеит, изгәампхазгы дкалазар акәхап, аха.

ЦЪАНАТ УЦАР СТАХУП!..

Чагә дмачын, аха избахә гахьан. Ашыкәсан ашьхашә рацәаны илбаарган, иман Очамчырака аҗьармыкәа ашқа дцеит.

Ашә шитиуаз, ижакәа цагаза, харантә иидыруаз Кәымтыт хәа азәы днаидгылеит. Уи дыпшонын, убриалагы иxy ныкәигон. Дахьпшуаз зака иуталакгы игон. Жәабагы игон, шәкы иутаргы, еилазар, ипырганы исырхынхәуеит хәа далагомызт, ишеибгаз игон. «Адырга зымго – цъанат ицоит!» – ихәон иара.

– Ашьхашә бзиа стахуп, зака хәа иутиуазеи? – дцааит Кәымтыт.

– Шәхак х-кәрышк, – ихәеит Чагә.

– Ибзиоуп, иреихазоу ашәхак сзалх! – ихәан, икьаса-паратра аацәырган атапшра дналагеит Кәымтыт. Такәы

деимдон, аха дзышътаз ахкэрышк анимба, абазк аатиган игэы иамыхэазо Чагэ иахъ инаирххеит:

– Уст, кэрышк сызурхынхэуеит!

Чагэ ашэхак Кэымтыт ииркын, уаха цыргагы иимтеит.

Кэымтыт икбаса амыркзакэа икны пытк дгылан, нас ицбашьаны, игэгы иалсны, даацэажеит:

– Еицырдыруа апшоы сыргылан сумоуп, сырпшыны... Акэрышъ умырхынхэзои?!

– Саргы апшышъа сцеит, саргы сыпшоуп! – ихэеит Чагэ.

Кэымтыт ицбашьаны Чагэ днеицапшит.

– Апшоцэа усоуп ишыкоу, – иажэа инацитцеит Чагэ, – рнапэы инаддырклакь, ипараз-ишьараз, ишеибго иргоит, иукэнаго ацырга уртазом, ыы, уара уакэзамыз ацырга зымго, цыанат дцоит хэа сазхэоз?! Ацырга устэзом, уаргы цыанат уцарц стахуп!.. – ихэеит Чагэ.

Ааигэа игылаз, Кэымтыт гызмал-качбеи дыздыруаз, дызымдыруазгы, ари аоыза анраха, иааибарччеит. Кэымтытгы Чагэ избахэ имахацкэа дыкамызт, имакра апсам избызар акэхап, ишэха ду иман дцеит.

НАРЦЭГЫ АДГЫЛ АКНЫ ЕИЦШ ИКОУМА?!

Атыркэа Мамет азлагара дахатэан. Уи иара ихатэы акэын. Убри адаггы муллак иахасаб ала дырдыруан. Абри амуллара уи азлагара аастагы ахашэалахэы инатон.

Амулла Мамет избахэлахаит Чагэ изааигэа инхоз Мсыгэда хэа такэажэык. Убри икынза дцарцгы лызбит, аха, иабакоу, атыркэшэа лара илыздыруамызт, иаргы апсшэа изхэомызт, изеилибамкаар хэа дацэшэеит.

Мсыгэда дышхэыцуаз Чагэ атыркэшэа шидыруаз аалгэалашэеит. Днеин дихэан, амулла Мамет иахъ длыман дцеит.

Мамет азлагарае акэын дахыыказ. Абра ианнеи, Мсыгэда лхэырцбан аеахэага амахэыч ааплыртлан, икацшьза изны

акэты аатганы амулла инаимталцеит. Акакан, алахароа, араса ухэа Анцэа илирбаз зеггы изналгеит. Хазы ацара илтеит. Нас дызнеиз, дзыргэакыз иалхэеит.

Амулла Мамет, Мсыгэда данылзызыро ашьтахь, икэыркан ааиртын такэаамта дахэапшуан.

– Шэыоныазааигэара аюстаацэа амоуп, убартроуп быцхыз баацскэеи баазыниоу агэакрацэеи зеггы зыхкьо. Сара амулла шэкэы бзыкастоит, уи быманац ахахаи акы бацэымшэан, зеггы ыкэнацоит. Амала дара ибцэырзарц иалагоит, ибыцэмызааит, еснагь быхэда иахаз! – ихэан, амуллашэкэы иоит. Нас ацэашьаршь оакэыршаны, иреицарсаны итазахны илитеит, лыхэда ахатара ада ус амамкэа. Ацыхэтэан, даеа мызкы ашьтахь баароуп, бшыкалаз-бшанылаз сабхэароуп, сназыцхаша акы бзаагарггы бзиоуп хэа леихэеит.

– Абри хара хдунеи акны аюстаацэеи ацънышцэеи рацэоуп, нарцэггы икаларушь, ранацъалбеит?.. – амулла днаиазцааит Чагэ.

– Нарцэггы аюстаацэа ыкамкэа, цъанатцэкъа изталом, аха... Зны-зынла реырфашьан ианталоггы калоит, рхэоит, – ихэеит Мамет, ари сзацэажэо ауао газа иоуп хэа игэы иаананы.

– Ус акэзар, нарцэггы муллادا уаоы дхэартамзаап убама, цъанатггы итазами амуллацэа? – дцааит Чагэ.

– Муллادا цъанат зхэартгоузеи! – атак ныкаитцеит Мамет, инацэа ажэоан ахь ирххо. – Адггыл мацара акны акэым, урт ажэоан акынггы ауаа рыхэшэтэуеит!

– Ассир, изуцац ит хэа!.. – ихэеит Чагэ. – Ус акэзар, нарцэггы адггыл акны еипш икоума? Убракаггы амуллацэа рхэы иацаланы ирызнаргоушь?!

ЧАГЭ АПСЦЭАХА АЦАРТЫШ ИИТЧИТ

Уи ашыкэсан ачымазара ссацэа рацэахан Чагэггы игэы баацсхеит. Иарггы хьтак сылалан сеицэахар аткыс избын, дышьталеит. Ускан дкэыпшын.

Апшоы Крымса ари анлаха, дшашыцылахъаз еипш, сагызапшып, апшрапсагы рымсып хэа, ачымазао усгыы днеин дылбар акэын, чмазаобарахэа дцеит.

– Жэытэ нышэынтрак азааигэа апсы-лапш гыы ипырхагахеит, убри ауп игэы зыбаапсха... Деархасуоу? – ехырцаа калцеит Крымса дахънеиз. – Сизапшышан, аха хъачачпсада иауам, рхэоит... Ааит, дтарблааит апсцэаха!..

– Ааи, ус акэгэышыоуп, Крымса, аха, иабакоу, багхеит: ахъачачпса хэа бызёу атартыш, иара апсцэаха ихата истахъеит, – ихэеит Чагэ. – Шьта такэаамта сымпын дыкэло ббарым, усоуп ишейбаххэз. Амала, бара абас бхы ахъбыраапсаз итабуп хэа басхэоит.

ЦЪАНАТ УАРА ИУМАЗ, АКЭБАР САРА ИСЫМАЗ!

Цхапшынк азы акэын.

Ахэаца Есыф диасны дышцоз Чагэ ишьхымзатрае ашьхапшра дшаёыз илапш наиаахеит. Есыф ари аниба, даосны дцозма, даамоахыцын Чагэ иашта дынталеит – асаранць цха, акыс бзиа ибон, ифарц итаххеит.

Есыф дзыниахъо-дзынцахъо, нас арахъ дзымоахыцыз ацха ипшьарц итахын азы шакёу ухэа ажэабжькэа реихэеит. Жэытэ псуа пасла, ацха зыпшьоз кэбарк азна асаранць иртон. Уи акэын Есыфгы иитахыз.

Ишапыз еипш, Есыф ацха ипшьеит, изхара асаранцьгы ифеит, дандэыкэлагы исаранць мацараха акэбар азна ацха неидыркит.

Есыф икэбар иоытпакны агэашэ акынза данынаскъарга, уаанза иихэахъаз азмырхакэа, абракагы жэабжьхэараха исит. Уи ихэеит иара иоыза ахэаца-мшы дышмачу, днымоахытны абас зыцха ипшьоу зегы зака абарақыатра роуа, ишыманшэалахо. Уимоу, импсуа азэгы дыкам, ианпслакгы цъанат гылартас ишроуа атэгы реихэеит.

Чагэ ахэаца гызмал изызырора игэы анпнацэа, «Арахъ исырбеи!» – ихэан, икэбар ааимихит. «Хай, рыцха, исхэз

игэы арцшаазазаап, еихау акэбар симто дыкам!» – ааигэхэхэт ахэацагы.

– Икоу удыруоу, Есыф, – ихэеит Чагэ, – уара уеипш ауафымш, ауафдыр кэбар хэчык азна ацха абаианоушбари. Хацха уцшьеит, сыпшэмагы саргыы цыанат хцоит уеизгы, ахэацацаагы цыанат ауп иртыпу, убра пхал дуззак ацха усымтозар саб сидам!.. Уажэазы ари акэбар сара исымаз, цыанат уара иумаз!

Есыф игызмалракэа шитыцыз аниба, иихэара изымдыруа агэашэ даалахеит.

ХАЛАЛРАЛА ИКАНДАЗ...

Атара ақытан Бытэы Тариал ипсхэы руан. Абрахь иааз абыргцаа аштафы ашэшьяра ицатэаны ажэытэ жэабжыкэа рхэон.

– Ихалалу Анцаагы дибоит, апсынцры дугы иитоит, – ихэеит ақыта папы Кэаста-Жакьацага. Уи ус хьызшьярас, иара иахымахауаз, изырхэон, ижакьа ахьыцагаз азы. Кэаста итахын, иара дышпапу еипш, абра итэаз акыр збахьаз, акыр захахьаз ауаа зыркэыпшшаз, ицьыршьашаз ахшыю зцаз акы ихэар.

Кэаста иихэаз абра иказ Чацэ Чагэ иахаит. Уи идыруан Кэаста зынзагы дшыхалалмыз, дшыгызмалыз, дышкачбеиз, амцхэарагы шидыруаз.

– Иухэаз сакэшахатуп, Кэаста, аха, – ихэеит Чагэ, – халалрала икандаз Ас ду* аан, цэгьара кэзымцазо, икэба-кэшэо адэы икэыз хардэына халалкэа зегы цсит, хамхкэа зегы еимызыпцэоз ахьяжь гызмалкэа акгы рмышьеит, абри зыхкэзеи?

*Ас ду аут 1911 шыкэсазы. Убыскан Цыгьарда ахэца, Чагьам хэа иахьашьтоу инхоз Мшьалыи Кыазым излсикхэоз ала, убриакара асы аут, алакэа апыжь аоны ахыбра икэланы ипуан.

РАЦХЪАТӘИ ХАЖӘАК БРЫҚӘИТУП!..

Ажәытәуаа излархәоз ала, жәоангәашәпхъара хәа ыкан. Уи захъзыз уи ауп, ажәоан аталарта агәашәкәа ааимкьаны еимгеимцарак иаанхон. Абри збаз ауаоы хажәак дрықәитын, агәашәкәа акаанза дахъзаны хажәак изхәар, иҭахәатәы калон. Ускан ргәы излаанагоз ала, жәоангәашәпхъара уахынла акәын аиҳарак ианыкалоз. Жәоангәашәпхъара рбаразы уахынла ичапшәон аабыкьанзагы.

Чацә Чагә иуак, Накәоуцсы* нырцә инхоз, ашътахъ, мхацъырра иагаз, Узбак икны дыкан. Ёыла дшааиуаз амәоан ицәыхәло ианалагаза, Зкыбыни** Уарчеи рыпшәан, амшын азааигәара иидыруаз Абыхә Гьадлач икны ипхъара неигеит. Ускан арт атыпкәа зегъы рыкны амилаҭ уао дмаацызт, апсуаа нхон, рцъынцъ иахытны мшын нырцә иамгацызт.

Абыхә Гьадлач нхао наган, асасдкылашъа уажә ибазма, Чагә хатыр бзианы икәицеит, акрыфо ажәабжъкәа ахьырхәоз, уаха ргәылара азырора атәгы иеихәеит. Чагә ари аниаха, хцап ихәеит. Гьадлачгы асас дитан, аха, иара асас ихата ас анигәапха, мап имхәеит.

Чагәи Гьадлачи азырораҭы ианнеи, инеишаз неихъан, агәгәахәа амца еикәпаны гәарпк иаваз адәхәыпш пшзаҭы итәан. Азырора деихабын атыцантәи апшоы Крымса. Арт инеизгы урт рхы нарыладырхәт.

Акраамта итәеит, аха жәангәашәпхъара аурбахуаз. Инеимыт-ааимытқәарц цәгъа изымбақәазгы кәлеит, аха Крымса, ашъыж шәапшъ калаанза хәа, илуамызт. «Шәлымха кыдыз, шәлымха, – лхәон лара, – жәоангәашә анаатуа, ахъхәахәа абжъы гоит!»

Шарпазынза абас итәан. Ус, ишымгәыгзоз, атынчра еилаго, бжъык зегъы рлымха интасит... Уи ааигәа инхоз Гәтар Ахмат иеада акаабжъы акәын. Знык ианалага,

*Накәоуцсы – иахъа Цсырз, Цсыр хәа изышьтоу акәара.

**Зкыбын – Дранда ақыта ажәытәтәи ахъзкәа руак.

иаакэымтцакэа такэаамта иахэон. Нас, шыта ишэызхоуп
ахэарашэа, аеааикэнакит.

– Ахы, Крымса,– ихэеит Чагэ, – уахантэиашарак
хазбырчапшыоз абжыи геит, рацхыатэи хажэак брыкэитуп!..

АЦХА ЗКУ ИНАПЫ АЛИШЬУЕИТ

Аныхапаао Кэаста Мыкэ акытан зегы дырдыруан.
Мыкэ амацароума, абжыуаа рыкны дыздыруаз мацоымызт.
Избан ухэар, уи Мыкэтэи абааных акны аныха амаа икын.
Абра акэын аныхаггы атэарта ахьамаз. Жэытэнатэ аахыс ус
иаауан. Чагэ ихаан абрахь ауаа рацэаоны инеиуан. Аразны
цара назгоз дубарын, арахэ назгоз дубарын. Иамцарцон.

Енак зны аныха абжыапны ааста ауаа рацэаоны
иатааит, ацараггы абжыапны ааста нанагеит. Чацэ Чагэ,
ускан дмачын, убриггы абра ацыхэтэан днееит. Абааных
дныюналан, аныха иамцарцаз ацаракэа еизганы Кэаста
иахыкэицахьаз днадгылан, акгы камлазашэа, ицыба
атацара дналагеит.

– Икоупоузеи, арцыс, аныха иамцарцаз уалакысыр
калома, уеиланамгои, хэгеита?! – ихэеит Кэаста.

– Итабуп уахьсабжыо, – ихэеит Чагэ атакс, – аха абри уара
аныха иамцарцоз ацаракэа рыла абаатэ шыакакэа ацацаны
акэаскыа ду ургылеит, ныхагь уамкит, ухгы еиланамгеит,
абри шцакалеи?!

Ш

УБАС ЕГЬЫРҢЫ

ЛАГӘИ АҚӘЫДИ

Лагә нхао беиан, насгьы аехэарақәа илан, дызлакамыз абзиарақәа дрылаказшәа анапщәа идирбарц дашьтан.

Уск ацыхәала Ақәа дцеит Лагә. Уа мацк данынха, амла дакын, кры ифаразы иреигьыз хәа ипхьазаз крыфартак дныоналан аишәа днахатәеит.

– Иузаазгара афатәқәа арбану? – ихәеит ахәрытао, Лагә ишьамхы еикәыршә дахьахатәаз днаидгылан, иацхьа инаганы ихияны ирымаз афатәқәа рыхьзқәа зныз ақьаад бгыщгьы ныкәицеит.

Лагә ацара имамызт, дагьзапхьомызт, аха итәаз ауаа ацара змоу азәы иакәушәа ихы дирбарц итаххеит.

– Абри сзааг! – ихәеит иара, абгьыц ианыз рапхьатәи ацәахәа инацәа нақәкны.

– Уаха? – дцааит ахәытао.

– Абригьы. Нас иазхоуп, – ихәахт Лагә, аобатәи ацәахәа инацәа нақәкны.

Ахәрытао рацәак дадымхалеит. Лагә иацхьа иааган иаакәиргьылт иаабац ақәыди ақәыдцәала азы ацакни.

Лагә инаосан даеа столк гылан. Абра итәзаап Чапә Чагәи, Аргәын Махьали, Агр Кьагәеи. Урт иара ибартамызт, ацарда апыраршәны еокаашәа икан. Дара ацарда иавцыпшны Лагә икаипақәоз рбон, иихәозгьы рахауан.

– Лагәхеит, – ихәеит Чагә, ацарда аапхьаршәтны, – иудысныхәалоит, ацара уцазаап!.. Амала, цаса, уанцарадаз хчатымзар акгьы уфомызт, уажәы, ацара анутах, ара Ақәа уааны кәыдымзар акгьы уфом, измаанахарызеишь?!

АЦАРА СЗЫРЦСАХЫЗ ТАБУП ХӘА ИАШӘХӘЛА

Качбеи хәа Гәып ақытантәык Очамырака уск ацыхәала ипхьан, дтаркырц дныркылеит.

Аус ианахәацшуаз аены Чагә идырцәа ицырхьырааны Качбеи ихы дақәитыртәыртә икаипцеит, уи акгьы шихарамыз деилиркааит.

Ауабы ихыз деипшхоит рхэоит, данеипшымхоггы ыказар акэхап, аха... Качбеиггы зыхыз еипшкээз дреиуан, дуаокын. Ари Чагэ имдыруз, аус иалган ианаадэылц, Качбеи днаид-гылан:

– Качбеи, абратэык итэы сыкэуп, ишумоу здыруеит, исаоумган, ханнеилак иустоит, апара сырпсах!.. – ихэеит.

«Исырпсахыр еихаггы еиңуп, аеыцга соеуеит, усггы цьарггы иназгарц сгэы итамызт, аха»... – избын, зака ихээз иирпсахт.

Рацэакггы мцит абри ашытахь, Чагэи уи ицыз иоызцэеи Чаралаа рыкрыфартағы фатэы-жэтэыла икэыртэаа аишэа иахатэан.

– Изеипш чеицбыка бзиоузеи, Чагэ, иахзыкоуцаз, Анцэа уиныхэааит!

– Ачеицбыка амч аманаты ахыз Анцэа иуиталааит! – абас рхэон Чагэ иоызцэа.

– Сара шэыскэатц, изыхэтоу дышэныхэ, – иаарымеикит Чагэ.

– Ассир ухэоит, уара хашцоукэапуеи?!

– Изыхэтоу дарбану?! – инаиазцааит.

– Аа дахьтэоу, ишэныхэаша Качбеи иоуп, сара саба-тэиу, – ихэеит Чагэ. – Иапхэан апара симырпсахызтггы, амла хшакуаз хнымхоз!..

АНЫХЭАҢА ДУУИ АЗИГАР КБАҢИ

Шьмаф-шэпа даашьяоын. Ахаан уи дыццакуа уаоы димбацыт. Абри адаггы уи азигар еснагь иёакын. Ипцацэаггы атадын лёа иашэын иоеижьза, ицынцда ду атака икыдчапалазшэа акэын ишыказ.

Уахык зны Лыхны чара дук руан. Ашыапағы Чацэ Чагэи Шьмафи реидтэалара акэшэеит. Аоыцьяггы арака исасцэан, аха еибадыруан.

Шьмаф иеырыхкэцан аишэа дахьахатэаз изхара анифа, рапхьатэи апэцацэаггы жэабака анижэ, азигар мыжда ус-

ггы ихапыц ибжыакызар акэын, иныкейтцан, амца наркны инейеытцейкит. Абас кыафла дыштэаз, дагьамхацэеит.

Азигар акыр иаун, иаабакэац реипш акэымкэа, итеггы ироуны икеитеит. Дызбозггы ицъашыаны иахэапшуан. Аха Шьмаф даныцэа, ибылуа-ибылуа инейн икышэ иоадгылеит. Иарггы ижыицан, ауаоы шэпа ду, дтэазамшэа доацкбан, иахыхыыз шыказ ашырхэа инапы аёынаирхеит. Амца зкны икышэ ибжыачабны иказ ататын инапы анааха, ипынца атака инадырфазылань, ачышэ дарганы, ацпхыкэа картата иоыкэнацеит, ипацакэа рбылфоггы лаха-лахауа иаагеит. Ихы ыртрысны ианаайкыа, Цэыхь обаггы ихьт хэа, ихылпарч ду леихкбан, Чагэ иапхыа аоы зтаны еиварпшыыхаа икэгылаз атэцакэа хыла-гэыла иааиланацеит.

– Чагэ, уапэцакэа каужьт, уапэцакэа!.. – ёааитит нырцэ итэаз, цэажэарыла ргэы пызтэахыаз атамада.

– Хай, уара, икалазеи уа?! – нахьхынтэггы азэы ибжыы ааиргеит.

Чагэ Шьмаф иеипш казцоз ауаа хатыр изрыкэмызт, иара уахатэи ртамадаггы иехырцаажэаракаэа, иажэа роуракэа итахымызт азы, икалаз аниба, ибжыы оеипыхны ус ихэеит:

– Акггы камлеит, шэыххь згеит. Шьмаф изигар ау ду атамада иныхэаёа аткыс икыаёхеит!

УАРЦЫС БЗИОУП СХЭАРГЫ ИХОУТЦОМА?

Базрыкэа Уатаптэын. Ёнак дышнеиуаз Мыкэ дахьнырыз, Уатапка ицоз Чагэ дааипылеит.

– Иухьзеи, Базрыкэа, улахь еикэышышы? – днацааит Чагэ, апсшэа анеибырхэа ашытахы.

– Апхэыс хэа иаазгаз дееимхеит... – ихэеит Базрыкэа, илахь иахаггы инейкэпаны.

– Дааугаанза дубар акэын...

– Дзымбакаэа, аха абжыацаажэао данирехэаза, акэыз цы-сымшыей...

– Азә иагъа ихәап, – ихәеит Чагә, – Базрыкәахеит, абри сара иубо аччиагъы иуеигъу дыкам хәа уасхәар ихоуцома?!

ЗНЫК АМЦ СХӘАЗАР АТӘЫЛА БГАМА?!

Чацә Чагә Анкыса* дыкан. Дхынхәны аоныка дшаауаз, Батым иидыруаз дәкьанк акны апхәыс еимаакәа шыртиуаз ибеит. Апсныка сыпшәма цхәыс илызназгар лгәы канацап игәахәын, ихәхаит.

– Аимаа ахә иахашәалаз апарасса сзыргъежъра ухаштит хәа сыкоуп, иабазгеи избазоумей?! – ицъыбакәа дыртацшуа, ахәаахәтәы днаиазцааит Чагә. Уи идыруан, ари адәкьан зхатәыз ахәаахәтәы Хасан апаразы даара зыцсы цәгъаз азә шиакәыз, аахәаоцәагъы амц ишижәалоз.

– Чагәхеит, исмыргъыжъыкәа шпакалоз, саагылазар ахәаахәтра саеуп, уцъыбакәа цкәа уртацши... – җааитит игәы намзауа Хасангъы.

Чагә ицъыбакәа дшыртацшуаз, ахә иахашәалаз апарасса аатигеит.

– Уцъыба иштәз иумырхынхәзеит хәа сыгәра угомызт, иубама уажәы сиашара?! – игәы иахәазаны даазыгәхеит ахәаахәтәы.

– Хасанхеит, уаагылазар ахәаахәтра уаеуп, цабырг умхәазацт, – ихәеит Чагә дахлафаашәа, – сара абыржәык амц схәазар атәыла бгама?!

УОНЫ КАСЫЖЪЫР ХӘА СШӘОИТ АКӘЫМЗАР...

Басил зеипш думбоз аашъаоык иакәын. Дагъехыр-цәажәаоын. Аоыжәрагъы бзиа ибон. Анкыа зны иабду иргылаз ажәытә кәаскыа ахыб ақәбааны аарла апсы тан,

*Ангиса (Анкыса) – Ачара икоу цсуа қытоуп, уажәы Батым ақалақь иацанакуеит.

ипацха еицакьахахьан. Иара иакэзар, иидыруз-дыздыруз иуа-итахы хэа зэыр дыказар, шэызбоит хэа еыцгас икацаны, ыжэра дрылан. Абжэаапны амшын ыкэ акны игылаз алакация дукэа дрымцаианы, ацша ашэшаэхэа ирсуа, дыцэан. Абри инымха-хымцэара ацыхэала ипцхэysi иарей егыраан аймак роухьан.

Хэылпазык Чагэ Басил имзырха акны дынеыжэцит.

– Апхэа уца, Чагэ, апхэа!.. – ихэеит Басил, акэаскэа амардуан инеин ианнадгыла.

– Уара уацшэымоуп, уара ухал! – имуит Чагэгы.

Басил данхала, Чагэ уи дишэтагыланы ифынеихеит. Аха абжара доеиуаны, ицэылабаахэаз агэтаса ыаипаццэан гэацагара, дцэыгыга-цэыпцы, дыотабгеит.

– Унапы сыт Чагэ, унапы!.. Уеибгома, абаапсы? Арахэ ухал!.. – ихэеит Басил, Чагэ инапы ииркырц дааханы.

– Ахалараз схалап, иалухузеи, аха, Басил, абри сара сеипш знырхара дуу аабыкэа зэыр дутаахэома?

– Мамоу!..

– Ус акэзар, баша уагысмыхэагышыан, уахэ схалазом!

– Избан?!

– Уахэ абарцахэ схаланы уоны касыжэуама, иаха еигьуп, абра сахыкоунтэи сзааз ацыхэала хайцаажэап.

Абас Чагэ анымха-хымцэа Басил дирцхашэеит.

ИАН ЛЕИХА ДЕИГЬХЕИТ...

Кэыбраа Антика пцхэыс бзиан, акры еилизцоз хэа дрыпцхэазон, аха лычкэын Царда ахшыо азы Анцэа дрыпцайтэгэышыеит. Илымхакэагы дуны акаб быгкэа реипш, данныкэозгы доацэ-оацэуа акэын дшыказ.

Цлоу Цэыц Данакеи чара иман. Ашыапахэ инарпхэаанза асас хэсакэа рацэаоны акэаскэа абарца ацэартагы хэхэа икэтэан ицэажэон. Абра дыкан Антицагы.

Антица данынапш, агэашэ аартны ашта инталаз Царда лылапш найкэшэеит. Лара цкба дрыздыруамызт, настгы ааигэа ахэсахэыцкэа гылан азы:

– Шэыпшишь, бара, ани агэашэ иааталаз арпыс ацха-пшшэы сахтан кьае ишэу ицэа ишақэшэо, дыш-пеинаало! – лхэеит.

Абри лхэони Чагэ акэаскба иаадэылпымтеи еикэшэеит. Уи Антица дидыруан, илхээз лцымшьазт, даацэажэеит:

– Уи саргы дыздыруеит, Царда ихъзуп, даара икэыбчо, ахшыю змоу арпысуп, иан леиха деигхэеит...

УАЛАГАР ИУЗСАХЭАРУ?

Чацэ Чагэ Чоутэыла апсуаа ахынхо Анкыса дыкан. Дхынхэны Апсныка дандэықалоз, Батым ахэчы-мыцкэа ахыртиуаз касы цшзак ибеит.

Аоны иназгар, сыпшэма лгэы иахэап, кэтыжыкгы аласфап избын акасы ааихэеит Чагэ. Аха игэеитеит адэқан ицагылаз ахашэала аёырпы анизиргыёжьюаз абазк шагижьыз.

– Абазк агжны исутеит, уахэапш... – ихэеит Чагэ.

– Ус шцакалоз! Сара апышэа змоу жэытэ хэаахэтоуп... Ибзианы ицхэзеи! Мачк исцэеилагазаргы ауеит... – ихэеит ахэаахэтыю гызмал.

– Хасанхеит, уара узлажэытэ хэаахэтоу ала, иуцэеилагаргы пхашьароума, – ихэеит Чагэ. – Амала, абас, уара уеипш апышэа змоу ажэытэ хэаахэтоцэа ианырцэеилаго, дара ирзыфеидахартэ еипш ирцэеилагоит, абри зыхько уалагар иузсахэару?

Хасангы алафхэарақэа илазаап, Чагэ иабаз аазирхынхэын:

– Сара исхароузеи, иара хынхэырц атахымзар? – ихэеит.

– Ус ахэазма?

– Аиеи!

– Уара, ус шэеицэажэоу шэыбжы смахэзеитеи?! – ихэеит Чагэгы.

УАХЫК АЛА ЗАКА ИУЦЛАЗЕИ!

Агэбааду* ақыта инхоз Арыш Қэсаць ионы ачара ыкан. Ауха ианеилгақэа ашьтахь, ахарантэ иказ асасцэа, ишапу еипш, апшэмеи уи игэылацэеи рыкны иша-шаны ишьтарцеит. Харантэ дмааит, аха убарт дрылан Чацэ Чагэгы.

Зегы цэамтхаа ианалаз аамтазы, Чагэ бжык даанарцшит.

Агаз лампа ыртаан иаркын. Убри днадибаалт иахыказ апшэма игэыла, агычра бзиа избоз Луман хэа азэы. Уи Чагэ икэымжэ ғыц ишэитан, айбаркра дағын, аха дызтазомызт.

Луман ицэаоакэа здыруз Чагэ икалаз еиликаан, ыырцэамхэа кацаны ихы дааоахан, ғааитит:

– Хай, Луманхеит, уахык ала зака иуцлазеи?!

Лумангы акэымжэы ишэхны нак инышьтеитцеит.

БАХЭАЖЭ УАКЭЗАМИ?!

Чагэ гэгэала игэы баапсны дыштан. Енак ачымазаообацэа шидтэалаз Бахэа захьзыз азэы, уаоыхпарак, абрака чмазаобара хэа днеит. Ақытан уи Бахэажэ хэа иштан, иара иахыахауаз ус рхэомызт акэымзар.

Зкяф гэгэала икацаны иказ Бахэа, ачымазао днеихагылан, ушпакоу Чагэ хэа, ибжы хтазаны ғааитит, аха Чагэ атак каимцеит. «Уикэап, дтанагалан дыкоуп!..» – рхэакэеит итэазгы, аха Бахэа дакэыцуамызт.

– Чагэ, ушпакоу сымхэеи?! Анцэа духэап!.. Цкя уаапши, судырма? – доеихакааит оапхэа, ибара дшааиз иирбаразы.

– Чагэ атак кацара илшартэ дыкамызт, аха акы ихэаанза Бахэа дшикэамцуаз ибон азы, имч аазиган:

– Узбартэ сыкам, аха, Анцэа ииныхэаз, Бахэажэ уакэзами?! – наиеихэеит.

Бахэагы ашышьыхэа даатынчхеит.

*Агэбааду – Агэыбсидыиа ажэытэтэи ахьзкэа, Агэбаадэы, Агэбаады хэагы рхэон.

АНАСЫПДАРА ЗЫХЬО

Пдыи Шьханыкэа Чацэқыт ахаблан Чацэ Чагэ дигэылан. Уи акры еилзыргоз азэы хэа дрыцхэазон.Нак ажэытэзан Пдыи еипш Пдеигыы рхэон.

Аапнык азы, ускан иара иарпысымта дтагылан, Шьханыкэа Чагэ икны днеин, Мықэынза усыцца хэа иеихэеит. Ускан апхэысхэара хэа ыкан. Арпарцэа ыжэлан ицаны атыцхацэа рбон, ртэашьа, ргылашьа, рыцкыашьа гэартон. Иалырхыз, уашьтан лтаацэа ауаа рзышьтны ажэа рнырцон. Шьханыкэагы иитахыз, Схандыр хэа Мықэтэык ипха дигэапхон, Чагэ диирбарц, илхихэаауа иахарц акэын. Хыбла лыхьзын лара.

Чагэ иоыза бзиа ас анихэа мап икуа дыказма, иоёеыжэлан Мықэка ицеит.

Мықэ Схандыр дахьынхоз ашта агэашэ акны ианнеи, Чагэ ибжыы ааиргеит, алақэагы аху-хухэа иаареишит. Иааиз анырба, Схандыр ипшэма цхэыси иареи нарпылеит.

Хыбла амапуртаёы абыстоура даёын. Алашбыжкэеи асасцэа рышьтыбжыи анлаха, ашьтахь ала дыодэылкыан, лееилахэараз акэаскыахь дыохацэрылт. Уа, луада хэычы акны, аценцъыр днадгылан, лыоны-цкы лшэылхуа, ахарцъ парда далцшны, агэашэаё игылаз днарзыцшит, лассы сеысзеилахэандаз хэа. Дырбарц ишааиуаз акара агёоарагы лыман.

Чагэи Шьханыкэеи агэашэ акынтэ аценцъыр акны зыцкы зшэызхуаз апарда даалырбааит. Уи Хыбла шлакэыз рдырит. Чагэ аценцъыр ашка илацш наршэны, ихы рцысуа Шьханыкэа инаиирбеит. Уи иаанагоз ари уара уоызара дапсам акэын.

Асасцэа агэашэ италаны ашта ианаакэла, Хыблагы лыцк ыыц лышэцаны акэаскыа дналбаан днарцылеит.

– Рацэа ицкы хазыноуп!.. – ихэеит Чагэ. – Ишыхазыназ аценцъыр акынтэи иаабон...

Чагэ иихэаз иаанагоз Хыбла еилылкаан амца налэыкэлеит...

– Ҳай, абри агёёанымзаара мыжда, – ихёеит Чагэ, аоныка ихынхэны ианцоз, – закафы анасыпцдара рзаанагахёузеи!..

Шьханыкэагы уи днақшақатхеит.

ЕИБАШЬРА КАЛОМЫЗТ!..

Базала уафы ишимбац ала дуао шёафын. Уи, шықасы оынёажёижёаба дышреитамызгы, ахаан абцъарк инапафы имкыцызт. Анапафы акра акёым, иара ус дагыахымкыыс-цызт.

Хёылпазык Чацэ Чагэ шёарыцарантэ дхынхэны аоныка даауан. Днацшызар, нахххьи амёа даныланы Базала дшааи-уаз илапш найқэшёеит. Чагэ Базала ибзианы дидыруан азы, икаитцо збап игёахэын, ишёақь надаада амёа инанитцан, иара иёыпцхакны цлакы днавагылт.

Базала дшааиуаз ашёақь аниба, 0-метрак иназоз мат дук ибазшёа, дцыхза даангылт, нас ашёақь ашьхёала днав-сын – ацынцала давсыр иеихсыр камлози! – ус ёааитит:

– Ыит, аостёа, ара иуусхёузеи?! Ацьныш, уызбызгы уаргы шётабгааит!..

Базала изыпшуа игылаз Чагэ абнара даалцын, дцы-шёырччо днаидгылеит.

– Уиашоуп, Базала, – ихёеит уи, – адунеи иқёу зеггы абри уара уеипш абцъар бзиа ирбондаз, зака насып роуаз убарын, ахаан еибашьра каломызт!..

ИЁЫЦЫЗ ХЁА НЫШЁЫНТРА ЫКАМЫЗТ...

Мамсыр хёа Аёгёара инхоз азёы Шьашькёа захьзыз Гёып ақытантэ цхёыск диман.

Абра, Аёгёара, Ҳацьмат хёа Чагэ иидыруаз азёы дыржуан аены. Иара Чагёгы абра дыкан.

Апсрахь иааз Чагэ Шьашькёа данылба, дгёыргёеит, дне-ин ижёоахыр днагёзит, нас, ишацу еипш, шёышпакақёоу лхёеит, уи ашьтахь лара дызлыцыз лыонра дазцааит.

– Иацы шэыоны сыкан, зеггы хар рымам, ргэы бзиоуп, – ихэеит Чагэ.

– Зеггы хар рымамкэа ргэы бзиацэкьома?.. – деитацааит аехырцаара бзиа избоз Шьашькэа.

– Хар рымам, хар рымам!.. – налатеикит Чагэ.

– ...Зэыр игэы баапсу, зэыр кыр иху сеидру... – Чагэ иихээз агэра лымгошэа, дакэымцит Шьашькэа.

– Сыздырам, Анцэа иныс, са стэала зеггы рыпскэа тоуп, рыгэггы бзиоуп, – ихэеит Чагэ. – Абрахь санаауаз шэнышэынтракэа срывсит, аха ифыцыз хэа акгыы ыкамызт...

УХАЗЫ АУМА ИЗАЛАУРГЫЛО?!

Ускан злапш гыыз ауаа ыкан. Ишакэым инаухэапшыр, цэгьарамзар бзиарак уаниомызт. Убас Цадгэ дынхон Кэынцал хэа азэы, уаоацшык, Кэынцал-Капшыы хэа изышьтаз. Излархэоз ала, уи убриакара илапш цэгьан, ицэагэоз днаихэапшыр, игьатамакэа хыжэжэон, аса-би днаихэапшыр – деикэхомызт, аутра дынтапшыр, – илыкэооа ицон... Кэынцал ицэшэаны акэын Цадгэ инхоз рымхыртакэа алапшхырпагакэа зтадыргылоз. Иара уаоы качбеик иакэын.

Чагэ Кьоу-чара дыкан. Жэытэан Кэаучараггы рхэон, Кэачара еипш. Дхынхэны дшаауаз Акэаскыа ацьрафы дааихьан еипш, Кэынцал иеигэышэ иоыцтрак дааипылеит.

– Ушпакоу, Кэынцал? – дцааит Чагэ.

– Сыкоуп Анцэа имтаны!.. Сымхы шьата-цыпхьаза хца-пшьба лапкыа афалара иаеуп, ирылаз арашэацэа хынтэ идсыррашэеит, алапшхырпагаз алакэымха сашьтоуп, ааигэа уаоы имцыхьашэом... – ихэеит Кэынцал, имхы даахыгехэаны.

– Кэынцалхеит, уара узоуп алапшхырпагакэа заладыргыло, уара иззын иалаургылода? – ирлафны днацааит Чагэ. Насегы дымгэаарц азы инацитцеит:

– Хай, Кэынцалхеит, ахшыо змаз азэ уакэны усыпхьазон, аха уарггы икам-ианым хоуцозаап...

АПХЭЫС ЛЦБАБАА, МАМЗАРГЫ АХАЦАРА ЗШАЗ АНЦЭА ДИНЫХЭААИТ!

– Абри шэара аоны шэтэоуп ус шэымазамкэа, шытарнахыс аоындхэысра сара салагоит, бара «смацура» быстоит, енак акара, ахацаус зеицшроугы бымбари! – ицшэмапхэыс иналеихэеит Чагэ зны.

Адырѡаены, ишырхэахьаз еипш, Чагэ апхэыс ус дналагеит, ипшэма – ахаца ус.

Ас ианеиса, Чагэ ипшэма, иара икаиталон еипш, агэашэ дынтытны агэылара дцеит. Агэылацэа рыкны лызхара дцэажэан, хэсақэакгы лыцны шыыбжышытахьшэа ашта дааталеит.

– Бабаказ бара аскаамта, арахь сара аоны сыѡнапсуа сыѡноуп! – даалеигьит Чагэ ипхэыс, зны-зынла ишылхэалоз еипш кацаны.

– Хназыцхаша ак аацэыргеишь, амарцба! – ѡаалтит лара, дшаатэаз еипштэқба, лыцшэма ихэашьала.

Чагэ иара итэала аишэа ирхиан, апхэыс ишлыхэтэз еипш, дыпхэысушэа, иеирыз кны даархагылеит. Ахэса тэан имыццакзо, ажэеи-ажэеи неиххэаало; Амрагы аташэарахы ахы нархеит.

Ахацгылара игэы анднацэаза, агылара дамышэазозшэа аниба, «Смацура сышэт, смацура!..» – ѡааитит Чагэ, иеирызгы аишэа инықэиргылан, иаргы днарыдтэалеит.

– О-хо! Иубама аоындхэысра зеицшраз! Узтэозеи, ухацгыламзи?! – ргэы иаахэеит ахэсақэа.

– Енак ауп ѡхэарас ханеисо хэа иац шыыбжьон ишбасхэаз, уи аахыс енак иагыацлахьеит, саиааит! – акрыфара нап наир-кит Чагэ.

– Ди-ди, хса, дахиааима, бара?! – иаацбаршьеит ахэсақэа.

– Сымиааикэа, схатами, ихагоу дыпхэысуп, ахацара зшаз Анцэа диныхэааит! – цэыцак ѡтиркэкеит Чагэ.– Бнеишь, бара, асасцэа хтоуп, бымбои!.. – дцак налитеит ипхэысгы.

НЕСТОР АХЭАРКЫРА ДШАКЭЫЦЫЗ

Нестор ататын дахон, аха ицъыба итацаны иныкэиго уаоы имбацыт. «Иаагишь, лѳак наухашьтыпишь!..» – ихэон иара уааибацыпхъаза, иа итэала алаф нахэаны.

Мыкэ Ацъажэ Ду еизарак рыман. Абра икан Нестори Чацэ Чагэи.

– Иаагишь, Чагэ, лѳак насоуршьтишь!.. – ихэеит абракагь Нестор.

Чагэ Нестор уажэ дибазма, ишыгырын татынра аацэыриган Нестор итатынжэга ааимихит. Нас азна ныкеитан, хатыр акэцазаны, инаииркит. Несторгы амца наиркын, ишьамхы еикэыршэны, сахазап хэа, ишилшоз алѳа нылбааидеит.

– Изакэызеи сызурхаз, иашаза?! – ѳааитит Нестор, алѳа деихэланарсын илагырз хакэкэала, деимхэо. Итатынжэга ипцынца инадкылан дааѳоит. – Хай, алакэа ирѳаша, албгы саирхеит! – ихы-иѳы ашара иареицакны дынкажыцэеит.

– Ахэаркыра изакэымцуа уи еицш иагъа гэакра дрыкэшэап, макъана дабакоу!.. – ихэеит Чагэ, дцэытаччо. Егъи, Чагэ Нестор ара дшыкалоз идыруан, дсыхэозар хэа, пас, албгы хыхны итацаны татынтрак шьтихзаап...

Икалаз збаз зегъы рызхара иччеит. Нестор иакэзар, кажыцэараха исит.

Абри инаркны Нестор ихатэ татын аныкэгара далагеит, ахэаркырагъы дакэыцит.

АХТАРЦА БЗИЕИ АБАША ХИ

Пачыл иеицш аехэаѳ дабоубоз. Амц анихэоз, инацэкъаракэа харкэаланы, игэыбжынацэа кьакъаза иркымкымуа акра идыруан. Иихэо зегъы уазызырѳуашэа, агэра угошэа ибар, мцхэарала днеины, ус икакэо ыками, ухы дыкэтэон.

– Усыцашыцуеит хэа сыкоуп, Чагэ?.. Иубома изакэ хтарца хазыноу иаасхэа! Учамчыра туцъарк имсхит. О-

маатк икуан, аха акы хэа ицэызгеит! – дааехэеит Пачыл чарак акны, иххэа хтарца дацаеырбан Чагэ ирбо. Ускан мааткгы акыр цнакон. Оынѳажэижэаба-хынѳажэа хэа аеыкэаша ааухэон, маатк акэаад пареи маатк ахы еиѳысуан.

Пачыл иехэара захаз иргэампхеит.

– Сымшыыцкэа, Пачылхеит, – ихэеит ихэмаршьала Чагэгы, – ѳ-маатк ирцсоу аххэа хтарца бзиа абазк иацсоу ахы ахатара «иатамшыыцуа» дарбану?!

АБЫЗ ЦЭГЬАҚЭА РШӘАХСТӘ

Ацсуаа абас рыжэла зырмачзеи хэа усазцаар, ашьоура атэоуп рацхэаза сызлацаажэо. Нас ауп Ацсны тазырцэыз амхэапырра азбахэ ануасхэо. Уи еипш зака рыцхара...

Абас, ашьа рыбжэалеит ѳ-жэлакы. Ашьа рыбжэалеит амашэыр иахкэаны. Уи шыкалазгы абас ауп:

Оыцэа аиѳызцэа шэарыцара иахьеицпаз, ахэажэрафы, дымшэыз цышьа руазэк иѳыза диеихсын, дызгарыз ахы ицэикэшэеит.

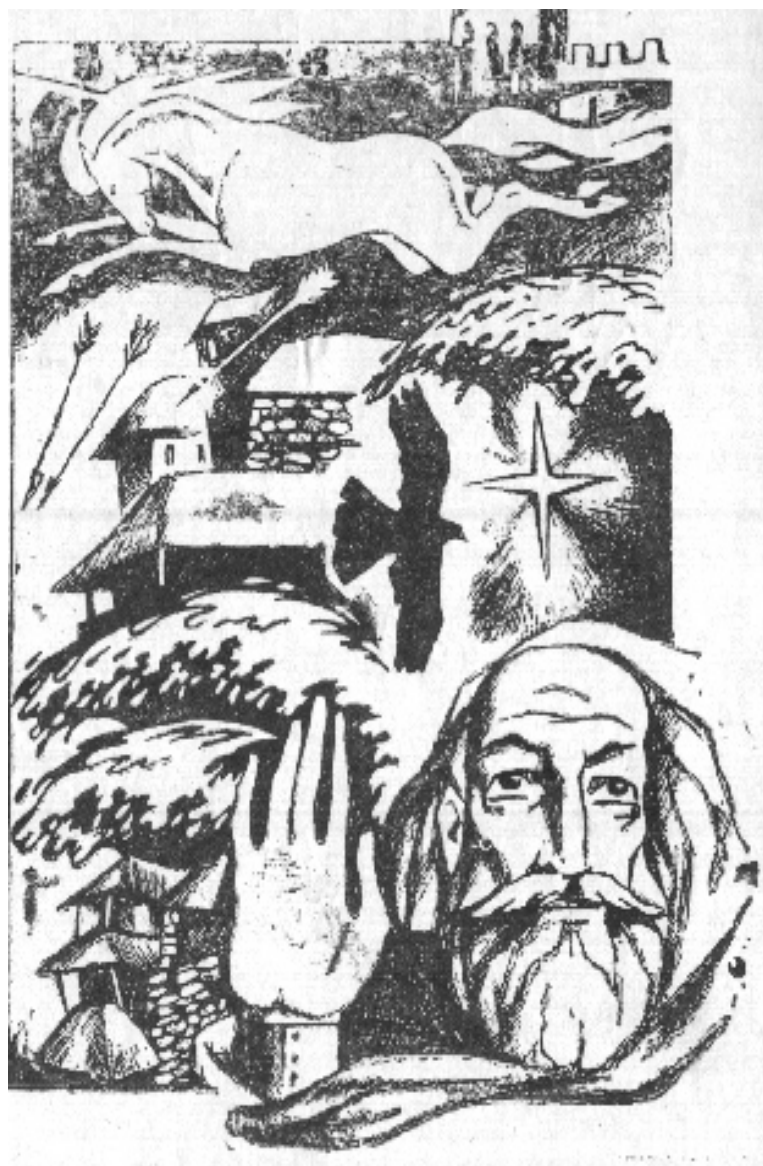
Итахаз изгэакэацэа ирурыз, амашэыр зыхыыз сышэшы, шэанацэалбеит, анихэа, амашэыр – машэыруп рхэагэышьеит, изцэыкалазгы шыкэсы накэак ашэы ишэын, дцэабон.

Шыкэсык анцы, уаха ишцакаитцарыз, ашэы ишэихит.

Абри инаркынгы абыз цэгэақэа рытра итамгыло иалагеит, шэычкэын гэагшақэ изыруит хэа. Ишнеи-шнеиуаз, агэакра иакэшэаз ус ауп хэа агэра ддыргеит, хшьа хамур калом хэагы иаакэгылт.

Абыз баѳ алазам рхэон ажэытэуаа; уи алагар, ацэгыа рбзианы иунарбоит, абзиа ырцэгыаны иунарбоит, иатаххар, – абаацсы зынза иарбаацзоит. Абас калагэышьеит абракагы.

Амца мцала ишырхэынчо еипш, абыз бызла ирцэатэын, мап анакэха, аѳ-жэлак ыкэибахыр алшон, ус иагыараан

иҫалахъан. Абри азы хар змамыз ауаа драпгыланы алцсаа дызмаз аоната датааит Чагэ Чагэ.

Уи ихэеит амашэыр шгэагшам, урт аоыцъагы рыпсы шеилаз, ишеиоызцэа бзиаз, иакэшээз иеипш изцэыҫалазгы агэаҫра ду дшаниаз, шықэсы наҫыак ашэы шишэыз, ацэгъа бжъазхэо ао-жэлак ықэибахыр зтаху шракэу, абри аҫынтэ абра иааиз ахэара шыҫартцо ражэа ыртаразы.

– Чагэ, уара акыр збахьоу уаоуп, акыргы удыруеит, – иажэа дналагеит ажэлантэқэа иреихабыз Мазлоу. – Аха, хара иахьынзеилахкааз ала, шыоурада псыхэа ыҫам... Хачкэын дахьытцоу егы игэы дықэгыланы дныкэозаарын... Ажэларгы хара атынхацэагы амашэыр шымашэыру, гэгшакэ ишыҫамлаз агэра узхаргар, усқан иуасхэозеи, хара хруамхозар храҫахом. Ус анакэымха, хазеқэоу зегы баша цэажэарагэышыоуп, Чагэ... – ихэан, иажэа аахиркэшеит Мазлоу.

Чагэ пытрак ҫымтуа, дхэыцуа дтэан. Нас:

– Абри атыхэала абра имоахытцыз, ус аламала еилымкаакэа зеалазымгало ауаа, ыргэра агара уцэуадаоҫар, хыла уареи сареи ибзианы хаибадыруеит, Мазлоу, хагэрагы еибагоит, саргы апабырг зымхэо иеипш сыгэра агара уцэуадаоҫазар, абри ашэыра сшэырахааит убысқан! – ихэан, Чагэ иҫама аатыртэрааны инацэа дуи ирбага нацэеи ыбжъара доасын, аеырхэа ашыа гылан аҫыланахеит. – Убри ачкэын иеишэмыршыан!..

– Хаи, абаапсы, исзуузеи?! – дыхэхэеит Мазлоу дахьтээз, доацкьан, Чагэ доеидыххылан, ахэра ичабра ду наҫеигэеит.

Абас, Чагэ о-жэларык еиниршэеит, зэыргы апсра иахирцеит.

Ашытахь, такэ анцы, изакэ шэахстоузеи ари унапы иану, Чагэ, хэа иззымдыруаз анизцаалакь, дыхэмаруа атак ритон:

– Ариу? Ари, абыз цэгьакэа ршэахстоуп.

АШЬОУРА КЭЫҒА

Кэытныи Лапагэ Аҫара ақытан дынхон. Уи анхао бзиа ззырхэоз иакэын, маллагы дкэадамызт, ажэлар рацхьа идьргылоз уафын. Ахшара рызгы Анцэа дизылцхан, хыи апацэеи хыи апхэцэеи иитеит. Ицха аихабы хаца дцахьан. Уи илышьтанеиуаз дтыцханы, аизарақэа рахь днарга-аарга-уа дыкан.

Енак, еизарак акны абри апхэызбеи Мырцхэлаа арпызбаки еибабан, еигэапхэибашьеит. А-Мырцхэлаа Гэып ақытан дынхон, Темраз хэа. Ас аныкала, хар змамыз ауаа лэыжэицан лаб ишка ишьтит, абасоуп, ууара сгэапхэит, упха дсутароуп хэа.

А-Кэытныиқэа дара аиашьара надибагалан еилацэажэеит. а-Мырцхэлаагы, апсуа нхао цкэына, ак узивбо дыкамызт, арт еикэшахатхэит Лапагэ ицха Амырцхэлаа диртаразы.

Ара чарахэит, иааз асасцэа ирыкэнагоз ауаа рыдыр-галт, анапеимдахьа ааргарц аеҳэара цырцэеит, гэыцаагы рыюныка ицеит.

Аха Лапагэ ица, агэыбжыанытэ, Махьал, итахымызт, аханатэ инаркынгы дакэшахатмызт, абри аус. Ари мес азоуп, лацарамзан.

Гэыцаа ахьцаз ыыцъа ацкэынцэа ахэчы-мыц рытаны иаарышьтит, напеимдахьа карцеит, еҳэарасгы тагалан шытахь азпырцэеит. Ускан ус икан: апхэыс дхэаны ддыртэон шыкэсыки бжаки, избанзар, цхэыс дызгауа ацкэын атаца мхара ыыц кайцар акэын. Хаца ицауа апхэызба ампахьшыкэа, ахэымцъаркэа рацэаны илсыр акэын.

Ари ас ишыказ, нанхэа мза азыхэан ахэычкэа ашкол рталара аамта анааи, Аҫара ашкол ахь рцафыс хэа даарышьтит Уачамчыратэык. Абри арцафы Лапагэ ионафы уадак кыралла аамтала дыоналт. Махьалгы иаакэырццакны иахэшьа абри арцафы диитеит. Арцафы ишкол ныжыны, ицхэыс дима Акэака дцеит.

Абас еипш икалаз Темраз ианиаха, апхэызба лкынтэ имаз ахэычы-мычкэа аашьтыхны иара ихала Лапагэ ионы дцан,

сара сызтахым шөаргы шөыстахым хэа, рхэычы-мычкэа нарыкэпсан дааит. Ари захаз зегы Темраз ицыыршьейт, афырхатца, аиаша кайтеит, рхэейт.

Ари ас икан. Шыкэсыбжак айха аатцхьан, зны Гэыц чарак акны Темраз ифыццэа чкэынцэакэаки иарей ажэакэа ааимаркын, уара-сара хэа айкэмакаррахь ианианага, ачкэынцэа руазэк иахэшьа иара уа ачарае дыказаап, абригь лахауазаап, дахьгылаз: «Уара уи узикэмакаруа, уцхэыс дутцызхыз умшьу-ей, уиакара ухаца гэгэазар!...» – лхэан, Темраз аепныхэа наилтеит.

«Кох, ари епныхэан исыдхалазаап...» – ихэан, Темраз аоны дцан, абна дшылалара иеазыкайтцан, Махьалгы лара апхэызба дызгазгы, афыцъагы, ишьразы ишэакь иуапа ицакны дындэылтуан, данынапш, Чагэ Чагэ агэашэ дааталейт. Уи ачараеы дыказаап, икалакэоз зегы ибозаап, уажэы, Темраз аоныка данца, дишьталан дааит.

Темраз дызлацашаз иеы кэадырны аштэе игылан, иенапхъейкырц итаххазаргы шыта иааиуаз ицымлашьас имааз, дааласын, ишэакь нак инцэыцеиргылан, Чагэ днеипылт.

Чагэ идыруан Темраз дышнымгылоз, шыоура дышдэыкэлоз. Убри акынтэ ус даацэажэейт:

– Уа ачарае еибышэхэоз сахауан, ушьа умун хэа уасхэарц акэу цьумшьан са сзаа...

Темраз җимтит.

– Ушьа ууроуп, мамзар, абас иагыараан епныхэас иуртап...

– Усоуп, уи еилкаауп... – ихэейт Темразгы.

– Усоуп, аха уажэы уара уцаны ушьа ууп, егырт җагылан уара уршьып, уара утэкэа аалаган урт ршьып, урт ртэкэагы шыоура идэыкэлап... Нас, кэзааншьтахь, шыоук тэымкэак, ант иаалац, аакэлан еитымхаз анышэынтракэа рыгэкэа агэам нарыкэрыжып... Ус камлароуп... – Чагэ уажэы даеакала иааирхэит.

Темраз җимтит.

– Уара сычкэын икэлэу уоуп, хьымзг угар стахым, ушьагы умун хэа уасхэазом, аха ишууша абас-абас ауп, – ихэан, днаиртэан иеихэеит. Ус еикэымшэар, абри хэа даеакалагы ишыкаицашаз иеихэеит. Чагэ абри адагы итегг ажэабыжкэа цыриган, уажэраанза иимхэацыз, Тьркэтэыла анкэа даныказ Мырцхэлаа рыкны дахьнеиз иибаз-иахаз ухэа илахьеикэцагаз, аха цхьаказы уаоы дзырхэыцшаз акыр тоурых иеихэеит...

Адырфоэны еуаоык, ишэакь иуапа кьае ицакны, Атара Аецэа Рымфа хэа иахьашьтоу данылан днеиуан. Уи иааицылаз абырг Кэытчны Хабахэ «Уабаци, дад?...» – ихэан, днаиазцааит, аха аеуао, дымцэажэакэа, днаивсит. Хабахэ дшааиуаз иааицылаз Бытэ Таиеи Кэытчны Таиеи ааникылан: «Уара, абра азэ дысцылан, сияцэажэан, атак каимцеит, иуапа кьае ихагэжьуа, ишэакь иуапа ицакны, сахьихэацшуаз ацэгьа згэы итоу азэ иоуп, шэгэышэеаныз!..» хэа реихэеит. Арт Хабахэ ихыччеит, дабакоу уи еипш ауаоыцэгьа рхэан, хырфоас икарымцеит.

Амра ааташэоны, нахьхьи агэарабжьараэтэи агэашэ акынтэ азэ еитит: «Махьал укоума?!» хэа.

Ахэса ракэын аоны иказ, «Махьал уажэ дыкам, арахь умааиуеи?! – рхэан, рыбжы надыргеит, гэыла чкэынак иакэыз цьыршьеит, ари татынеитахан азы акэын, «Аракэаеыка ататын еитахатэ ааигарц дцеит, арахь уааи, уажэ дааиуеит!..» – рхэеит, аха ьызтуаз уаха ихабар рымбеит.

Темраз ифеынеихан Махьалионыка дызлааишаз, Цшьақэа хэа ацха зыхны иказ азышьтрафэ, иеааникылеит. Махьал абра дықэымскэа аоныка ааишьа имамызт.

Темраз ацха зыдкацалаз аарцэтэи ахьаца ду ашьапы дшавагылаз, Махьал калатк азна ататын еитахатэ дацалан даакэлеит. Даакэсуан еипш, Темраз ишэакь неигреикит, «Умцысын, упсит!!» хэа ибжыгы ааиргеит.

Махьал, имаз ахарагы идыруан, ара ас аныкала, уаха мхэакэа, иемирцысыкэа иеникылт.

Темраз Махьал итапанча ааимихын, «Усапыз!» хэаишэақы шикэкиз диман Кэытныи Шьяабан ионы дцеит. Шьяабан ақыта рапхьа идыргылоз уафын, ипхэыс д-Мырцхэлаа-пхан, лара Гэыц а-Мырцхэлаакэа дырзааигэамызт, аха усгыи иара Темраз дижэлантэын.

Ара дахьнеигаз Темраз даацэажэан:

– Шьяабан, уара у-Кэытныоуп, аха усымахэуп, абри уара дузынсыжьюеит, уажэазы цсык дызлаиеигьу акгыи збом, икалаз ажэлар ирахааит, амала иахьатэи хайкэхара иара иоуп изцъашьо, иеимырцысит... Иабцъар сызныжьюам, – ихэан, даахынхэын дцеит.

Амоан дахьцоз дхэыцуан зегь хайкэзырхаз Чагэ иоуп, абас симырқацэзтгыи даеакала сныкэон хэа.

Абри еипш аныкала, изахаз шьюуки Махьал дкэышын, иеимырцысыкэа ихгыи еикэирхеит, егыигь деикэирхеит, рхэеит. Даеа шьюуких иабцъар иимтар акэын, рхэеит.

Абри ашьтахь хар змамыз ауаа Чагэ рапхьа днагылан иныбжыалан, шыта шэеитоуп – хьымзгьла шэеикароуп рхэан, еиндраалеит.

Шьюукгыи ус рхэоит, Чагэ, Темраз икынтэ данца аухатэкьа Лапагэ иахь уаф дишьтит, еибадырузаап, аба-соуп икоу, уаха упсы иахмырзаакэа, уахатэкьа ахара зду учкэын иоухэароуп, иаарласзаны Темраз днеины амоа изи-кырц дыкоуп, иеимырцысыкэа иеитан иахьыхэонза, уи иара ипырхагам, диццааит, настэи мариоуп, сара еинсраалоит хэа.

Абас Чагэ ф-жэларак еикэирхеит. Аинраалафцэа уажэыгь иахтахуп. Абри азы ажэытэан апсуаа апехамбарцэа реыроашьан ирылан рхэоит.

ИАЗЫЖӘУАЗЕИ, ИДУЦӘОУП!

Уачамчыра Аеырофьрта Ду ускан амшын иамгазацыт. Абыржэы Азеикэа амшын иахьалало, алакация дукэа гы-ланы, наф хымтак иахьнанагоу акара набжьаны аеырофьрта дутэкьа ыкан. Уи атыц Лоуны, Лоғэны хэагыи иашьтан.

Аены абрака абжыацны еипш аеырора ду ыкан. Аеырорахь дааит Чацэ Чагэгы. Ианалга, уск ацыхэала ихэлаанза дынхейт, нас, стынхацэа збап хэа, Мыркэылака, Шьюунеи Елкан иахь ихы ирхейт. Ажэйтэзан ари ажэла Шьюу-неи-жэа хэа икан, аз ду хэа ицэажэон...

Цхыбжыонын, деыжэланы «Ахахэ Моа» хэа иахыашьтоу даннеиуаз. Абри аамтазы «Еи, уарбану, узцом, уеыжэц, уеиылых?!!» – рхэан, амоа кны итэаз абрагыцэа рыбжыы найкэдыргеит. Ахахэ моа ауаа зыцэшэоз тыпын, тшээрран, абарака абрагыцэа ауаа дырхэлон.

– Ибзиоуп, уара, сеиышэхэаит, аха иазыжэуазеи азэгы иитахым?!! – нарыкэейтит Чагэ, итатынжэга даёыхо, дышыжэыз дахыгылаз.

– Избан изыртахымхара?!

– Иахызеи умхэоишь?!

– Изыртахым шэымбои, сара сакара ауафы харак шэара дабашэыцшауеи, ирыцэдуцэахоит. Убри адагы, сара сакара рхыцуейт, иажэхейт. Архэра хэа шэымтэар акэын, аха шэантэх, уара, шэанацалбейт, хар змам шэара ишэакароу азэ дшэырхэыр!.. – ихэейт Чагэ.

Абрагыцэа Чагэ дырдырын хамтас хэа акамачаца иртеит.

АБЫЗ ХАА АМЧ

Азын акэас-зысра ааигэахон.

Анхацэа гьежьюа рымхырстакэа иртан, руракэа рытгара иахыццакуан.

Дыццакуан Чацэ Чагэгы ицыкэреи хэычы тигаразы, аха иаалыркэан игэы баацсхейт.

Чагэ игэы шыцэгэахаз захаз агэылацэа еизан ицхрааит: шьюуы ицыкэреи изтаргалт, шьюук ижэ изыртааит, даеазэх, аикэага ахэы ццэаны ианиба, арасатэ хэы цшза катаны иахейцан, инаган иныкэицеит...

Ақытан дынхон Ушьанг хэа азэы. Убригы, ишапу еипш, днеины ичмазафхаз дицхраар акэын. Аха Ушьанг уафы

харамын, ибыз баапс азы имацэажэоз икытауаагы ыкан. Уи Чагэ иус-хэысқэа игэылацэа икарцахьазаргь икарцахьейт анигэахэ, дызбоит хэа, дкылцш-кылзроуа дынкылсит.

Дхынхэны данцоз, ашэхымс данаахыц, агэыла зхэы зхеитаз аикэага цшзаза иахыкэыз илацш наахейт.

– Чагэхейт, уара угэы баапсуп, ари уейкэага ас ахэы ғыц бзиа узахазцада?! – дацашыцуа, ихы ырнааны, днацааит иара.

– Абыз хаа! – атак кайтеит Чагэ.

АЖӘ КӘЫШ

Ахалзга уахьныруаз Елыр ақытан Хацьыць хэа хэаахэцойк дынхон. Ускан Елыр азэык-оыцбак рейха нхо-мызт, уажэ икэу ажэлар ааны уака анхара иаламгацызт.

Хацьыць зыцсы цэгьаз уафы качбеин, Тьркэтэыла адырцэа иман, Тарбзана* дцаны даауан. Иара хылц хэа чкэынаки згабки рыда имамызт. Абри акынтэ избит ичкэын Стампыл ддэыкэцан амуллацара иирцарц. Уа иуак дынхон, ус иагыкайтеит.

Шықэсык аума, шықэсыбжак аума зака цых здыруада, Хацьыць ичкэын, Уахаид ихьзын, амуллацара далганы дааит. Хацьыцьгы иуа-ицахы даарыцхьан ачара хпые кайтеит. Ачара кайтеит, аха, иабакоу, изыкайтцаз ица апсшэа схаштит хэа, тыркэшэада уаха акы иеы амкуа, даакэгылт. Атыркэшэа цэгьоума, аха ари ргэампхейт избаз, икарцаран икааз акэымзар.

Хацьыць ица дыцшфы дууп, зейцш дыкам муллоуп хэа избахэ геит.

Оымз ракара аатцхьан абри ашьтахь Гэыц акэу, Баслахэ акэу Аинарбакэа рыкны ачымазао гэгэа дкалейт.

Ашарцазза Хацьыць дахьынхоз еырххыла ауафы дкылкыа днеит, абасоуп, Гэыц абрагь-абрагь абас ейцш ачымазао

*Тарбзана – Трабзон.

дыкоуп хэа. Уахаидгы дласны иеааибитан, дынеыжэлан инеиз диццеит.

Ускан қыта-цыцхыза ацшөцэа ыкан, гэыцаагы убас апшөы дрыман. Убри ахыхь Манча-хақым хэа Гэыц иацэыхарамкэа Ткэарчал акытан ахэшэтэрақэа здыруаз казакгы дынхон. Аха Стампыл иказ иаха идыруеит рхэан, уажэ уахь уао даарышьтит.

Уахаид дахьнеиз ачымазао данлыхэапш, идырит даршышны дшыказ. Ускан аршышра хэа ыкан. Аихарак изыхьуаз атыцхацэа ракэын, амцашоура иаанахэон, абаөчыда рылалон зны ишэахэаларын, алацшцашэара роуан, аха нас рхала ибзиахон. Аршышра иаахыркыан даеак ацнашьыр, ускан агра ааннажырггы ауан.

Икытац длацхыа-өацхыан лхы илыкэикша-фыкэикшеит, нас амулла шөкэы лзифын, абри лханацы ахахаи акы дацэымшэааит, шыта акгы лыхьуам, амала ахьта лылашэымцан, – ихэеит Уахаид. Тьркэшэалоуп ишихэоггы.

Ари изахаз Чагэ ианеитеига, «Хаи, дад, абри акгы лмыхькэа деикэхозар, сышьтэақэа иреихау акы ашаха нахацаны истоит, иаргы абра игылоуп, убриакара хлыршэеит, убас сызиахэа!..» – ихэеит ачымазао лабгы.

Чагэ еитаганы иеихэеит.

– Дыбзиахаанза хэа уцшыр ауандаз... Амуллацэа рыхэпса иаразнак иумшэар калазом, мамзар рыхэшэ аус ауам хэа ирыцхызоит, саргы акыр срыднагалақэхьеит... Уацэы иахымгакэа ачкэынцэа ирытан идэыкэуцароуп, иааигэоуп ара, закэыхи, – ихэеит Бгажэ Екэыц дахыгылаз.

– Иара абыржэыцкэагы ирытан ицсымцой, лара илыхэозар, иаргы макыана игэарымтыц, абна агэарбжыарае игылоуп, – ихэеит ацшэмагы.

Чагэ абригы еитаган амулла иеихэеит.

Амулла ари аниаха, уаха даанымгылакэа дцарц дындэылцит, ачымазаоггы ацшөы данылба акэхап, иаха деицхашэа дкалеит.

Ашта атыхэан агэашэ ахьаауртуа агэарбжьара ы́кан. Абра иаины гэыц-гэыц ицшны игылан арахэ: ажэқэа, акамбашьқэа, ацьмақэа.

Уаҳайд ари аниба, сыштэагы цқьа снахэацшып, иреихау арбангы збап игэахэын, ашта дахықэгылаз, сцаанза шэырахэ снарылсны срылацшуеит, лацшы хаа иасырбоит хэа нареихэеит.

Ари Чагэ ианеитеига, амулла илацш арахэ аюстаа дрыкэнаблаауеит хэа рхэо иахахьан азы, ацшэма иахаз игэы иахэан, днеин агэарабжьарахэ агэашэ ааиртит.

Агэашэ интыцны арахэ инарылагылт. Уаҳайд Чагэ даахьеирпшын, рацхьа игылаз ажэ җаша ду инацэа нақэкны ирбо, диазцааит:

Абазацье сеигрун ади недур?*

– Абазацье бу «ажэ» дур**, – ихэеит Чагэ.

– Абазацье сегир сағмақ наслиолур?*** – деитацааит Уаҳайд.

– Сегир сағмақ: ажэхьара, – ихэеит Чагэ. – Гэыж-мыж...

– Гэыж-мыж... сағмақ... – ихэеит Уаҳайд инақэырццакны, ажэ зынза инацэа наҗархахан.

Ахаан амц иазытымкьацыз ажэ, иабаз уара идыр, гэыж-мыж, сағмақэ зеицшроу сара иусырбап ахэозшэа, игэиғанзамкэа дахыгылаз илеи илеизытрысын, дхыршэтны деизкьа дылканажт. Дгылан дааиуазар хэа аеырхиангы еитаагылеит.

– Аа, сашьит, сашьит самшэх!.. – ихэан, ацсышэала дыхэхэеит Уаҳайд.

– Баюццэа улоума, уеиқэхама?! – рхэан, саси цшэымеи леихеибахэеит.

– Акгы смыхьит!.. – ихэеит уи, ицацшьза ацсышэала, даныаагыла.

*Ацсышэала ажэ иахьзузеи?

**Ацсышэала ари ажэ ахьзуп.

***Ацсышэала ажэхьара шцархэои?

– Хай, Ғаша, Анцәа уиныхәаит, зака укәышузеи, хмулла апсшәа шпеиурцеи!.. – ихәеит Чагә. Игылазгы рқышә ачча аакәххит.

Уинахыс Уаҳайд апсшәа ахәара далагеит.

Ҳапхьака ажәкшақәа рацәаны иахтаххар хәа сшәоит...

МАС-КӘЫКӘЫНА РЫЦХА

Чагә Цандрыпшынтә Уачамчырака даауан. Апшындәы дныкәсын Гәдоутә даннеи, уаха ара сыпхьап игәахәын, иидыруаз Чаабалырхәак икны днымҭахыцит.

Апшәмацәа Чагә данырба даара иеигәыргъеит, ацәпыс лкажьны изыршьит, ҕык-бзык иаанагоз афатә кәрцеит.

Атамада Шац Чыкәбар доагылан Чагә даниныхәоз ус ихәеит:

– Уаа Анцәа уиныхәаит, Чагә. Уца, убри ица пхәыс данааиго агәабзиара уман уапылааит!

Уаа Анцәа искәырхуп! «Нан, нан!..» смырхәакәа Анцәа сшы!.. – ҕааитит Чагә.

Атамада иватәаз Адгәыр Барцыц игәы иамышәеит.

– Чагәхеит, гәык-цсык ала уиныхәоит, уара иакәым ихәазшәа угәы изаанагазеи, уиакара нутыр баапсума?!

– Уара, Кәыкәына рыцха избахә уахәхьазу? – дцааит Чагә.

– Исмаҳазацт...

– Ус акәзар, узырола, – ихәеит Чагә, – ажәабжык шәасхәап, икалахьоу ауп, рхәоит, иара:

Мас хәа тахмадак убриакара ихыцит, ица ица, убри ица ицацәа рыхәсақәа деимданы агара ду изыкацаны дырцысуа ддырцәон. Уаха дзыцәомызт. Дахьгараз Нартаа ражәабжы ихәон.

Ғенак зны дзырцысуаз атаца еитбы, гызмалк лакәзаарын, агара рцысуа, иныпакны ашәа аацәырылгеит:

«Уаа, Цьым, Цьым, шәара ишәыхәтаз агарае ацәароума, шәца ица, убри ица ица аитбы пхәыс данааиго ачара агәта шәахатәаны ашәахәара акәымзи!..»

«Уаа рада ри, уаа рада шкэакэа!..» – ашэа аацэыригеит Мас.

«Уаа, цым, цым, – лхэеит атаца уажэы, – ус шэеиханы ашэа шэымхэан, шэеихэласыр шэыпсуеит, апсра шэацэымшэазои?»

«Уаа нан, нан, нан!..» – ихэеит Мас, ипацакэа харшала агара дахьгараз, иашэахэара даакэыцны.

Шьта еилышэкаауоу атамада иинкылаз сныхэаёа сгэы зеихьнашэыз? «Уаа нан, нан, нан!..» схэаанза Анцэа сшы!.. – ихэеит Чагэ.

Аазеишэа иахатэаз зегь ааибарччеит, Адгэыргы дакэшахатхеит.

ЧАГЭ ИХЭЫЦШҚА

Кьамсыс Ахалзга апшахэаёы дынхон. Уи ахэаахэтракэагы илан. Ткэарчал ашыц цканы нахьхьи Ага* изхгылаз англыз игбакэа рышка иганы атуцарцэа идираахэон. Арахь уихэацшыр, игэылацэа дрейгьны уеизгы-уеизгы нхарас имаз хэа рацэак акгы ыкамызт. Данцэажэоз уизызырфыр, сара сеипш ахэаахэтфы дабакоу имшын.

Ёнак Кьамсыс иеидара-ёы, усқан аекэа аидара рыкэырцо иалагахьан, нак-аак ѿ-аацэак ашыц-хцэахакэа ахшыны, уи ус акэын ишаархэоз, апхьа дгыланы дшааиуаз, днацшызар, азэы амѿа зывгоу атла ду агэаѿара ихы такны атацшра даеуп, ивараёгы ак шьтоуп. Дшааиуаз днаидгылазар, абар, Чацэ Чагэ дахьыкоу, ишьтоугы хэыцшкоуп, уи анаѿсан шьацхэакгы амѿа иангылоуп.

– Хай, рацэа ихэыцшкоуп!.. – ихэеит Кьамсыс, удырѿатэ еигьхеит атыцан. – Иабоуки?!

*Ага – Уачамчыра.

– Абри атла агэаарае искит!..

– Ассир, ара цлакы ада ааигэа-сигэа акгы ыкам, иара уигы ар рымға иангылоуп, ахэыцшқа ара ишцааиуаз?! – ицьеишыеит Кьамсыс. – Излоуки?

– Аа иахыгылоу изласкызгы, – Чагэ ашыацхэа инапы нахэирххеит. – Ари амацароума сынтэа зака скхью!

– Хаи, рацэа уеикэшэеит, сара исыраахэ!.. – ихэеит Кьамсыс.

Чагэ идыруан ахэыцшқақэа рзы англаыз туцъарцэа Уачамчыра апара бзианы ишыршэоз, атыркэ туцъарцэагы бзиа ибаны иаахэан ишыргоз.

– Ажэеипшыаа иуанеишыаз утиир, даеазны иуитазом, – аеыцга кайцеит Чагэ... – Иутахызар, уаргы ашыацхэа умыргылои, абри атлахь абастэиала ахэыцшқақэа аара рдыруеит... – Кьамсыс дызлааз шыказ инапы ирххеит Чагэ.

– Аиаша ухэоума?! – дгэыргъеит Кьамсыс.

– Аиаша сымхэакэа! Амала аус злоу ашыацхэа иаеуоццо афатэ ауп. Ахэыцшқақэагы бзиа ирбо хэа фатэык ыкоуп... Убри анудыр, нас уеикэшэеит!

– Исоумхэои нас!

– Аа, уи ус исызуахэом...

– Ыы, ара ус ахэыцшқақэа аауазар, уаргы саргы иахызмхар хэа ушэоума, ма даеацъара исмыргылалои ашыацхэа, – ихэеит Кьамсыс; знык исызурхэандаз, нас угэхъаа скызма хэа игэгы даатахэыцит.

– Саргы бзиа избо хэа фатэык ыкоуп, Кьамсыс, уи уазымхэыцзеи?

– Уи арбану, ахэыцшқа азэы ифо убахьоума?

– Мамоу, уи акэым, акыжэ ауп ирфо избакхэ... Қыжэк ушыр нас...

– Ыы, акыжэ узысымшыкэа исоумхэазои?

– Уиоупеи икала хэа...

– Ибзиоуп нас, уапэы шыбжышыштахышэа аоны унеи, – ихэеит Кьамсыс, қыжэк закэыхи, ухэыцшқақэа зегы срылгап хэа дагызхэыцит.

– Ақыжә анушх, схала снеиуама, Шьханыкәагы дназгоит, угэыла Хэмаскяагы днеиуеит, – ихәеит Чагә.

– Уара, урт ишрахауа исоухәар, нас уиакара хыпцшқа абаагои, иахцәырымкуеи?

– Урт иахьрахауа иуахәаны, уаха акгы сзымдырзои?!

– Ибзиоуп нас...

Кьамсыс иеы доатакьан имоахь иеынеихеит. Дахьнеиуаз дхэыцуан: «Схынхәны санаауа, ушьацхәа иафоупаз закә фатәу сымбар иабацари, ускан сқыжәгы са исзынхап, кыжә-фара хәа унеир, ушьацхәа иафоупогы стахым уара иумаз хәа, кыжә узымшыкәа алаф улсхып!..» хәа.

Аха Кьамсыс дхынхәны данаауаз шыацхәагы имбеит, иафазгы имбеит. «Чагә гызмал схынхәны санаауа изакәу шгәастоз идыруан, ишьацхәа кыр афеитцо дыкахызма, уимоу, ахатагы нимыжът, игеит, – ихәан, игәы даатахәыцит. – Иаууеи, ақыжә ашьра сыкәшәоит».

Уатәы шыбыжышытахьшәа захьзыз азы Чагәи Шьханыкәеи Кьамсыс иашта интәлеит. Хэмаскяагы днеихьан.

– Уажә исоухәоу, уашьтан исоухәоу? – дцааит Кьамсыс, инцәыцакшәа.

– Ишеибаххәаз ауп, – ихәеит Чагә. – Уашьтан иуасхәоит, сызурцпакузеи, ақыжә анушьлак ашьтахь...

Ақыжә иахдырцуаз, иаразнак иааиыркькьан иржәит. Нас илеидтәалеит, ркьафкәагы аакарцеит.

Абракагы Кьамсыс еитацәыригахт иехәара: иара иеипш ахәахәтра иазказо Ткәарчал дшумбо, Ткәарчал моу иара Акәагы дышмачу, атудьарцәа рацәаоны дшырдыруа, урт Стампыл ишынхо, Стампыл акәым идырцәа Англиз тәылагы ишыкоу.

– Урт зегь усоуп, аха... – ихәеит Чагә.

– Нас?! – дцааит Кьамсыс.

– Урт зегь усоуп, аха ахәахәтәы бзиа амц дыржьар иму-азароуп...

– Ыы, нас сызжьаны иубада!

– Мамоу, уара уакәым сызәу, аха убас издыруаз хәахәтәык, хшыцкәа зегь ытыркаан атыркәцәеи англизкәеи

мариала ирызтахъаз, сеипш хэаахэтѳы кэыш дыкам хэа зхы зыпхъазоз азэы дыржъан, – ихэан, уаха ацимтеит Чагэ.

– Дышпаржъаз?! – дцааит Къамсыс.

– Дшыржъаз усоуп, енак уи ипиказ ашыц аапэакэа ифартейтан ыла иманы Учачмчырака дышпоз, амѳан атла иамцатэаз азэы днаидгылт, шыацхэакгы иварае амѳа иангылоуп. Уи итэаз абнае ашыацхэа иргылазаарын, ахэыпшқа икын, ашыацхэаггы иман дшааиуаз ипсы неитеикразы днатэазаап. Иааиуаз ахэаахэтѳы ари даниба, ахэыпшқа абоюки хэа диазцааит, исыраахэ хэаггы иеихэеит, нас иара иганы хэ-харакыла атыркэ туцьарцеа идираахэарц. Аха ани итэаз дгазмзаап, ирхэхара мап ацэикын, абри амѳаду иангылоу атла агэаѳарае сшыацхэа иакит хэа иеихэеит.

– Нас, нас?! – ихэеит Шьханыкэа, Чагэ дааиалацэкэын.

– Нас, ахэаахэтѳы иахаз иашаз цыишъан, дцааит абра амѳа агэа имшэазакэа иааны ахэыпшқа ушыацхэа ишпаеалеи хэа. «Ишпаеалеи, урт бзиа ирбо абас фатэык здыруеит, ашыацхэа инаеѳоуцеит – амѳа ианургыларггы убра инеины иаеалоит!...» – ихэазаап атла иамцатэаз.

– Хаи, абаапсы, ус акэзар иарбан фатэу урт ахэыпшқакеа бзиа ирбо, исоумхэои!... – ихэазаап ахэаахэтыѳггы.

– Ахэыпшқакеа рыхэ цэгъоуп, кыжэк ушыуазар иуасхэап, – ихэахзаап ани атла иамцатэаны зыцс зшыоз. Убас иагъеилазеит.

– Изишъма, уара, нас акыжэ?! – дцааит Хэмаскыа.

– Изишъит.

– Ассир, утахызар! Уара, иара ахэаахэтѳы хэа узэу зынза дгазхэыцхэеит акэымзар, ахэыпшқа амѳаду иангыло ашыацхэа инеин иаеалеит хэа уахахъоума?! – ицъеишъеит Хэмаскыа.

– Шьта уара иумун, Хэмаскыа, – ихэеит Чагэ, – сара амѳа иансыргылаз ашыацхэа ахэыпшқа ааин иаеалеит!

Къамсыс иказ зегъ еиликаан, икыжэ игэы ицаланы ымытзо дзырѳуа дтэан.

– Уара, Чагэ, уи хэыпшқамзар каларын, иацшшэыз?! – дцааит Хэмаскыа.

– Кох, Хэмаскыхеит, хэыпшқамкэа, ицэхапшыын...
Изакараз удыруама!... Уимоу, ахызтэҕыагы аман...

– Иахыыз, уара, иахыз?! – икышэ ачча ыкэххуа, дцааит
Шьханыкэа.

Кьамсыс ҕымтзо дахьтэаз, дара ирхээр аткыыс игэахэын,
дыччашэа уны, ҕааитит:

– Иахыыз умбои, Кьамсыс ахызын...

АРСАНА ИМАХӨ

– Чагэ, хзырччаша хэа уаха акры хоухэома? – иазцааит
зны, рччага жэабжык анрейхэа ашытахь.

– Даеакгы здыруан, аха... – ихэеит.

– Уи арбану?

– Уи арбану уи ауп, уара иумоузеи сара исмоузеи хэа
ашэкэкэа ранцара ианалага, хөык, рсахтан палта кьаёкэа
ирташышы, ейхэтагыланы Арсана хэа гыпцтэык иашта
иааталт. Иара уао бзиан, хандеиоын, уаоы хэмароын.

– Уаа бзиала шэаабейт!.. – ихэеит Арсана, днарцылан.

– Бзиа хауба, цэгьа хауба хааит...

– Иумоу арахэ ашэкэы ианахцоит.

– Итахаоуеит, – рхэеит.

– Ибзиоуп, – ихэеит Арсанагы.

Амапуртакны инатэан арахэ ранцара иалагеит.

– Иумақэо хэала!.. – ихэеит руазэк, ауку. Арсанагы дна-
лагеит.

– О-жэхьак сымоуп.

О-жэхьак хэа инанырцеит.

– Ахэарақэа умазами?

– Убартгы ыба ыкоуп...

– Уаха?

– О-гаапыск...

– Уаха иумоузеи?

– Оажэижэаба цьма...

– Зегь цьмахьақэоума?

– Жэааа цьмахьоуп, егьырт – зари-кыжэи.
 – Уаха?
 – Уаса сзаным.
 – Ахэакэа умазами?
 – Ахэакэа уажэ ирацэахеит, ирзыуазеи...
 – Уаха акгы узанзами нас?
 – Цсаатэкэак ыкоуп, кэыткэаки шэишэикэаки, уи ахэса
 роуп издыруа...
 – Аеы узанзами, аеы?.. – дцааит ани ау.
 – Исзанымкэа – хай исхамыштхьаз! – еыкгы сымоуп.
 – Аа, иубома, ашэахтэ рацэахар хэа ушэаны, аеы
 тоумоырц угэы итан... – ихэеит ани ау.
 – Мамоу, цьоушт, ус ахьдоухэоу, исгэаламшэеит... –
 ихэеит Арсана.
 – Уаха акры узанума, камбашь егы, ашэахтэ уацэшэаны
 уигы умхэоу? – ихэахт еиҥа ани ау.
 Арсана дхэыцуа дахьтэаз даацэажэан:
 – Усгы ижэуам, махекгы сзануп, ианышэҥа!.. – ихэеит.
 Арт ахык ицъаршьан, инеиҥацшы-ааиҥацшит.
 Амахе ажэытэзан акэын хэа, уажэы Апсны уаогы иза-
 нымызт.
 – Амахе узаныцэкэома?!
 – Избандаз! – рхэеит.
 – Уара, аиаша ухэацэкэома?! Иабакоу?! – ицъеишьан,
 дцааит ани аугы.
 – Иабакаху, абна шэахьындэылцуа ацаҥы шэнеир
 ижэбап... – ихэеит.
 – Иахьтэаз амацурҥа ашьтахь ашэ аҥан, ацагы уа иавагы-
 лан, иоыцибаркыан инеит, аха акгы рымбеит.
 Ихынхэны иааин амацурҥа ашьтахьтэи ашэ инылагылан,
 Арсана рхы найкэыркын:
 – Уара, Арсана, ара акгы ыказамай?!
 – Амц умхэазааит?! – рхэеит.
 – Иабыкэу, уара, ара умахе ахыкоу?! – даацэажэеит
 егы аугы.
 – Хыхь шэнацшы, уара, хыхь!.. Аца иҥамзааит?! – ихэеит
 Арсана, дахьтэаз дымгылазакэа.

Аца ѿбаны еихагылан, хыхь ацш тапсан, еилалыршэшэозу здырхуада, Арсана ицхэыс убра дтазаап. Лара ауку лакэын, ацэажэабыжыкэа анлаха, амахе еипш лыбга ырхэан, лхы аца иаатлырхэхэеит.

Ари збаз ркышэ ачча аакэххит, ау ида, избанзар, аца итаз Арсана ицхэыс иара иахэшья лакэын.

ЧАТЦӨ ЧАГӨИ АЦЕХАМБАРИ, МАМЗАРГЫИ АПСЫ БЗИЕИ АБЗА БААПЦИ

Уи аены Аиааира хэышыкэса ахыпра азгэартон. Иане-илга, уажэы Тыхэа ипа Беслан Бытэба исасааирта «Рыта» аёацхэа амшынёыкэ аётэи акахуажэыртаё итэаны ицэажэон, аибашьра иалахэыз реипш иалахэкэамызгы ыкакэан.

– Ишыжэдыруа еипш, фышыкэса уажэацхэа, 1992 шыкэса нанхэа мза 14 азы, ашьжымтан, Ацсны Ацынцэтэылатэ еибашьра иалагеит, – ихэан, иажэабжь дналагеит Гарри Аиба. Уи арахь дааны, урурхэа иахьеило, рацэак дтэалазомызт, аха иахэа ус иакэшэеит. Уажэы иажэа иацйон: – Абри аены, – ихэеит, – Кырттэыла Ахэынтсовет ар, абахтакэа иртакны контрактла мызкы хэа иоурышьтызгы нарылацан, Ацсны иакэлеит. Хыцхэазарала 97 нызкыоык иказ ацсуаа цшмиллионк инареихаз акыртцэа ирёагылар акэхеит. Абри адагы Иосик Цыугъашвили Лиаурент Бериеи* 200 нызкыоык инареиханы Ацсны иааган иаландырхахэыз дара ртэкэагы ацсуаа ирёагылт. Заанац накынтэи мазала абцар рзааганы, аибашьра азы хэа, ирзырцэаххэан. Картынтэ, егырт атыцкэа ркынтэйгы, агитаторцэа ыкэха мазала ирзаауан, ацсуаа шэырёагыл, шэрабашь, ха хтэкэа аргы аауеит хэа. Екэырчакэ адольляркэа** рзааргон...

*Арт ахыкэа ус дара шёоуки ишырхэалоз еипш ихэеит.

**Адолларкэа роуп, дара рцэажэашьала ирхэмарны ихёоуп.

ишэымдыруеи... Абри аамтаз ара шьоукгы априказ
кацаны апсуаа рышэарыцага «пилтақа» рылган еизганы
ирцэахуан... Уи уажэ иазаауазеи, рацхэа убас шакэызгы,
нас, зегь ханеигэныю ашытахь, 1993 шықэса цэыббра мза
30 рзы акыртцэа-мпыцахалаоцэа рыргы даргы пхарсны,
ирахэғасны нақ Апсны иалцан Егры ирцаны икацан. Апсуаа
ихацхраауан Нхыцынтэи хашьцэеи хьызцэеи, ахэаантыц
инхо апсуаа рыцкэынцэеи... Абри аибашьраан итахеит
хнызкь-оык апсуаа иреигьыз рцеицэа, апатриотцэа... Акэеи,
Гэылрыцшыи, Уачамчыреи, Гали 1992 шықэса нанхэа мза
инаркны 1993 шықэса цэыббра мза азынза Шихвардназе*
иааишьтыз ампыцахалаоцэа рхатэан. Цэыббра мза 27 рзы
Акэа ахы иакэиттэын, абри амза 30 азы ампыцахалаоцэа
хышэшэахкэа, ишысхэахьоу еипш, Егры ирцан нақ икацан.
Аибашьра алагамтазшэа Шихвардназе ир Гыртэылагы о-
раионк мбатэы итаргылан ирыман...

Арт аамтала изхатэаз Апсны ахэтак акны, ар рыматэа
зшэыз акыртуа гычкэырцэа, ишэтаху кашэпала хэа абцар
зыркны иаарышьтыз, икарцоз оман: сиала, хзынцала,
апсуаа рышьракэа, архэракэа, акнахаракэа, рыпсы штэз
рыжракэа, апсцэа рырхэракэа, ирғашэоз ахэса гэаранла
рцэаперакэа, атынчуаа рыхкэа хыцэцэаны агаракэа... –
рызегь узеикэыпхьазарым... Апсны амал алган агэакьхэа
агара иағын: праалла, гбала, машынала... Даеа шьоукгы –
ашэанцэа – идырхэыз амал Кэыдры ахахы иганы ирцэахуан,
нақ Шэаныкагы ихаргалон...

Ари шэарт ишэыздырам хэа акэым, аха абас еипш арт
ацэгьоуракэа уаха рцыхэа анцымтэаза, Анцэа ипехамбар
дылбааишьтит, уца, икоу гэат, зегь цкэа еилкааны исзаага,
нас Шьевардназегы Арзынбагы срыпхьоит хэа иахэаны.

Ари Апехамбар дылбааны ахьара-хьарахэа дэыжэлан
дшааиуаз, Тамшь Кэтоли Цыгярдеи рышка ицо

*Шьевардназе. Ара ус иазырцэины ихэоуп, даса цакыкгы аанахэартэ
сипци.

амоахытыртае, уанаатѣилак, акатран моа аѣыкѣ иаватан
аазеишѣа столкѣа хѣхѣаза еиѣацшыны, фатѣы-жѣтѣыла
икѣыртѣаа кѣаркѣархѣа иахатѣаз даарывалт. Арт ақыртуа ир
иреиуаз ракѣын, «Кузмич»* «ацсшѣа иазхѣахѣаз» рыблакѣа
жѣаржѣалеиуа иахѣтѣаз иубон. Апѣхамбар дыцшызар,
чкѣынак матѣа шкѣакѣала деилахѣаны, апапыч шкѣакѣакѣа
ишѣатаны аханы дыштѣаз аагѣеитеит, аха дѣысуам, дкѣацом,
– дыцсны, аишѣа дахартѣаны дрымоуп, аѣы имѣаргыланы...
Ари сара схы иѣысхѣаазом, икалатѣкѣаз ауп, Апѣхамбар ус
амѣан дакѣшѣеит ауп акѣымзар. Изакѣу уиоуп, ацсуа чкѣын
имашѣынала хѣпартизанѣа рхѣы шигоз ампыѣахалаѣѣа
алашѣага реипш дрылашѣеит. Дахѣѣоз анеилыркаа, ирзигоз
рыхѣгы рымбоз, иааигѣыдырдан дыршѣит, имашѣынагы
ртѣыртѣит. Ишашѣылахѣаз еипш, инаѣа хѣѣаны
имаѣазгы ргеит, ихѣтѣы хаѣыцгы ыѣырхит, иѣыба
иантапшы, ипаспортгы рбеит, стахар хѣа ишѣѣихзаарын...
Уи уаѣѣы 20 шыкѣса шихыѣуаз ранахѣеит. Абра уажѣ
«иазгѣартон» уи имшира... Аха иац иршѣыз иахѣанза
дхамкѣало, астал дырзахамыртѣо даншѣы, ааигѣа ачазыртѣа
афрын ыкан, иѣѣыршны, ихы-иѣы тазны, кѣабшѣту
чуану акы ихы иѣоахарѣаны, деилыхны дѣарѣан, данаршы,
дхыкѣдыртѣалартѣ икалеит... дхыкѣнартѣалеит... Уажѣ
уи дырныхѣон, ацсуаа зѣгы, иртаху-изѣахугы налаѣан,
Нхыѣ рашѣѣагы налаѣхѣазан, абас рымширакѣа абри итѣы
еипшны иазгѣарталарѣ изеиѣѣаршѣон... Пѣхѣыскгы, шѣѣа
быргк, ашѣы лышѣѣаны, даамѣоахыѣны даарывалт, Акѣантѣ
ѣѣѣардака шѣапыла дѣѣоаап, Сангѣалиак. ѣѣѣардатѣ лдырк
кыртуак димазаап, убри лычкѣын абра дрывагылан, даниба,
дылѣылан дрывган ддѣыкѣеитеит... акѣымзар иахѣтѣаз ус
урывсны уѣар калазомыѣт... Насгы акѣыртшѣа удыруазар
акѣын... Уиоуп уи аѣхѣысгы деикѣзырха, кыртшѣала
длаѣѣажѣон...

Апѣхамбар атрассала даауан Акѣака ихы рханы,
ани ачкѣын аѣхѣыс ддѣыкѣыѣѣаз «деилыргаѣызаап»

*«Кузмич» – жаргонла рѣашѣыгажѣлоуп.

Апехамбар ахапэирта данаавала, уабаци хэа днeciылт, аха атак аныкеимта, итеитцшгы аниба, иаицэмыгхан, днахынхэит. Апехамбар убра рызегь шытеитон, ант зэыз ани имбоу дыказма, аха уажэзы акгы рамхэакэа дцеит, Тамшы атурбазае шэахыглыоу хаха-хымш ирхымгакэа абри казцо шэа шэакэзар, шэыкэзаит хэа дагырыкэшэины... Ашытахь ус иагыкалеит: акытакэа рылалара, рыжэлара урт ирмазеит, Тамшыи Кындги усгы икэырххьан, аха – хдесант амшын иаазхыцын, икэакэан ицеит... Ашытахь избоз ирхэон 500-оык ракара алафеткэа ирныжлан ианеизыргоз аабон хэа... Рыбао ахыкоу, иахыргыз ртаацагы ирзым-дырузар акэап, уахь ицэырыргозма, хабарда ибжызит хэа рархэозар акэхарын, таацаа рымазу уиггы сеидроу, аха рабаззеи дыкамыз, Едыкь Шихвардназе, амшытацэгьажэ – иара ицыхэала акэами урт штахаз? Арахь ирусхэыз, бцар-ла еибытан, икэшэх хэа иаазышытдаз?..

Астэи Апехамбар Акэака дцеит. Уа даннеи еиликаит 1992 шыкэса абцарамза 22 азы, енак ала, акыртуа мпыцахалаоцаа Апсны атоурых зегь, ауаа ишырбоз, аенышыбжьон, ишырблыз – Апсауатцаара Аинститути, уи архиви, Апсны Ахэынтқарратэ архиви лыкэццышэаа ишыргаз, днecinгы иблала ибеит. Ианырбылуаз аены асаат цшыба рышка аусура ианалагоз аамтаз аюбагы амца еицрыцрарцан ирыкэшан игылт, игэагыны изырцэарц инеиуаз акэкаэхэа втоматла ирыххысауан... Апсны атоурых арзра адагы уи даеакгы канацеит: Ацацаду напыхьарацы Абласаркьей раамтаз иааган индырхаз 200 нызкьоык дара ртэкэа шааргаз, ианааргаз атэы документк иамхэазо, жэытэ-натэ аахыс урт ара инхозшэа иаакалеит... Абакакэа ракэзар, ахтыц иарганы, рылакэа тыцкьаан, рлымхакэа ыжэжэаны, рцынтакэа амыжэжэан... аршашыга лацага гэыркэа ана-ара еипхьатта икапсаны... Ас еипш арт аниба, уаха ажэак мхэазакэа Апехамбар Анцэа иахь дхынхэит.

Ари Акармарала нак хыхь дцозаап, Гэыц даналсуаз аамтаз жэытэ баашэла ихкэыршаз хатгэынк, нышэынтрак азааигэа дшавсуаз «Арахь уааи, ак уасхэоит, арахь!...» хэа

азэы ибжыы тыоны иахаит. Уахынлан, аха Апехамбар дшэара дыказма, «Уарбану?!» – ихэан, дышыжэыз днеин даавагылан, иехырхэхэан дынтацшит. Убра анышэынтра агэы азэ дкэеоза дыкэтэан, – ихэан, аибашьра иалахэыз ажэабжхэао Гарри пытрак даатгылт, иагьаатынчрахеит.

– Нас, нас, Гарри?!. – ихэеит аибашьра иалахэыз даеазэы Витали Смыр. Гарригы иажэа инацитеит:

– Кох, Чагэ Чагэ уоума?!. Уажэ аччара иаамтам... – ихэеит Апехамбар ари даниба.

– Сара соуп, астэи ушаауаз здыруан, уеы ашыапышытыбжь сахаит... сгылар азэы сибар хэа сшэон... – наиацеикит Чагэ.

– Иутахузеи?! – дцааит Апехамбар.

– Соуушэтроуп!.. Апехамбар иухэар, азин соуеит, сақэйтхоит, уахацэкьа сцоит!.. Ара абыста ыфоу егьиуа, амш гоу сызтатэом, сыжэлар аибашьра иалагылоуп... – ихэеит Чагэ.

– Уара уоума, ибналакэаз, Апсны иалцны ицаз ауаа кэаз-мазкэагь ыкоуп, уара убыргуп, ара аус умоуп, ара указ!.. – ихэеит Апехамбар.

– Мамоу, сцароуп!.. – иамеикит Чагэ.

– Уара, уара арахь уанбеиаси? – дцааит Апехамбар. – Исгэаларшэеи.

– 1930 шыкэсазы, – ихэеит Чагэ, – убриаахыс абра сыкоуп.

– Нас убриаахижьтеи абра указар, иреигьу ауаа рацэаоны арахь иаахьеит, апсы абцар азышэтхуам, цасым рхэоугьы умахазеи уахьыкоу, узлоу ажэытэуаа ркны?

– Ишцасмахаи, аха ма Акэанза сцоит, Шихварднозе* дааны Акэа дыкэтэоуп, дшыцэоу ссоеихагылан, ак иахэан схынхэуеит!.. Уаюгы симбакэа анеишыагь здыруеит!.. – ихэеит Чагэ, иагьнацитеит: – Ма апхыз баапс исырбоит, данаапцшлак дэахартэ, дзымцэажэо иёы акыртэ еицш...

– Цьаргы уцазом, абра укоуп! Иатаху хара икахцоит! 12-оык апехамбарцэа рахьтэ сара сапсуоуп, Апсны са-

*Аригы ари ажэла усала ихэеит.

дуп!.. Амала Акәа зегь дырхәуеит: автобускәа, атаксикәа, атроллеибускәа, адәыгбақәа рпарккәа; ааглыхратә наплаккәа ртауари рхәырхьынкәеи; дәкьанс, универмагс иаакоу ирыюноу амал зегьы-зегь агара иаәуп, иргоит... Иалтны аамтала изцаз ацсуаа рмалгы убас ахьуеит... Убас рзыруеит Гәылрыпщыи, Уачамчыреи, Гал абжаки ақалақькәагы...

Ацсахәцәа шыоукы рхамкәеи рмашынакәеи нхоит, ирзызыхьчо шыоукгы ыкоуп, аха урт ртәы нас хахәап-шуеит... – ихәеит Апәхамбар.

– Ацсуаа акгы шырхарам, ақыртуа-мпыпахалаәцәа икарцо закәу ублала иумбеи? Ақалақь агәта Ефрем, Омар хәагы иархәон, Ешба ду ибака-хашхатәара ахы шакантә еихсыз, шака хтып анырцазгы гәоумтәи?..

– 37, – ихәеит Апәхамбар.

– 39, – даәа әба нацицеит Чагә, – ихәда акынгы ҟхтык аными, уи ихәдоуп, аха. Цаса иаргы харада дагыршыуа, уажә ибакагы акәкәхәа еихсуа... Уи амацара аума... дахьацсуаз азы ашәкәыәә ду Таиф Ацьба дыршыит, дахьацсуаз аз артист ду Мажара Зыхәба дыршыит, дахьацсуаз азы атоурыхтцаәә ду Витали Бытәба илгеит, ус закафы...

– Уи аадыруеит, аха уажәы шәара ишәхароушәагы икалаз ыкоуп... – ихәеит Апәхамбар.

– Ишца, уи арбану?! – ицьеишьеит Чагә.

– 1992 шыкәса цхынгы мза 23 азы ажәлар рхатарнакцәа реизараә – апарламент акны Ацсны хазы ицеит хәа шәыдышәкылеит.

– Дара СССР акынтәи хазы ицар кало, хара дара ркынтәи, паса хшыказ еипш, хазы хцар амуа, уи закәхеи?! Хара мчыла, еижьаралагы, урт хрыдызцаз р-Цьугашьвыли иоуп, апаца ду: Қырттәыла шәадлар – ареспублика шәыстоит, Урыстәылахь шәцозар, аобласт ауп ишәауа анихәа, ареспублика еигьаршыазшәа кәрцеит, уахагы цсыхәа рымамызт, избанзар Маскәа Кремль абаа иеыюнаижьхьан, амаа иара икын. Акәымзар хара хазы хакан, хтоурыхкәа умдыруеи... 1931 шыкәсазоуп арт уажә ихабашьуа рышка, ихазцауашәа катцаны, ханамадыргәагәа...

– Уигы аадыруеит... – ихэеит Апехамбар. – Утахызар, усыцаала! Акармара сызталоу апраал, арахэых* – уи зыхызу жэдыруоу уажэ шэара, ишэхаштхьоу? – умшэакэа усыцтал, нас хыхыцо убап!

– Уи абыкэу?! – дцааит Чагэ...

– Ёыла дыкан ухэеит, уажэ апраал дышпцатало?! – ацэы налеицеит азэы, дхакэза дахытэаз, ёырчча кайцан.

– Иеы «Комитет спасения»** иеитеит, шэхы шэхыхча, шэыерышэт хэа реихэан... – атак ныкеицеит Гарригы. Егыгь дааикэнакит, уи далазар акэхарын. Нас Гарри инаицеит: – Иеы урт ишпаритоз, акыртцэа инаган ирырымтоз... Уи ирашыын, ианитахыз иахытахыз иааин икапон, ианоуишэтлакь ипырны атыц ахь ицон, уажэгы иоуишэтуан, ипырны атыц ашкэ ихалан ицон. Иара, Чагэ итахызар дигарц, апраал изылбаарышэтит... Мамзар диэхынцаны дигозма, – ихэеит.

– Нас, нас, Гарри, уажэабжэ нагзалеи! – ихэеит Асланзыи Денуар, Гарригы еица инаицеит:

– Ханнеилакь икоу убап, уцсы антэз еипш уаакахцоит, аха арахь Адггыл ашкэ уааны ауаа рахь ацэыртпра уакэитым... Мап ухэозар, – укаэ, амала арахь ухэамаалар умуазар, даеа теитцшык уоуеит, – ихэеит Апехамбар.

– Сыжэлэр кажыны сызцом... Икалозар, абра уажэ аказы суазцаарц стахуп, атак коуцозар – суццоит, иузыкамцозар – акы сухэоит, – ихэеит Чагэ, – ура уцехамбаруп, зегь удыруеит, аха уи атак узыкамцаргы ауеит, – хэа усгы наицеит.

– Усаэцаа! – ихэеит Апехамбар, иаацэеишэан.

– Уажэ ааигэа Акэа араион Шэбаара хэа иахыашэто атыц иахыатанакуа кэарак акны рыцсы ааитаркырц инатэеит апсуа рдарцэа-аруаа 20-оык ракара. Акэарае цэарак мацк атаекарта жэеипшэ аман. Арт рцыза дналкшэа, днаскыашэа

*НЛО хэа изышэто. Уи жэытэ цсуала ипегь ахыкэа амоуп.

**«Комитет спасения» – абас ахызын айбашыраан акыртцэа-мпыцахалаоцэа харсамгылап, хасрахтап зхэоз апсуаа шыоуки еиёыркааз акомитет. Уи Акэа иалымцызи изалымцызи шыоуки азыкадан, ма ирыкэыгэцэан, иаларцон.

дахынатээз абнантэи ажэйтэ псуа ашэак акаѳхэа атыѳра иаалагеит. Ари Гэыма ахақэйттэра аламталазоуп, ианы Шьрома зыхьзцаны ирымаз...

– Изақэ хьзу уахэапш ари иара уара! Шьрома закэи, жэйтэ-натэ аахыс Гэыма ауп, Қырттэылантэ акыртцэа Ацсны иааган инзырхаз убас ахьызцан ирыртеит акэымзар. Дара рбызшэала уи «аѳа», «аѳабаа», урысшэала иухэозар, «труд» ауп. Ари газетк, журналк, зауадк ухэа иахьзуцар аеит, акэымзар адунеи акны қытак абас ахьзны уахахьюма?! Ақыртуа еиѳабыра шьюуки рхы иааташэалак карцон, апсуа хьзы қыртуала апсахра акэын изышьтаз хэа, дара ртэала «аладэныцара» хэа убас ахэозаргы, ари ахьз Ацсны иказааит хэа ус инрыжбуан, – ныбжьеигалеит Витали Смыр.

– Ажэйтэан Гэыма Рион азиасгы иахьзын, Гэыма(жэ)(а) – Гэымаду, Гэыма азы акэын. Уа уажэы ахахьшэа афымцастанция тагылоуп, «Гэымаѳи ГЕС» хэа, ус акэымзар, ари ахьз уа акыртцэа иабантэааргоз? Гэымаѳ(х)а, Гэымаѳа(х) – абасгы ахьзын, Роана(жэ) – убриггы ыкан... Гэымсы, Гэымса – Гэым азы, Гэыма хэычы – уи ара Ацсны, Акэа икоу ауп.

– Уара «Шьрома» ауп шэара иѳашэшью, уи ааѳс, ара Баслата, Бырцха зынза акаамет карцеит. Зқы шықэса ирзынапшуа Ацсха-цха тархэа ахьху иаакылсын, иѳықэлан, шахала реадѳахэалан, мақѳахэара ѳахыс реыркъантазны, кыгала, жьахэала, кыгэ-кыгэ-кыгэхэа, қыртшэала ирдуны аѳыра анцара ишаѳыз рбеит еыла иказ Адлеи Михеи Бытэа Едыггеи атаратэкэа, – нареихэеит Денуар Асланзыи. – Урт реипш даѳа ѳыѳагы ирбеит, убартгы атаратэкэа.

– Ари анбыкэу ианыкалаз? – дцааит уажэраанза ирзызырѳуа итээз аинрал Сергей Дбар.

– 1935 шықэсаз. Ацха ашыап акны иѳацены ахашэ кылартэон, убракагы қыртшэала акы анцара иаѳын; избаз излархэоз ала, дара “аремонт” иаѳыз ааѳык ыкан.

– Ус мақѳахэаранза зееилызхуа, дара рахь ус икоуп, дыкэѳаоны, деибашыѳоны дапхэзоит, дыргас ирымоуп, уи уахь иагыгычцасуп... Арт узеу акыртуа тоурых апцаразы

еибашыюцэзаарын, «ибоевикцэан», абцъаргы рымазар каларын, ма измаз рхылацшуан сгэахэуеит, – ихэеит Серге.

– Абцъар абартахыз, рыбзарбзан кэацэа инахэы-аахэуа, агэыцэ алоацэ ахылбб, Кремль ионагылан...

– Маскэа... – ааибырхэеит. Абри ашьтахь: – Нас, нас, Гарри, шьта уажэабжь иаццала, абжьагала хамхароуцэеит... – рхэеит, иаргы деитаналагеит:

– ...Абас акэара ашэа штыоуаз захаз арпыза илымхакэа рыгэра цкэа изымгазт, егырт ифызцэагы кыр шэахауама хэа днаразцааит, уртгы ааи рхэеит, ашэагы ицегь иардууит... Дара руа иарбан псуа ашэаз рзеилымкааит, жэытэтэын, уи аоыза уажэада ирмахацызт... Ари ма доухак иканатеит, акы иазхэан, ма цъарантэ иарпан ианыоуан... Абри змааназ закэхарыз? – ихэан, Чагэ Апехамбар днаиазцааит.

– Уаиааит хэа сыкоуп, Чагэ, – ихэеит Апехамбар дпышэырччо. – Ари мариоуп, аха сара атак акацара, уи ахэара, ацэыргара сакэитым, дара изахаз рхала цкэа ииашан иазхэыцаанза... Иказцоз хэа агэоара роуан, уи азхоит, – ихэеит Апехамбар. Нас: – Егы иарбану узсыхэарц иутахыз? – ихэан, дцааит.

– Аиааира! Апсуаа Адсны ахьчара рымч акэхартэ еицш адгылаоцэа Анцэа иритааит! Иритаалааит! Еидгылааит! Убриоуп сызухэарц истахыз, – ихэеит Чагэ.

Апехамбаргы ус акэхоит хэа ихы ааирцысын, дцеит. Чацэ Чагэгы «икабинет» ахь днеит, – ихэан, иажэабжь даалгеит Гарри, адыхэтэан иххэазгы иаарччеит.

– Уара, абри Чацэ Чагэ, ицсхьо ауаоы, уажэтэи аибашьрагы далашэырхэыма? Хи-хи-хи... – ихэан, дааччан дыроеггы ацэы налеитеит ани акэылаоцэа ирыдызцэылоз, илакэа ткыкза дтэаны днеин дахьырзызыроуаз, ихапыцкэа еилыграаза, уи макьаназ иашьцэа рахатыр даанакон.

– Апсы бзиа абза баапс диенгьуп... – ихэеит Гарри уи атакс.

– Дыцсхьеит, аха, умбои, уахыгы икаитцоз, нак иадцэыло дшэаны дцэыцатэаз цыушыо... – нацитеит Ака Арзынбагы.

– Цъапоу Рушьни ипа Батал, Абжьуа амацъаз иантарк, аеы шээр абла аш хылоит, егыбазом, алашэага иаразнак ирфоит хэа иеибашьцэа иреихэон, – надишьит Витали. Нас:

– Уара, ак уасхэашан, Гарри... – ихэан, деицацэажэт. Уи дагылафхэаоын.

– Изакеи?

– Абри ацэгъахэаои ашэыргэындеи злеипшыми, излеиоудыраауеи?

– Ацэгъахэао илакэа тқэуихоит, ипсеи-псеиуеит, ашэыргэында илакэа хцэыжуп.

– Иткыкхоит.

– Ааи. Ихабакалоуп.

– Дагыцэгъахэаоны дагышэыргэындазар, ускан изеипшрахои, ишцакало? – деицацаит Витали.

– Апырвын амкьоит, – ихэеит Гарри.

Арт ирхэоз закэыз еилызкааз егыигъ, ахампал кыакъа цэца ихэлахазшэа, илакэа ткыкза иччоз днарылаччеит.

БАҚА ИҚА ЗАУР ИАЖӘАБЖЬ ЦЪАШЪАХӨТӘ

Саб Бақа излеихэоз ала, уи аены Цақэашъ инхоз Бытэаа риешъарае Анцэарныхэа рыман, иара хышықэса рахьтэ знык имоапыргалароуп Бытэба зхылахэоу ахьынхозаалакгы. Ара иқан аиашъара зеггы: сабду Нарыкъ, саб Бақа, нас: Елызбар, Къамшьышь, Бырдыгэ, Кауна, Гого, Грышьа, Гэото, Радион Бабышь... иреитбацэазгы, ахэыцқэагы ирзаарызга. Ари аныхэа усоуп ишыкоу, хэычи-дуи зеггы ыказароуп. Абри еипш иказ ныхэарак аены иакэшэеит Мыстафи Мыцъгыри Герхьельниаа Гэадатэкэа ажэабжьхэаоцэа дукэагы.

Ара аихабацэа ахьтэаз ажэытэ жэабжькэа рхэон – аецэакэа, жэытэла иухэозар, ахақэа, агақэа, ажэоан, агныжэоан, жэоангэашэпхъара, Анцэа хазшаз ухэа ирызкны, избанзар, егыоумхэан, ари Нцэарныхэан, Нцэарныхэаран. Нарыкъ дахьтэаз Чацэ Чагэ избахэ аацэыриган, иажэабжь дналагеит:

«– Чагэи сареи хайфызцэан. Ара, закэи, иааигэоуп, ибжьоузеи, Цақэашыи Гэыпи угьы еивоуп, Чагэгьы енак аоны дааин, абыржэы хазлацэажэоу атоурыхкэа иреипшыз аацэыраагеит.

– Уара, Чагэ, абри Ецэацьеи Ецэацьяаи злеипшым хэа ирхэоны иуахахьоузеи, аобагы ак ракэу? – схэан, снаиазцааит. – Са стэала арт хазы-хазуп, ишсахахьоу акэзар, – хэа угьы нацыстеит.

– Уи шыкоу усоуп, Ецэацьяа, уажэ иубама, быжьба ыкоуп, еицуп, еилыцэцьяауа, еизааигэан, Ецэацьяа зрыхьзугьы убриоуп. Ецэацьяа еакуп, – ихэеит Чагэ.

– Убарт абыжьба рахьтэ цшьба цшьоуп рхэон, убри закэыз хэа иудыруеи?

– Уи убарт ацшьба ркны азы ыкоуп, егырт ахца ркны икам хэа убри акэзар калап, – ихэеит.

– Ецэацьяа рхэы, ма ахэы, зы амазам, рхэон, убригь закэыз хэа иуахахьои, Чагэ?

– Харантэ Ецэацьяа акэапеи хырка иеипшны иубоит, ахэы аазтарпалан. Азы ахьыкало иара акэапеи афы акны ауп, ахэы иаман убахьоума, ара Адгьыл акны уи еакалагьы хазхэыцуеит, аха. Абригь зызхэоу убарт ахецэак хэыс иапхьазоит, зы рымазам хэа акэзар калап. Ецэацьяа, адукэа Акэапеи, Акэапеи хэа рзызхэозгы жэытэан икан. Акэапеи, ма Акэапеи, ахэы ооуп – абасгы рымхэози жэытэан.

– Урт урт роуп, егыи, Ецэацья?

– Егыи Ецэаць, Ецэацья ауп, икэазуп, идууп хэоуп иахэоугьы, арантэи усцэкьа идуны иубом, аха. Уи еакуп.

– Уажэ убра еакгы сазцаашан.

– Ыы?

– Игэаооуп хэа ззырхэоз руа иарбану, Ецэацьяа акэу Ецэацьяа ракэу? Сара ишсахахьоу Ецэацьяа хэоуп.

– Саргы убасоуп ирхэоны ишсахахьоу. Игэаооуп, ахэхьала аонудка италон, убра итанхон, иагранхон, уаха иауамызт, ацшацэгьа, афыртын ықэын, уагон хэа ус рхэон ажэытэуаа. Уа итанхоз, иагэыланхоз зустцэаз еимаркуан, хара уа ханхомызт зхэозгы дыкан, иамазкуазгы, урт апсуаа

ирзааигэан зхэозгы, ажэлар рацэаоны итанхон зхэозгы... Амала атанхара уадаоны рхэон рызеггы. Аха уи анбыкэу, на́к жэйтэзатэуп, омажэза цуеит хэа усгы ацырцон.

– Амацэаз Зкэыршаз Аха хэа зызбахэ рхэоз уи арбаныз? Усгы рхэоны сахахьеит.

– Усгы зхэоз ы́кан ажэйтэ тоурыххэаоцэа дукэа, ииашоуп. Убригь иара акэзар хэа сы́коуп.

– Уара, Чагэ, уи Иарцахэ акэзами изыхьзу? Амацэаз Зкэыршоу ма ама́ка Зкэыршо хэа?

– Уигы усоуп, аха ажэйтэуаа анцэажэоз уи ара и́казам, уахь уаогы дызцом, а́ххэара амоуп, убри ааиаанза уаогы дызхалом, мышкызны днеиргы днанашьтуам, апша дагоит хэа абасгы ацырцон, умбои ишырхэоз. А́ххэара ааиаанза зыхьзузеи хэа абригь еимцэзкуаз ы́кан. Иарцахэ Ама́ка Зкэыршоу хэоуп иа́ха ишиашоу, жэйтэ цсуала амацэаз акэдыршазом, иамгартгоит.

– Рацэа сгэы итүхэааит! Абартца змаз аха хэа убасгы сахахьан.

– Уиашоуп, усгы зхэаз ы́кан. Аха иахьыкэыз рцэеилаоашьахьан. Атэы́оа Зхагылаз Ахагы ы́кан хэа усгы рхэон, Ахаззеи азын акэзар хэа сы́коуп...

– Убра даеакгы схэашан, аха...

– Ы́ы?

– Абри Ашэы Ъамшыгэи Ашэы Шэарахи, иугэалашэозар, Ецэа́цын хэа ирхэоз на́к жэйтэзан анцэамта́е ць ацызтгы иудыруеи? Ецэа́ц еицш Ецэа́цынгы рхэон.

– Жэйтэ цсуала, цсуа-ды́гала, убыхэла ць, цьа ауаогы ихьзын, уажэ оы́цья анаххэоу еицш; цьын, цьына – гэаоажэлоуп, пста́жэлоуп, цы́цызаргы ауеит; цьынць, цьынцья – убри иахы́лҕеиауеит, изакэу усгы иудыруеит – аты́ць, аты́цькэа змоу пша́хэазар ауеит, пша́хэа гэаоажэлазар калоит, амазашэаргы ашы́тагылоуп сгэахэуеит. Жэйтэзан ус уара ишүхэаз еицш ць а́цны иа́цэахуазаргы алшоит, уи мазашэархахьазаргы ауеит... Ус анакэ́ха, уи ае́цэа ахьз гбак азна ажэйтэзатэ тоурыхкэа цэырнагоит. Анцэа, ауаа рныс, ари анбатэиу...

– Едэаца ахы аталарта ға хызыкгы Аман, ахызыцакы, аха иршыон, цасым хэа ирхэомызт рхэон. Ус кыр уахахыоума?

– Атоу акэын; атоура, итегь жэйтэла – атоуры. Сабду Цьабас дыргэыбзыгны исырхэеит: ахэажэа быца ииғаз изаазгеит. Ра, ры абаза-цсуала аду, идуззоу хэа усалаггы ицэажэоит; атоу, атыу – жэйтэ гылартоуп, тагылартоуп.

– Танхартоуп, цанхартоуп. Ауаа реицш атоу азггы тазар аеуит.

– Усоуп. Ажэйтэан Кэыдрггы атоу итан, ицан рхэон.

– «Ахажэ атоу итан», «Ахажэ атоура руан», «Ахажэ ахағы иғэафон», «Ахажэ анакэа ахатэеит», «Ахажэ пхастахеит», «Ахажэ апшаршэаа ыкэлеит», «Ахажэ ашэшыы ихнафон» хэа абасггы рхэон, уи ара акэмызт хэа усггы ацырцон. Абри ззырхэоз Едэаца акэзар сгэахэуеит, са сеицш убас згэахэқэозггы ыкан. Избан ухэар, жэйтэла аха, аға – убартггы ецэа хыызқэоуп, Ахажэ – аецэа ду хэа ицэажэоит, ажэйтэтэи хэаггы, жэйтэ цсуа-абазала, цсуа-шэыла.

– Акэзароуп. Атоурых, Атоурых(жэ) – убриггы иаракэзар хэа сыкоуп, атоурыхқэа акым-фам, аха апсуа итоурых ахыто, иахыыкоу уафгы дызнеиуам, ағхэаранза, зырхэоз?

– Цсра-зра ақым, мышкы ахымышкацыхэан ирымбарггы, имаапшырггы калазом хэа усггы ацырцон. Апсуа итоурых Ахацаах итоуп хэа абасггы рхэон.

– Уиашоуп, – днақэшахатхеит Чагэггы.

– Ахажэсас итан, Ахажэшэшэ итан, итанхон хэа абасггы рхэон – Ахажэ ағы италан итанхон хэа.

– Нас Ахасас, Ахашэшэ хэа ус асаркыаеит; жэ ацэахит, Иныжэ пха Инацха хэа ишыкалаз еицш. Жэйтэазан убра Ахажэан итанхон, уи ара акэмызт, ихэон сабду Цьабасггы. Асас, ашэшэ с-и шэ-и ирзеицшыз жэйтэ шытыбжыла акэын ишырхэозггы. Цьгьардаггы убас ицэажэоз ажэйтэ Шарматқэа ыкан, – ихэеит Чагэ, нас: – Хажэсас хэа рхэоны уахахыазу? – хэа дцааит.

– Усгыы рхэон. Хажэ, Хажэ – аюбагы ак роуп. Хажэсастэа, Хажэсастэа – абасгыы ыкан, иркыафынгыы Хасас, Хасас хэа, жэ абракагы иазоит. Ус аабыкыанзагы изхэоз ыкакэан, нас асас иахыгы идырхо иалагеит, уантэи зэыр дзауазар уигы иара иакэымхози – асас дахь, асас даахь. Хажэ, Хажэ Мрагылара, Мрагыларатэи адгьылгы иахызын; Хашэа, Хантыи – Мраташэара, Мраташэаратэи адгьыл.

– Ецэажэтоуба, Ахажэтоуба, – (А)хажэтоуба хэа абасгыы икэуаз дыкан анкыа, аха абракагы нас жэ ацэахит.

– Ажэытэза абажэ рныкэуан рхэон, ус акыр уахахьоума? Шьоукгы аббажэ ашка идырхо иалагахьейт, аха? – сеитанаиазцааит.

– Уи аббеижэ, аббажэ акэзар – ахахэ ду, абахэ ду, ашьха ду хэа ицэажэоит жэытэ абаза-цсуала, цсуа-ашэыла... Ма Иарцахэ ауп, ма Доумббей хэа изеу ауп, мамзаргь Казбекь хэа изышьтоу ауп, жэытэан урт ацсуаа-абазакэа, адыгакэа ирыцанакуан рхэон. Аббеижэа, аббажэа акэзар, ашьтахь а гылазар – ма шьхазыхьуп, ма ахахэ дукэа ирылсуа зуп, – ихэейт Чагэ.

– Уигы уиоуп, аха жэытэ цсуала абба иззухээз рыдагы Адгьылгы иахызын рхэон, Ахахэа, Ахахэы, Ахашэ шахьзкээз реипш. Ус ала уазхэыцыр, Аббажэ, Ахажэ, Ахажэ Ецэацын акэзаргь алшоит...

– Ахахэа – азаза еипш икэымпылны иахэоит, Злыцха хаура ус зиркацазгы Амра акэзар сгэхэуейт. Аецэакэа, ахахэа зегы убас иахэамашь анацалбейт... Аха урт зхээз уажэ уарей сарей ара иабаадырхуей, ус акы рхэаны иказаргь иахмахацт...

– Ажэытэуаа ус рхэон, еакы Мраташэарахь икоуп, егь аеа Мрагыларахь икоуп, абарт еикэшэараны иазхэоуп, аюбагы цшааны еикэзыршэо маза дук ааиртуейт, аартра ду кайцоит, Жэоангэшэпцхырагы ааиртуейт, атоурыхгы ааирпшуейт, жэлар ирзеигьхаша калоит хэа. Хара аеа нцэахэык еипш иахпцхэзоит, жэытэ хбиракгы ианын. Абарт аеакэа ирыххэау змааноу хэа иудыруей? – схэан, сиязцааит.

– Убри убасгы ацырцон, урт афеак, цыаргы умеим-дакэа, уштэу иупшааргы алшоит хэа. Аха ианейкэшэалак, ак удырбоит, убриг аилкаашыа уакэшэароуп хэа.

– Ииашоуп, уггы ацырцон. Нас?

– Изыхэоу тоурыхзар калап. Убригы еилызкааша, Анцэа, дкаца! Анцэа, дхат! Амала исхэоу уиоуп, уаеакэа аобагы аайдкылан итоургэаоар аопсцэы, ауапсцэа ами иахызу, аоапсцэагы ыкан, аха убас рхэон уи иахызыцэкьоу еакуп, убри еилызкаауа маза дук ааиртуеит хэа. Убри зыхэоуггы тоурыхзар калап. Жэытэан иара анапгы еа хызыкгы аман рымхэози – амаа, ама(а)хцэ, амаха, аха, ага... – абасгы ыкан рхэон. Уимкэа ахэы, агэы хэа абсгы ахызын, аихахэы, аихагэы шаххэоу еипш. Иара анапсыргэыцагы еа хызыкгы аман, убриг еилызкаауа мазак ааиртуеит рхэон, уггы ацырцон убри иааирцшуа даеакгы авагылоуп, убригы изеилкаар, амаза ду инарбоит хэа. Убриг тоурыхын изыкыз, изыхэаз... «Ахазеи ахы ануп» ма «Ахазеи ахы ануп», «Ахажэ ахэа ануп» хэа абасгы рхэон жэытэан...»

Саб Бака излеихэоз ала, абри аоыза ацэажэара, ажэабыжэ нас уаха уаогы ихэоны имахаит, Цыгарда инхоз Ашэы Хэбыцыи Кэтол инхоз Бебеа Кэатеи рыда. Уртгы жэабжэхао, тоурыххэао дукэан, Ецэаца, Ецэацын, Ахажэ, Ахажэ хэа убас убартгы еитархэон. Сабду Нарыкэ ари анырзеитеихэоз хэешыаратэкэа зегь ыкамзи, аха саб Бака иеипш иткааны ус иргэалашэомызт Елызбар ида. Уиаахыс ицзозеи, аха ари азэггы иасмышэацыт, шыта уара шэкэык иануцозар акэхап, агэра зымгацэо каларгы, акэзааит. Ус шакэуггы, уажэ ицэырган изуасхэоу уиоуп, Хатла, Хатла – иахытэила иухэозар, Америка, Еидпоу Аштаткэа рхэынткарра – ажэоан ашка, агныжэоан ахь идэыкэнапаз амоаныза шнеиуаз, Сатурн хэа изышытоу адунеи, апланета, жэытэла иухэозар, аха, ага ианахыпраауаз уи ахы шэы, цта ахымызт, иаартын, ишгэаоаз, атоуеихэтда дузза шамаз гэанатеит, ахыха амоуп.

– Хыха, Хыха(жэ) хэа ажэытэ хыызгы ыками... Амала жэ ацэахроуп – абазакэа, ашэкэа ркны ибзиахэуп, аха апсуаа хкны уао даргэааргы ауеит...

– Изхысхэауа, убри техника гэгэала анцнырцэа икарцазшэа, на́к аонут́ка уалатало, уалаграло, итылашыцааза, харантэи атрапедиа дузахэара иеипшны икацаны икоуп, убас атшеикэа амоуп. Иахыгэаоуу атрапедиа аонут́ка, агэыцэ акэым, ихэхэа-хэхэаза аганкэа роуп ижу, итшеины, итшеины икацоуп, каналцас, жрацас...

– Жэытэла иухэозар – итгэаауп; атгэы, атгэоу – атоугы иароуп... Атрапедиаггы хэганк, хэшъа́так амами, ахэшъадггы иароуп, хэыцъаран исоуп, иёоуп; псуа-шэыла ашъат(а) ашъада(а) ауп...

– Ус анакэха, ажэытэуаа Ецэацын, Ахажэ, Ахацын хэа зызбахэ рымаз аецэа абри Сатурн акэзароуп. Ари Ахаззеи, Ахаззеи, егыс ала иухэозар, Марс анаостэи анаос ауп иахы́коу, дунеи дууп, аха дууп, Хадггыл ааста акыр еихауп. Аха ицъашъатэыцэ́кыоу апсуаа абри абас ишы́каз иалырдыраауаз? Иабананагеи, ианбананагеи, иабантэ?!

Ари уажэ сара иуасымхэар каларын, иара амоаныза ишгэанатаз апатрет тыхны хатыр зкэу газет дук ианны исымбазтггы... Ибзиоуп, Ахажэ, Ецэацъа атэы хакэыцырггы, Ахаззеи, Ахаззеи ахы ануп хэа ажэытэуаа ирхэозггы ииашахейтеи – убригъ Американтэи даеа моанызак игэанатеит, ихцэы ихагэ́та на́к-аа́к еиошаны ижэоахыр акынза иныкэ́псо, исахъа дуззан ишаныз. Жэытэзан апсуаа убас ахцэы ныкэ́ыргон рхэон, иара уажэыгъ и́какэоуп, аха. Баша ирымхэозар каларын ажэытэзан апсшэа амцэыжэоа аман хэа... Хадггыл акынгы убри ахы асахъа оыцъаран иануп хэа усгы ацыртон. Ари омажэ, мбатэа зылшоз ацара-дырра дуза змаз иакэзароуп, дызустадаз?..

...Игэоутахэазар, уопсцэа аатаргэаоан, нас иаартны унапсыргэы́цакэа унрыхэа́пшыр, атрапедиа асахъа удырбоит; атрапедиа жэытэ псуа-ашэыла ахэ́а, ахэшъад(а), ахэсад (а) ахы́zymзи, урт итегъ ата́ккэа рымоуп, аха... Аопсцэа Ахажэ ахы унарбоит зырхэозггы абри акэзар каларын... Ае́а́кэа реиныриараз цъара умцарггы а́уейт зырхэозггы... Абарткэа рыдаггы ахэ́нацэ́кыарак еишы́цэоуп, еи́фы́цхэейт, хазы-хаз ицахэ́ейт рхэон, аха мышкы зны еи́кэ́шэаранггы и́коуп хэа

усгы ацырпон. Ус анакәха, жәйтәзан Ахажә ианыцыз, икәпыз аңсуаа-адыгаа хәштра дук ыкан, иахә – цшъба – егы абакоу? Хаттаа ракәызтгы? Ани аобатәи аәа атәкәагы ацахпар – жәаоык аешъцә, жәаштрак. Абри адагы фба-фба нацә змазгы ыкан рхәон, ус ала иухәшъадыр – жәаоа шъатар, егырт ааба абацей?.. Аәакәа еикәзыршәаран иказ иғы оада ма лада ирханы дыздыргылоз? Уцанапык Мрагылара, егы Мраташәара иреиархан уангыла, уғы ма алда ма аода ихойт. Убригь маана дук ацоуп... Амцәыжәа ззызбаны иказпаз, убас ала ихы рханы ддәыкәларц азы акәзаргы аует изызхәоу, ма иара усала иаха еигыны иубартануп.

– Дианы, ажәоан ахь дыцшуа, иомаәак еидкылан инапсыргәыпакәа дрыхәацшыр, атрапация – еакала иухәозар – ахәшъад(а), ахьырныз имбоз, иегы цәоанцәы ихон, усгы уахь ами цатәыс иахьыко, ус зырымхәеи?

Цәоанцәы акәымкәа ирнаан удәыкәла хәа акәзар калап измаано. Уи ус иаха ишеигьу иахьатәи астронавтцәа, акосмонавтцәа ирдырхейт...

– Еснагь, ианааутаххо уахь удәыкәларгы амуазар акәхап, убригь аамтак амазар ами, уи азы аңсшәа акгы аныцәахлазами?

– Уи аамта нанхәамза акәзар калап, жәйтәла нанхә. Ари ицегь ацаккәа амоуп, аха н анапгы иахьзын, ус ала уазхәыцыр, нанхә, ныхә – аоццәы хәа ицәажәаргы алшоит, уи иану ахәшъад абара амза, аамта хәагы уанахәойт...

– Ажәйтәза Амза ыкамызт рхәон, ианаагы иташәомызт, калатк иакараны игьагьаза икыдын, Адгьыл иавамлакәа иа-хагьежъаауан, иахькәшон рхәон, ускан уажә иаххәо амзар – амзақәа рәатә хьызкәагы ыкамзар акәхарын; акалендар, амзар шцартәаз хәа иуахәхьоу крькоума?

– Ускан уи хала иртәан рхәон, ашыкәса аха, ага рыла ишон, амзақәа зеггы уажә еипш еикарамызт рхәон, урт рышътахь га ма ха гылазар акәын. Убарт рахьтә иазазгы ыкоуп, ра ашка иианагазгы, иаххәап, лацара – лацага – лацарага; лацаха – лацараха ракәын. Ха, га ы ала ианынцәозгы ыкан, иамырпшзо ианалага ры, ра ашка ииаргейт. Уажә

амзақәа ржәйтә хыызқәа еитахышьақәдыргылаз аңсуа-ашәы ажәытәзатә тоурыхқәа рыцәара аанарцшит. Иззеилымкааз-гыы калейт, аха...

– Ирзеилымкаазар егъамам, егъоурым, цасхәа апәалатафцәа кәамлааит. Амала урт рыхызқәа итегъ ыкоуп, цқәа уаф дрылапшыр, еиңу хәа еа акык-обак рылицшааргыы калап... Иара усгыы ажәытәуаа аамта аха иануп, Адунеи агъаргъаласа иануп рымхәози; ахац иануп хәа убригыы ыкан.

Абарт амза хыызқәа рцыхәала, Чагә ихаангыы ацәажәарақәа ыкан. Ёнак уи Акәа дахъааиз Дырмит Гәлыиа дтааит абри ушпахәапшуеи жәытә псуала иказару еакала ирәатәны абас декабр егыи хәа иказару, иреиңхари хәа. «Уара, Дырмит, сыюны унеир, декабр са исымазам, иуцәырызгоузеи?» хәа иеихәейт. «Нарыкь, уара иахухәауазеи?» – ихәан, Дырмит сабдугыы диазцааит, Чагәи иарей еицызаарын. «Сеидроума, Дырмит, ари азәгыы ихамазам, иабааухәеи?!» – хәа атак иитеит. «Уара, ари макъана иаасымхәазац, исыдыргалан исдырхәхарц иафуп, аха шыта ишшәысцаргыы ишсзыбзиамхо акара збоит», – ихәейт Дырмитгыы даапышәырччан.

– Амала абыржә иухәаз ажәытә тоурыхқәа здыруаз абыргцәа хәцәцахъейт, афәр иразхәо хәа шыта, шамахазақ акәымзар, азәгыы дыкам, акгыы ыкам, израшәагыы збоит, иахцәызыр алшоит...

– Убри анухәа, аабыкыа студентк сиязцааит абри Хадгыыл шака итбаау удыруама хәа. «Мамоу», – ихәейт. «Амза акынза шака бжәоу удыруама?» – схәан, «Мамоу», ихәейт, «Абри х-Амра зака итбаау хәа кыр уахахъоума?» – «Мамоу», «Ахаззеи ма Ахаззеи зыхъзу удыруама?» – «Мамоу», «Аззеи зыхъзу удыруама?» – «Мамоу», «Уара ашкол акны акгыы шәыдмырцазозеи уаха?!» – схәан, сгәы иалсны снейзыпшит. «Мамоу», – ихәейт, «Астрономиа шәахымсзои?» – схәан, «Изыхъзузеи, уи уажә ашколаф иказам», – ихәейт. Ус сышиацәажәоз, ари астудент, даалкъан: «Урт узцаарақәа зегъ са издыруейт: Адгыыл 12 нызкь километра итбаауп, Амза

аҕынза 280 нызкы километра бжыоуп, Амра 1,5 миллион километра итбаауп... Аха абарт зегь саб исеихэеит, сангы, уаха иуазхэоу хэа азэггы дыкам, уиоуп исыздырам хэа зуасхэазгы, ашкол аҕны ирхэом, ауниверситет аҕы ирхэом, псуа шэкэы иара аным. Абыскатэи атарауааи шэкэыооцэеи ихамоу абас еипш икоу рфымтакэа ркны изалами?» – ихэеит. Аурыс енциклопедиакэа рҕы иками анысхэа, са сапсуоуп, апсуала исшэырба ихэеит, Ахэаца инхо аенциклопедиа изтода, ихэеит. «Уара, ус акэзар егырт аепэакэагы рыхыз удруама, Жэгараа зыхьзуи?» – хэа сиязцааит. «Урт хпа ыкоуп, пхынгэазы, кэыркэазы жэоангэы ихалоит, азкэа антабо, ианрыгхо иакэшэоит, Жэгараа зрыхьзу убриоуп, жэытэла жэ азгы иахьзын», – имхэеи уара!

– Уи ак илцыр калап. Ихьзи?

– Арноу. Уимоу сагырччеит.

– Ишца?

– Саныхэычыз, ацэажэара салагахьан, саб акамфеткэа сзааиган, ауацбак амца дыгхэатэаны ишьямхы сыкэыртэан иситеит, ихэеит. Арт ирыхьзузеи анысхэа, ажэабжыкэа рыхьзуп, иф хэа сеихэеит, сангы дааччеит, ихэеит. Акамфеткэа анааимгалак, баба, иахэа, уанаауа ажэабыжыкэа сзаагала, исфоит хэа иасхэон. Еилыскаауа саналага, ус зыкоутоз анысхэа, ажэабжыкэа зфахьоу ажэабжы бзиахэа иоуа дкалоит хэа ихэеит ихэеит. Иабгы дышэкэыооын.

– Уи ак илцуеит, хымпада, дыхьзырхэагахо, Анцэа, дкаца! – ихэеит Бака ица Заур, иагынацитцеит: – Абри зегь зхаххэааз Етэац, Етэацын; Ахажэ, Ахацын ауп, убра дцаны иахьибартэ анагзара, Анцэа, ит!

– Анцэа ихэааит! – схэеит саргы.

– Сан ус лхэон, Ашэы Хабыць ихэамтан хэа, уи омакала джэабжыхэао дуун, тоурыххэао дуун – ажэытэзан Хашэа ханынхозгы ыкан, Мыссырхэы ханынхозгы ыкан хэа... Убра ахэатас ирхэаны ицар-царза, ицхэхэо ац дукэа зыпцагылаз, еадак иакарахо, абжыас омагакэа рацэахеит, ипланы икэылт, хармышэо ханалага, ххтэаны оадала хахыкэшаны хааит хэа... Адан ханыр, гаҕала, ускан ус

акэын ишныкэоз, хаеша-ешаны хдэыкэлеит хэа. Хэхьаауаз игыгны ашэа зхэоз ркны хнанагеит, тэыоак зхашыгэ икэиаауаз еа шыоук ркынгы хнанагеит... амоа ипнашэан ашыха тыи наа кыакыара дуае иаангылазгы калеит хэа... Апсны ханааи апсуа-абазкэа, апсуа-ашэкэа рацеаоны инхон, харгы пшык хартеит. Ара ажэытэан икэыз азымшын тыкэкэахьан, нас еитаталт, лхэеит... Хашэа абыкэыз анысхэа, Мраташэара Аха, Адгбыл тлеит, еиорит, иантны ицеит, иашэан нак иагеит... Аха хара хэхьынхоз Ахахы акэын хэа ихэон Ашэы Хабыць, лхэеит... Абри хастомызт, жэабака шыкэса уажэапхьа телехэапшрала тэыоак зхашыгэ икэиааз ауаоы дахдмырбазтгы – уи Бирма акэу, Непал акэу, Тхайланд акэу уажэ исгэалашэом... Игыгны ашэа ахьырхэо Саха Иакэытией уи аладахькеи роуп, убригь Тыва (Тыжэа) тэыла налапан, хдырбеит. Зызбахэ лхэоз агыгшыг дукэа – иахьатэи абжыаскэа зхылцыз роуп, рыхыз лыздырам, ашырха акэзар каларын лхэеит... Урт, иахьатэи шэкэыла, Канада акэын иахьыказ, ажэытэзан... Ус анакэха, иахьатэи Ашэбакэа рытэрыкгы убра инхон, ари ажэла зынза хэтэрык амоуп хэа ихэон, лхэеит.

– Ушцэажэо апач ухэар, иумхэан лхэон сан, убригь д-Ашэпхан, жэытэзан уа инхоз апачааи дарей еизуаамзар каларын... Апшыцаагы нхон, апшыц еипш ахапыц паьбакэа змаз. Урт о-тэрыкны икоуп...

– А/хэахапыц «саблезубый» хэа изышьтаз ацкэа змаз абжыас Мыссури азиас ду апшахэаны цыара абао аапшит, миллион шыкэсала иахьыцуеит. Шьта уара уазхьыц ари анбатэи тоурыху... Мыссырхэы – абаза-цсуала Мыссырхы – Мыссырха-нажэ хэа изэыз абыкэыз?

– Мыссыр агыларта, агылартакэа рызтатэа ду ма рымшын ыкэ; нажэ, нажэа – зтатэа дууп, ма мшынууп; хэы, хэа – ашэыла хы, ха, – ажэытэ гылартагы иахьын.

– Насгы Мысра, Мыссыр(ыи) – арт шеикэьыртуагы убоит. Абригь уаоы ицьеишэартэ икоуп. Мыссысыпы(жэ) хэа абригь рхэон ихэеит Бака ица Заур.

– Ацсуа-абазақәа, ацсуа-ашәкәа, адыгақәа ртоурых а́кны ацъашьхәтәқәа рацәоуп, урт зегьы аапшаанза ицъазшьаша дзынхар, дзыкалар... Убригь, Анцәа, дкаца! – схәеит саргыы.

БАҚА ИЦА ЗАУР АОБАТӘИ ИАЖӘАБЖЬ, МАМЗАРГЫЫ АФАРЦА ИАШЬТО ИЛАРХАНЫ ДАЦХЬОИТ

Кәтол аусхәартаҕ еизарак ы́кан, абра Чагәи сареи хақәшәеит. Ашәы Хабыцъгыы ды́коуп, Кәытцныи Кычагыы ды́коуп. Иахьцәажәоз уара ужәла,сара сыжәла рхәан, ажәытәан ишы́каз, иахьа ишы́ко, иаашьтны и́каз апапцәа ирхәанчан, рынцәамтақәа еицакны ишанырцаз ухәа аацәыргеит.

– Хара хажәла зхылҕеиааз зуп, уи пшьтәрык амоуп, рызегь а́коуп, аха мачк еивысуеит, ажәытәан Кәоуҕәаныи, Кәоуҕоуныи, Кәаҕоуныи, Кәаҕәаныи хәа и́кан, неи ала инцәозгыы – азы закәу, иахьамоу зеицшроу еицш. Кәоуҕә, кәаҕа – зызар а́уеит, азқәа зцыцуа дәызар а́уеит. Абарт ныжкәа, најкәа хәа зыцқәазгыы ы́кан, жәа ацәахуеит. Кәоҕәуа хәа убасгыы ажәла ы́коуп, абри иатәруп. Иара сыхьзгыы иахәоу зуп Кәаста хәа; жәытәла кәы, кәа зыми, «кәац» а́кынтә ау́п убри ацәык әбаршьтыбжь иахылҕеиааит. Егьыс, ани иаашьтны, иазкны и́каз апап гызмалцәа рбызшәала ацыхә дыртәиит, идырхәанчеит Коҕониа хәа. Ари гыруала, кыртуала кәыбруп изыхьзу, аха хара хкәыбыркәазам, ацсуа кәыбры ды́казам. Ацсны ажәытәан Цьамтәыланза, Каспыжәынза иназон, уахь инхоз апсуаа-ашәкәа иаан ирыланхаз атәым рацәаохан, ирыларызоеит, рыхьзқәагыы рыжәлақәагыы дырхәанчеит, еицаркит – ихәеит Кәаҕәаныи Кәаста Хәычы.

– Уара, Кәаста, Кәыбраа хәагыы ажәла ы́коупей?.. – ихәеит Кьача дахьтәаз.

– Кәы зуп, бра хахәыжәлоуп, аобагь еицупар, ацаа хәа ицәажәоит жәытәла, ма анакәоу хәа. Кәыбры-жәа – изыхцаалоз зын, жәа убригь зыхьзуп, аха иацәахуеит, ма в

ала иапсахуеит, жэ в иазынацшуа изхэоз ыкан. Абри ажэла зхылѣиаауагы убриоуп. Ацыхэан жэ мацара гылазтгы, анакэоу ду, ажэйтэ накэоу хэа абас иарцэажэаргы алшон, мамзаргы изыхтаало азтатэа хэагы. Сы-бра, сыи-бра... – убриг азы ахьцаауа, иахьрыхтаало хэоуп иахэо; сы, сыи – убартгы жэйтэла зын изыхьзыз. Ари уажэ еакала иухэозар: Сыибра Зыишэна ауп, Зыишэынажэ – уи изыхтаало мшынзароуп, жэ ацэахуеит. Ма убас икоу азкэа змоу дгыл дузароуп. Зышэнака, Зыишэнака хэагы рымхэои.

– Кэыпраа уи иахэои?

– «Ихэрит-иприт» зырхэои? Изит, импыцабеит, импыцышшеит... хэа? Кэыпра-жэа ицалоу ма ишнеиуа ицабо зуп, ицегь ацанаккэоит, аха. Мinei хэа ажэйтэ жэла зыказгы убриоуп, Мinei-жэа акэын, убригь убас иказ зын, иахьа Маниоуп, ицегь ацанаккэоит, аха, – ихэеит Кэаста Хэыч, иагынацитеит: – Ари Кэтол ахьз уахэацшыр, кэы-тоул, кэы-та-аул, усгы рхэон, кэы-т-оул – азкэа атоит, азкэа ыкэтэоуп хэоуп иахэо. Ажэйтэан Кэтоул – абри абас ахэара иаха ииашоуп – еа хьзыкгы аман рхэон, убри Кэоугэны, Кэагэны акэзар хэа сыкоуп, избанзар убригь убасала ицэажэар алшоит. Абри адагы абра идьртэу убриоуп жэйтэла адэы апсуа-шэыла ады, адэы, убригь еа хьзык аман рымхэоз, гэы акэын – адэы, акьакьара, ашьакьаста хэа, ицегь ацанаккэоит, аха...

– Иагыиашоуп, иаххэап, гэыблы – дэышьхоуп, дэышьха дууп, мамзаргы ха-шьхоуп, – днакэшахатхеит Чагэгы. – Адэышьха хэа рымхэои, гэы – адэкьакьа иахьзаргы ауеит.

– Усоуп. Гоу хэа атэрык иалоугы гтоу акэын, ишу, ишуп хэоуп иахэогы, ажэйтэан абра азыршкэа аныцыцуазгы ыказаарын умбои, ахьз тэрык абри цэырнагоит. Азыршкэа нас ихьшэашэеит, ма ицалеит, ицганы икэзарг калон. – Иухэаз иацстарц истаху уиоуп, Кэаста, иузымдыруа исхэоузеи, аха кэоугэ акны у кьаэзоуп, ари, уара иухэан еипш, зхы хьызаргы ауеит, азкэа ыцыцны иахьтатэоу, иахьыкэтэоу, иахалцуа акэзаргы алшоит... Аха Бзана жэйтэзан еа хьзыкгы аман рымхэози, иахьыцыцуа иара ара Кэтол

ауп, Цыггарда апшыан, идуны, ишәпаны иаауеит. Кәага ма кәоугәа, кәагә ма кәоугә убри иахьызаргь калон. Ажәйтәан ус рхәон азиас еа хьзыкгы аман, убри ацыздыраауа мазак ааирпшуеит хәа. Уи неижәа акәын, инеиуа, иныкәо азы хәа; ныижаагы рхәон. Ацыхәтәантәи жәа апәахуеит. Ас ала уахәацшыр, Кәоугәаниеи, Кәагәанеи Бзана ажәйтә хьыз аформақәа рақәзар ауеит. Кәагәаныи, Кәоугәаныи убригь убри иавагылоит. Мықәгы Мықәжәа, Мықәажә(а) хәа акәмыз ишыказ. Жә мцахәмыцәа бзиоуп, зуп изыхьзу, аха ашьтахь иангылалакь ацәы алазцо мшгафокь дкалоит, уиоуп аезазо. Егыс, ныжәа ма азышьтра, ма азқәа ахьтанартәаз, ма апшахәа ауп, Бзана азышьтра хәа усгы ицәажәоит, жәа азоит. Жәйтәзан Кәагәаныиаа Бзана апшахәафәи инхөзтгыи атәрқәа фба-хца абри иахьлҭеиаауеит, – нацишьит Чагә.

– Сапхьа рахә уоухьеит, – ихәеит Кәаста Хәычы, иагьнацицеит: – Кәагәаныиы, Кәагәанеиы хәа абасгыи рхәон, убра ианиааз, ииз хәа акәхап. Уи Кәаста Ду иакәын атоурых бзиан изхәоз, ашьтахь Кәагәаныи убригь убас апанакуа икалеит. Уи ус ихәон, Кәтол азы ацоуп, икәаны ихалан итатәа-татәаны икалоит. Акыр шықәса, уи зака сеидроу, анцлак ицалоит. Убриакара анцлак еитацыцуеит, насх еитацалоит. Убас акырынтә иканацоит, жәйтәла абригь икәоуеит ахьзуп. Ацыхәтәаны итабга-табганы азтатәа ду канациит – уи анакәхоу сеидроума, аха. Азы ацыцшыала: икәоуеит, икәеиуеит, икәоит, икәкәоит – арт злеицшым, еиоырго уажә ижәбама. Адәгыи убасала ахьз тәар алшоит, иамоу азы, азқәа рказшыала, изеицшроу еицш... Бзана иахьатәи ахьз иахьлҭеиаауазар сгәахәуеит Бзаркалгыи, изыхьзуггы ахы ахьцнагоу акәзар калап.

– Кәоу хәа иухәаз иацспарц истаху уиоуп, – ихәеит Чагә, – иагьацъара иабахьеит асып факьакәа, асып наарақәа, афәицаарақәа ркны аеыртағаны, аеыртбаацәакәа, ацәкәырц хәыцқәа еишьтагыланы, ахцә еицш ишыкәыруа, азы ахьылбаауа, иахьафәикәкәоу. Ас икоу азазы жәйтәла ишыкәыруеит рхәон, апсуа-ашәыла – икьыруеит рхәон. Аха ари ас зыканацо ахыхь ахәхәахәа акәымкәа ицхәраа-

ытхэраауеит ма итыеа-тыеаит, хрыжь-хрыжь, иаатгыла-
тгыло итыцуеит, жэйтэла иухэозар, икэоу-кэоуеит,
ацэкэырц хэычкэагы убриоуп иказцо. Ас икоу азы кэоу-
кэоушыкыыр, кэоу-кэоускыыр ауп. Икэеиуазар – иаха имачны
убас кэцо иаауазар – кэеи-кэеишыкыыр, кэеи-кэеискыыр ауп.
Убасала икэозар, итегы еицаны иаауазар – кэа-кэашыкыыр,
кэа-кэаскыыр ауп... Арт жэйтэзатэи цсуа-ашэыла зыхыкэоуп,
ергы зкэоуп, ицкыакэоуп, ицшыакэоуп, ажэйтэ ацсуа-ашэы
жэлакэагы рхылэиаауеит, ажэйтэан запхыа хэ гылазгы
ыкан, усакан апапгы дыкамызт, адикэангы, рцацэагы.
Уажэы арт хгэылацэа шыоуки рбызшэакэа ркны кэоукэоу,
кэеикэеи, кэакэа – ацшыа\ хэа ицэажэоит, уи зхылэиазгы
апсуа-база ажэйтэ зыхыкэа роуп. Арт ахызкэа, ажэлакэа
иахыа, нас икэнагалаз шыоуки идырцэизшэа рбоит, аха, зегь
дара роуп, азы ахышыштрахы ихынхэуеит, арт рынцэамтэе
амазашэаркэа змазгы ыкан, – ихэеит Чагэ.

– Азы кэоит шырхэо еипш, ипэоитгы рхэоит; адэы,
апшахэа, ашыха зхэаз еипш, убас карцаргы ауеит, ипэоит,
азы рылцуеит. Ацэарстакэа ахыамоу цэаны ауп, уи адгыл
ду ацанакуазар – цэаны-жэ, имачны иацанакуазар – цэаны-
са, ипэаны, имачны итанартэозар, ма пшахэажэлазар
– цэа-ныжэ, идуны итанартэозар – цэа-нажэ, ацшахэа
гэгэала ицэаакызар – убригы цэа-ныжэ. Аха арт рцыхэ жэ
рцэахуеит. Ари иахыатэи цсуала, аха жэйтэ цсуа-ашэыла
цэ ц ала ма ч ала изхэоз ыкан. Жэйтэла адэы, арха – аиа
хэагы иашытамыз, уи аергы итнацо, икэшэуа асатлашыгы
иахызуп, аха... Цэа-ныжэ-аиа акны жэ азоит, Цэаныиа хэа
ицэажэар алшоит. Цэаныиеи ацшыдэныи еизааигэоуп,
Цэаныиа атэрыкгы иароуп, Кэтолгы убри еипшу дгылуп.
Иахыа иа хэа инцэоу хажэлакэа ргырак ашыакыастаа, архаа,
акыакыараа, аиаа хэа ус унарбоит, жэйтэла. Ас ала инцэоу
хажэлакэа ант иаашытыз ауаа-хышэшэахкэа, апап гызмалцэа
идырцэиз реипш, ус иапсуа-базаны Анцэа иишазгы ыкоуп,
реиодыраашыа омак атахзам, ахала иунарбоит. Изхысхэаауа,
Чан апхыа иангыла, ацыхэакэа апапцэа идырцэизаргы, зегы
апсуа-база, еихарак абаза, иатэуп, – ихэеит Чаныи Қыаламат

ипа Аслан, иагъацицеит: – Чанаа, лбаа, апстаа, архаа хэа ицэажэоит, иахыкэаалак, рызегъ шыатак, ѿ-шыатак иртэуп, атэркэа акымкэа-обамкэа ирымоуп, аха... Абри адагъы жэытэан, «акэа ауит» атыпан «итцэеит» зхэоз ыкан, акэа рацэаны иахыадыруз, ацэаакыра гэгэаны иахыкэа адгыл убригъ цэаны, цаны, чаны акэын.

– Уажэ убри анухэа, ажэытэан Апсны Акыакэа хэа изышытаз убригъ Цчаны, Чаны, Чаныгэа, Чогэ акэын сгэахэуеит, нас Цоу хэа итэеит... гэ-и у-и ахьеитнапсахлаз ыкоуп... – ихэеит Чагэ.

– Ак уасхэашан, Аслан, чан-чана рыхэдцэа еибакит хэа иаххэоу зызхэоу хэа иудыруеи? – дцааит Кэаста.

– Марста-рстала ма пста-пстала – чан-чаны – еицэгышит, ма цэа-нцэаны – ча-нчаны – рзы анцэарахы ахы анарха, ирибамто иалагеит; ауп ицегъ ацанаккэоит, аха. Ажэытэан апсуа-ашэкэа ркэытцэак ахынхоз ара еипш азы меигзарахда икамызт...

– Ачан ачан ахэоит, уи?... – дцааит уажэ Кыча. Абри иашан еилзырго мазак ааирцшуеит хэа усгы рхэон, – ихэеит нас.

– Убригъ зуп изыххэау, амал – акэарц-марц акэзам... Жэытэан уаѿ мал рацэак анимамыз зегъ реиха хатыр, пату зыкэны имаз зын, ламысгы иароуп, дыпсыргы ихыз зхэоз, итынхоз уиакэын. «Ах изыхъ» хэа ахызкэа шынхаз еипш... Ачан ачан ахэоит – азы азы аанагоит, иханагалоит, ма аз азы агоит аѿба руак ауп. Аха руа иарбану: ча-ныжэа ча-нажэа ахэоу, ча-нажэа ча-ныжэа ахэозу убриоуп еилкаатэу, мамзаргы нажэ, ныжэ ракэу иацу. Насоуп амаана, амаза анцэырнаго. Ара уажэраанза Кэаста ихэон Кэтол азы ицало-ицыцуа ус канатоит, иахытабгакэоугы калараны икоуп хэа – ча-ныжэа ча-нажэа ахэоит, ма иаанагоит зыхызу убри акэзаргъ алшоит, – ихэеит Аслан.

– Кэагэанеи, Кэагэаныи кы рыцуцома? – дцааит Кэаста Хэыч. – Лак иамбо, лаки иабоит.

– Ара ишэымхэаз иаццоузеи, аха, егырт атэыркэа инарываргылан, Бзана Кэагэанеи ахыызаргъ алшон, избанзар

неижэа жэйтэла зыиасми. Ара зызбахэ шэхээз Мнейгыи убриг жэйтэан цштьэрык аман рхэон: Мней, Маней, Мныи, Маныи; Мныи хэагыи ахыз ыкоуп – рызегь рынцэамтэкэа рфы жэа рцэахуеит, ак роуп, зиаскэоуп, излеипшым ртэашыалеи шэагаалеи роуп, амазашэарақэагыи рымоуп.

Маней уахэацшуазар – Мхажэ-неижэа акынтэ акэзароуп, жэ-кэа азоит, иацэахуеит; мхажэ – амхажэ – амхацэ ду ауп, х-гыи азоит, Аззанта акны Азанта хэа ишазо еипш. Маней – азыршэтра, акэжарста амхацэ ду ауп, иалалакэоуп зегь еиднакылоит, ирейхауп, уа иепынхалогыи Манеиаа ма Мнеиаа ракэхоит, – иаахиркэшеит Аслан.

– Ара, ишышэхээз еипш, ча – цсуа-ашэыла, дыгала – лбаауп, цстазаргь, хэцазаргь ауеит, чаны зыхызугыи иароуп, уа инхогыи Чанаа роуп, Атара лбаагыи адгьыл усоуп ишыко. Абра азиас амазар – чанейжэа ауп, уа инхогыи Чанеиаа роуп; адэ аман иказар, уа инхо чаны аиаа – Чаныиаа роуп; азтатэа ду амазар – ча-нажэа – уа инхо убартгыи чанаа ракэхоит; акэара, апшахэа амазар – ча-ныжэ(а) – убартгыи Чаныиаа ракэхоит. Ара иахьабалакь жэ, жэа азоит... Убас ицо ицегь рыла икоуп... Амшын иканато апатэа жэйтэла ачча ауп – аскатэи зыхэашь иалало, асарыцкэоит, жэйтэла иухэозар – асарччоит. Амшын наскьар – ачча хтуеит. Арт аочык акны иартэахьеит, – ихэеит Атарантэ ирыхтыгэлаз Чан Кэагэ дырзызыроуа дахьтээз.

– Ха хтэы шыкалаз усоуп хэоуп ирхэо, – дналагеит Кыча, – азцэцэа, азцэцэы акнытэ ауп, азцэцэаа хауп. Жэйтэла азы кэы, кэа... ахьымзи, уажэраанзагыи ишэхэон, ццы ашэы-цсуала цэцэы ауп, кэы-ццы – ажэйтэ ус акэын, оцыкны икан – рхэон, азцэцэы хэа ицэажэоит. Нас Кэыцныи, Кэыцныиы хэа ишыакэгылт – убра ииз, иалиааз, ианыиааз хэа. Кэыцней хэа зхэозгыи ыкан. Ари неижэа акынтэ ауп, абракагыи анцэамта апэахуеит, уи избан – ара ишэхэахьеит. Арт азцэцэкэа ахьыказ, уажэгьы иахьыкоу Кэыдры апстоуп. Абри абасоуп рхэон хаиашьара иатэыз атоурыххэаоцэа Хыцьмат, Арухан, Шьоуа, Исхак, Естат ухэа.

– Арухан ахыз иханахэои, уара Кыча? – дцааит Кэаста Хэыч.

– Рыгэ-ха-нажэа ма, Рыгэ-ха-ныжэа ауп, гэ у акэушэа унарбоит, жэа ацэахуеит, апхьа ха гылазарггы калон, изакэ зу иара иахэоит. Ари ицегь ахухэаар ауеит, аха аригь азхоит.

Еггыс, Кэыдр Хэычы жэытэан Кэытцныи, Кэытцней ахызын, убасала икалаз атэырггы алазар калап хэа ацицон Исхак. Аха Кэыдры амшын иацэыхарамкэа акэын иштэыруаз, хара оада ахахы хакан... Уи схэеит хэа, ажэытэан иоаханы итэыруазарггы алшон... Ара уажэ иухэозар, азцэцэкэа ирхылеиааз апсуа жэлакэа арымзаа ыкоуп, икэнагазггы иахцэызхыоуггы налоуцар. Изхысхэаауа, Кэыдры аханы иаан инхаз шэануак иамеикырггы цэгьа имбеит Квициани акнытэ ауп хэа. Уара, уи мырхэацу кьакэоу акы иахызуп, уахь усс ихамеи хара уара, хазцэцэкэа иахьаггы Анцэа икынтэ иеаеаза иаауазар?! Уимоу, сгэы аннирха, иасхэеит ажэытэ апсуа-абазаа иреиуоу отэрык адукаа иахьа дара рахь иаганы ишыкоу, урт зхылцыз, изуствэоу рхэар шыкамло, ирацэаоны иаан ирыланхаз атэымуаа акэпаоцэа азыкацан ишрымоу, ак рхэар – ишреидырсуа... Ари уа иумхэар, са исымхэар, иачыоуеит, – ихэеит Кыча. – Апсуаа мхэцырра ацара, ахцэара закантэ ирыкэшэахыоузеи, жэытэан убра Кэыдры апсуаа-ашэуаа анхцэа, игар-цшарны ианаанха, егырт агэыркхэа илбааны ирыланхан, ирылазоеит, убриоуп икала. Хазцэыцэкэа рхатакэацэкьаггы хамаркуан, рыхьзкэа ухэахт. Акэымзар, хара жэытэзала апсуа-абазакэоуп, апсуа-ашэуакэоуп, хаиыцаанза усуп, ари анбатэиу, – ихэан, даатгылан еитанаццеит: – Абарт хажэлакэа ырхэанчан дара ртэала ртаора апыхэала сахэшыа ду лца Бытэ Шьааби сареи Атара ауахэамае хнеит, уа акамахагаггы калеит, апапггы идикэанггы дэылкькьеит... Убас сыдын, икасымцар сыршыуан, уажэ ишэхэарггы егьалцуам, Акэаггы шэымцан, Кэтешька ирышьтхэеит, сарггы исеигзом арт зааушьти хэа... Мышкы зны ишэзыриаашозар жэбап хэа хаихэеит, иарггы идикэан диман дыкэтны дцеит. Ара уажэы ажэеи ажэеи

еихысхэалоит, аха А́тара ауахэамае иаашьтны и́каз апап ашкол а́кны днеит, «Закон бож*» ритон. Ашкол цшы́ккласск ра́кэын, ита́кээзгы хэы́чкэан, ажы́цэкэагы ы́кан, аха.

– А́тара зыхы́зу жэды́руама? – ихэ́ан, ахэы́чкэа дразца́аит апап.

– Мап.

– Мамоу... – рхэ́еит.

– Уи зыхы́зу уиоуп, – ихэ́еит, – а́бра кы́ртуак дышнеи́уаз азэы а́еада да́кэтэ́ан дааи́цылеит.

– А́та? – ихэ́ан, ҕа́аитит, дца́аит а́еада иа́кэтээз.

– А́ра!.. – ихэ́еит е́гы.

А́бас ала А́тара хэ́а ахы́з кала́заап убо-о. А́та зыхы́зу ты́ркэшэ́ала е́адоуп ихэ́еит, и́цаау́аз даты́ркэан. А́ра зыхы́зу уи мап ау́п, кы́ртшэ́ала, исзе́илымка́аит хэ́а ау́п... А́бри а́оы́за а́цъашы́атэы са́хаит хэ́а ха́ихэон уска́н ишкoлхэ́ычы́з Кэ́ыцны́и Цы́гыы́ц и́ца Фа́ма Кэ́ыцны́и О́рма́т-и́ца Зы́кэы́ри са́рей... Уа́ра, ар́т ара и́неи́ны еи́зцаа́хуа ас ахы́з ана́ртоз, ара уа́анза апсу́аа нымхазо́з, у́бри ии́хээз ши́ашоу ус гэ́абзи́ара Ан́цэа ии́тааит уи апап гы́змал, уа́жэ дахы́ы́каза́алак... Еш-бе́и Ла́кэа́беи а́нгыла, ды́кэтны́ ды́бна́лан дахы́ааз дце́ит, ҕа́ахэ́ыра Ан́цэа иу́мта́н.

– Иа́ра А́тара зыхы́зыцэ́кью́зеи? – дца́аит Ха́быщ.

– Уи зыхы́зу уиоуп, иа́хы́а А́зо́ыбжы́а а́оада апшы́ инаркны На́а лба́а а́гэа́оанза, а́ри 15-20-ка кило́метр бжы́оуп, 70-ка метра и́цаула́н бга́рра та́кнаха́ны, цэ́ыца́раны, ты́зны, ахы́кэ дэ́раны, мра́гыла́ратэ́и Кэ́ыды́рхы́кэ гоуп, Кэ́ыдры́ аха, ма жэ́ытэ́ла а/хы, ма а́га а́кэ. А́ри а́хара́кыра а́кэ, а́кыа́кыра жэ́ытэ́зан Ха́тара хэ́а иа́шьта́н. Ха́та ду ма Ха́та, Ха́т а́га, аха хэ́а и́цэа́жэ́оит, апхы́а игы́лоу х а́зоит, иа́цэа́хуе́ит, А́тара хэ́а иа́ртэ́оит. Ха́та, Ха́т хара́кыроуп, и́цегь а́цана́ккэ́оит, жэ́ытэ́ла ах́тны хэ́а и́цэа́жэ́аргы́ алшо́ит. Ха́тахра а́кэза́ргь кало́ит, ахы́кэ хара́к хэ́а, х-кэ́а а́зоит... А́баа хы́жэ́жэ́аха́гы хы́кэгы́лоуп, А́тара А́шта хэ́агы́ иа́шьтоуп...

* “Закон божье” ау́п.

Жэйтэан абри абгарра цэцэаны, цэаны – ччаны, чаны хэагы иашьтан, ацсуа-ашэыла, акацэараз акачара зхэоз шыказ еипш, уи абаз-ацуала, нас ч-кэа акны иартэеит. Абра абри абгарра акэ ашыаькыаста ахэтак жэйтэ-натэ аахыс Ччаны, Чаны акэын, Чанаа нхон, Чанкыт ахызын, иахьанзагь инхоит. Ара иазынастхаран мрагыларахь хэроуп, ицегь харакыроуп, иара лаькэыран иацхэзоит, усалагы чаны ауп... Са ишыздыруа абас ауп. Иахьа Кэыдры ацэцэапшь(а), ацэапшь(а) хэа абасгы иашьтоуп... Иара уажэгы абри акэ аькыкыара аихарак цэарстоуп, абна гыланы, ккараны, адгьыл акырцэара акыц ацаны, акэазы зыцамло, узыламло уахьыцашьшыкэоу ыкоуп... Жэйтэан ианцэразгы ыкан рхэон, хбарраны, акык-обак адукэа саргы сырхаануп, ажэйтэ ар рчазырта афрын-хэап хэыцкэа бга-бганы ицыхэхэо акырцэара иубоит... Уа зыржэтэ амазам, ажэйтэгы ус акэызтгы, ар Кэыдрынтэ азы харгалозар акэхарын. Ускан икапэькыаз здыруада, аха... – ихэеит Кыча.

– Атара Атарба акынтэ акэзами, уа Атарба Ихэста хэагы ахабла ыкоуп – нахихэааит Кыча.

– Уи уажэ уара ишухэаз акнытэ ауп зхэозгы дыкан, аха атоурыххэафцэа ддыриашон. Урт излархэоз ала, ари абаз-ацуала Атарбеихэыста хэа ауп, жэйтэзан ус акэын, хэ хэ ала изхэоз ыкан. Аха иара абригь акэзам – Хата рбеи ихэыхэста, Хата рбыи, рби ихэыхэста ауп, беи, бы, би дахан, ари маза дууп, иахьахьзугы еитагоуп, иара ицегь ладоуп иахьыкоу, адгьыл еикэпсаны ахэы ацыхэ атоуп, шыхапафцасгы еикэпсаны мраташэарахь ала идуны иавартэоуп, жэйтэан абри ашыамхкэагы аман, иаан икэынхаз мхыртас икаитцан даныцэагэоз хэычы-хэыч иамнахит, иеимаирфызт акэымзар. Арихэыхэстоуп, еакалаиухэозар, дахьыцэоуауп, иахьатэиала – дахьжу. Уа азааигэа сахэшыа ду Арухан лца Шьааб дынхоит. Амхацэырра ашытахь дхынхэны даан дынхеит. Ари гэыла-ааигэада данынха, Кэыцныи Пина-ица Лапагэ днеипхьан дынирхеит. Ара иааиз, иазылакэшэа иахьыказ, иашта ацыхэан ацыць шижуаз 10-ка метра дцахьан еипш, абаагэара атзы ахьыцаз ибеит, иадырххылан иакэшэеит,

иавагылаз ахэы ашқа ирханы убрахь ицалозшэа иқан. Хахэ дук аамихин, хыхь ихагалан иқәйтқан ижуан. Крыфара хэа дантыц иқәйтқаз ахахэ еикәатқәа абакыз ихәашхәаша ицахьан – Амра азымчхайт. Ари зақа нызқь шықәса ахытүаз шыта шэа шәазхәыц. Уа адгьыл ус ицәаакырамызт, азы апырхагахартэ еипш... Еимарцсан, нас нақ инаскьаган иржит, – ихәеит Кыча.

– Атоурых хаухәеит, Кыча. Абаза-псуакәа, ашәы-псуакәа азиас акәыпцәа кәыц, кәыцын хэа иашытоуп. Убасала тәрык ықазаргь ауеит. Харт ҳапсацәоуп, аха ҳаззегь абазақәа ҳауп. Егыс, иацсар истаху уиоуп, Чанкыт жәытәан ччаных(а) акәын, ари Чанаа рықә, рахаракыра хэа ицәажәоит, ргыларта хәагы; хә х ала изхәоз ықан, жәытәзала хә(ы) агыларта хәагы ицәажәоит. Убра Ахәаагы нхоит ҳа-хәы – акә агылартоуп, абри ажәла атәрык жәытәан апхьа х гылан, нас иацәахит, уи ицегь ацанакқәоит, аха. Анаосан, жәытәан атзы еа хьзыкгы аман, убри еилызкаауа мазак ааиртуеит рымхәоз – уи тхы акәын, тхәагы зхәоз дықан, аха. Ихәычызар – тхыз, идузар – тхыра; уи акә – тхы аға, аха акәын, нас ианеилала тхары, тхара хэа иартәеит. Аха х мазашәаруп, иацәахуеит. Абри апхьа ҳа гылазар атыз ду, атзы-бжында, атзыха, атзыца хэа иарцәажәоит. Ари Азоыбжьа алакәырей Наа алакәырей ирыбжьдоуп, ханы, ғаны иапхьазоит, ахәра, ағәра адагы, аолакәырак, жәытәла иухәозар, иахауеит. Уажәы абра аштаә амбашьақа ҫарсны нас ашта унтыцны еакгы ларсны ашаха бжьудар иахьзузеи – иухәуеит, иухәит, еимоудеит, ами, ҳа абри ацакгы амоуп. Изхысхәаауа уиоуп, жәытәан Хатхара хэа абасалагы тәрык аман хэа цәырнагоит, уи зхылҭеаауагы тзуп, абас ахьз азтазгы Кәыдыр нырцәаа роуп. Устәи тызноуп ари абгарра шубо, Дранда ахахьала, иазтазгы ма абаза-псуакәа роуп ма адқаәа роуп, х-кәа аобагы ацәахуеит, мазашәархахьеит... Иара Дранда ахьзгы жәытәан Дгандә, Дгьандә акәзар сгәахәуеит, – ихәеит Чагә...

...Абрақа Чагә абас иихәаз сара абри анызцогы ак ацысцарц стахуп, ус иацымзаргы: Акәантә сышцоз

ипа Борис апсуараз иахэтамк, иакэымк азэы ихэоу иахар, иаразнак, иенымкылакэа, иѣаирхьуеит, нас уибар ихэоит еипш, исымхэар акэын, аха исхэазааит... Уи иаццоугы уиоуп, жэытэан апстхэа анакэа, ажэоан еа хьзык-хьзыкгы рыман, убри рыпцыздыраауа рымазакэа изаадыртуеит рхэон, ицэырырго ажэакэагы ыкоуп, уажэ салалом, иоуцэахоит, чан еипш икакэо роуп... Шьта хажэабжь аитахэао Бака ипа Заур хаизызыроуп, ирхэоз хэа иацитцо аабап...

– Уажэы, нас, Кыча, иахьатэи ажэла Кэытцныи, Кэытцниа шака тэры аман иупхьазои? – дцааит Чагэ.

– Акы – азцэцэкэа рыкнытэ. Дара ахьамоу – кэытцны. Оба – Кэыдр Хэычы, Кэытц, Кэытцнеи акынтэ. Хпа – Кэыдры акэытэак, ус азиас акэытэак акнытэ – псуа-ашэыла уи кэытц, кэытцын, ма кэытцнеи, кэытцныи роуп. Абарт рызегь адэы, ашьаькьаста иамазар, иа хэа рыцларгы алшоит аиа – адэы акынтэ. Уи – цшьба. Ара иаццатэу итцегь ыкоуп, аха уажэ аригь азхап. Егьыс, иа хэа интэо апсуа жэлакэа рацэоуп, урт иахтэым цшьба шьоуки ирылахьмыроашьароуп... Ант рылазэара злахьынцахаз рацхьа рыжэлала икан, нас Куциани хэа, уи ашьтахь атыхэтэаны Квициани хэа зынза еиларгеит – мырхэацу кьакэоу змоу хэа. Уажэы анацшоы изеилыргом, аха досу рхы рдыруеит, уа изуствэо ахэара азин рымамзаргь... Ажэытэ абас еипш дакэшэазшэа апцыхэао даашьтны дахьхаландырхазгы калахьеит... Цаса урысла Куцениа хэа ананыртцозгы ыкан. Иахьатэиала Кэытцнеи, Кэытцныи – абас иаха еигьушэа збоит, ажэытэуаагы усоуп ишырхэоз, Кэытцниа – убригь иароуп, ацыхэа хэанчошэа азныказ иубаргы, – ихэан, иажэа аахиркэшеит Кыча.

– Кэата, ура зэумтэуеи? – ихэеит Чагэ.

– Хабыць сизыцшуп.

– Уара сара аабыкьа Мыкэ Аштан аеырыюраан хтоурых схэахьеит, уа шэаргы шэыкан, уажэ сеиталалом, – ихэеит Хабыць. – Амала иаццоу уиоуп, Ашэбакэа, Ашэаа цшьтэрык ыкоуп, сара исахахьаны ишыздыруа. Хара Хашэаа, Хашэшэаа хауп, апхьатэи х ацэахуеит, аха. Хашэа, Хашэшэа хэа ыкан, адгьыл ду, аха ду, ацысра – ашэшэара адыруан амшын

иахъзаагылаз. Нас азы иашэан наӀ уахъзымаара иагеит. Хашэшэа, ма Хашэа, ухы убааит зырхэоггы убриоуп, еа тахыкгы амоуп, аха. Уа хъыкэцыз афрангъ хэа еипш ац рхэа дукэа ззыпагылаз абжъас жэла дукэа уаф дырмышэо ипит, ихажэлеит... Хазлааз, хшааз схэхъеит. Амала Хэалыжэ апан арра шыкэсыбжак хэзыцшны хтэан, ацаа хшэылаанза, мамзар иауамызт, убас иӀан, ианхымцаалаозггы Ӏалон рхэон ажэытэуаа. Хэалыжэ абаза-цсуала, ашэы-цсуала Хэалыжэ, Хэалиаскэа акэын, – абас иркыафны иаахиркэшеит атоурыххэаф ду Ашэы Хэабыцъ.

– Шэа шэтэкэа ракара са стэы аилкаара уадафым, – хэа дналагеит Бебеа Кэата. – Жэытэан ч – чач, сым – сым-сым, там – там-там хэа ишыртэаз еипш, Беиггы Беи-беи, Бе-быи хэа ыӀан. Ари жэытэзатэ цсуа-абазоуп, Беиа, Беа хэа иахъа ишыкоу еипш.

– Аамыстазар Ӏалап, ма ашъхаруаа дреиуоуп, беи ма быи, би ирхэо уиоуп.

– Уи атэы салалом... Абри шааиуаз Беибей, Бебей нас Бебеа хэа ишыкэгылт. Жэытэ цсуа-ашэыла Шъхаблы хэа ицэажэарггы алшоит. Абриакароуп. Иахъатэи уахэацшуазар, Бебиа хэа икоу уи иаашътыз ант апап гызмалкэа роуп изхароу, ишахэтоу Бебеа, Бебеиа хэоуп.

– Уажэ Лакеаба дхазгылт, изтаху ишэыриаша, азин са ишэыстоит ихэеит, Анцэа ихэозар, акахъы хкылсып, – ихэеит Чагэггы. – Абыриццэа ирхылцызггы шэылоуп.

– Са сахъымзазарггы сычкэын Хэамца дыкоуп, уи дахъамзар, уи ица дӀалап, уи дахъамзар, уи ица дгылап, шэарггы убас.

– Амала уи омак атаху цъушьома, уацхъа иныкэцан чффу хэа унатэхэар, и лалыршэан е наган атыц акны иныӀанаптоит. Ани апапггы ихэцэы аакэнахуеит, илацш акны иахъыкоу иаамнахуеит, – ихэеит Чагэ дцышэырччо.

– Атэхэа алацш азын иагхэхэшэуп, илацшггы аабылуеит, – ихэеит Кэатаггы даапышэырччан, иагънацицеит: – Ссасуп хэа ыырчас иахъауа зеггы сасцэоу цъахъшоит, сас дахъцэоушэа, хажэсасцэоушэа пату, хатыр рыкэхцэоит, нас иаахэны ихамакуа, хара хэцшэымацэоуп хэа иаакэгылоит.

– Уи хаагылазарггы рыцхаран ихамазар калап, – днакэшахатхеит Чагэггы.

– Уиоупеи, – ихэеит Қэатаггы.

– Ус хажэсас хэа смахац, асас уилгеит, – ихэеит Кыча дахьтээз даапышэырччашэа иун.

– Уара уи жэытэзан Хажэ, Хажэ Мрагылара акэын, убри аоыза адгьыл ду, аха ду убас ахьзын, ари убрантэи иаауаз сасын, – ихэеит Ашэы Хабыць. – Хажэ, Хажэ зыхьзқэоу ицегь ыкоуп, аха.

– Кыча, уи хажэсас иоуп, ажь ақэзам, – ихэеит Қэатаггы дпышэырччан.

– Қэата, уи арбану, исзеилымкааит? – дазцааит Хабыць.

– Ускан аусхэартае стэан, амхэырггы сыман, – ихэеит Қэата. – Ёнак Дырмит Гэлыиа ашэ даалагылт. Кычечи даеа лафхэаоыкиггы ыкоуп са скны. Дырмит хайцылан данаатэа, изницоз аатиган, Кэтол ахьз иахэоу ижэдыруазеи хэа днахэзцааит. Иаахамразакэа, Кэыт ил акынтэ ауп хэа ғааитит Кыча. Хацхэа изхэаз хэа иара ихьз ашэкэы ианицон, уи акэхап ас дагызырццак. “Уара, убри Кэыт ил ажь ақэзамзи?”, ихэан, дцааит ани алафхэао. Дырмитггы даапышэырччеит. Убриаахыс иашамк, мцык азэы ихэоны, ма иамхахэоны, ирбар – ажь ақэзамзи хэа иазцаауеит.

Хабыцьггы даапышэырччеит, егыртггы.

– Ус анакэха, Хабыць, хажэсас закэу хэа ишухэаз бгыцк идуны иланцаны Қэата иахтап. Уи имхэыр мызыцзар, илаархан Кыча илеихаркып. Иёаёаза иахьану дапхьар, иаха агэра игоит, уашьтан азггы ихэартоуп, – ихэеит Чагэ.

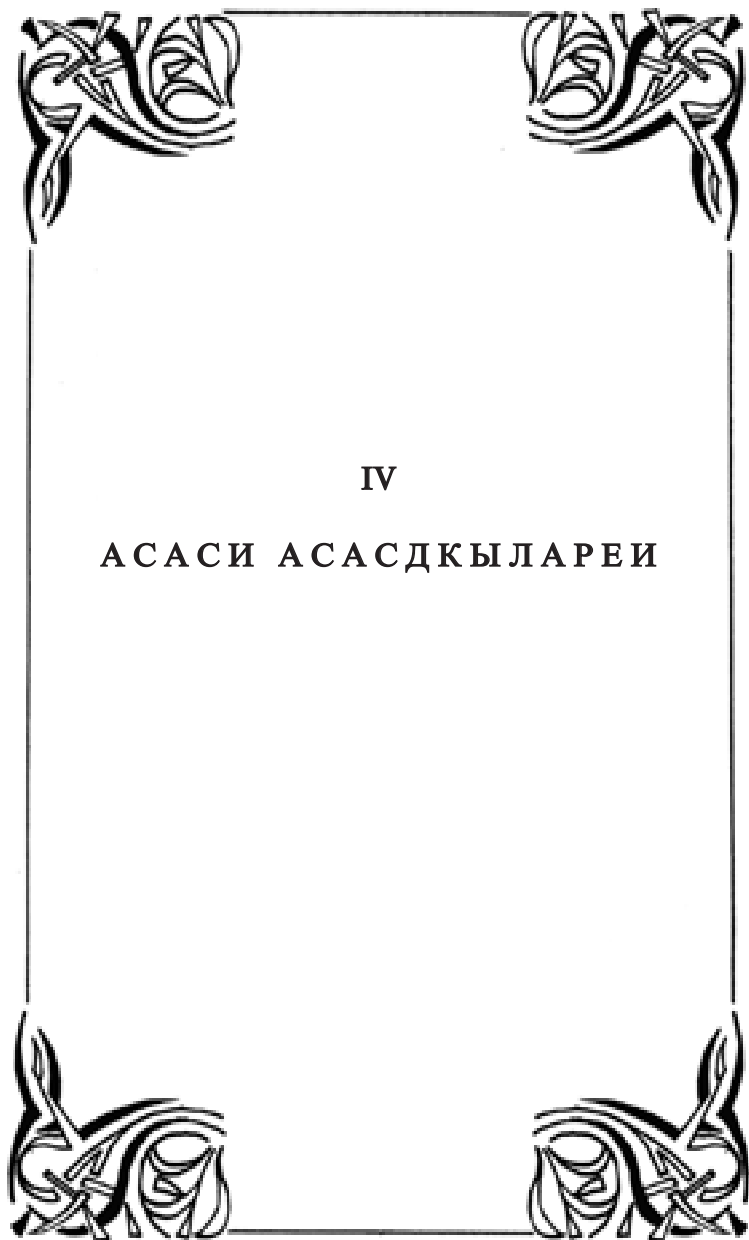
– Ус иаузом, – ихэеит Қэата.

– Избан?!

– Кыча ахы ларханоуп дшацхэо. Ус ала амхэырггы ахы лахоит. Уи ибар, иану иашанда умхэыр ахы ларханы иакэуцозма хэа сеихэоит, – ихэеит Қэата.

Кычаггы днарыщыччеит.

Саб Бака Бытэба ихэамтаны абри сара иуасхэеит, иарггы иаб Нарыкь ихэамтаноуп ишсеихэа. Уарггы изутаху азэы изеитахэа. Иахэа нанхэамза 15-уп, 2005 шықэса. Акэа.

IV

АСАСИ АСАСДКЫЛАРЕИ

ШӘРА ИШӘПЫРХАГАМ, САРА СГӘЫ ИАХӘОИТ

Чацә Чагә игәы баацсхеит. Убас еипш игәы баацсхеит, итынхацә еизаны идтәалан, дзаламцыр хәа ишәон. Аха Чагә гәгәак иакәын, ичымазара даиааин, хәычы-хәычла далцуа, хар имамкуан дкалеит.

Чагә ионы, апсуа җнатаә ишапу еипш, арыжәтә бзиа еснагә икан, абри акынтә аҗыжәцәагы агхомызт. Ацыхәтәан Чагә хар имамкәа даныкала, ачымазаә дыкоуп, чмазаәбара хааит хәа аеыцга усгыы ирыман, арыжәтә бзиа избоз лассы-ласс абрахь инеиуа иалагеит.

Җнак зны абас инеиз шыоуки рызхара аныржә, рцамтаз ачымазаә агәабзиара уоуааит хәа ишахәтәыз ргәалашәеит. Аууы рыхга Чагә дахышыьтаз иныҗналеит, аха иара, дабакоу, дубар даахә. Данырымба, изфьртуа иалагеит.

– Еи, Чагә, уабакоу?

– Уабацеи, мшәан?!

– Ара сыкоуп! Арахь шәааи зегы!.. – ибжыы аагеит Чагә.

Абжыы ахьгаз инеизар... аҗцара иныҗнагылеит. Уака, ахацшыакәа дрылагта, икәчацаз ацәартагә акны дыштан Чагә.

– Чагәхеит, ара узышытоу иауазеи? Ароума ачымазаә иахытыпу?! – иазцааит.

– Арахь сзиас, зыххь згаша сысасцәа, шәаргыы саргыы хзы иаха иманшәалоуп азоуп! – ихәеит Чагә. – Шәдәыкәламтаз сымбакәа шәшымцоз усгыы издыруан, җынтә ус шәыстома, схацшыакәагы саргыы хажәбап, схәан... Шәара ишәпырхагам, сара, ачымазаә, сгәы иахәоит!

АЗЫ СЫЦАЛААНЗА СГЫЛАЗОМ!

Чацә Чагә Агәбааду дыкан. Амҗан дхынхәны дахьаауаз амла данакы, апсуараә ишапу еипш, зык снахәап, мазеик ыказаргыы мап рцәысымкып игәахәын, Ткәарчал җнатак акны днымҗахыцит.

Апшәма дыкамызт. Апшәма пхәыс, дшеипшызгы, лысас акры изцәыргара атыцан, цәажәараха дыхталкит. Уи зчеицыка бзиамыз дреиузаарын. Чагәгы икалцо збап акры цәырылгозар хәа, дымцакәа дтәан.

Апшәма пхәыс лысас ус аламала ицоз шиакәмыз анылба, ахышә дындәылцшын:

– Адстхәакәа еизоит, қәак амуандаз! Ақәа анау, ацха агоит, аонынзагы шәызцом, – лхәеит.

Чагәгы ахышә дындәылцшын, атакс ус налеихәеит:

– Хәаи, адсра сауандаз, заа бнацшырауааз! Ашхәа ақәаршафы гәгәа аузаап, ацхагы агахьеит, азы хыцынгы абрахь имаауа икам. Сашьырц сыказар, абра сашьгәышьяаит, азы сытцалаанза сгылазом!

АКӘАКӘА ИКЫЛСИТ

Аиоызцәа Чацә Чагәи Ашәы Тамшыгыәи Баслахә ақытан Камчыч хәа азәы ионаҭа инеизаап. Апшәма дыкамызт, апшәма пхәыс ачеицыка иазрыцхаз азә лакәзаарын, абыста хышәашәи ахырцәи азы алатәан, ирымталыргылеит, ишцардырри хәа лгәы иаанаган.

– Уара, Тамшыгә, – ихәан, иоыза днеизыцшит Чагә, аишәа иахьахатәаз даалацәкәын.

– Ыы?

– Уара, уара уганахь убрахь ақәа амузеи аабыкья?..

– Зынза атәыла мбгеи, Чагә! – ихәеит Тамшыгә.

– Ди, бхаргәамцит, аха абрахьгы иауу ақәа, Баслахә ақәакәа ас иаздырамызт, аха?.. – апшәма пхәысгы длазцааит Чагә.

– Иацынтәиашарак ишауаз иамуаз, зынза ақәаршәы еимагылан иауан, ипжәаша!..

– Ус ак шыкалаз ҟашьом, – ихәеит Чагә, ахарцәы зныз ицьам имхатә ланшьыла-ҟаншьыло. – Зынза ипжәазар акәхап, умбои, Тамшыгә, ажә акәакәа иазнымкылазт икылсын, ахшгы азы алалеит!..

ГАХЭ ИЗХАРА ИФЕИТ, ЧАГЭ КАКАЛ ИКИТ

Гахэ бзиа дыкан. Арахэ иман, ашэахэ иман, ихьатэ кэаскыа ыкэпраа ицон, ихэажэа пацха, зыены икартаз аены еипш, еикэчаб игылан; ибора, инаныра, иоцара зхээз еипш, аамыстак дзимацлабрыз. Аха абас дшыказгы зхарамфа хэа иныцакны изырхэон. Избан ухэар, крыфара дантэоз, айкэца рацэашыаны, аёахра дадтэалон. Сасык днеирггы, убас акэын ишыкаицоз. Ажэакала, ибеиахацыпхыаза иаха икачбеихоз ауаа дреиуан.

Ёнак зны Чацэ Чагэи Қап Тачиеи абра Гахэ ионы инеыжэцит.

Гахэгы апсауарае иапу каимпар калозма, инеиз рхэы аадырхиан инадыртэеит. Идыртэеит, аха апшэма пхэыс, лхаца акачбеира иёылцаахыазар акэхарын, аёахракэа роуп ирымпыталыргыла. Ашэсакэагы, ицага-цагаза, рыцпхыаза оба-оба са ракэын асаан ианыз, акэйдгы рмач-мачны иантэалан. Абарт рылоуп леишэа злалырцшазгы.

Абарт реипш еихбаала инхоз абас еипш рыкачбеира ргэы иамышэеит инеиз.

Акрыфаны ианыоагылоз Чагэ, ихэмаршыала, ихазы ихэошэа, идуны ус ёааитит:

– Гахэ изхара ифеит, Чагэ какал икит!

Тачиагы даамхаччеит.

САРА СЫЦСЫЗААП!..

Чагэ сасра пхэысеибак дылтааит. Амлагы дакуан. Апхэысеиба деипшмызт азы, лкэарт зацэы нкагэаны асас изылшыит.

Чагэ акрыфан дцаразы дахьындэылтыз, акэчаракэа еицымха, еибархьусууа иахьтээз илацш нарыкэшэеит.

– Хай, сара сыцсызаап!.. – ихэеит иара, икалаз еилкааны.

– Ишца, цыушът, Анцэа ишэкэырхуп! – иаацалшыеит апхэысеиба. – Зибнака...

– Сышпацсым, акэчарақэа Чагэ-сагэ, Чагэ-сагэ, Чагэ-сагэ... хэа сырцэуеит!.. – атак налитеит Чагэ.

Ашытахь Чагэ абри апхэысеиба ацьмахьакэа وبا лзааитиит.

АЛА АЦЫХЭА АМЦ АХЭОМ РХЭОН, АХА...

Чацэ Чагэи Чан Кэагэи зеипш уск ацыхэала Уачамчырантэи қытак ахь еиццон.

– Кры хфар цэгьамызт, – ихэеит Кэагэ, – уааи, цыара хныдгылап!

– Крык ыфазаргыы цэгьам, – ихэеит Чагэгыы, – аха, икалаз умбои: хахьнеиуа мазеи ыкамзар, акрура иалагап, хара уиакара хзыпшзом, крымфакэа ус хцар, апшэма игэы иалсуеит.

Абас еицэажэо акыта апшыан инеиуан, оны каиматк ашта инавалеит. Ианынапш, аоны ашэ цэывтрааны икоуп, ла дукгы ашэхымс ахы ыкэцаны нак ионацшуа, ашыапкэа атапсаны ыщца ихэхэаза ишьтоуп, ацыхэа қамыз уажэы-уажэ иршэшэо, игэыбзыцны ишьтанакшоит.

– Уцши, – ихэеит Чагэ, – ала ашэ илатэаны ицыхээршэшэоит, хымпада абра амазеи ыкоуп, уааи, хнеип, хахьхэуам!

Чагэи Кэагэи агэашэ акны инеыжэцит. Ала дугыы реишуа дара рахь аёаанахеит.

Иахьгылаз ианынапш, ашэ ахьцэывтрааз хатак ицэаара ааонырбааит, аха нас аенацэахит. Даргыы рыбжыы надырган, апшэма дааиуазар хэа, ипшны иаагылт. Ацыхэтэан апшэма пхэыс ддэылтцны даарцылан, ишапу еипш, аоныка иналцхьеит.

Асасцэа аоны ианыныонала, ажьцаази акэыди рыффы лаха-лахауа рцынца интасит, аха астал ыкэкка икан, икэхан икэыршэыз хэаша дук атэы умхэозар. Икалаз уи ауп, акрыфара ишафыз, асасцэа рыхтыгэлеит. Апшэма иепцхьеикит, апшэма пхэыс лоуп ирцыла.

– Саб, псаҭа бзиа Абрагь, иихэоз иашазамзаарын, Кэагэ...
– ихэеит Чагэ, ианаатэа.

– Избан?! – дцааит апшэма цхэыс, асас ицэажэашьа
цъашьо.

– Изхухэааи?.. – ихэеит Кэагэгы.

– Изхысхэаауаз уи ауп, – дналагеит Чагэ, – саб ус ихэон:
«Дад, ала ашэхымс илатэан ицхээршэшэо убар, уи иаанаго
апшэмацэа акрыфара иаеуп ауп. Убаскан, мѳаакы ушыкэу
амла уакны указар, унеи уцхамшьакэан убрахь, акры уеарцап,
акры удыржэып... Уцсы анеитоуклакь, умоагы инацуцап.
Аехэжэара уаѳы анарха инатом...» – хэа, абас ихэон.
Уажэы ара, ицѳоушьаша, ашэгы убас ицэывтраан икан,
алагы убас ашэхымс илатэан ионацшуа ицхээршэшэон,
арахь апшэмацэа акрыфара иаѳзамзаарын... хажьазаап, ала
атыхэа амц ахэом рхэон, аха... – ихэан, астол ахэаша нак
иныкэиришэеит.

Асасдылара атас еилазгаз апшэма качбеикэа абас Чагэ
ирцхашьеит.

ХЭѲЫК ХАКАН, АХА...

Ёнак зны Чагэ Агэыбедыиантэ аѳныка даауан. Амѳан
акы снацхап анигэахэ, даамѳахыцын наскы иидыруаз азэы
иѳната днеиит.

Чагэ дахьнеиз апшэма дыкамызт, шэарыцара дцазаап.
Апшэма цхэыс, арымзаа кэты аштэ ишылзыкэызгы,
акэтагькэа лжэын ахэаса кэаха рыцатэаны лысас
имцалцеит.

Акэаха убриакара ицэытэын, изымчхакэа аѳара дакэыцит
Чагэ. Нас:

– Хэѳык аишьцэа хакан, аха... – ихэан, даацэажэеит.

– Изхышэхэаазеи?.. – дцааит апшэма цхэыс.

– Хэѳык аишьцэа хакэагышьян, аха руазэк акэаха цэцэы
дашын дыцсит... – ихэеит Чагэ. Нас аштэ ыкэыртэаа
акэыткэа ахыкэыз ирылагылаз арбагь ика кацшь дукэа

рышка дындэылпшын, лапшыла апшәма пхәыс илырбо, иб-шыргыы ауан аанарго, инацитейт: – Даеазә сасра дахьнеиз, абни иакараз арбагк дафейт.

АК СЫЗЖӘЫ, ЕГЫИ СЫЗЗЫ!

Ишырхәо еипш, асас бзиа быжь-насыпк ицуп, быжь-насыпдарак узаазго азәгы дубап, аха... Ус икоу дсасзам, дыщнышуп – ащнышкәагь реырфашьян сасра ианцо йками... Нас хадшәымацәоуп хәа иамаркуа егыуа...

Апшәма бзиагы доашьязом. Ащыка цәатәа ада акгы имамзаргы, убри ацәыргашья дакәшәоит, инапы икәыргылан, илакта ччо дупылоит. Ари уажә ижәбама.

Аха йкахуп убас, рлакта шпаччои хәа ззырхәарц зтаху апшәмацәа, арахь рлакта арччара дара иртахзамкәа. Убас йказ апшәма пхәыс, лыкны исасра неигейт Чацә Чагәгы. Амлагы дакуан.

Апшәма пхәыс акәты лкын, ирфәыжуа абжыы лыргеит, еиталыргеит, илцәгазшәа катаны, асас ишпасиршьри хәа. Аха Чагә акгы имахазозшәа җымтзакәа дтәан.

Лысас җымтзозшәа анылба, апшәма пхәыс гызмал днеин днаидгылан, лыкәтгы лкуп, диазцааит:

– Сызкәыхшаша сысас, ишпоутаху: изны акәу, ижәны акәу?... – хәа; ибымшьын, иоушът хәа ихәап хәа лгәы иаанагейт.

– Баналагах, усгы ибугәышьом, ак жәы, егыи амца иехәатаны хаа-хаа исыззы!.. – ихәейт Чагә.

Асас дзыхәоз коумпар пхашьяран, апшәма пхәыс гызмал җ-кәтык лшьыр акәхейт.

АГӘХАШТРА

Чацә Чагә абыста пха ашәырфәа алацаны бзиа ибон. Ари афәыза афатә, апсынцр ду уафы изто, изтахымда!

Мархбаул акытан ускан зеггы апсацэан, аёшынцацэа уи аамтаз уа икамыт, абра сасра цъара днеит Чагэ Чагэ.

Апшэма цхэыс абыста изылуит, аха ашэсацэа ѿба зацэык изақэылтазггы лыртагацэеит.

– Сыпсра шэымбеи, сеипкъамта шэакэшэеит... – лхэеит лара.

Чагэ акрахьифоз даныѿапш, иѿапхьа нактэирахь хыхь икыдкнахалаз ахэырта илапш наахеит. Абри инакэыршэаны, пас иканапазшэа, адггыл цысит. Апацха атзы анаатрыс, ахэырта лкынъан цака инкахаит, ахѿаггы лахъан ашэхаѿацэа итаз кэыркэыруа иаѿоналеит.

– Иаууеи... – ѿааитит Чагэ, ашэхаѿацэа дрыхэапшуа, – барггы са сеипш агэхаштра бымазаап!.. Анцаггы ибеит.

АРБАҒЫИ АШЬАЛИ

Уачамчыраа асасдылараз иузырцьом, аха зеггы ауеипшыху.

Абас иахьыказ цъара Чагэ ахь-мыхьк изцэырыргеит. Абри аамтаз апшэма цхэыс ларбагъкэа руаки ашэхымс инықэгылан, асас аишэа дахьахатэаз ахы наиқэкны, абжыы царыхэцэаза, ишалшоз ѿаанатит.

– Унан, укапшыза узны хасас уимцошэа укандаз, ишпаунааларыз!.. Қшышы! – лхэан, ларбагъ днацакьеит апшэма цхэыс.

– Итабуп, сызтахызггы ба бакэзаарын!.. – ихэеит Чагэ атакс. – Абри барггы иацы Тар Екэып идэқъан акны избаз ашьалкас ду ааган бкэакэ икэыршэзар, зака ибнааларыз!..

АРХНЫШЬНА КЪАѿ

Ѽнак зны Чагэ ѿнартак акны дахьнеиз ацэажэара бзиа избоз апшэма цхэыск дыкан. Уи акыр дцэажэеит-дцэажэеит, аха лысас данымца, апсуа пас илыднацоц калымцарггы

ауамызт, ахьурзы кналхает. Икналхает, аха ихаракны, ам-цабз аарла ачуан иацасыртэ еипш. Асас дыццакуазар, ари калаанза угьы дыпшырым хэа лгэы иаанагеит.

Ус иагыкалеит.

Чэгэ дшыцшыз игэы анццэа, дцаразы доагылеит. Ашэхымс акынза днеихьан, даахьахэын:

– Ди, Гэыц саннеилакь, сыпшэма пхэыс рыхнышынак лы-моуп, хамтас ибзаастиуеит, – ихэан, даацэажэеит.

– Унан, иазызуазеи упхэыс лыхнышына!.. – ицбалшьеит апшэма пхэыс.

– Уи иаха иаууп, амца иахакнабхауа ахьурзкэа ланаркэлап... Ари шэа шэтэы кьаецаап!.. – ихэеит.

АГЭНАХА ЕИОШАНЫ

Чацэ Чэгэ Атшаду инхоз Кэакэ хэа азэы ионы днеит.

Атаца, аонарта бзиа иалцыз азэ шлакэыз фашьомызт, даагыаган, иаразнак ахьурзы кеикеиуа икналхает. Чэгэгы, нас апсуарае ишапу еипш, амла дшакуазгьы, иатахым егым хэа, ажэакынтэ даацэажэеит.

– Баша икнабымхагэышьян, нан, бымбои, хасас иихэо! – җаалтит деигзаны анхэа гызмал. Нас Чэгэ дахьтэаз лхы наиқэылкын, хыркыиагас: – Амла уакуаны иумхэозар, умгэа агэнаха уара иуқэшэагэышьяаит!.. – лхэеит.

– Схала исықэшэаргьы иабаргэузеи, аха акырзуаз илыз-мырузи сареи еиошаны ихакэшэааит! – атакс иналеихэеит Чэгэ.

УНАРЦЭ БЗИАХААИТ, БИДАҢ

Атара ақытан инхоз анхао нага Кэыцныи Бидае зэырфы дырдыруан. Икэра ыфаны иахрат ахь данца, аиныхра ду карцеит.

Аены ацъар рацэан. Чацэ Чагэгы абра дыкан. Еитцэан игылаз ашыаца ду итакъ азна ауаа тэан. Атакаргы кацеиу-ан.

Аои атакари анырзеилала ирылсызар акэхап, ашыацае итэаз шыоуки иахыркыацэаны рыбжы духо иалагеит, ажэа ааимаркыргы цэгъа ирымбо акынза инеит. Ускан апсрафэ, ма апсхэрафэ аоымцхэ ыжэны урбар иухыччон, пхашыара дуун. Уажэыгь икоуп ари атас, аха ускан иаха игэгэан.

Зыбжы дучаахаз рыбжкэа анымлакэ игэампхазт, шэнеишь-шэааишь хэа зархэоз Бытэ Шыааби Кэытцныи Кэакэанеи ахыватэаз, урт уатэкэан, азрора карцарцаз рлымха интэихэеит Чагэ. Нас, ианаатынчраха, иатэца аашытыхны доагылан, зегы ирахаратэы дааныхэеит:

– Уцсы антазгы учеицыкауаоын, ауаа аоы иоуршыуан, уажэы, унарцэ ахь уанцагы, зынза уаарылгазеит, уахрат бзиахааит, Бидае!

ЧАГЭ ИСАСЦЭА

Апрынц Ольденбургски Чацэ Чагэ днацхыаны хамтас хэа аграммафон иитеит. Ари аныкала иара апрынц иеуардын, ифаетон ала Чагэ Гэдоутака данаа ашытахь ауп.

Чагэ иоуз ахамта аашытыхны ионыка Гэыпфа игеит. Уа дахьнеиз иааирхиан ахэара иналаиргеит. Иахэон, аха ишпахэоз, зеипш рмахац ашэа бзиакеа, уаопсы ишизымхэара еипш!

Абас ашэакэа шахэоз, аштафэ ала ду ашра иалагеит. Иамахацыз атэым бжкэа анаха ашра иалагазар акэхап игэахэт Чагэ, аха азэы ишиеишуаз акара анидыр, дындэылцит. Днацшызар, игэыла беиа качбеи Хапара, данаргэакыуаз ашытэа изымтаз, нахьхы ашта агэашэ дкэацэа дадгылоуп, арахь дызталом, ала дацэшэоит.

– Чагэ, изустцэада иутоу, иабантэааи арт асасцэа?! Уааи хэа соуэхар, сгэылоуп, асасцэа рымац аура атахуп, сумыцхраауаз!.. – ихэеит Хапара. Уи оы пэыцаки зыс жьыки цэгъа ибомызт, урт ракеын дзышытаз; акытан асасцэа ахьааилакь ихы акэиршэон.

– Закәу удыруама, Хапара, ушыстахытәкьаз узбеит!.. – ихәеит Чагә. – Икоудаша убриоуп: асасцәа дахькәа стоуп, харатәкәоуп. Убарт рыгәта абазак, ашәуакгы дыкоуп, Ашәынтәи. Ибзиангы уидыруеит, ушка днеирцгы итахуп... – Чагә ари ихәон Хапара ашәуа уакы дышимаз дырны.

– Хатажәыкәа иакәхарушь, даазгазеи?! – ицьеишьеит Хапара.

– Усоуп хәа сыкоуп ишихьзу... Хара хцаскәа умдыруеи, Хапара, уцаны, умцшыкәа, ани зны исумырхәхаз хынхәаа уцьма-шьтәа бзиа шыы, хә-пхалк зкуа иумоу иреигьу ухадшыа мгәлыҕ хыртла. Нас уаины инапхь... Уи ани ууа ашәуа изгы гәадуроуп, дахьнеиуа хатыр шыкәырцаз, икарцаз хәа далаехәоит, еилукаауоу!.. Уатәи алафхәацәа рыгәта Апснытәи суа Хапара исзыкаипцаз хәа далаехәалап. Урт шыта уа укны рацәак рзымжәыр калап, ара иасыршьхьеит, – ихәеит Чагә, – макьана арахь дара асасцәа рахь уцәырымцыр еигьзар калап, иреигьу умацәа ҕыцкәа ушәуцароуп. Уеырхианы нас уааи. Ус схәеит хәа, уара ишутаху: утаххап уажә уааи дара рахь, утахызар уашьтан уааи...

Хапара иеелахәамкәа ашәа хәо итәаз асасцәа рахь дцәырцуазма, дыццакуа ионыка иҕынеихеит.

Такә аабжысхьан еицш, зегьрыла иеикәыршәа-иеырмазеи, иеелахәа-иееилаца Чагә икны дынкылсит Хапара качбеи. Алафхәао Барганцьеи Мысагы дыкоуп.

– Ахы, уажәшьта усасцәа рахь ххажьыл! – ихәеит Хапара, Чагә агәашәаҕ даницыла.

– Уаала шыта сысасцәа рахь!.. – ихәеит Чагәгы. Аоыцьагы еивагыла ашәахәабжы ахыионыоуаз акәаскьахь рҕынархеит.

– Хәи, Чагәхеит, ари ашәа зхәо ашәындыкәра ахыгьеж тәыоа ду зхагылоу закәызеи?! Иабакоу, уара, асасцәа?! – ицьеишьеит Хапара.

– Икалаз уи ауп, Хапара, – ихәеит Чагә, – сысасцәеи сареи аоы ааимахкын, иансмыхәа, абри ашәындыкәра хәычы, аграммафон хәа изышьтоу, италаз дубап, иахагылоу атәыоа

хыргъежь италаз дубап, реырзеит. Уажэы уа итатэаны ашэахэара иаеуп... Иуқэымҕеиет, Хапара, уааианза сысасцэа реырзеит. Аха, рцасхэагы, уаала шыта шэа шэахь, нурмазеиз нхажьуазаргь рбап!

Ашьтахь, алафхэаџцэа ахьеизоз, Чагэ исасцэа рызбахэ цэырганы Хапара качбеи алаф илырхуан.

АМХАЦӘ АТЫЦ

Чацә Чагә мџақы дықэын, данаапса, ипсы неитеикразы пшэымартанык днымџахыцит.

Апшәма пхәыс лысас ихәы иагымкәа ицәырылгеит. Аха астал мхатәк ыцаршәзаарын, иаашьтылхын, ампахьшы нахьшыны, имызәэазакәа, ахарцәы зынны асас изы икәлыргылаз асаан инхылцеит.

Чагә амхатә зхыршәлаз ахырцәы даламкыьсзеит. Ашәи абыстеи аазирхан, итабуп хәа аххәауа дџагылеит. Нас амхатә аанихын, ичабра нахьшышәа иааирыцкьан, астал атака иахьыцаршәыз инаган инышьтеитцеит.

Ицъашьџ, лыгәгы иаалсны, аха акгы мхәакәа лысас днеизыпшит апшәма пхәыс.

– џнатацыпхьаза уахьнеилакь улапш ицашәџ зегьы тыпк-тыпк рытоуп. Абракагы убас акәап. Амхатә абра ишьтан, атып акны ишьтасцеит, – ихәеит.

АМХАЦӘ ИАЗКУ ДАџА АЖӘАБЖЬК

Апсуаа жәытәнатә аахыс ус рхәоит азы ураанза аца гәат хәа. Абри ажәапка имахацкәа даукахыз Чацә Чагәгы. Уи ускан таацәара даламлацыт, пхәызбак лызбахә иахан, иџыза Плей* Шьханыкәеи иареи, ускан ишапыз еипш, лтәашьа-лгылашья, лымацушья ухәа рбаразы ицеит.

* Ажәлакәа дасу ишсеихәаз, жәытәла, иныжьуп.

Уа иахънеиз изышътазгъы дыкан. Уи ахшчуан ахъкнахаз дахагылан нацэала ахчат хыхны ацэцахъ еизылгауа рбеит.

Аиѡызцэа хынхэны аѡныка ианцоз Чагэ ус даацэажэеит:

– Насыц иоуеит уи дзыццо ауаѡы. Амхатэцэкагъы аахэара икэшэазом...

Аха иара Чагэ лара длышътамлазеит.

АКАРМАЦАР РЫБЖЫ

Ашьжымтан шаанза Кэымпыли Кэакэалеи, ишашыцыла хъаз еипш, атызшэа иалагеит. Урт есышыжъ ус акэын, арахэ-ашэхэ ахъеилдыргоз акы аaimарымкыр руамызт. Атызшэа усоуп ишыкоу, знык уаналага, нас ахы цытланы идэыкэлоит. Ус акэу, анс акэу – аѡны агъалпал калеит.

Апшэмацэа рыбжькэа андуха, исасны иртэз Чацэ Чагэ даанарпшит. Иаргъы, апшэмацэа рказшъа идыруан, доагылан иееилеихэан, ашышыхэа днеин амца дныехэатэеит.

Апшэмацэа рыбжькэа духан ирхаштыз рысас данырба, асасдкыларэ ишапу еипш, иѣацха-ѣаччо, акгъы камлазашэа, иааицэажэеит:

– Макъана ушьтандаз, Чагэ!

– Ас заа узгылазеи? – рхэан.

– Акармацар рыбжьы сарѣыхеит, – нареихэеит Чагэ. – Акыс уажэы ирдуны ашэа рхэоит... – хэа усгъы нацицеит.

АПШЭМА ИГЭЫ АСАС ИСААН ИАНУП

Енак зны Чацэ Чагэ ипсы неитеикразы бзиа иказ апшэымартанык днымѡахытит, ашорагъы баапсын.

Асас дызтааз апшэма цхэыс лылахъ еицыхны дихэампшит, ураа уда ус сымамкэан сыкоушэа лхэара-шэа, быста хышэашэак ааизхлыршышъан, азы алатэоу

алатэаму узымдырратэы еипш итагаз иацтэи харцэык наимтцалыргылеит.

Чэгэ ихартэы днахэацшит. Ацагара адагы, асас иааиатэоумшыаратэы имачны иантэалан. Ари аниба, ицям аашытхны мацк ианааирнаа, аца кеикеиуа иаацшит. Нас апшэма пхэыс ихы налықэикын, ицям аца лбаратэы, ус ҕааитит:

– «Апшэма игэы асас исаан иануп!..» – абас ихэон сабду Цыабас. Хай, зака диашаз, цыанат гылартас Анцэа ит!

ЧАГЭ ИҢЫ ШИЦШААЗ

Азобжыа инхоз Маан Кампета пхэыс данааига, Чацэ Чагэгы ачара иахэан. Уи абрахь иеы зацэ дакэтэан дааит. Ңы бзиаак акэын иаргы. Уахыки-енаки фаран-жэран. Ианеилга ашытахь ауаа рыоныкакэа идэыкэлеит, ыла ицоз дубап, шыапыла ицоз дубап.

Чагэгы шыта сцалап игэахэын дандэыкэла, иеы абакоу – иказам! Апшэма иегэара иахьтаз иаатганы, дыхэмарны акэу ииашацэкьану здырхуада, азэы игеит. Егьырт аекэа зегы уа итан, Чагэ итэы ахала итытны цашыа амамызт.

– Ахьымзг згеит, Чагэ, усацхыа... Аха ацынхэра сара нустоит, акэадырра иаеуп, уалаца! – ихэеит апшэма.

Апшэма абри анихэоз, изахауаз рыгэта Чагэ зыгэра имгоз дыкан. Уи иацы, абра Чагэ ыла ашта данаатала, акалашэа иеы дахэацшуан.

– Сэы ахьаатигаз атыц акны инаган ианыкаимта, сызшаз иныс, иахыа абра саб икаипаз шыкаспо! Са дсархэахьеит ианигоз дызбаз! Мацк сипеипшуеит, имырхынхэыр, абра икоу ишэахауеит, сара акгы схарам, иааихыша зегы ихы иахареитэлааит!.. – ихэан, уахагь дрыламцаажэакэа, акэаскыахь дыохалеит Чагэ.

Ари абыза захаз агыч дацэшэан, мазала дцаны, ааигэа ипхыакны иман, аеы аушытны аегэарахь дацакьеит. Иаргы е-кэышк акэын, ихынхэын аегэара иаадгылт...

– Шьта уаб икаитаз атэы шухэара, Чагэ, удин аныс!
– даацэажэт апшэма изыказ алафхэао Агэхаа Кэаста, Чагэ
дцаразы данеыжэла.

– Уи уаоыцэгэан рхэоит, ииашоума? – дцааит аеы
згыычуаз ихата.

– Саб цсата бзиагы чарак акны абас иеы рзан, икэадыр
иазкэынца аоныка дцеит, – ихэеит Чагэ дпышэырччо, иегы
ишхэа наирбан агэашэгы дынткэеит.

ӨХЭА ХЫ ИАСУЕИТ

Емхаа Кан шэи оажэа шыкэса ихытуан. Данцсы еих-
баала инхоз ичкэынцэа аиныхра ду карпарц апсыжра
афхэара цырцэеит. Руа-ртынха рышка ашэацхэаоцэагы
дэыкэырцеит.

Чацэ Чагэ Егртака шэацхэара идын, иаргы дыоёеыжэлан
дцеит. Уа дахьнеиз иахьабалак адырра рытан даналга,
атыхэтэанза ихэараны дахьыказ ажэлантэкэа рымзырха
агэашэ днадгылеит.

Апшэма цхэыс инеиз аеуао дгэалтан лассы днеицылт.
Чагэгы абас акэгэышьоуп икалаз хэа ашэацэ налызinei-
геит. Абри ашътахъ, даапсаны дыкамзи, цэыцак азна азы
хышэашэа сзаабгондаз хэа дналыхэеит.

Ажэытэ цсуа цасла, шэацхэара ицоз ауаоы дахьнеиуаз
аонатаёы акэаци ахш-харцэи ифар икэнагам хэа ицхэазан.
Дахьнеиуаз изцэырыргаргы, дара рзыхэан ицшзамызт. Абри
дакэгэыгит апшэма цхэысгы. Уи өхэаоык лакэзаарын.

– Аоныкагы унасымгашази, аха хара ацаара рацэак хёы
акуам, еснагъ еипш о-кэтык зны адулац амгэа исызтагылоуп,
шьта изхэартоузеи акэымзар, – лхэан, дааехэеит.

Абри лцэажэашьакэа рыла амц дшылжэоз акара идырит
Чагэ.

– Хаи, дихеит, ажэлар еицырдыруз Чырг Кыаламат
акэты зны адулац ишузтагыло ашэацхэао дузнейр,

иҕамҕакҕа думышьтын, апсы изы исабапуп, ихэон. Иахрат бзиахааит, Кан рыцҕа сабап иоуазар схы сеигзома!.. – ихэан, дынеыжэцит.

ЧАГЭ ИЦХЫЗ

Мыстаабе Азҕыбжҕа дынхон. Чагэ Чагэ сасра данитаа, ишилшоз хатыр икэицарц итаххеит. Ипшэма цхэысҕы дааццакын, агэгәахэа еикэыз амца ахыруа-чуан наган инахакналхат.

Чагэ, дахьтэазынтэ ибартан, ачуан дынтапшызар, апшэма цхэыс дыццакны акэу, цкҕа ишылмыцҕҕаз аагэеитеит. Ацыцҕҕара ана-ара икыдхалан икан.

– Ауадао шэаламлан, икнашэымхан! Даара сыццакуеит... Шэгэы иалымсын, аха сзыпшуам. Имазеиу хамамкэа иаҕа-раан икалахьеит, уи цхашьароума!.. – ддэыкэлеит Чагэ.

– Унан, акы шэнамыццакэа хаҕонынтэи шэцоитеи?! – илгэампхеит апшэма цхэыс.

– Чагэхеит, асас ҕымырцысы удэыкэхцома?.. Ус шпахзууеи, зегы лассы икалоит! Хурцхашьома? – ихэеит апшэмаҕы.

– Ари аоыза апхашьара, цхашьарам. Са сыццакуазар, уара иухароузеи! Апхашьара захьзу, сара иацуха сзыниаз ауп...

– Ишпа, цьоушьт?! – ицьеишьеит Мыстаабе.

– Иацуха сасцэақак аҕны исызнеит. Апшэма цхэыс ачуан дацклапшы ибзианы иаалызэзэан амца иахакналхат. Сыпшызар, сысасцэа ачуан атапшра иаеуп. Сарҕы сынтапшит, иаҕаасцэымҕхеит: ачхэар кыдтатала цкҕа изэзэамкэа икан. Асасцэа ари анырба, хаццакуеит хэа ицеит. Сара сыпхашьан, схы ахыызгара сыздырамызт, сыпшэма цхэысҕы акыр слызгэааит... Аха иаҕа ус акэзарҕы, сынасыц иацанакит, избан ухэар, абри ишэасхэаз цхызлоуп ишызбаз!..

Чагэ иажэа даналга, уаха дымцшыкэа бзиала хэа нарахэан имоахь дцеит.

Апшәмацәа Чагә ицхыз змааназ амца иахакнаҳаз рчуан
ианынтапш еилыркааит.

АИМААТЦЫРШЫ

Арасазыхь Чапә Чагә иуак дрыман. Иарггы ҕнак зны ди-
барц убрахь дцеит.

Зтынха дызбаз апцхәыс дгәыргьацәа дкалеит, лыцкәын
Гьадлачггы аоны дыкан, лтацаггы.

Гьадлач уао псыек иакәын. Ицхәыс лхәатәы дацныкәон.
Ицхәыс лакәзар, ланхәа Камачыч хатыр лыкәылцомызт,
таца хпаран. Ари иахәхьан Чапә Чагәггы.

Атаца рхәы аалырхиан крыфара инатәеит. Чагә Камачыч
лхәы днахәапшызар, ицага-цагаза җ-шәса зацәык ақәын.
Гьадлачи иареи ирымтаз ус икамызт.

Издыруада уаха уажәазы еипшымкәа, амамзаара акәзар
уажәы ари зыхкәыз игәахәын, атзы икыдкнахалаз ахәырта
дназыпшит. Аха уа ашәхаоақәа цәыкапшь-цәыкапшьза
итыцшуан.

Чагә ас аниба, Камачыч лхәы иара иахь даахан, иара
итәы наган иналымтаиргылеит. Нас ацыршыы еипш ицагаз
ашәсақәа руак аашьтихын, иркытымыцуа дахәапшуа, Гьад-
лачггы ирбо, ибжыы рдуны, ус дцааит:

– Уара, Гьадлач, ари гәыцаа хаимаазахәы тахмада Захар
Арасазыхька данбаиаси?

– Дмиасзеитеи?! – ицәеишьеит Гьадлач.

– Нас ара, ас, аймаацыршыыцкара шәзырпада?!.

Гьадлач дааицрашәан, иагьараан исычхахьазаргь шыта
ибызхоуп аанарго, игәы цжәо ицхәыс дналзыпшит.

ТАГӘ ҖЫМЖӘҖЫ

Еинышәарак иазкны Аштаду аизара ыкан аены. Абрахь
иааит даеа кытақәак ркынтәггы унеишь-уааишь хәа зархәоз
абыргәа.

Иманшэалаханы аус ианалга ашытахъ, ашыоура апыхразы еиѣкааз акомиссия ахы Чагэ Чагэи, алафхэао Кэаста Хэычи, Тагэ хэа Мыдицаки еицны Кэагэаныи Аслан иахъ, уа иааигэаны дынхон, сасра инеиит.

– Ахы, Хабиба, соыза Кэагэаныи Аслан ипхэыс бакэзар, баахзыкэгьежъаа! – ихэеит Чагэ.

Рацэак дадымхалакэа ҕык-бзык иаанагарыз афатэ ыкэцаны асасеишэа инахалыртэеит Хабиба.

– Арыжэтэ азы сгаруп, пхалбжак акароуп инхаз... Арахъ апшэма дыкам... Ари ишэыцу, Тагэ, уажэада дмааицт, дсасуп, шэара са стэкэа шэоуп, аха... – лхэан, Чагэи Кэастеи рлымха интылшыит Хабиба, Тагэ иахымахауаз.

– Хъаас икабымпан, Хабиба, сара ара сыкоуп, уи са избап! – нахихэааит Чагэ.

Кэаста Хэычы д-Кэагэаниан, Аслани иареи еизааигэан. Убри акынтэ атамадарагы иара икэшэеит. Уи рапхыатэи аныхэаѣа анникила, Тагэ иахъ диасит.

Тагэ уаоыщэгъамызт, аха арыжэтэ мыцхэы бзиа ибон, зны-зынла иааиатэоумшыартэы еицш дашыуан, зны-зынлагы иишэаѣ аукъан-чакъан аныкаитцозгы ыкан. Абарткэа иуаора пхастартэуан. Чагэгы уи бзианы идыруан, ус ихэеит:

– Кэаста, уажэы уара уи ыжэны баша Тагэ иахъ уиасгэышьоит. Иашоуп, уи ара дсасуп, аха иареи сареи пасаахыс хаибадыруеит, хаиоызцэоуп, дхэычаахыс апэыщакгы иѣахы инеимгац, аоы ижэзом...

– Иашану?! – дцааит Кэаста Хэычы.

– Ишэымжэуатэкъану?! – налхэеит Хабибагы.

Тагэ дыпхашыан аоы жжэуеит изымхэеит:

– Мап, изжэытэкъом, схэычаахысгы исымжэыц... – ихэеит, гэаныла Чагэ дизааигэаны. Аоы пхеи-пхеи изтаны иапхъа икэгылаз атэцагы, нак днахан иныкэиргылт.

Ашытахъ Чагэ, дахлафаауа, Тагэ данибалакы ихэон аоыжэра иакэытырц зтаху аоыжэоцэа Кэагэаныи Аслан иахъ шэсыцаала, шэакэысхуеит хэа.

АИАША АПСЫ ДАРГЫЛОИТ, АБЗАГЫ ДАШЬУЕИТ...

Аиаша апсы даргылоит рхэон ажэйтэуаа, абзагы данашуа убап, аха... Иара убри абза дзашьуагы, аиаша цкыа иахызымдыруа акэзар калап.

Изхысхэаауа, цыара дахьнеиз акэйд имцадыргылт Чагэ Чагэ. Иара убригы ацыка агын.

– Бсыргэамтцеит, аха цыка хэчык!.. – ихэеит Чагэ, акэйд ангэеита.

– Скэйд ацыка шагу здыргэшьоит, аха хадэкьанхьча Кэыцмахан мыжда цыка хэаимгеижьтеи анбыкэу... Цыкхышда цыкцэатэ угы излоухгэшьоузеи... – лхы дахашшааит апшэма цхэыс.

Хай, рыцха иакэымкэан исхэеит, дсырцхашьеит хэа игэы иаанагеит Чагэгы. Аха данынапш, асаркыа зтасаз ашыкац аонупка апэца азна ацыкцэатэ егырт апэца тацэкэа иахырылагылаз ацэаара илапш наахеит. Апшэма цхэыс ахыркыиаразы амц дшылжэозгы идырит. Уи ма ацыка деигзеит, ма ианылчаца зынзагы иамтазакэа илхаштит.

– Ибаргэым, акэйд ацыка амамзаргы, цыара цсыхэак астап, – даацэажэеит Чагэ.

– Цсыхэас иамахи ани шыта...

– Иамамкэа, акэйд ара исфап. Ацыка, нахьхы Ешкыт икоуп, уа сышнеиуа иаахэан исфап! – ихэеит Чагэ. Нас даатгылашэа инацитцеит: – Ииашазами исхэо? Аиаша апсы даргылоит, абзагы дашьуеит... ацыка шимоу ихаштыр...

V
ЧАЦӘ ЧАГӘ
ИАБЖЬГАРАҚӘА

АГӘЫЛА КАЧБЕИ АХШЫО ШИРТАТӘУ

Чагә Чагә иеы иаакәшәан ицсит. Адырғаеныцкәа ипшәма пхәыс лтынхагәа рахь Бзыпынка, Лыхныка дымцар ада хәшәы имамкәа дынтагылт. Өыда дызхәартаз, ишәапыдаз диоызан. Иныкәиршәын, омазакгы ицәыхарамкәа инхоз, Абдал хәа бзиа иказ, рқытантә уао беиак икны днеин, уара, уанацәалбеит, абас абасоуп исыхьыз, суацәа абзыпкәа рахь сымцар ада цсыхәа сымам, җоба-хца мшы уеы сыруаа хәа дихәеит.

Чагә, уара узы сара сөы сышпеигзо, аха абга акәадыр ицәнакәан цәгәала икоуп, иузкәадыруам, имжыжыкуп... – ихәеит Абдал.

Ара усгыы сеикәымшәеит хәа, Абдал иашта дынтыцын, амхырта ду иакәыршаз аанда даваланы иёынеихеит Чагә. Уратагаланын. Апшгыы таргалахәан. Ус дышнеиуаз днацшызар, Абдал иеы ахәыста аонутка аанда иавалан иахьхәуаз аагәеитеит. Ааигәара днеин абга шыцәкьоу гәеитарц днахәапшит. Аха аеы, абыржәы ашъха илбаазшәа икәымпылза, акәтагь акәцәраан ицаратәы игылан.

Чагә аеуаара даеазәы имиыхын дахьцашаз далацеит.

Абри ашьтахь җобака мчыбжыы ркынзагыы аацит. Өнак Чагә ионы ашта икәтәаз ала аху-хухәа ишуа, даамфар камлошәа, иааиуаз азә дакит. Алатәкәагыы ахарам дадыруеит рхәоит, зака ииашоу сеидроу, аха... Чагәгыы дындәылххны иааиуаз днеицылеит. Днацшызар, агәашә акны Абдал илаба кны дкәацәза дгылоуп.

– Умааиуеи арахь?! – ихәеит Чагә.

– Уахь снеиуама, абаапс, сасцәа дахькәак стааит, усызрыдтәалароуп, рызхарагыы исызурччап, рызхарагыы аоы сыздуржәып, тамадас ухы схумбаароуп, уеибыт! – даацәажәеит Абдал.

– Уара узы, Абдал, сара схы сеигзом, җоба-хца мшгыы усасцәа сузрыдтәаларын, аха... – иажәа неимыгзеит Чагә.

– Иухы, угәы еикарами?

– Ишпауасхэари, Абдал?! – ихэеит Чагэ, иеициштэны. – Тэашьяжэлак сыман хэа сыказам!.. – хэа усгыи нацицеит.

Абдал изакэыи изеиымыкааит.

– ?!

– Харчлаа Ламшыацэ ие леишэацэгыи имхны Лыхныка салацан, амоан исаанацаз иудыруеи, сахьякыоз, стэарта зегь цэнакыеит, сызтэазом, имжыжыкны икоуп, – ихэеит Чагэ. – Иумугэышыозар, уахатыр азы, суццап, амала стэар ауам, сыкэиаргыи. Утахызар ыицха сианы иуздсыржэлап...

Абас Чагэ Абдал качбеи дахьирхэит.

УЦЭГЫА ЗХЭО ШИЗЫЗЫРӨТӨУ

Хапаш уаоацшык иакэын. Абри азы шыоукгыи «Кацшыи» хэа иархэон. Иара ацэгыахэара зцэа иалаз уаоын.

Аены Уачамчыра аеырора ыкан. Абрака, ишапу еицш, апхыахэкэа згоу ралкааразы, ирыкэнаго ахамтакэа рытаразы азбаоцэа алырхит. Урт хантэаоыс Чацэ Чагэ дрыртеит.

Аеырора ианалга, аиааира згаз ахамтакэа анрырта, ажэлар рыоныкакэа рахь идэыкэлеит.

– Чагэ днаган хантэаоыс дкарцан, аиааира згакэаз иуацэа гыицаа иреигыи ахамтакэа далацшыи иритеит, егырт аиааира згакэаз абаша-маша хамтакэа ритеит... – ихэеит Хапаш, Бигэаа Хабыгэ дахьиацэажэоз, рааигэа игылакэаз рыгэта Чагэ дшыказ гэамтазакэа.

– Ууа дапсахар, дсуоуп хэа, дзыпцоу иумтар иашома?.. – Хапаш иихэаз иааеикит Хабыгэ.

– Дызустзаалакь иапсахаз дзыпцоу дапцоуп, – ихэеит Атарантэи иказ Бигэаа Исагыи дахыгылаз.

Чагэ Хапаш иихэаз аниаха, днеин днарыдгылан шыишцакакэоу хэа нареихэеит.

– Иахыа иапызгаз аеыбгаказаоцэа ирыхэтацэкыаз ахамтакэа рзышэшеит! – уажэ даахэит Хапаш.

– Уара, Хабыгэ, акы суазцаашан... – ихэеит Чагэ, Хапаш иихэаз имахазазшэа.

- Ыы?
- Уара, абри Гэадал Агрба хэа зыхыз рхэоз уихаанызу?
- Сихааным, аха... Мқан Манчеи иареи лафхэаоцэа дукэамзи, узиацтаи?
- Сызиацтааз уи ауп, сыцэгъа бзиан изхэо дызбар, цкъа ибзианы изхэандаз, ианацъалбеит, хэа сизызырѳеит ихэон, ипсатэ бзиахааит. Ибзианы ацэгъахэара убригъ кэзароуп, ус акэзэми, Хабыгэ?
- Усоуп, аха ус еипш ацэгъахэао бзиа уажэ дабакаху, – ихэан, Хабыгэгы даапышэырччеит.
- Убри ауп иухэаша, – ихэеит Чагэ, – уажэтэикэа нахэы-аахэеит.

ЦАС ИЦЭАЖЭО ШИАЦЭАЖЭАТЭУ

Цыгъарда ахэца Чагэам инхоз Жан Хат пхэыс дааигеит.
– Иуа-итынха, идыр ирахэаны чара ду иуит.

Ачара ашътахъ мызк акара аацхъан Хатэи Чагэи бзиарак акны еикэшэеит, уаанзагы еибадыруан. Хат ичара Чагэ иахъеимхэаз даацэыпхашъан, хыркыиэгас хэа ус неихэеит:

– Угэы иалымсын, Чагэ, счара ахъуасымхэаз. Уажэ чаразам, ус кампаниашэа хэчык кэсцеит, уашътан, ачара ду анызуа, хымпада иуасхэоит!..

Чагэ иахахъан Хат ачара ду шиуз, уажэ цас хыркыиэгас ишихэоз идыруан.

– Итабуп, уалагэыргъааит!.. – ихэеит. Нас иаргыы цас даацэажэеит:

– Уара ак уасхэашан, Хат.

– Ыы?

– Шат-ица Данакаи думдыруз?

– Мап, иззухэеи?

– Уао икаимтацыз каимтцеи?!

– Избан?!

– Цхэыс данааига, еикэырццакны ыынтэ чара ду лзиуит!

– Ишца уара?!

– Рацхьа ачара анылзиуаз, ачара иамхэазакеа идьрк дихаштзаап. Ашьтахь ианеилгакеа, мызк акара аатхьан, даниба, даапхашьан, исмузапт хэа днапхьаны, ачара ду еитеиут. Убас хатыр икэицон...

Чэгэ иажэакеа Хат ианеиликаа, исхэаз сымхэазакеа ахы сешэандаз ааигэхэхэт.

ТАБ ЗЗЫМДЫРУА УТАБ ИУМТАН

Таб ззымдыруа утаб иумтан рхэон анкьа. Азэы дыкоуп убас, бзиара хэчык изуур, ахаан ихаштуам, ацкгы узиуеит. Даеазэы, ацк иуртэ деицшымзар, изууз абзиара азбахэ еснагь ицэырган ихэоит, игэалашэоит. Егьи, убзиара ацкы иуртэ илшозаргьы, ацынхэра касцоит хэа далагом. Даеазэых, ишыжэдыруа, абарт зегьы ухаирштуеит: уацхьа дургылар – “дукэхысуеит”, ушьтахь дургылар – шыаптаршэ узиуеит...

Чэгэ ускан дкэыцшын. Ркытан Хьына хэа цхэысеибак дынхон. Уи ахаа-мыхаакэа, апэах-махкэа еснагь илыман. Ацынцыххэа, алахароа, араса, акакан ухэа убас арымзаа. Аха урт ус аламала ицэырылгомызт. Закантэ усыцхраа хэа Чэгэ длыцлырхраахьаз, цэагэарома, рашэароума зхэаз еицш. Аха иара зегь реиха бзиа иибоз ацынцыххэа усасым хэа знызатэыкгы ицэырлымгеит. Абриакара слыцхраахьейт, таб лыздырзом хэа игэы иалсит Чэгэгьы, дахьирхэырцгьы избит.

– Абаапс, Хьына, алыгэрахьы спэахы, сыршьырц исышьталаны иаауеит!.. – ихэеит Чэгэ енак, абартца дныцаххын.

– Дызустада узшыуа?! – иаацалшьейт Хьына.

– Саб Абрагь илаба ду кны дсышьтоуп, сибмыршьын!..

– Икоупазеи, уара, цэгьарас, ус уздырзомызтеи?!

– Икасцахуаз... уи нас ибасхэап, абаапсы, уажэ спэахы!..

– Абна унеины алыгэра укэла, уа атуан укэтэа дцаанза, ипхьакыртоуп!

Чагэгы уи акэын иитахыз, дахыкэлаз ацынцыхэакэа ахыцэахыз ибеит, изхарагы ифеит.

– Дабакоу, уара, Абрагь душьталан дмаазеитеи? Улбаа! – лхэеит Хына цакантэ.

– Дмазацэкеи? Даххэны дхынхэызар калап. Уиоу-ма, ара ацынцыхэакэа збан... Абриакара сааны сбыцхраахьеит, аха бсыздырзомзаарын, зака бцэахыи бзиоузеи, хаи, Анцэа биныхэааит, сышцабыртхацы!.. – ихэан, Чагэ доалбаацеит.

Аштахь такэ анцы, лара Хына ишлахауазгы, Чагэ дыхэмаруа алаф лылихуан, узыцхраауа табуп изымдыруазар, илыгэра укэланы табуп цэахны иахымо иф хэа.

АЕХЭАО ДШЫРЕХЭАТӘУ

Чоутэыла, Батым азааигэа, ацсуа қыта Анкыса инхоз а-Цанбақеа ачара ду рыман. Абра Апснытэи Чацэ Чагэгы дақэшэеит.

Артэарахыи инарцхэаанза асасцэа ажэабжыкэа рхэон. Урт руазэк, рыгэта ишыамхы еикэыршэ дтэаны, иара иеицш ашэарыцао дшыкам атэы далацэажэон. Ари арака еицырдыруаз аехэао Кыць иакэын. Уи Батым збафы-еиныршэафыс дыкан.

Кыць еитеихэеит иара иеицш ацсуа шэарыцао ду Чоутэыла уакэыц иара Апсынгы дшузымпшаауа, агыгшэыг зегы дшырдыруа, ихцша иацэшэаны абна дукэа рахь ицаны рыешырцэахуа...

Изырцуаз азэырогы ирдыруан аиашазы Кыць дшышэарыцао цэгьам, аха уажэы ишахиркэацэо, иехэшэала дшыехэо, аха изызырцуан...

– Уара уажэабыжь ицэоушыаша хтыск сгэаланаршэеит, аабыкэоуп иара аныкалагы, – ихэеит Чагэ, Кыць иехэара данаалга. – Хэылпазык сеы сазеимдо сыцшаауа сынтыцит. Апсноуп ари ахыкалаз. Сышнеиуаз, абна агэтаны,

зышьтахьтэи зшыапкэа ирыкэгыланы иааиуаз мшэы қамса дуки сареи ҳааиёаҳаит. Аиаша уасхэап, садырсызшэа саанхеит. Чагэ рыцха утыхэтэы ццэеит аасгэахэт.

– Абцъар умазамыз?.. – дцааит азэы.

– Еигэышэгы скымызт...

– Ассир ихэоит, ура!

– Нас, нас!.. – ицъаршьеит изрыоуаз.

– Нас, аз иаго атэыцгы дахьынхалоит шырхэо еипш, сахь-гылаз сыхэхэеит ааит, ақамсажэ, усылакысырц игэагыны уа-аины сымоа ушпангылои, унаскы акэымзар, абыржэыцкыа сцаны уцэгы Кыцъ иасхэоит хэа... Уаанза узбахэ саҳахьан сара, Кыцъ.

– Аа, уанацалбеит, иоумхэан, иоумхэан мам-зар сишьуеит! – ахэан, илеизкэёын ибыбит сымшэ, иагъоышьямхнышгылеит. Нас иоацкыан хыла абна илас-ны ицеит. Изхысхэауа, Кыцъ иеипш ашэарыцао дабакоу, иара ихэан еипш, Апснытэи агыгшэыгкэагы дырдыруеит... – ихэеит Чагэ.

Ари захаз неибарччеит.

Ас еипш икоу алафхэао имаkra ацсам игэахэзар акэхап, Кыцъгы иччоз днарылаччеит.

ТӘАМБА УЗЫЗУА, ТӘАМБА ИЗЫКАТЦА

Чаралаа туцъарцэан, Уачамчыра рхатэ крыфартагы ры-ман.

Чагэ Уачамчыра дахьааз такэы данаанха, абри акрыфартахь иёынеихеит.

– Иахьа убра сасык дсыман снеин, – ихэеит Чагэ иааипылаз Амчы Шҳангыари, – иахэтэз акара адыргылан исцэигеит, уи а-Чарал. Исхэооз, асас дсыцын, сыпхашьан ёысымтит, исзымдырыз цыишъазаргы калап, аха...

Чагэ ибжыы рмачны Ашҳангыари акы наиеихэан, аоыцагы уахь акрыфартахь еиццеит. Уа иахьнеиз афатэ-ажэтэ аарган астол инахатэеит.

– Уаа итабуп, Ашхангъери, Амчаа чеицъыкауаауп, сурчеит, учеицъыка азхалааит!.. – ибжы рдуны, а-Чарал иахартэ еипш, даацэажеит Чагэ, иоагылан, цара мшэазакэа, ицарц рёанынарха.

– Изшэода, уара, ари?! Узхиатабузеи азэггы имшэазеитеи? Ус иауама?! – ицъеишьеит а-Чарал.

– Ус иамуазар, иахъа ари ауаю ара асас диман данутаз, дынхаюуп, издыррым хэа, аюынтэ хэы ицэугеит, ус иауазар, ас замуазеи?! – ихэеит Чагэ.

Чагэ дыздырыз, насггы Ашхангъари изиуз замхацэгъахаз а-Чарал ёимтзеит.

– Тэамба узыуз, тэамба изыкаца, – ихэеит Чагэ амёан.

– Убри акацашёоуп аус злоу, – ихэеит Ашхангъариггы.

АМЦАҚБАҚАЮ ИШИАЦЭАЖЭАТЭУ

Гэлыи* Есыф иааикэшэан дыпсит. Даныржуаз аены, хар змамыз уаюын, ажёлар рацэаюны еизеит.

Апсуараёы ишапу еипш, цёуара иааиуаз неины ипсыз итаацэа, изгэакъацэа ирыдашшылон...

Ипсыз игэакъацэа руазэы ақалақ ақны амацура бзиа дахагылан, дуаю дуун. Убри иакэын аихарак цёуара иааиуаз амацурауаа здашшылоз. Бағыр хэа ицёуаны иаакэтыз сасык абри днаидгылан, иреигъу жэа кэандала сидашшылап избызар акэхап, ус ихэеит:

– ...Иаха шёыюны сеипхызуан, ибаапсыз цхызк збан... Анцэа ицъшьёоуп уи ахыкамлаз, еицэаз калар ауан...

Бағыр ицэажэашъа ус аанакон Есыф ипсра уиакара игэакрам, избанзар, иара иаха цхыз абри аоната иадибалаз егыи агэакра ду камлазеит хэа. Ари аюыза цхыз хэа акгыи имбазеит Бағыр, аоната, ишырхэо еипш, агэырфоаггы дагазомызт уиакара, аха абас дызцэажэоз даеакын – ауаа дукэа рёацхъа амцақбақара мыжда идыруан.

*Гэлеи рхэон, Гэлы хэаггы, Гёылггы.

Чацэ Чагэ абра апсраёы дыкан, аиуара рыман. Чан Кэагэи иарей ахьейдгылаз, шыта исабимыз Багыр иихээз аниаха, даацэажэан:

– Уажэы тагалануп, быгыкапсан апхыз акгы аздырам, рхэоит. Мшэан, Багыр, уара уакэмыз абри жэаха енак исазхэоз?! Ишпауханаршти, агэыроагы ушпанаргеи, угэнаха акэшэааит уи апхыз!.. Сгэы уалоуп, – ихэеит.

АУАЛ ШЫЛХТӨУ

Бирак Кыае Тхынатэын. Уи дгарны дынхомызт, уалгы идирахалартэ еипш дыкамызт, аха ашэара ицэымгын.

Ёнак зны зуал икэыз азэы иара икны днеит. Уи ахэштаара дхакеза длыехэатэан, ишэыкэу стэы аасышэымтакэа цыаргы сцом, ихэеит. Ишамуаз аниба, Бирак Кыаегы даахэыцит, нас, имаз апаракеа дрыламкыскэа, иныкэыршэны бзиа иидыруаз Чацэ Чагэ иахь дцеит.

– Сухэоит, Чагэ, жэа-маатк сырпсах! Исымамкэа аоныка хынхэышыа сымам... сухэоит!.. Мызкы аехэара сыт, заа исырхынхэыргы аеуеит. Схата снапала иузаазгоит... абра, абри аены!.. – ихэеит.

Чагэ идыруан Бирак Кыае ауалшэара бзиа ишимбоз, аха, даапхашьан, ацыхэтэантэи ижэамаатк наган инаииркит.

Мызк цит, даеакгы цит, даеакгы, аха Бирак Кыае дыкамызт. Хэымз ианыртала, Чагэ ихата амёа иланиршэлан хар змазамкэа инхоз Бирак Кыае икны дынкылсит.

Бирак Кыае, ашта иааталаз Чагэ даниба, ашытахьтэи ашэ ала ддэылтны иеипэахит. Ипхэыс Чагэ днеипылеит.

– Бирак аоны дыками? – дцааит Чагэ.

– Апшэма дыказам, жэлаагара дцеит...

– Тагалан хталеит шыта, ажэла иазиуазеи?!

– Хталазаргы... абыста лахцарцноуп, нас аеаора ду хауп, иахтиип, иатнаххуа иааыхны утэгы науахтат! Хара ххата уоны иузнаагоит!.. – лхэеит.

«Лхаца иаастагы дааыстаауп...» – игэы иаатихэаит Чагэ, дагьамхачеит.

Ацшэма пхэыс гызмал, Чагэ дзырччаз шылдырыз акарагы, еырзымдыр катаны, узырччазеи хэа днаиазцааит.

– Уажэы шэара абыста лашэцоит, аеаора ду аашэрыхуеит, ишэтиуеит, уи ашытахь иатнышэхуа аччахэа ицэажэо жэа-маатк аахыхны сцэыба инаганы инташэцоит!.. Абарт зегы зака лассы икалоз анаасгэалашэа, сгэы иахэан сарччеит... Итабуп! Амала уажэы уахь снейны быпшэма дааиаанза сизыпшуеит, стэы соуаанза сахьтэоу сгылазом хэагы иасхэоит! – Чагэ дыпшразы аоныка днеиуа ус нацицеит: – Мамзаргы абри илашэцо шэбыста калаанза цыаргы сцазом, ссасны сышэтазаауеит!

Бирак Кыае иуал ишэар акэхеит.

«Ууал ылухырц утахызар, Бирак Кыае иумтан», – ихэеит Чацэ Чагэ.

АХАМАЦАГЪАРА АТАК ШЫКАЦАТӨУ

Чацэ Чагэ данкэыпшыз Маан Хэыршыыт ипха Тыта хэа азэ дигэапхеит. Урт а-Маанкэа Гэдакэа* инхон. Иаргы абрахьтэи аган ашка аеыцгакэа катаны дцакэеит, аха ус длацаажэаратэы еипш дзыкамлеит.

Энак Чагэ аеы дашьтоушэа Гэдакэа дцеит. Тытараа рааигэа даннеи, аеы дашьтоушэа днапшы-аапшуа, лара лыда аоны азэгы дшыкамыз акара еилиргеит.

Тыта илдыруан Чагэ дшигэапхоз, аха нхаоык ица иццара лхы иатэалшыомызт, лтаацаагы ирурымызт.

Чагэ аанда давалан дшааиуаз, ашта икэгылаз апла ду ашэшыра ицатэан зыпсы зшыоз Тыта данаалымаиашаха, иеы агэра наеиикшан, даангылеит.

– Уа мшыбзиахэа!

*Гэдакэа – Гэдаа ақыта (иахьа Гал араион иаданакуеит).

– Бзиа убааит, Чагә-џацә! – лхәеит атакс. – Иуцәыззеи араһь хара хашка умхәои?

– Абзиара ианиалаша, Тыта-лаша! Ёан мырхәац хәычык сцәызын, сашьтан, цәгьалацәкьа ихамапагьоуп, абга ирфар аует, избом. Испылаз җуафок абра штак ашәшьырае иахьыцагыло убоит ихәан... Издыруада са стәакәзар хәа убри акәын сзышьтаз... – ихәеит Чагә атакс.

АГӘЫЛА ХАРАМ ДШАХЬЫРХӘТӘУ

Чацә Чагә сасцәак итааит. Еснагь дара рышкә дцозма, иара иахьгы имаауаз. Днарцылан аоныка ианнеига, шьтәак рзишьразы избит. Аха ашьтәа игәыла Сукадла иакәын измаз, иара имамыт.

– Исасцәа анард иасуанаты, иара Сукадла икынза днабжьыцәраан, абас абасоуп, апаразгы уажә сеипшым, нас нустап хәа наиеихәеит.

Сукадла уаџ беиан, апсаса рацәаны изанын. Аха Чагә иихәаз игәампхазт, аеыцгакәа кацаны, мап ицәикит. «Мап сцәумкындаз, џымш рыла аџынтә хәы устәон...», – ихәеит Чагә, аха Сукадла имап дахымпеит.

Чагә ишпакаитцоз, даахынхәын, Лыхнынтәи асасцәа итааз, ицәцыс лкажьны ирзишьит.

Ианааилга, адырџаены Чагә иеааибитан, Кьынтрышә хәа иидыруаз азә иахь дцеит. Уи омак, ихарамыт даеа кытак акны дынхон. Чагә дахьнеиз Сукадла изиуз атоурых иеихәеит. Кьынтрышә гычџ дуун, изцәигозгы ауаа беиа качбеикәа ракәын.

– Ибзиоуп, Чагә, – ихәеит Кьынтрышә, – Сукадла дахьырхәоит...

Абри аџыза ацәажәара ашьтахь мышкәак иреихамкәа ицахьан еипш, енак Чагә ила аху-хухәа ишуа азәы даакит. Чагәгы агәашә акны днеизар, Сукадла деихашәы дгылоуп.

– Иусмыраахэоз сышьтэа ызит, иугэалашэома?.. Цъара бгақэак иргазар схэан, абна зегь еимыздеит. Аха иреицэа-иреиханы шытак сымбеит. Ирзеит ауп иаанаго... Издыруада, уара, Чагэ, цъаракыр иубазар?

– Исымбазеит... – ихэеит Чагэ. – Исураахэазтгы ус калозма, уфеидамхоз... Ыы, уцмақэа ухьча дрыцми, ас шцакалеи?! Хьча бзиоупеи, имбазеи?!

– Уи сыздырам, аха сышьтэа ашыта ахыкоу уара иудыруашэоупсшыкоу. Уара уакэмыз изхэоз, исумыраахэар, атэымуаа иртэхап, иухахарым хэа?..

– Оынтэ исыт хэа ануасхэа, мап аоынтэгы ианук, сгэы пжэан исхэеит, утахызар Аныха ххэап...

– Ахэмарра – хэмарроуп, аха Аныхахь ацара укэшэацэкьоит сышьтэа ашыта хэа акгы шузымдыруала... Уиазы угэы иалымсын!.. – ихэан, доахынхэын аоныка дцеит Сукадла.

Адырфоэны ахэылпаз Сукадла оыцъа ауаа Чагэ изааишьтит Аныхахь днеины, ишсахауа, сышьтэа згаз хэа азэггы дшизымдыруала дкэыроуп хэа. Иааз ирхэеит уатэы Сукадла Елырка дышцоз, абригь абригь аамтазы Чагэгы днеиааит шихэаз, даргы шахатцэас уахь иццараны ишыко.

Чагэ дақэшахатхеит.

Адырфоэны, абригь абригь аамта захьзыз азы, Чагэ игэыла Цлыи Шьханыкэа дицны Елыр днеит. Сукадлагы иара итэкэа ицны уа днеины дыцшын.

– Уаа зегь зылшо, Аныха! – дналагеит Чагэ ақэра, ишацыз еицш Аныха аёацхьа ишьамхы арсны, – Сукадла ишьтэа сара изгаз, мамзаргы изгаз зэыр дыздыруа цышьбоит. Иаххэап, изгаз хэа зэыр дыздырзозаргы, абри игеит хэа иара иеицш икоу ахарам иахэатэума? Асасдкылара хара хзы иуалцшыоуп, асасцэа ансзааи ишьтэа симтеит, уи аоыза ицегь шимазгы. Сара аоынтэ хэы истон. Абри азы дахьырхэтэами, сара исанажьтэами, изгаз дыздырзозаргы?

– Жэбома иихэо!!! – дыхэхэеит Сукадла.

– Цшьала, уара, уи нас иухэап, иара даналгалак! Уажэы зегь зылшо Аныха дацэажэоит... Ус умхэан, цасым!.. Ара

дыкоуп, дабацои, хаизызырѳолапи!.. – ихѳеит адикѳан, Суѳадлагы иѳааникылеит.

Чагѳ Аныхахь ихы рханы деитаналагеит:

– Исхарам ахара ахьсхареитѳуазы, сухѳоит, зегь зылшо Аныха, ицѳызыз еипш иѳоу ѳажѳижѳаба хы аасимтар, мызк ахала-ацыхѳала уихарахаразы! Сара уара уѳацхѳа сыѳѳеит ишьтѳа шысымгаз, изгаз дарбанугы шысымдыруа... Иара иакѳын егьырт рышьтѳаѳѳа ззоз! Амц сѳѳозар – усхарахааит, сияшазар – улахь иоуны, деилапсааит!

Ари аѳыза анраѳа, Суѳадла ицѳѳази иареи шѳеит:

– Уара ари иакѳазаи изгаз!..

– Изгаз хѳа гычѳогы диздырам!..

– Чагѳ ус шпаѳеитѳоз, цѳоушьт!.. Уеилагеит!..

– Акыр здыруоу, ус акѳзар амызк нѳѳаанза ѳажѳижѳаба хы сыѳѳѳеит, мамзар ихѳартахом... – ихѳеит Суѳадла хѳарам дшѳаны, ихѳижыгы каѳаза иѳеилагылт.

Абри ашьтахь, хѳаѳа мчыбжы аацхѳан еипш, Суѳадла ишакѳым ихы иѳо далагеит. Адырѳаены, ѳажѳижѳаба шьтѳа рапцаны, хѳык Чагѳ иаштѳа иааталеит. Урт шааиз еипш, Чагѳ иацхѳа аѳѳара шьтарцеит амызк нѳѳаанза Елыр дцаны Суѳадла Аныха дамихразы. Мамзар, рхѳеит дара, деилапсар хѳа хшѳоит...

– Шѳара шѳахѳатыр акынтѳа сѳоит, – ихѳеит Чагѳ, – мамзар саѳѳахѳатѳомайт... Арт Суѳадла итѳѳѳа роума?

– Арт хѳамтѳа иузааитиит, ара ѳажѳижѳаба хы ыѳоуп, ры-зегь рыцѳѳоуп...

– Жѳаба шѳырыхнѳа, уахь изыжѳа. Хѳа шѳара ишѳымаз, уажѳ ижѳа, ишѳыстоит. Иаанхаз сара исызхоуп, – ихѳеит Чагѳ.

Убарт иаанхаз ажѳѳѳа хы рахьтѳа хѳа роуп иара иникы-лаз, егьырт ажѳаба ананамгаѳѳа иритѳеит.

ИУАӨЫСТААУА УИАӨЫСТАА!

Кьамтыт аөыстаак иакэын. Ахзыргара, аехэара бзиа ибон. Акачбеираггы ицэыхарамызт.

Чацэ Чагэ абас икакээз алаф анрылихуаз игэы иахэон. Уажэы Кьамтыт икны даннеи, акгы мхэзакэа дцозма.

Ишапу еипш, апшэма цхэыс дныкэгьежыаан рхэы калцеит, рыпхь калцеит, дарггы акрыфо инеидтэалеит.

Бзиа рхэы аапырехьан еипш, Кьамтыт ус ғааитит:

– Ках, Чагэ, камбашьк акарацэкыа сфеит!.. – ихэан.

Ас захаз Чагэ иаумдырхуаз уи иаанагоз. Акры бзиан иуэасцеит, иубома сара сзакэ уаөу хэа акэын. Шьта акры-фара уалгарггы цэгьам, иумцо ажыцаа зеггы умфарггы аует хэа абриггы аанагон.

– Кьамтытхеит, шэа шэахь акамбашькэа хэычызаап! – ихэеит Чагэ атакс. – Сара батк акароуп исфахьо, макыана сабакоу!

НАРЦӨЫНТӨ ИААУА ШИЦЫЛАТӨУ

Чагэ Уачамчыра ацбармыкыа акны апш итиуан. Рацэак дымхэаахэтыцкэа, изымдыруаз цхэыск дааин даайдгылт.

– Цьара узбахьоушэоуп сшыкоу, узпада? Иухьзузеи? – дцааит лара.

– Абрагь Чацэба сипоуп, Чагэ сыхьзуп... ихэеит.

– Аоны шэышпакакэоу?

– Хара хамам, хапскэа тоуп, итабуп.

– Хаи, зака Абрагь уиеипшзузеи, дышпакоу, уара, иара? Аабыкыа дызбон, асалам сызитан сызбахэ иахэа.

– Асаламггы истап... Аабыкыа дыббацэкьозма?!.

– Аиеи дызбон.

– Нас дышпаказ?..

– Хара имазамкэан дыкан!..

– Дихеит, сара саб дызжигьтеи цшышыкэса цует, аабыкыа дыббозтггы нарцэынтэ баазар акэхап? – налеихэеит

Чагэ, ыргэыцхэ катаны хэ-мариала апш имзыхэхарц зтахыз апхэыс гызмал.

Ари захаз ажэлар ааибарччеит, апхэыс ыыстаагыы нак днарылашэкееит.

«Нарцэынтэ иааз дубарц утахызар, атитэ уман ацбармыкыхэ уца», – ихэеит Чацэ Чагэ.

АЦЭАӨА ЧЫДА ЗМОУ ДШАКЭЫХТӨУ

Ацэаөа чыда рхэоит. Уи ацэгъарахэ ирханы иухэаргыы ауеит, абзиарахыгы. Аха ацэгъара иаха иатэуп.

Убас ацэаөа чыда, ашыцылара чыда змаз Мыдица Едгъац хэа азэи Чацэ Чагэи ашыха еицыкан ашыкэсан. Зны шэарыцарантэ ихынхэны Шьюудыд Ахахэ Ду хэа иахыашьтоу ианааи, ихарамкэа тыцк гыланы рбеит. Акы инацхаргыы ртахын, атыц ашка инеит.

Атыц ыыцъа абырзен еишыцэа иртэын. Уртгыы арахэ рыман ашыха ихалан игылан.

Арт аннеи, руазэк атыц дахын, аха апсшэа изхэомызт, хар амамкэа апсшэа здыруаз егыи иашыа арахэ иман дгэарцхъан.

Апсуаа реипш ичеицъыка бзиан ари абырзенгыы. Исасцэа хатыр рыкэицеит, ашыхашэ, рзиххит, цъам дук цъам дук рызна ацъма хырцэы рымцаиргылт.

Акрыфара иантэа, абракагы Едгъац иказшыа аацэыригеит: уи сасра дахънеилакгы, ахырцэы анимцадыргылалак, иаахырымхкэа ифазомызт, уиакара сыфом, ирацэацэоуп хэа ирадхирхуан, уаха иуамызт. Ари иказшыа иара иуаөора харанакуазшэа, иаха дуаөапсуазшэа дканацоз цыишон. Уакэыц, абри ееим хэа Чагэгы ихэахъан, аха Едгъац уи дазызырöуамызт.

– Ариакара ахырцэы сыфом, Чагэ, хэычык иахсырхроуп, ишцаиасхэари? – дцааит Едгъац. Чагэ абырзен бызшэа цэгъамкэа идыруан, Бырзентэылаггы дцахъан.

– Валеме қиало қсигала* хәа иахәа!.. – илымха дынтахәйтхәйтит Чагә атакс.

– Валеме қиало... қсигала!.. – ихәан Едгәац, ицәам ду апшәма иахь инаирххеит. Абырзен ари аниаха, дааццакын ицәам ааимихын, дааа кәапеи дук лахеитәан уаха назымкы-хуа иааган Едгәац иааимцаиргылт.

– Хәи, сышпоушы, Чагә, аәстаа уихәхааит!.. Ариакара цьма-харцәы сфар нас сышцаканатои?! – ихәеит Едгәац, джьаны исзахатәа хәа ахьиирхәаз азы дизгәааны. – Исзым-фозаргь убап!..

Знык исзахатәа анихәа, иахых хәа шыта ахәара хьымзғишьеит Едгәац. Апсуа тасла ишапу еипш, ахырцә хәыцхагы аныжәра пхеишьеит. Убри ақынтә ицәам ду тарцәны, аккахәа абжы го инықәиргылеит, деихеигәогы доагылеит.

Хәшәарыцахәаөцәа хынхәны Силах Ицста игылаз ртыц акны ианнеи, Едгәац убас еипш мгәала ист, ахааназ ихамыштратә еипш. Убри инаркынгы абри ицәаөа чыда каижьит.

АБЖЬАХӘААХӘТЫӨЦӘА ИШРАЦӘАЖӘАТӘУ

Чагә ацармыкыа акны асаранць цха итиуан. Ус өыцәа уаа ееилахәакәак неины инаидгылт.

– Ари ацха абантәиу?

– Гәыц Ацстантәи иаазгеит, саргы убрахьтәиуп, Чацәкыт сынхоит.

– Иухьзузеи?

– Чагә сыхьзуп, с-Чацәбоуп.

– Уара, Чагә хәа зыхьз рхәо алафхәаө-ахьзыртәөы уара уоума?..

– Сеидроу...

*Валеме қиало қсигала – ахарцәы сзахатәа (абырз.)

– Хаи, ауаа урдыруеит, ара ацъармыкыае ацха шпоутиуеи, узбо ркынтэйгы пхашьарами!.. – рхэеит, иааилацэкэын. – Хара ихаархэ, еидкылан! – ахэ ырмариан иааиархэеит.

Чагэ арт иацэажэоз, реилацэкэра иара изгэамто дыказма, рцэажэашьакэа рыла, ишыбжыхаахэтыоцэаз идырит. Урт абра абас мариала иаахэан, нас иацпаны иртиуан.

– Уара, уа шэиашоуп, аха абри сара ак сзеилымкааит... – ихэеит Чагэ.

– Ыы?

– Ара иузеилымкаауа хэа крыкахума!.. – рхэеит.

– Абри, сара бзиа, ацхатира сатэашэымшьозар, шэара хазынакэа шэаины ацхаахэара шэхы излатэашэшьазеи?! Нас иацпаны иагызлашэтиуазеи?! Убри ауп исзеилымкаауа.

Абжыхаахэтыоцэа ргэы итаз шрыпидырааз анырба, иоыкэгьежыаан ицеит.

УХЫ УШАХЦЭАЖЭАЛАША

Лыхны иуацэа баны Чацэ Чагэ аоныка даауан.

Амоан шьта крысфандаз анигэахэ, имоапыхыа игылаз апаццахэ дымоахыцит.

Ацшэма пхэыс, аиғамскэа дреиуамызт, дмыццакзо, лысас ағацхэа диацэажэо акэын ихэы дшафыз.

– Ицъашьатэымыз, еилкаазар!.. – ибжыы рдуны даацэажэеит Чагэ, дыцшны дыштэаз игэы анццэа.

– Иарбану еилышэкаауа, ицъашьатэу?! –

– Абра сыпшны стэзаахыс адунеиае закаоы амла иаганы ипсхыадашь, анацбалбеит? – ихэеит. Нас, ус нацитцеит: – Амла иамкуа зэыр дкаларушь абыржэы?! – хэа.

Асас иихэаз еилызкааз ацшэма пхэыс дыццакыр акэхеит.

VI

ЧАЦЭ ЧАГЭИ
АЛАФХЭАӨЦЭИ

ЧАЦӘ ЧАГӘИ АШӘЫ ҢАМШЫЫГӘИ

Чацә Чагәи Ашәы Ңамшыгыәи еиоызцабзиан, еицныкәон, иаиааиуа хәа еизгәдуны алаф еибырхәон, ихәмаруан.

Енак зны Тыгьарда Ашәы Ңамшыгыә икны Чацә Чагә дынеыжәцит.

– Ңамшыгыә дгәыргьатәа иоыза дицылан, аоныка днаган асасеишәа изирхиеит: гәыблаа жыцәк азна акәац жәны абыста ашәхаоасакәа алацаны иааган иаакәиргылт, цхалк азна акачыц огыы аарываиргылт. Нас хәатәцак дрыхныхәан иааижәын, Чагә иацхәа икәыргыло, ус ихәеит:

– Саб сипам сара, Чагә, уасмыршыуазар!.. Абра сасцәакгыы стан, аха, иццакуазаарын, мацкоуп иржәыз. Иапсаз хәа рацәак акгыы сзидмыржәит, жәабака роуп, ишубо иагысылымсит...

– Уаламгандаз, Ңамшыгыә, абри аоыза, иаха еигыын, Чагә ихала цхалк ижәуеит! Оыжәрала уи узииааирым, уи адагыы уара асасцәа ирыцужәуан. Иаха еигьуп даеак ухәыцыр, лафхәарала, хәмаррала усас сияаиуеит хәа уалагар! – ихәеит Чагә, нас, ацхарпа ижәуашәа, инеишьтаргыланы атәцакәа рыхәбагы акарахәа иаатарцәны иныкәиргылт.

– Аиаша ухәозаргы калап... – мацк даахәыцшәа днакәшахатхеит Ңамшыгыә, нас даеа хәба ижәын иитеит. – Уара умыццакын, Чагә, арт ыжәла... Ицшзам, ус иацым умала аишәа уахәадсыжыло, аха агәыларнза снабжыкьоит, сыцшәма уа дыкоуп, аа, аброуп. Даазгоит, аоы уалмыршыуазаргы убап!.. Дузаршыыр, уфырхацоуп! – ихәан, Ңамшыгыә дындәылкәеит.

Чагә, ихала аоыжәра далагозма, иацәцакәа иацхәа икәыргыла, дыцшыны даатәеит. Дтәоуп, дтәоуп, дтәоуп, аха Ңамшыгыә дыкам! Дыштәаз игәы анццәа, насгыы Ңамшыгыә сжәаны цьара цәиккрак ихәыцзар калап хәа игәы иантәшәа, дыодәылтын ибжыы рдуны җитит, аха азәгыы дыкам!

«Иусырбап сара, Ңамшыгыә, асас ихала аишәа даджылан абналарәа зеицпроу!..» – игәы иаатихәааит Чагә. Нас ашәшыраә ацәа зеатан ииаз ала-мура дукәа, уажә дырбазма, даарыцхәан, Ңамшыгыәи иареи асасеишәа иахәахатәаз,

иныонацаны ашә лаиркит. Иаргы дыѳеыжәлан имѳахь, ақыта агәы шыказ иѳынеихеит.

Мачк данынаскьа днацшызар, ицырцыруа кәалацк амѳа агәтәцкьа ианыршәлоуп! Дааеыжәцын иаашьтихит. Нас иеы агәра убратәкьа амѳа иаецынгылаз цла хачақьак амахә инахаиршәын, иара нак абнарахь днылалеит...

Даалцызар, ассир, иеы азәы дакәтәаны ацара даеуп!

– Хәи, уара, уарбану аены шыыбжьон сөы зго! Анцәа иныс, уанаанымгыла, убга ишаласырқацо! – ҫааитит Чагә.

– Шьапыла усышьтал, Чагә, шыапыла! – ихәеит аеы иакәтәан инеиуаз, даахьахәын. – Аусхәартаҫ ханнеилакь, иумаскуама, нак иустоит, – Чагә Тамшьыгә дидырит. Уи, иакәзаарын амѳа акәалац аныршәлан зыезаны итәаз. Тамшьыгә идыруан Чагә, апшра игәы анцнацәалакь, аѳоныка дышдәықәлоз, апортсигар анибалакь дышеыжәцуаз, данеыжәцлакь, жәацәыцак зыжәхьаз нак днылаларгыы цәгыя имбо дшыкалоз, акыс ара иманшәалартан...

Тамшьыгә деыжәланы, Чагә уи дишьтаххны, уаангыл хәа ибжьы икәырго ицонацы, нахьхьи Чагә иѳонеикыз ала дукәа акәац ааимаркын еибафеит. Аишәа хдыршәтит, асаанқәеи апхали цыреит; аѳы икатәази алақәа ахьеибафоз ршьапхыц итдырппыз анышәи атлаѳа тырқьан атызқәа дырхәашеит... Тамшьыгә иакәзар уи иалидыраауаз, Чагә иеы дакәтәаны саиааит хәа, дгәыргьацәа днеиуан.

Абас арт аѳыцьа еишьтагыла аусхәартаҫ ианнеи, ара ду игылаз иамцатәаз реацхьа Тамшьыгә дааеыжәцын, иааира дук згаз азә иеипш дгәыргьацәа, ишьталан шыапыла иааиуаз Чагә ус наиеихәеит:

– Аа, Чагә, уеы, Анцәа иугимырхааит! Оыжәрала узсиааиуам, лафла, хәмаррала усацлаб умхәаз?! Суахәмарын суацлабит. Сануацлаб уацахеит, усышьталан шыапылагь уааит. Шьтарнахыс, Ашәы Тамшьыгә дахьтәоу, убжьы рдуны сцәажәоит, лафк схәоит егыиуеит хәа уаламган. Мамзар иара уеы дакәтәан уара шыапыла аусхәартахь ушааигаз атәы реихәо далагоит...

– Ашэы Тамшыгы сара дшысиааиз, дзакэытэ хатца бзиоу ионы дхынхэны днеир ила-муракэа иархэап! – ихэеит Чагэ дыччо. – Урт уака данбааришь хэа изыцшуп!

ЧАГЭ ТАМШЫГЭ ДИЦЭУОИТ

Ашэы Тамшыгы икытатэ лафхэаоцэак итан.

Рхэы андырхиа, крыфо-крыжэуа амацуртаэы инейдтэалт. Абри аамтазы Тамшыгы ахышэ дкылцшны наххыи аштацыхэан агэшэ иадгылаз аеуао Чацэ Чагэ даагэеитеит.

– Бицылишь, бара, иааз дбымбой?! Хара хаипылазом!.. – ипхэыс иналеихэеит Тамшыгы. Ацшэма дызсцымлазеи хэа Чагэ игэы иалсыр, алаф илырхразы рызбит итээз.

Чагэ дааеыжэцит. Дааеыжэцит, аха Тамшыгы аоны дыканы дидымлазшэа аниба, игэы иамахэеит, ари цыара гызмалрак ишамааназгыи идырит.

Ус акэзар ибзиоуп ихэан, ихтарца ааихыхны иааипылаз инаиркын, уаауа Тамшыгы, уаауа Тамшыгы, рыцха, ушпацси хэа ибжыи рдуны, ихы даасуа, акэаскыа абарца дыохлаеит. Нас дыштэуоз нак дныоналан, Тамшыгы дахышыталоз акаруат днахагылан, аахихи хэа изхара дцэуеит.

Чагэ ицэуабжыи захаз ааигэа инхоз агэылацэа, Тамшыгы дыцсит хэа, еибароны ашта иаатеибахэеит...

Чагэ изхара дцэуан данаакэц, Тамшыгы ипхэыс днеин дналыдгылан ус ихэеит:

– Акы еипшымкэа сгэы иалст, ди, еснагь зчеицдыка знапы икэыргылан асас агэшэае ицылоз, сааицыцхыаза ипцылан сеыжэзхуаз, абжыуаа ркны еицырдыруаз соыза бзиа Ашэы Тамшыгы дахыцсыз... Иахрат бзиахааит, иеипш ахаца дабаказ!..

Иара Тамшыгы ихатагыи абри акраамта игэалашэон.

АЧЧАРАГҢЫ УАЛА-ТАХЫЛА

Цыгарда инхоз Ашэы Уанка цхэыс данааига ачара ду руан, ауааггы рацэаоны еизеит.

Артэара иалагаанза алафхэаоцэа аисара моапыргарц рызбеит. Ускан ус икан. Иреигъны алаф зхэо, иреигъны атаккэа кэзцо, иреигъу ажэабжькэа разхэо хэа о-гэыпкны рыешаны еисон. Аиндатлара аныммоапыргоз ачаракэа, аныхэакэа, агэыргъаракэа раан акэын. Ус акэымкэа уи азэы ихала имоапигарггы ауан. Еизаз ирзымдыруаз, изыркэышшаз хшыок, жэабыжь дук, тоурыхк реихэон. Ари ажэытэзаахысггы икан.

Аиндатлара иалагеит.

О-гэыпкны рыешаны реиха арччагакэа зхэо хэа азэазэала еисо иаиуан. Ус ацыхэтэаны гэаран ааин агэыпкэа реихабацэа Чацэ Чагэи Ашэы Тамшыгэи иаарыдгылт. Уртггы еисаны арччагакэа рхэар акэын. Нас ихдыркэшон...

– Сара стэала, Тамшыгэи Чагэи реисараёы Тамшыгэ даиааит, – ихэеит аисара азбао еихабыс иартаз Ашэы Хабыць. – Тамшыгэ иихэаз иаха иарччеит.

– Сара стэала, уххь згеит, Хабыць, сара саиааит!.. ихэеит Чацэ Чагэ.

– Избан?! – ицьеишьеит Хабыць.

– Избанзар, – ихэеит Чагэ, – Тамшыгэ Цыгардатэуп, ара итэоу шэеихараозак, иара уарггы уналацан, шэ-Цыгардатэкоуп, Тамшыгэ даиааир шэтахын, иихэаз иаха шэазыччеит. Ус акэымзар, Гэып аиндатлараё днаган дсеир-сеи, нас закао ирччо убап!

Ари захаз, иара Хабыцьггы дналацан, зегь ааибарччеит. Алафхэаоцэа аогэыпкггы еитахеит хэа азырцхэзеит.

ЧАЦЭ ЧАГЭИ КЭАСТА ХЭЫЧИ

Чацэ Чагэи Кэаста Хэычи еиоызцэан.

Ёнак Мыкэ еизарак акны алафхэаоцэа Ацэажэ Ду иамцатэан ицэажэон.

– Иухъзеи, Чагэ, алаба укупей?! – дцааит Атэмаа Алмасхан. – Ажэрахъ макъана указам, – хэагы нацицеит.

– Машэыршэа абаска цэымаг сахацалан... – ихэеит Чагэ.

– Абаска цэымаг дахамцалт, аха, – даацэажэеит Кэаста Хэычы, Чагэ лафк илсхып хэа, – икалаз аиаша абри ауп:

Аабыкыа Чагэ сасра дыстан. Уаххыа ыфаны, хкыафкэагы гэгэала икацаны ашъталарахъ ханиас, Чагэ дахышьтахцарыз хмоуит, хкаруаткэа зегы кыаецэахеит. Избан шэхээр, ари Чагэ дзакароу угы ижэбоит, дырнымзалт, доуцэахеит. Ишпакахцоз, Чагэ изыбзиахоз акаруат сара иабасцшаауаз, ишьапкэа харкэалан иааицаршэны дышьтахцеит.

Аухантэиашарак абас дыштан. Даныцэа, сшьапкэа еипысхуеит хэа деихеигэеит, аха акаруат даштыуазма. Шаанза абас акаруати иареи шеикэцоз ашарпаз ишьапкэа чын, апсразы дкалеит. Уиаахыс лабада дызныкэазом, иара дыпхашыаны ихыиз изхэом, аха... – Кэаста Хэычы абас Чагэ дихлафаауа инацэа икэкны ишыц лабашыа кны дахытэаз днадирбеит. Изахазгы ааибарчцеит.

– Ииашоуп, уи ауа ханышьталоз, – ихэеит Чацэ Чагэ атакс, – акаруаткэа зегы кыаекеит. Избан шэхээр, Кэаста Хэычы иаргы дхэычуп, икаруаткэагы кыаеуп. Ишпакастоз, иапхыан иара Кэаста Хэычы ихэан еипш, сшьапкэа аасыцаршэны сышьталеит. Сышьталеит, аха акаруат акны акэзам, акаруат абасыхэоз, ацэартагэ акноуп. Уи иаха иаушэа атзы икэакацан. Саныцэа, сшьапкэа еипагалан инхар руа иказма, атзы иоеи иоасын, икылжэан, адэахы иаакылхэхэеит. Ацх бзиан, икаххаа иказ Амза сшьапкэа ианаарыкэчча, Кэаста Хэычы ипацха наа атзы еикэара икэашза иаавлашеит.

Кэаста ижэкэа ахкаара итазаап, икэашза, ирымбацыз анырба, изакэхарызеишь хэа иааин иаадгылт. Нас идырбазаргь акэхап. Ишыцааз анырба, рыбз цыацэакэа рыла рырбзара иалагеит. Ари збоу дабакоу, Кэастагы деицыхны дышьтоуп, саргы сеанеицых, саазырцшуада...

Ашарпаз саапшызар, шыоуы сшьапкэа ирыдтэаланы апшхэынцэа рыхышьра иаеуп! Цшахыкгы рысуеит! Мшэан,

еипыхны сышътамлазаетеи аасгэахэын, иааитазгалт. – Адэахы ажэқэа рығызбжы аагеит, сшьапсыргэйтқэа ркны хьаа гэгэакгы бызбызуа иааснырит. Ас анызба, сахықэиас сөөтқьейт, аха, сшьапқэа сызрықэымгылакэан, ихышэтыз ахыц еипш саахэны сиарта сөөлахаит, сшьапсыргэйтқэа рхьаа убас еипш иөөасцралт, исзымчхартэ акынза. Убаскан ауп исыхыыз закэыз анеилыскаа – цыкадара иаргэакуаз Кэаста Хэычы ижэқэа сшьапсыргэйтқэа шырфаз аныздыр. Абас ауп абри шыкала, абриазоуп алабагы зыску, зыкны исыхыыз апшэма изы ипшзам хэа исхэарц стахымызт, аха...

Абри зегь зхароу, шыта шэаргы ижэдырхейт, саналага исхэойт, Кэаста Хэычы иоуп. Избан ухэар, еснагь дрылоуп: ачаракэа иара дрыгым, апсракэа иара дрыгым, апсхэракэа ихы рыгирхом – ижэқэатқьа ацыка рытаха имам, ацыкадара иагойт. Ипацха акэзар, иабду рыцха иргылаз акоюп, ишынкацсара, уаха наламкэаны игылоуп, аоы иашыны инышъталаз асас ишыапы надыргылан еитихыр, инызкылаша атзы ани иазтада... Уаха ацсарыма, сөөыза Кэаста?! – ихэан, Чагэ Кэаста Хэычы днеизыцшит.

САРА

Чацэ Чагэ сасра дыкан, гэгэалагь икьяф кайтеит. Шыта ддэыкэларц даныөөагыла, идтэалаз алафхэаөцэа Багапшь Саиди Ешы Арнаути реыргызмалны изцааит:

– Уара, Чагэ, адунеи акны зегь реиха ихыантоу иарбан пстэу хаухэозар?..

Алафхэаөцэа иртахын, Чагэ аоы ыжэны дызлаказ ала, ииашамкэан ишакэым такк ритар, аоы уашыт хэа ихыччара иалагарц, өимтыр, акгы уздырам хэа ихлафаарц. Ус акэу анс акэу, ихыхэмарны ацэы илырхырц ртахын.

Чагэ дымлакоаккэа иаразнак атак кайтеит:

– Сара!

– Уароу?! – иаацъаршьейт алафхэаөцэа. – Изла?! Акам-башь аастагь, адумбеи дузза аихагы ухыантахама?!

– Схьантахеит! Схьантамындаз, адунеи зегъ гъежъуа, исыцагазеазуа аарла сшыннакыло шэымбазои, уара, уаха?! – дьччо инапы нейкьан, иззамуз алафхэаоцэа днарпырцит Чагэ.

ЦШЬБЕИ ОБЕИ

Ажэйтэан Апсны абаочыда злаз ауаа рацэан. Ажэйтэуаа излархэоз ала, аеыокэа ирапызгоз ауаа ыкан. Имаапсазоз ауаа алашьамх рыцоуп хэа рыхэацхьыз рхэон. Убас икакэаз иреиуан: Цьгьарда инхакэоз Ашэы Едрыси Багацшь Рацъаби, Кэтол инхоз Асазба Цыгэ, Дал инхоз Бытэ Екэып, Тхына инхоз а-Воуба Ханашэ, Атара инхоз Кэыпныи Хыцъмат. Аабыкьанзагы абас ицъоушьашаз ашьамхы цъбара зырцысуаз ауаа уаоы ицылон. Бзыцынгы убас икан.

Чацэ Чагэгы, имч антэз, данмачыз, ашьамхы цъбара ипан, айсаракэа раан азэыроы ирапигахьан.

Энак Мамсыр хэа ехэаоык, Чагэ дацархан салаихлафа-ап избын, сара еыла, уара шыапыла хайцхныолап, усапысыр архэтиаа устоит хэа дыхтеикит. Ари Дэоан апшахэафы ныхэак ацыхэала айсаракэа анымоапыргоз азоуп.

Чагэ дааипцххэыцын дакэшахатхеит.

Адэ ду акны айсаракэа рызбаоцэа Чагэи Мамсыри ишыцкъара реырхианы инеивадыргылеит. Мамсыр иеы дакэтэоуп, Чагэ – шыапыла.

Акьарахэ шынцкъаз еипш Чагэи Мамсыри еивасны реынархеит. Чагэ даун, ишьаёакэагы тбаан, дласзаны ианеихига, Мамсыр иеы иамариашаны днеиуан. Дызбозгы дцъашьо изыпшуан.

Адэы агэда еикараны инеиуаны, Чагэ даангылан ашьшьыхэа дныкэо иёынеихеит. Мамсыр дгэыргьацэа, сапысит хэа, иеы даасын адэ наххыи ацыхэан иказ ацэахэафы даннеи даангылт.

Азбаоцэа ргэы иамыхэеит Чагэ икаицаз.

– Ибзианы ушнеиуаз узынгылазеи?! Мамсыр дацысит... – рхэеит.

– Сара соуп иапысыз, – ихэеит Чагә, – Мамсыр дапахеит!

– Изла?! – ицъаршьеит азбаџцаа.

– Уара, аказы сшэызцаашан?

– Ыы?

– Абри сара абжара саннеиуаз, иара дабанзацахъаз, ацыхэан днеихъазма?

– Мап...

– Нас ус акэзар, Мамсыр пшышъапык ицан, пшыба рыла дыџуан, сара џба рыла. џынтә рыла дсеихан. Абжара саныказ, ацыхэан дназахъазар акэын. Абжала абжа сахысит, азнала азна дахысаанза! Нас иаиааида?!

РАШЬЫТ ЧАГӘ АШЬТӘА ШИЗИШЬЫЗ

Чацә Чагәи, Шъакарица Рашьыти, Абыхә Есыфи Чагә иашта икәгылаз ацсуа лаха ашәшьыра ицатәан ажәабжькәа рхәон. Цабыргны, ацсацәа раштакәа ркны рацәак алахакәа ыкәдыргылом, ашәшьыра хшыцатәоу иаеһәаны ихакәшәар хакъашъуеит хәа. Аха ари алаха, иахъа ажәла ызхъоу сыздырам, ус аеһәара аздырзомызт. Ирзымфакәа иаеахозгы, лахарџацас ихъахъхъала иаеаџон. Нас азын ацшеи акәеи икарпсон. Чагә иашта ажагы тагылан.

– Уара, ак уасхәап, Чагә, – ихэеит алафхәаџ Рашьыт, мыртага дахьтәаз.

– Ыы?

– Уааи хәисап!

– Иззы?

– Абыржәы абра хәхьтәоу ажәак ала абри алаха сыкәуцалозар, иеипш зыхшыџ цару дыкам хәа срылалоит, аџныка уганы акыжә узысшьуеит.

– Уансзыкәымцала?

– Санузыкәымцала, уара иахзушьуеит. Уакәшахатума?

– Сақәшахатуп! – ихэеит Чагә, мацк даахъыцын.

– Есыфгы дшахатуп! – даагәыргъеит Рашьыт, Чагә икыжә сфап хәа. – Ахы, сыкәцал, иулшо збап!..

Чагэ абри аамтаз доаткѣан, ааигѣа зхы ыкѣцан итѣаны ицѣоушѣа-ицѣамшѣа ирзыцшуаз илацѣгѣа ду инацѣа Рашьыт икѣырххан дарбауа, ишилшоз “Да-мшѣ!...” хѣа ытыркѣеит:

Абгакѣа дызлареишѣарыцоз алацѣгѣа кѣаимат, цѣамхѣарагѣы агымзар акѣхарын, апшѣма ас даныхѣхѣа, иѣоцууан Рашьыт иѣоаижѣлеит.

Рашьытгѣы, ауаѣы дшѣар абыѣчыда илалоит рхѣоит, дахѣтѣаз дакзамызшѣа доаткѣан, акѣардѣ ишѣапы ыкѣрс дууаза дыпан ихакны икѣаз амахѣ доахѣынхалт. Ишѣапкѣагѣы доарыхан нак амахѣ хыхѣ ианаѣаиршѣ, дкѣалкѣало даакынхалт. Дамшѣгѣы апхѣатѣи ашѣапкѣа акѣардѣ иныкѣнаргылан, икнахѣз икалт иацрасырц ѣоапамтаз:

“Иазхоуп!” – длакѣцѣкѣеит Чагѣ. Алагѣы аахынхѣит.

– Уаа нар улбааит, Рашьыт!.. – ихѣан, Чагѣ икѣатеиах цѣѣо Рашьыт днаизыцшит. – Афырхаца, Дамшѣ! Ацла икѣѣуцалаз Рашьыт гѣѣѣ икѣжѣ апылгыды ура иутѣуп!

АПРИЛ АКАЗТѢИ АЛАФ

Чацѣ Чагѣ Бзыцка дцон. Уа Иналипацѣа рбаа иацѣыхарамкѣа инхоз Хѣагѣышѣк икны уск ацыхѣала днеира-ны дыкан. Ари април акы азоуп, мшац акы азы.

Чагѣ дызѣап, нас алафхѣаѣцѣа ркны салаехѣалап хѣа избит Пашѣица Сахѣткѣари. Харантѣ еибадыруан.

– Уаа, Чагѣ, ушыстахыз узбеит, амоан ауп иахѣуасхѣо, аха абыржѣтѣи асабша ашѣны ѣѣнынза усызней, ачара сы-моуп!.. – хѣа наиеихѣеит.

– Хѣи, уалагѣыргѣааит, изакѣ чароузеи?!

– Цхѣыс даазгоит.

– Уаа, Анат,* Анымирах дузылцхааит, дабатѣиу?!

– Гѣыматѣуп, лан Абжѣакѣатѣуп. Аѣхѣара цѣѣоуп, абаакѣа, умнеикѣа умун, тамадасгѣы усыкѣалароуп, сукѣгѣыцует!..

* Анат (Анан), Анымирах – ажѣабжѣхѣаѣ излѣихѣаз ала, ауаатѣѣѣѣѣ сибызто, изырѣио, рхыцхѣазара иаззырхѣауа ажѣытѣѣтѣи нѣѣахѣуп.

– Уара, уа сара сапшэымам, тамадас скарлар ицшзахарым...

– Уи апырхагазам, уарей сарей еибатаху хауп, ус иа-
гьацьара икарцахьеит...

– Итабуп! – ихэеит Чагэ. Аха Сахаткьари ихэашьақэа акалашэа ибан, насгьы иахьа април, мшацымза акы шакэыз анигэалашэа, дпишэарц днаиазцааит.

– Хаи, шэеидажэлааит, дызустада иааугаз?!.

– Аиы Хацьмат дипхауп, Гэында лыхьзуп, Псыртхара* датэуп. Хацьмат думдыруей? – Чагэ Хацьмат илидыраауазей хэа игэы иаанакон Сахаткьари.

– Дсыздырам... аха избакэқэа сахакьеит, хаца бзиоуп рхэоит... Икоу уасхэап, Сахаткьари, пхэысаагараан умыццакыроуп. Гэындагы пшзак лакэхап, аха абыржэы абна инаспылеит, иааурццакыр урыхьзоит, пхэызбак хыык арпарцаа лыцны инеиуеит, аха, уара уныс, убри лыыза анцэахша дшысымбац!.. Хаи, убри лыыза дааугазшэа укандаз!..

Чагэ иажэа алгахагы цкьа имтакэа, Сахаткьари, иеы даасын дыткьаны иеынеихеит. Инеиуаз днарыхьзазар, алыцэха доарылагылт. Хлаба камса дукэак, лацага еикэатэак рапхьа игылан иацрыцсса, икэаскэасуа инеиуан...

Сахаткьари ихьыз аниба, ихатагы даамхаччеит, Чагэ мцахэмыцэа исзиуэ азэгьы иеимхэандаз ааигэахэт.

ХҒЫК ЗМОУ АКӘЫБА

Чагэ арыцхара даниеит: машэырны ацэы исын гэгэала дыхэны дыштан. Икытауаа, дыздыруаз, ифызцэа ухэа ари захаз иаан дбаны ицон. Ицон рыхкэа рпысуа, гэгэала дахьхэыз, ахьаацэгьа ахьимаз акынтэ.

*Псырз ацста ахахьоуп, кьтан, Псыр Акармара хэа ицэажэоит ацсуа-
ашэыла...

Уахык, игәылацәеи иҗахцәеи идтәалан, ишгәакыз аниба, ргәы иреҗхарц избит Чагә, усгыи днарыхәеит:

– Уара, шәанацәалбеит, цхәыс шәлыхшаны абри адунеи шәықәзар, аказы сшәыхәоит, исзыкашәца!..

– Умшәан, Чагә, зегь бзиахоит!.. – ихәеит ачымазао иапхьацәкыа итәаз Манча-хақьым. – Хаузызыроуеит...

– Сымцсыр амуазар, – ихәеит Чагә, – санцслакь хәык змоу акәыба ду стацаны сыжәжы!

– Анцәа иумхәан, Чагә, уцсратәы, аха изуҗаххазеи х-җык змоу акәыба?! – дцааит Манча-хақьым иватәаз Ашәы Тамшыгә.

– Абзиара ззыкалаша, Тамшыгә, акгыи шпаузеи-лымкаауеи! – даапышәырччеит Чагә, имч ааизганы. – Уара, абра хдунеи ныжыны нақ ацхьатәи сыцшәма лахь сцар* ари уажәтәи ашьтахьтәи сыцшәмагы, ахыбаара лдыруеит акыс, дсышьталан днеир, иабашьтасцой? Хәык змоу сымазар, хахшыкгыи хкәацза хамкуеи! Уахынла дарггыи мшәап, сарггыи сгәы гәгәахап!

Зегь ааибарчқақеит.

– Чча хәшәтәыгоуп, – ихәеит Манча-хақьымгыи.

– Иагхьыреҗыгәгоуп, – ихәеит Чагәгыи.

ХІҢА ЗЖӘЫЗ АИАША ІХӘОИТ

Қап Еқәыц Арасазыхь дынхон. Чагә уи дзыыкан. Өнак абра дахьнеиз атаацәа аишәа рхианы акрыфара ишаҗыз дрыхтыгәлеит. Еқәыц дыкамызт, аха ацкәынцәа ипылеит. Ргәылакгыи, Цьоцәа хәа, дыртан. Уиггыи д-Қапбан, уаоы хәмароын.

– Чагә, аишәахь уааи! – рхәеит ацшәмацәа. – Ацәыцақәак хзынкыл!

– Ара сас дыкам, шәыскәат, истахым, – ихәан, мап икит Чагә.

*Чагә ацхьа имаз д-Тәан-цхан. Уи дышкәыпшыз данцсы, ашьтахь а-Гәблыи-цха дааигеит.

– Арахъ умааит усгы, аха абри нумкылар калом! – ихэан, аешъа еихабы, Заз, Чагэ цэыцак азна аоы неииркит.

Истахым шихэоз, идыржэит Чагэ.

Мачкгы аацит. Ус дтэоуп.

– Абригы умжэыр сгэы иалсуеит! – ихэан, аешъа еитцбы, Хэанеиггы, даеа цэыцак неииркит.

Истахым шихэоз, абригъ ижэит Чагэ.

Даеа мачкгы аацит. Ус дтэоуп.

– Абри ацэцагы умжэыр зуам! – ихэеит Цьоцъагы, Чагэ даеа цэыцак неиркуа.

Уара, абригы стахым шихэоз, убригъ ижэит Чагэ.

Даеа мачк аацит. Ус дтэоуп.

– Чагэ, аиаша хахэа, уаха утахума?! – даахлафааит Цьоцъа.

– Уажэшътоуп аиаша анысхэо! – ихэан, днаскъан днарыдтэалт Чагэ. – Ак ужэыр – амц ухэоит, ѳба ужэыргы – мцуп иухэо, хпа анужэ – аиаша ухэоит! Уаах арахъ!

ШӘЕИНКЪАШЪА СЫКӘАШАШЬОУП!

Хацъымаа аехэшъцэа абжъуаа ркны еицырдыруз лафхэаѳцэан, хъзыртэыѳцэан. Дара хѳык ыкан. Рыхѳыкгы хаца имцацызт. Урт алафхэаразы, ахъзыртэразы ирацызгоз хэа абжъуаа ркны уаѳ дкамлацызт.

Енак зны абарт аехэшъцэа ркны Чацэ Чагэи, Цъынцъал Темыри еыжэланы инеит. Ёыла, еуардынла акэын усгы ускан ишныкэоз, амашынакэа уажэ еицш иабаказ. Арт инеиз ццакуан, апсааитакрагъ, какалкрагъ цэгъа ирбомызт.

Хацъымаа аехэшъцэа асасдылашъа уажэ ирбазма, абыста цэиуа ирун рысасцэа надыртэеит. Ускан ажъцаа анырзлакъ, асас ибыста иакэцаны имцадыргылон, хазы асаан ианырымцаргы калон. Ус зыкарцоз, асас ихэы иакэу иаха дацэыцхамшъакэа ирацэаны иѳоит, азеила саан иану ианганы ааста хэа ипхъазан. Уи жэытэзатэи цасын.

... Чагэ ихэы днахэацшызар, маёак иаадымёыло, икатароу ихэадыроу узеилымкаауа, кэац ёыт дук ақэуп! Иахэызба аатиган, иканато збап хэа, мацк аамсан иёы интеитеит. Аха, ассир, иуфара укоуп – акэалаа! Хай, арт цас исзырузаап, акатара ѡа зны исымцарцеит, фашья амам хэа игэы иааѡихэааит Чагэ. Ифар – изымфо, икаиршэыр-изкамыршэуа иёы иаатахеит! Ускан алафхэаѡцэа абас иахьеикэшэоз еихэмарны ицёылибахуан, иаиааиуаз ихыз цон. Уиоуп уажэы арт а-Хацбымпхацэагы икарца.

– Чагэ, излазбо ала хускэа ёеим, цхыраара утахызар ара сыкоуп! – ихэеит алафхэаѡ Темыр акрыфара дахьяёыз. Аихэшьяцэагы Чагэ ихыыз анырба, ргэы иахэан ицёыпчаччо изыпшуан.

– Лафхэарала Чацэ Чагэ зегы дыриааиуеит, изу акатара ада! – лхэеит азэы.

– Хацбымаа аехэшьяцэа залабымцой, уртгы дзыриааиуам! – лхэеит егы, Чагэ изакэызаалак акы ихэарц, дцэажэарц лтахны.

Чагэ дцэажэар калозма, аишэа уахатэаны уёаца уёы иштоу уцэажэар цхашьяран. Убри акынтэ ёымтзо, сзыкэшэаз ауп хэа, икатара акакара даёын. Анцэа икынтэ ахэаццышэ иаёызаз ахапыцкэа изыптагылан.

Атыхэтэан ииулакгы иёаца даиааит Чагэ. Нас дмыццакзо, акгы камлазашэа, егырт ацыфакэа ифеит. Иангылоз, ичабра аатиган имцарцаз акатара нылахэан, ари са исымаз хэа, ицыба интеитеит.

Аёныка ицарц апацха иахьяадёылцыз, Чагэ даахьяхэын аихабы длазцааит:

– Шэара шэышка асасцэа лассы-лаас иааило? – ихэан.

– Имаакэан!.. – лхэеит.

– Ках, нас ус акэзар, абри абра икасцоит, даёазэгы далажэбап, шэыхызгы тнагап!.. – ихэан, икатара аатганы апацха ашэ аханы ашыш иоцёывцаиркацеит. – Шэеинкыашья сыкэашашёоуп!.. – хэа усгы нацицеит.

Уажэ абри сажэабжэ захауа ак шэабжыызгоит: иаазкэылаз крыфартақэак ркны абас алафкэа рхэо иалагеит, урт

Ҳаҷымаа аеҳэшъцаа иахъа икамзаргъы. Издыруада убас ишәхлафаарц иалагар – Чагә икаитаз кашәца!

Убас, аабыкъя ресторан хэчык акны абыста цәиуа иуны акатара акәцан исыртеит, лафхәаоцәзар акәхарын. Сара сәагылан Чагә икаитаз кастеит, дааа цыт-чыткгы лаццаны. Уи аресторан хәычы акны уажәгы сыхыз ргәалашәоит.

ИРЫЛАШӘЫМТАСЫРГЫЛАҚӘО ЖӘБАП!

Чацә Чагәи Киут Хәымпыли Ҳаҷымаа ахәеихәшъцаа иртааит.

Аеҳэшъцаа рысасцәа рдыруан, итәылхны ирыхлафаарц рызбит – акәаскъя азал ахь инарцхъан, кыршәфа хәа, аазеишәа, асасеишәа ду ыкәкка иахадыртәеит. Икәгылаз саани, цәыцеи, чанахи зегь тацәын.

– Ҳаи, хлафхәаоцәа хасасеишәа тацәы иамбар зака ипсуазеи, ишпанаало! Унан, кырәазцо тынха дрымазар ирфаргъы каларын, бара! Аха кранырфо ианаалазом!.. – лхәеит аихабы, Чагәи Хәымпали лхы нарыкәкны егырт лахәшъцаа идырбо, иагъаабарччеит.

– Хәымпыл, икахцаша убама, апхашъара иакәшәаз абарт асаанкәеи ачанахкәеи абра инахмыжып, рыхымзг рыххразы аоныка иаагап... Шәаала, рыцха, арахь!.. – ихәан, Чагә атакс, – асаанкәа леихаиргылан, игәйдкылашәа илеиоыцтраикын, ддәылцуа ус нацитеит: – Зыххь згаша хәпшәма лафхәаоцәа, ахъзы рныршаны изакәытә саан-чанахкәоузеи асасцәа рәапхъа хымзыг зшәыргаз! Шәнеи сыоныка, Гәыпка, сасра, изакәытә фатәкәоу ирылашәымтасыргылақәо жәбап!

ХЫМСАД ЛЗЫ УАЛЫРК АЗЫ

Хымсад Пырсал данцхәызбаз лакара иеинаалаз, ипшаз дабаказ. Закаогы лышъталахъадаз, аха мап рыцәкуа, длацшуа дааиуан. Абас дшылацшуаз апхәызбатәахъарахъ

дагеит. Иара абыржэгы, дышпцхэызбатэахыазгы, ыынѳажэа дшыртыхыазгы, цаса еипш длапшуан.

Уачамчыра Гэын Кэымчыч ичараѳы Хымсад Чацэ Чагэ дылбеит. Уи уаанзагы дылбахъан, дылдыруан азы лафк илсхып лгэахэт:

– Чагэхеит, заа ушпеиаси! Ушыпшқаз цхэыс дааумгар акэын... Усзымдырыц акгы сыгымхеит... – лхэеит.

– Ааи шыта... Уи уиоуп, аха бара хаца банцо ѳызас исабымхэази, баша хаибадыруама? – дцааит Чагэ.

– Ишпауасымхэои!

– Исабхэозар, уалырк азна азы хамтас исыманы снейуеит!

– Изыстахузеи?! – ицбалшьеит Хымсад.

– Ибтахымкэа, Хымсадхеит, аиаша ххэозар, баргы бажэит, бѳеит... ауалыр азна азы бхаца истар, илабыкэитэар, бамырцаауеи?!.

Абри Чагэ илаф Уачамчыра краамта ирхаштуамызт.

ЗАКА СЫЦЭЦЫС УЕИЦШХАЗЕИ!

Ахэылцаз Чацэ Чагэ ицэцыс гэарымлеит. Чагэгы илаба аакыдхны ииасуаз акэара хэычы ацстахы иѳынеихеит, зны-зынлагы ицэцыс ахыз хэаны дацхьо.

Абриаамтаз алра-ахъацара шыказынтэ иеидара амѳы дацаланы дааиуан Чагэ игэыла наскъа Сукадла. Уи Чагэ ибжы аниаха, ахыз касцап, дызжыап, нас алафхэаѳцэаре салаехэалап хэа, имѳы зымѳа ипхыакны инышътацан, ачыкыра днылатэеит, цэцыс цасгы знык-ѳынтэ ибжы ааиргеит. Сукадла анхаѳра атцкыс ихы еицханы ипхыазон, аамста-кыаѳ рахь ишъапы кыдиргылон, ахыччарақэагь илан.

Чагэ рапхъа ицэцыс акэцэкъаз цыишьеит. Аха ашьтахь Сукадла шиакэыз идырит.

– Хэит, уабазы, абга ирыхэхаша, Патагэа! Аѳныка агэарлара ухаштма?! – ицхэеит Чагэ. Нас ашьшыхъхэа абжы ахыгыз ачыкыра дазааигэахан, илаба иикыз ѳажэитцеит.

– Хай, сара соуп, уара, сара!.. Сушьуама?! – ихы акакэчаа амазза, иаахаз ачыкыра доылнаркьеит Сукадла. – Уеилага-ма?!
– Хоуп, Сукадлахеит, усымшьуаз!.. Ара уабаанагеи?!
Хай зака сыцэцыс уеипшхазеи! – ихэеит Чагэ, аччара даманакуа.
Абас Сукадла Чагэ алаф илихит.

ЧАГЭ АЦАРАУАӨ ДИРИАШОИТ

Чацэ Чагэи Басарьи Махаиди* Чачалка шэарыцара икан. Жэеипшьаа дырхымзакэа ихынхэны моапала абнара илаланы иаиуан.

– Наптацэыла аоныка ххынхэуеит... Хайт, абыржэы хапхэа абна иаалкыаны кэасабк аагылондаз, Махаид, зныкхысрала ишышьтастоз убарын!.. – ихэеит Чагэ, даахлафаашэа.

– Абыржэыцэкэа абна кэасабк аалпар, уара ушанхашт, ухыпсаанза иара өеитапан ицоит, – ихэеит Махаид, дазыхэмарны.

– Сшанханы убри мшыыкэа идэыкэстозар, абри ашэакы, сшэарыцаоуп хэа, уаха сацалом, хамтас уара иустоит...

Абри аамтаз абна иаалпан аеыохэа рапхэацэкэа амоапа инанцалт шыабста дук. Нас ишанхалаз аоыцаагы шаагэанатаз еипш, али-пси рыбжыара абна инылапкеит.

– Иубама, Чагэ, иаххэаз Ажэеипшьаа иахауан, изумшыи? Иааг арахы ушэакы!.. – даахлафааит Махаид.

– Махаидхеит, сацамхазеит!.. – ихэеит Чагэ дпышэарччо. – Абас ауп шэара, ацарауаа шэшыкоу, зны-зынла шэоашьоит: сара сызёыз кэасабын, ари шыабыстоуп!

*Махаид Басариа – Симон Петра ица Басариа (жэытэла Жэыжэица, Басар). Еицырдыруз апсуа параяуа (1884–1941).

ЕИҘАХЕИТ

Чацэ Чагэи Ашэы Тамшыгэи Хацымаа ахөеихэшэцэа ркны инеит. Ускан ачаижэра рацхэа иангэарлаз акэын. Иеыцбарахын. Измазгы мацфын.

Аехэшэцэа рысасцэа акры рфеит, аха аоы рымжэит, уажэы пшэыма хатэа дыкам, аоы аажэыр ииашам хэа ирцхэазеит. Ус акэын анкэа иштэсызгы. Дарбан сасыз пшэыма хатэа дахыкамэы инеин итэаны зхала аоы эжэуаз. Цэарак-фыцэарак ус калахэазаргы, уаха псыхэа амамкэан иказар акэхарын акэымзар.

Асасцэа аоы анырымжэ, крэфаншэтахэ хэа, ачаи рызэырыргеит, ачеи хэа акэын ускан ишырхэоз, уажэ аабыкэанзагы, иара уажэгы ус рхэакэоит. Тамшыгэ ашыакартэа еишэамашэала акыцкэа аатиган ичаи инеитеит. Чагэ инапала итигеит.

Хацымаа аехэшэцэа Чагэ имариа анырбалакэ, алаф илырхырц ихэмаруа дцэылырхуан, аха иацархара рзеипшымтэыцызт, ицызкэша атак ритон.

Уажэы аехэшэцэа реихабы асасцэа ирымцагылаз ашыакартэа аакэылхын, илыман, ахышэ днадгылан «Тыгышэ, Тыгышэ!» – лхэан, ала дрыпхэеит. Нас итэз зегы нарымталыцсан, «Чагэ икэашыит, шыта шэа ишэымаз!..» хэа ғаалтит. Уи иаанагоз «Чагэ, уаргы Тамшыгэ иеипш акыцкэа еишэамашэала, чқыцла итугар акэын» ауп.

– Хаи, Чагэ, абри атаканыкоумца, уаха ыызас суцныкэозар, абарт спатакэа сфэрыцэсны исаны икасыжэуеит!.. – ихэеит дпышэырччо Тамшыгэгы.

Аехэшэцэа реихабы ашыакартэа азна ртэны еицэа инарзыкэлыргылеит.

Чагэ, акгы камлазэшэа, ашышыхэа ачаижэра дафын. Данаалга, дфагылан, ачаи злеижэыз иатэцеи имхатэи иман ахышэ днадгылан адэахы иршэны даахынхэит. Ицэашэо изыпшуаз аехэшэцэа «Чагэ икэашыит...» – хэа нареихэеит. Нас, аихаб ихы налыкэикын инацитеит: – Уажэшыта азэгы хгэазом, хайтахеит, акака! Ус акэзэми Тамшыгэ? Шыта упатакэагэ еикэхеит, ура иутэуп!

ЧАЦӘ ЧАГӘИ КЪАЧА-ИЦА ХАХЕИ АЛАФ ШЕИБЫРХӘАЗ

Әнак Чацә Чагә еа қытәк ақынтәи җыцә асасцәа итааит: Кәыр-ипа Гагеи Къача-ипа Хахеи. Арт акәты рзыршың, аишәа инахатәеит, ацшәма пхәысгыы рымац уа дааин даар-хагылт.

– Уара, Чагә, абри ххацгыла илыгуп, ашьха душьтырауазеи!.. – ихәеит Къача-ипа Хаха, даахлафаан.

Чагә алағимтит.

Цытк аацуаны:

– Чагә, уцшәма пхәыс иуцәлыгхацәеит, Ламкац ма Ахароа ддәыкәца изуасхәазаалак!.. – дырөөггыых алаф ихәеит, иара итәала Къача-ипа Хаха.

– Хи-хи-хи!.. – ихәан, дааччеит Кәыр-ипа Гага, Чагага имата – ицылц.

Чагә дырөөггыых алағимтит.

Аныхәәәқәә шнеиуаз, ацшәма пхәыс лтәы анааныркылоз:

– Чагәхеит, ма мызкы акара Соуицсара дышьты, апхәыс илыцны дыказароуп улаә данааиуа, ари зынза дуцәбаахеит!.. – ихәеит еицах Къача-ипа Хаха.

– Икоу удыруама, Къача-ипа Хаха! – ихәеит, Чагә, игәы анцәа.

– Ыы, икои?

– Уа утәы дзеицшрои, уао илаә дааиртә дыкоума, илы-цушь?

– Лыкәчама узавсуам, убас дыкоуп!

– Ус акәзар, Соуицсарака са стәы мызкы псшьара дсшьтуеит, абриакара анухәах, уахатыраз. Аха схала сыкәумырхан, лхатыцан уа утәы, ус илыцзар, дысзаашьт, сахатыраз, схәы анықәлыргыло слыхәацшлоит!.. – ихәеит Чагәа атакс.

УС ЕИХА ИЗЕИГЪУП!..

Чацэ Чагэ изку ажэабжықәеи анекдотқәеи хаз шәкәны рапхәа иантып, ари 1983 шықәсазоуп, ичкәын Жора икны лафхәаоык абри ашәкәы иман днеит, Акәа. Жора шыта иқәрахь дыкан.

– Ари убоума, Жора, абри аоыза ашәкәы тыцит, Абытәба ишәызтижыт, аха царауаоык цқәа игәампхейт... – ихәейт инейз.

– Избан?! – дцааит Жора.

– Чацэ Чагэ аеадагы иман, дақәтәаны дрылан, даланыкәон, ацымшыгы рацәаны ифон, ианифалакь нас илагыргызгы аанагон, убас ицаз цымшыжәлан, аха урт ари ашәкәы тзыжыыз иаимырбазейт, иагижыт, са сакәызтгы ус касцомыт хәа абас ихәейт, – ихәейт.

Ари Жора даргәааит, игәы иалсит, апсуа аеада дақәтәан ианбыкәыз данныкәоз, ажәлар данрылаз, еын акәымзар, аеада еидарамоангаган, ақәтәарагь хымзгыршьон, насгы Чагэ иейпш иказ иакәызма аеада иакәиртәоз, аха инимырпшыкәан:

– Дарбан царауаоу ус уазхәаз?! – ихәан, дцааит, иагьнацитейт: – Иара ихата, убри зхәаз, аеада дақәтәан сас-ра дцарызушь, уара?! – хәа.

– Ихыз абатаху... нас иуасхәойт, – ихәейт инейз. – Уи аеада дақәтәазом, амашына имоуп, ацапха инацәа иахаирцәиуейт дануацәажәоугы, – хәа усгы нацитейт.

– Уаха иагуп зихәей?... – дейтацааит Жора.

– Чагэ ишыацәкьарақәагь еикаразамыт, убригь агижыт хәа ихәейт, – ихәейт инейз.

– Дызусту ухәом усгы?..

– Уажәы каи, нас иуасхәойт. Иаргы жәлар рхәамтәкәа еизигошәа даеуп, апартия аган ахыгы аус иуейт, аобагь еилейгоит. «Командировочные», «суточные» хәа ацара амхны цъара дцазшәа кәцаны игоит, абри ашәкәы иану ажәабыжыкәа зхәамтәкәоу абыргцәа рыхьзқәагы, иара уб-рахь дцаны дыказшәа, ихыоылааит...

– Иара ишыацэкъарақәа еикароу, уара, убри уазхәаз?!
– ихәан, днацааит Жора.

– Еикаразар акәхап, амзар анс ихәозма, саргъы убас ипақьаза, ишыацэкъарақәа еикараза, измаз азә дызбахъан... Уи шарамшароуп иказцо...

– Уара, саб ишыацэкъарақәа са сакара убри уазхәаз ибахъазма?! Насгъы ацъымшь ца хәа ыкоуп, аха уи аоыза хаман са исгәалашәом... аеадакәагъы абахамаз... Бзиоуп нас, дызустоу уажә иумхәозаргъ, егъоурым, уашьтан исоухәап... Иара ацарауаю хәа узәу, иарбан цароу имоу сыздырам, аха шәагаала, нырхарала аеада иакәиртәоз саб гәышья Чагә диакарахарушь?! – ихәан, дцааит Жора, иагънацитеит: – Уара у-Анкәабуп, убриак ма исахәа, уапсуазар?

– Мамоу, цьоушът, Чагәи ании абейдукылоу, исазхәаз шәагаала ауаюасара дазынапшуеит, ауаюасарахь дыкоуп, – атак ныкеитеит инеиз.

– Нас, ус анакәха, иаргъы сгәы зызфаз иакәзар, Гәып аеадакәа Ахака азәы имоуп, азлагара азыхәан, Чагәи еицш ауо нырха ду дзакәтәазом, ишыапкәа шьтасуеит, дазышьтыхзом, абгагъы пичәар ауеит, ихатыцан уара иаха уазыбзиахоит хәа наиахәан, убрахь дганы акы дакәхартәап!.. – ихәеит Жора.

– Имур, хароуп хәа мап икыр?! – назгәеитеит инеиз алафхәаю дпышәырччо.

– Ус хараны итахымзар, Гәыпынза хцазом, ара Иа-шыра издыркәоу шыоуки аеадакәа рымоуп, даргъы аеадахьартае инхоит азы, инарасхәар, днаган акы ашышьыхәа днакәхартәап!.. – ихәеит Жора.

– Мап икыр, убракагъ дакәымтәар?!.

– Дакәымтәозар, дакәхарпап!..

– Уара, уи аеада зтәу иуама?!. Иакәшәыртәарц исзаажәга дызустада хәа игәы иалымсуеи?!.

– Уи са избап! Урт са исуацәоуп!..

– Иара ацарауаю ихата иуама ани, уара?!. Иаәаршәны мап имкуеи?!.

– Қартынтә убас узәыртит хәа иаххәап, нас акгъы ихәазом!.. Ус здыркацәкәоу халоуп...

Инеиз алафхэафгы даапышээрччеит.

Сара усазцаауазар, инацэа иахаирцэиуаз имашына ацацха хэа дызфызгы убрахынтэ акэымзааитишь...

ХАБАШЬ ШЬРЫНИ АХЦЫЦ ТАТЕИ

Апсацэа уаа шкэакэақоуп, аха Хабашь Шьрын иаацъушъаратэ деикэатэан. Шьоукгы уи хылтцшътрала драц еикэатэоуп, анкъя зны ишътра иреиуаз азэы Мсыртыхэынтэи даанагеит рхэон. Абри акынтэ Шьрын дыздыруаз рацэафын. Иара лафхэафык иакэын, дуаф бзиан.

Ёнак Чагэ Аблыстара дылсны днеиуан. Ари атыц акны абна бзиа аман, адыдгы адыруан. Уи иахкяны абна амца анакуазгы калалон. Убри акэын Аблыстара захъызгы. Аа-быкыагы убас абна амца акын, ахцыцкэа цэыббыл-цэыббылза ана-ара амца ихыкэгылан.

Чагэ дышнеиуаз еуафык дааипылт, уи Ашэы Шэарах иакэын.

– Хаит, иабадихэа, Чагэ, – ихэеит Шэарах ицэажэашъала, – угэы иалсзаргы, усзымбеит, ушьтан... Анцэа ицъшьоуп, угылазаап!

– Иуазхэада?! – ицъеишьеит Чагэ.

– Тамшыгыгэ икны Хабашь Шьрын дызбан, Чагэ апсразы дышьтоуп имхэази, хцака мшы тпеит... Узбарц саауан...

– Хаи, уижьеит, алақэа ирфаша Шьрын! Уи ус ахэмаррақэа идырлоит... Умаалои нас аоныка?!

– Иара амц ихэазаргы, уара угэы бзиазааит!.. Угэы иалым-сын, Чагэ, шьта шэышка сызцом, иара ихата иахъ сдэықэлоит, абра цъара ааигэа дынхоит, амца сықэуцар...

– Уара, Шэарах, цъара иакэымк ицоумгалааит, уи усоуп алаф шихэо!.. – ихэеит Шэарах ихэыжэла закэыз здыруаз Чагэ.

– Мап, цъушьт, сыжэладоума, ахэмарра хэмарроуп... еыо титэыкгы сымоуп ихэан, убригы мцызар гэастоит...

– Ус акэзар, иара иахь узлацаша амѡа са иусырбоит: абри ушану ушиашо уцала, уахь уагоит, игэашэ унадгылоит, шыта иааигэоуп. Аха, издыруада, иара дынтытцны абри амѡала абрахь даауазар аусит, – ихэеит Чагэ. – Аеыѡ титэ азынгы амц ихэазар, уанибалакь, симбанда хэа, даамѡахытцшэа ыымтзо даатгылар, дузгэатазом. Убри акынтэ амѡа ихыкэгылан узвысуа ахцыц цэыббылкэа зегь напыла игэато уцала. Итатан иубаз – Шьрын иоуп!

Шэарахгы дааччеит.

ЧАЦӘ ЧАГӘИ АЛОУ ИЦХАЦӘИ

Алоу даамстан, Мархьаул дынхон. Абрахь уск ацыхэала дааит Чацэ Чагэ.

Ахалзгантэ инеиз асас Алоу ицхацэа аоыцъагы ипылеит, аонгы уаха уаѡ икамзаара акэшэеит.

Ускан Чагэ дмачын, аха ихъз гахьан. Цагьарагь згымыз ахэса хэычкэа, иртааз Чацэ Чагэ ихата шиакэыз анырба, хзашьтоузеи, дынхаѡуп, алаф илхны хаихыхэмарп ргэахэит.

Крыфара хэа Чагэ ихэы рхианы дандыртэа, кэтагь зацэык ичанах ианын.

Чагэ икэтагь зацэ аашьтихын, иара убригьы хэчын, ишеибгаз иѡы интеицеит, апсуа сасдкылара апас еилажэеит, шэкачбеицэоуп хэа аанарган идырбо.

– Унан, ари хасас икрыфартеи хакэтагь зцаз хакэтацартеи зака еинышэалоузеи, ди, ди! Нан, нан!

– Знык ала кэтагьк зфаз, ѡынтэ рыла иифарызеишь, цьым, цьым?!

– Хаи, рацэа ибзианы ишэхэыцит, акгы сызшэахэом, афырпхэызбакэа! – ихэеит Чагэ. – Усгы, шэуа дарбану ари зызбаз?

– Аиҳаб лоуп! – лхэеит иаха еитцбшэа, итынчшэа иказ.

– Шэарашэеицшахшыѡцарзмоудмачуп! Уажэшьташэара шэеицш ачеицъыка змоу дышмачугы сшэырба! Нхаѡык

соуп, аха акырцъара снейуеит, азэыроы ирзеитасхэап, – ихэеит Чагэ ажэла Чацэба анхаора ишеихаугты.

Ас захаз ахэсахэычкэа ыкэгъежъаан убас еипш рысас ихэы дырхейт, ачамчамыт иазаарыгза икамыз арбаныз.

– Схала стэом, – ихэеит Чагэ. – Ара быргк дыкам, саргыы сбьыргым макъана, айхабы бааи бсыдтэал, аипчы дгылазар азхоит!

Чагэ ианимуза, аехэшьа еихабы днеин иацалырхаз ллафхэао днаидтэалеит. Акрыфара нап надьркуангы, акэтыжъ зны изынны аазейшэа агэта икэгылаз асаан иара ишка даахан, апыхэ змаз ажыххэта аанихит Чагэ. Нас:

– Абри сымбхуандаз абырсаатк!.. – ихэан, инапкэа ицэеилахазшэа идтэалаз лышка инаирххейт. Ларгы, илзеилымкаазт, иикыз ааимылхт.

– Иацаз акэтагъ сара исфеит, аха шыта иаанхаз бхы ахы-бымбаан, бара иф, сбыкэхшоуп! Сгэы иахэоит! – ихэеит.

Абас Чагэ ацкы иуит.

ЛАБАЛА ЦЪАНАТКА, МАМЗАРГЪ ЦЪАНАТГЫЫ АЛАБА УМАЗАРОУП

Чагэ игэы цэгъаны Акэы дышьтан.

– Сымцсыр анамух, саныжэжуа алаба сыцташэца, абаакэа! – днарыхэеит идтэалакэаз.

– Анцэа иукэырхуп, апсцэаха дукэыблааз, Чагэ, аха изутахузеи алаба уцтацаны?! – хэа инаиазцааит.

– Лабада сызхэартузеи! – ихэеит Чагэ. – Рацхэатэи сыпшэма, лахратъзиахааит, уахъ дыкоуп, саргыы уахъ саннеи, ари ашьтахьтэи сыпшэмагы мышкы зны уахъ дсышьталаны дымнеир лымуазар акэхап, афра ахэса хыбааоцэа, сеимакны исцэеисуа иалагар, лабада кыр сацсоума, излеикэысхузеи?! Цъанатгы алаба умазароуп!.. – ихэеит.

Акэаа кыраамта абри рхаштуамызт.

ХЫЧЧА ХАХЫ ИЦОИТ

Арахэ зманы ашьха ицоз дрыццеит уи ашықәсан Чацә Чагәгы.

Енак зны ыыцъа арпарцәеи иареи рымџаныфа аашьтырхын, уахыки-енаки хәа, шәарыцара интыптит, рџыцзәа атыц ағы иааныжыны. Ишышәарыцоз ауа аныхәла, асаба зцаџы иказ цса дуззак амцан агәгәхәа амца неикәцаны, ақыдкәа неиџажыны, иакәшаны иаатәеит. Какалк анырк ашьтахь, аенынтәарак иныкәоз, раацсарагы рыхьзан, ацәара реыназырkit, аха абри аамтаз уаџы иааицәымгхаратәы бжы-цәгьак рлымха интасит. Иаазырџит: абжы еиґагон.

– Ари закәу еилаҳкаароуп, хданы иаабароуп! – рхәеит Чагә иџыцзәа.

– Шәакәыт, иазыжәузеи, ашьха-бна иагъа баапс амоуп, насгы инахароуп, – ихәеит Чагә.

– Уара ушәаџызаап, Чагәхеит, арахь ахьз-ацша умоуп, – алаф ааихырхәаит урт. Нас аџыцъегь реибытан идәыкәлеит. Урт арпарцәан, аџыцъагы рыгәгәамта икәын, дара рааста Чагә такәы деиҳабын.

Ашьха дгьыл уаџы дажьоит, арт ицаз абжы ахьгоз уажә хнеип, уашьтан хнеип шырхәоз, такәы иагеит, ацыхәтәан, ргәы трысын, рышьтахька ихынхәит.

– Абжы хәзааигәахыцхьаза нак инаскьон, такәгы хагеит, уи хымпада иаџыстаамусхәуп... – рхәеит урт анааи.

– Шәымцан хәа шәасымхәази, шәеышәшьит, шыта уацәы ишәшәарыцозеи, шәыпсшәшьа, шәыцә, – ихәеит Чагәгы.

Ицәахьазаргы ицәахьейт анигәахә, Чагә иедмырбазакәа доагылан, иеааибытан абжыцәгъа ахьгоз ахь иғынеиҳейт; Амзагы каххаа икан. Ус дышнеиуаз тхәа баапсык аикәара ааманы, дынталеит. Абжы гозар абраауп иахьго ахьигәахәуаз даннеи, ачарханара тјааны тышак дынхықәгылт. Иеаармазеины, ачарханара еимыртытны, дынтапшызар, атыша тшәа итцаз атла адац дукәа руак акны цьмакы атәыџа ағашәаны, апатца кахәхәа, иштәкнахаз илапш

наахеит. Ачархана бгы сфойт хэа ишаёыз атыша итахазаап, ахлахэада. Итахаижътеи цытк мпуа икамызт, атыша атзы ашыапы ахкыднаргылоз ицэгэыхаа икан, аха атэыоа ада иазаёыршэомызт.

Чагэ ицма иманы иоызцэа ркны данааи ршэакькэа ныпхьеикын, амчазы усгыы дыгэгэан икэрахь дшыказгы, ацматэыоа ахэахэара инапы лтаршэны доахан, уаоы ишэара акара иоахаракны, апса ашыата иалыхэхэоз амахэ хыжэжэаха иоаёаиршэит, иаргыы дааиакьан ршэакькэа зымоа иаапхьакны, итып акны днаиеит, цьаргыы иказамыз иеипш.

Ацма атыша иантакнахаз аипш атэыоа аёашэаны ианыха, дырөөгых ахэара иалагеит. Ихэыжжаза еикэыз амца ахаара зеатазаны ицээз Чагэ иоызцэа цэырханы иоытибаркьеит, ршэакькэагы инарзытрысит. Ршэакькэа анырпыхьамшэа иааилагьежыит, досу ихы ахьхаз дыот.

– Хаи, Анцэа иныс, шэшафаз!.. Нак шэнаскьа-цыпхьаза ишэыцнаскьоз абжы, шэанаауаз ишэышьталаны иаазаап!.. – ёааитит Чагэ, икьатеиах ццэо. – Уа шэтэа, уа! «Аюстаамусхэ» акынза шэара шэзымназеит, аха сара арахь ишэзаазгеит. Шэыхэмарынгы азэгы шэихымыгчан, баша ирхэом хычча хахы ицоит хэа... – ихэан, днарыхлафааит.

Абри ажэабжь ихэоны сахайт Чагэ ицыз руазэк. Аха уи ихьз ахэара иапсамзар калап – ацма абжы иацэшэаз ашэкэы дабануцари.

ОМИЛАТК, ОБЫЗШЭАК

Тэан Хэыршыыт хэа дыкан, алафгы ихэон, абызшэакэагы мачымкэан идыруан. Чагэи иарей ахьеикэшэалоз, реиха ибзианы издыруа хэа, еихэмарны даеа бызшэак ала еицэажэалон.

– Уара, ак уасхэап, – ихэеит енак Хэыршыыт.

– Ыы?

– Аказы суазцаашан, ииашан атак узыкацар, акыжэ узысшыуеит. Ииашан иузыкамцар, уара исзушыуеит.

– Бзиоуп, усазцаа, – ихэеит Чагэ.

– Зака бызшэа ыкоузеи адунеи акны?

– Зака милат ыкоу акара! – ихэеит Чагэ.

– Зака милат ыкоузеи?

– Оба!

– Ишца уара, оба ишцареихам?! – ицьеишыеит Хэыршыыт!

– Иреихазам, – ихэеит Чагэ. – Адунеи икэу ауаа зеггы ѿ-милаткны ишоит: ауаа бзиақэа рмилаџи ауаа бааџсқэа рмилаџи хэа. Излаџэажэоуггы ѿ-бызшэак рылоуп: ауаа бааџс бызшэеи ауаа бзиа бызшэеи.

– Зыбжа бзиан, зыбжа бааџсны икоу урт иарбан бызшэоу излаџэажэо? Уи ахџатэи акэами?

– Мап. Урт хатэи бызшэа Анџэа иримџазеит. Зны арт ртэала иџэажэоит, зны егырт ртэала. Еиларџсоит.

– Уаха бызшэа ыказами нас?

– Даеа бызшэакгы ыкоуп, аха уи абзиа иатэуп.

– Ирбану?

– Акыжэ зџо ибызшэа!

– Скыжэ сгэи изыџамзозгы абри акэын, – ихэеит Хэыршыытгы.

АЛАФ ЗХЭОУИ АЛАФ ЗФОУИ

Азынра аеарџегьеит уи ашықэсан. Иаамџазеит. Чагэггы икашэа анџэарахы ахы нкыднаџан, иаанџэазеит. Иаргы измахарыдашь хэа дхэыџуа днатэеит, уажэраанза дазымхэыџыџкэа дықазма, аха...

Дџаргы-дааргы азэ иакэын изман иидыруаз – Кычын. Аха уи узиднагалo аџаџара иџэымгын, дуаџы псыџэгъан, аџэылаџарақэагы илан, ашыыџрагы. Абарт рхыхь алаф схэоит хэагы дафын.

Чагэ, итахы-итахым, иныкэыршэны Кычын иахь дцеит.

– Истизом, – ихэеит Кычын ажэак ала. – Алаф сутар иустап!.. – апэггы наилеитцеит.

– Алаф утахызарггы иузаазгап!.. – ихэеит Чагэггы атакс, уаха мхэакэа ионыкаггы дцеит.

Адырсоены Чагэ Кычын иахь деитацеит, аха, иизбаз уара идыр, аоныка дымнеикэа, дышиашаз иапхэакэа дыкэлеит.

– Уа Кычын! – ибжы иргеит Чагэ.

– Уарбану? – Кычынггы даадэылцит. – Уара, уа икэухуазеи?!

– Алаф аазган абра ишьтоуп, алаф!..

– О, бара!.. – ихэеит Кычын даахьахын.

– Иууазеи?

– Бара, ари Чагэи сареи иацтэи хайцэажэара бмахауаз?

– Нас?..

– Амыждараз алаф сутар иустап сымхэоз... Алаф аазган абра ишьтоуп хэа, иизбахыз бара идыр, дааин хэпхэакэа дыкэтэоуп, ишцеипсыхэо?..

– Унан, уара мыжда, имумхуеи! Чацэ Чагэ илаф шимырхыз хэа хэхыз тнамгой!.. – лхэеит. Уи цсымтэык лакэын. Уачамчыра лхатей лареи анцалакь, Арыш Екэыц ихэычымыч тиртаёы, ма Бытэ Тариал идэкъан акны, мамзарггы а-Чаралкэа рба тиртаё даазилахалакь зеггы, имыцхэы-имыцхэым, лхазы илыраахэон. Акасы мацаракэа хэба-фба лыман. Зеггы жэлакы иатэын, аха рыпштэкэа хаз-хазуп хэа... Кычын апхьатэи ипхэыс дыпсхьан. Ари аобатэи лакэын. Иарггы лхэатэы дахыпомызт. Уажэы алаф анылтахха, ихы деигзозма, уаха мхэакэа ирыпхь аашьтыхны днеин Чагэ днаицагылт.

Чагэ иеидарацэкьа абырфын иафыаз апхэ хыршэан, еикэцаны иёархэеит.

– Уара, Кычын?.. – ихэеит Чагэ, дандэыкэлашаз.

– Ыы?..

– Уара, ари апхэ сара скамбашь иаёасцоит, аха уара алаф зёоуцода?!

– Сыпхэыс илэастоит, сыпхэыс!.. – ихэеит Кычын, ипхэ игэы итчаланы дахыгылаз.

Уажэ сара сзызхэыцуа Кычынраа рыхэсақэа роуп: рыпхэ нцэар, алаф рэазтода?

ЧАЦӘ ЧАГӘИ ХАРЧЛАА ЕҚӘЫПЦИ*

Харчлаа Еқәып Ткәарчал дынхон, еицырдыруаз лафхәаоын. Пхны шоура мшык асаба қаооы ианықаз зны днапшызар, абар, игәашә акны Чацә Чагә дааеыжәцит.

Чагәи иарей еибадыруан, дгәыргәацәа днеипылан аоныка инеибагеит.

– Амацуртахь ушпаназгой, – ихәан, Еқәып Чагә мап-чап шихәоз акәасқыхь дхеигалт. Абарца июхалоны, Чагә даани-кылт Еқәып.

– Икоу удыруама, – ихэеит иара, Чагә алаф илхуа, – уеимсқәа қыашьуп, асаба иаганы икоуп, ус сыоны уоналар иурхәашоит, иушыухроуп.

– Ибзиагәышыоуп, ус утахызар, – атак кәитцеит Чагә, иагәнацитцеит: – Нас алафхәаоцәа ркны уехәаларц, Чагә ишыапы хырқакыа, Мықә аныхае дыказшәа, сыоны даныюнастаз хәа. – Иеимсқәа ааишыихит.

– Ус схәаргыы аует, исымхәаргыы аует, – ғааитит Еқәып, аччара икышә икәххуа. – Уст, абарт ушыаца! – ачхярпқәа неииркит.

– Хәи, уанацьалбеит, арт сшыапы егыртакыакьомеи!.. – Чагә ачхярпқәа ишыамлазт нақ инеирххейт.

– Чагәхейт, уара иузыбзиахо ачхярпқәа хара ихазтода, ицарпал! – деиталафит Еқәып, Чагә ишыапқәа ахьдууз дахыхәмаруа.

Крыфа-крыжә, уи акацара Еқәып игхозма, Чагә доеыжәлан агәашә дынтыцны дцеит, акгыы камлазашәа.

* Ари Харчлаа Еқәып иакәын, актәи атыжырае зызбахә хәоу Чагәуаа Кьынтышә иакәымкәан.

Екэыпгы агэашэ аркны, дцэытаччо, даахынхэит. Шьта уи алафхэаоцэа ркны Чагэ икышэ икэикышаз иман.

Адырфоэны Уачамчыра аеырфора ыкан. Абрахь иаауан Чагэ Чагэгы Харчлаа Екэыпгы.

Аеырфора ианалга, Чагэ Екэып днаидгылан:

– Уара, Екэып, угэыла Шэлиман дзымаазеи? – ихэан, дцааит.

– Акыр здыруама, Атышаду дтамхазар, дахнагазар акэхап, – ихэеит Екэыпгы, дпышэырччо.

– Хаит, дызбарц шпастахыз!..

– Иззы?

– Уаха унеир дубару?

– Дабацари, сеидроу...

– Иахьа даарц дыкан, ихь сыздырам, абри иара итэоуп, оынтэ исеихэахьан, изаазгеит, унеин исызит, – ихэан, еилахэара кьацск, ацэашьаршь акэыршан, шашэала еикэыгеахэа, инеииркит. – Хэшэуп, хаскынуп, ирфоаны икоуп...

– Иарбан хаскыну, изыхэшэузеи?!

– Ашьапхэаа... Уи амацароума, изыхэшэу рацэоуп, унеир иуеихэап.

– Хаи, саргы истахымыз, зны-зынла сшьапкэа сыхьлоит... Адьыка рымазар калап...

– Уаннеилакь иоухэар, иаахыхны иуитап. Иаразнак иахэшэтэуеит... Уаанза ипумыртлан, амч цоит...

Екэып дгэыргьацэа, Чагэ абри узааитит, саргы цытк сутароуп хэа, Шэлиман икны ахэшэ иман дынкылсит. Гэылакгы дыкан. Шэлиман ицьеишьеит. Иаахыртланы илахэапшызар, ахэшэ абакоу, Екэып ичхьарц еимаакэа цыркаеэза илахэоуп!

Икалаз уи ауп, иацы Чагэ Екэып икынтэ данцоз, ачхьарпкэа дмырбакэа игазаап. Уажэы иара Екэып ихата Уачамчырантэи дрытацан Арыш Шэлиман иахь дааишьтит. Ацкгы абас иуит.

Екэып ичхьарц еимаакэа краамта ирхаштуамызт.

ИАЦСАМЗАР, ИСЫШЬБЫМХЫН!..

Чагэ Чагэи Қап Нестори Хацымаа ахѳеихэшъцэа алафхэаѳцэа иртан. Нестори дарей еизыкан.

Ауха крыфаншьтахъ ашътацарахъ ианиас, ускан ишацыз еипш, Аитбы лысасцэа хатыр рыкэцан ианышьталоз ршьатакэа рышьылхыр акэын.

Аехэшъцэа реипбы Нестор ианишьылх, Чагэ днаидгылан дихлафаауа:

– Хара хаонарта иааниу асасцэа зегъы ауаа беиакэа роуп, реимскэагъы ашыгырын иалхуп. Сара убарт роуп зышьхра сашыцылахъоу, Чагэ, уеимс башакэа рзы снапы сзыкъашъуам, ушьхра иацсам, урт рѳызцэа ахышьцэа роуп изшьазтоу... – лхэан, даахлафааит.

– Сышьхра иацсамзар, исышьбымхын!.. Ха хашка ахышьцэа абасоуп ишышьтало!.. – ихэан, Чагэ ишишьаз, апхэызба ишыльхраз деихъыс-еипысуа дышишьтаз, ииарта дѳыкэиeit.

Хацым-цха Аитбы икэашэза иказ лхыза ахкъа апсахрагъы лыкэшэeit, Чагэ иеимскэа рышьхрагъы.

АИМААТЦГАҚӘА

Ари калейт амхацъырра итанарцэыз Апсны атыцкэа рахъ акыртуа ыцнхацэа арымзааѳ ааган индырхаанза. Ускан Араду апсацэа рацэаѳын.

Енак зны Чагэ абра Араду, зы хышэашэак жжэып игэахэын, изымдыруаз онартак акны днеиит. Апшэма цхэыси аанѳасра иказ лахэшъеи ипылеит. Аѳныкагъ днарган абарцаѳ днадыртэeit.

Чагэ дызустаз анеилылкаа, аанѳасра иказ апшэма цхэыс лахэшъа ус днацааит:

– Икоузеи жжабжъыс шэ-Гэыцка, Чагэ, шыапду-симааду?! – алафхэаѳ алаф илсхып лгэахэт.

Аиаша ххэозар, Чагэ иара инырхара шдууз еипш, ишыапкэаггы дуун.

– Икоу уиоуп: гэыцаа зеггы иааибырхэан еимаа дукэак, бара ибхэан еипш, сшыап дукэа ирзырзахит. Ирзахит, аха изхэартоузеи, исзышыамцо, исышыхоруа иаакэхейт. Избан бхэар, излафасхэашаз, иазыбзиахашаз аймаатгакэа хмоуит... Гэыцаа ршахақэа зеггы еипыршыит, аха иазымхейт. Абри сгэы итыхо сшааиуаз санаапш, абра хыхь шэбарца атуан иапакнахау абарт аныцэ шахақэа анызба, ишпазымхари сгэхэын саамоахыцит, роура закароу ала, иазхап хэа сыкоуп!.. – атак налитеит Чагэ, атуан иацахэмаруаз абызкатаха рахэыцкэа инацэа рыкэырххан илырбо.

– Унан, иац иказамызтеи!.. – иаалыршыит апшэма цхэыс.

– Уиами сарггы исхэо! – ихэейт Чагэ. – Арт шэбызкатахақэа иахьа арахь сшааиуаз рдыруан, уи акэхап икала...

ЧАГЭ ДШЫМАЖЭЫЗ АГЭРА ДИРГОИТ

Чатэқыт еизарак ыкан. Абыргцэа-алафхэаоцэа ашэшыра итатэан ихэмаруа, ажэабжыкэа рхэон.

– Сара шыта сажэзейт, схэареханы схы збо салагейт... – ихы даахашшааит Чагэ игэыла Қэаблыхэ.

– Сара усазцаауазар, санғаз ааста абыржэы иаха сымч таны избеит! – ихэейт Чагэ. – Иахаггы сыгэгэоуп!

– Изла?!

– Ассир ихэоит!.. – иаацяршыейт итэаз.

– Шьюук шыамхыла иажэуейт, шьюук хшыюла иажэуейт, шьюукрлымхаиагхоит, даеа шьюукых–рыблақэа... Қэаблыхэ, уара, ушыамхы иагхазарггы, ухапыцкэа еилшэара рымам, – ихэейт Цынцал Темыр. – Исыздырам, Чагэ, уажэ уара иаха узлагэгэахаз, уанқэыпшыз ааста. Уи аоыза смахацт. Ус злаулшаз хаухэар харггы иахмышэоз. Аха исыздырцэом... Иаха узлагэгэахаз харба! Мамзар агэра хазгом.

– Уиакара шээзцаауазар ишээсхэап, сиашамзаргъ жэбап,
– ихэеит Чагэ. – Санычкэыназ, ишэымдыруеи, цыгьардааи
гэыцааи хэа ханеисоз, Ашэы Едрыси сареи хакэын еикэпоз.
Иагъа кэсцандазгы дсызкакъуамызт, иаргы сизкакъуа-
мызт, хайтахон. Жэаха ёнак хайкэшэан, хайсаны хайкэпеит,
рацэак сидымхалакэан дагыкасыжыт. Шьта шэара шээзхэыц:
паса акэу уажэ акэу иаха саныгэгэоу?!

УАА ИЦАБУП, АНАМАЗ!

Ажэытэ Учамчыра азааигэа Хабацъа хэа уаю беиа
псыцэгъа гызмалк дынхон. Уи апцшракэагы идыруан, ала-
фгы схэоит хэа даёын.

Хэылпазык Чагэ дейжеланы Хабацъа икны дниит. Ха-
бацъа исас хатыр икэицеит, дзыкэтээз аегъы даара ирехэеит.
Аиашазы, ускан Чагэ аеыю, аекэар бзиацэкъа иман. Хабацъа
гызмал абри аеы игэапхэит. Хэыда-псадагы Чагэ ицэигарц
избын, ауха дмышьтыкэа дникылеит. Нас ишицэигаша
азхэыцра далагеит. Ус дышхэыцуаз, икайтцашаз ихы
иааташэеит.

Ашьталарахь еихоны аамтазы, Хабацъа Чагэ ижэюахыр
днас-насын, деихаччо ус ихэеит:

– Чагэ, уаргы ае бзиа умоуп, саргы ае бзиа сымоуп.
Уаргы улафхэаюуп, ухшыю царуп, саргы слафхэаюуп,
сыхшыюгы убас икоуп. Уааи крыкэцан хайсап! Иаиааиуа
аекэа аюбагы, акэадыркэаг шрыцу, имаз! Иахухэаауеи?

– Сакэшахатуп, – ихэеит Чагэ, даахэыцын.

– Ус акэзар, – даацэажэт Хабацъа, – сёы устоит, ига.
Утахызар уажэ ига, утахызар уацёы ига, аха иануго аамтаз
иумган хэа смыхэакэа иугозароуп. Ус анузыкамца,
уапахэит: уеы сара исзынужьеит!

Чагэ аухантэиашарак дхэыцуан, Хабацъагъ дыцэамызт,
иаргы дыцэамызт. Ацыхэтэан икайтцашаз хшыюк ихы
иааташэеит.

Хабацъа дыпсылманын, есышыжь дгылан, ауархал хэыч ицаршэ, мрагыларахь иёы рханы, дшъамхнышгыла анамаз икуан, Аллах дихэон. Есены убас хынтэ-хынтэ икаитцон: шыжьбы, шыбжьон, хэылбыеха.

Хабацъа ауархал хэычы каршэны дшъамхнышгыла анамаз абжарақынза днеихъан еицш, Чагэ аеы ивак дааиваххын:

– Уаа алцха умаз, Хабацъа! Уёы згеит, крухэарц утахума? исымбеит умхэан! – ихэан, абырсаатк даатгылеит. Нас аюбагэ еиварс дныцкёеит.

Анамазкра иаёу, Аллах иацэажэо ауаёы, инамаз ада даеа ажэак ихэар калом, Хабацъа игэы пжэо инамаз даёын, иткъан аеқэа зман инеиуаз Чагэ дизицшуа.

Ашьтахь Чагэ абри ажэабыжь иёызцэа ианырзеитеихэоз абас далгон:

– Анамазкра апызцаз Анцэа диныхэааит, уи акэымзар саиаарц сыказма! Уаа итабуп, анамаз!

ЧАТЦӘ ЧАГӘИ АЮЗЫ КАДЫРИ

Оымчыбжьа нтакэкэа ицеит, иагырхылеит, аха Чатцэ Чагэ икамбашь зацэ аоныка игэарломызт. Цъара камбашьқэак ирыцнагалан бнак аёы инымхакэа икам. Уи еицш ажэкамбашь мацын. Чагэгы дацэшэан, деимдо днашьталт. Такэы деимдеит, аха ибомызт.

Издыруада Дёоанка* ицазар ихэан, ёнак шыбжь нхыхэхэаанза абрахьгы деимдон. Аха ианимба, дхынхэны дшааиуаз, Мықэ аусхэартаёы дахьоалбааз, еизарак ыказаап, ажэлар доарылагылт.

– Уара, скамбашьк збомызт, мызк акара цуеит икамижътеи, издыруада арахь камбашь къала зёыр шэылапш ицашэхъазар? – ихэан, дцааит Чагэ.

*Амшын ашка игоу Мықэ ахэы ацыхэа. Жэытэла Дёоана, Дёоанажэ(а). Уи ахэы зы амазам, аха зтатэак, нажэак, ажэытэ иаман.

– Уажэы ағычөцэа рацэауоп, саб Кыышь рыцха ицсаныс иргазаргы шыкало, акыр цуоу иумбоижътеи?! – дцааит абра иакэшэаз Гогэуа Хындыгэ.

– Имцыкэа шыта... – ихэеит Чагэ. – Иара абыржэггы Дэоан апшахэакынтэ саауеит...

– Иахьабалакь уеимдама уа? – дцааит Мыкэ Ханашэ.

– Сеимдеит, аха са стэы хэа акгыы ыкагэышыамызт. Ама-ла убра цьарак сапхьа еивагылан инеиуаз камбашькэак снархьыцшит. Дара, сшаагэартаз еипш, хыла алтар, иасны ицеит. Рышьтахь ала исзымдырит са стэы рылазу ирыламзу. Стэы иалоуп...

– Чагэхеит, укамбашь ашьтахь ала иузымдыруа аума акрыздыруа уауоп хэа ушырцхьазо? Баша Дэоан апшахэахьгы умцар акэгэышыан укамбашь уцшаарц!... – ихэеит еицырдыруаз алафхэао Аоэы Кадыр дахьгылаз.

– Уара, Кадыр, – ихэеит Чагэ атакс, ихарацэамкэа игылаз аць ашьата тагэаоа ду инацэа акэчны ирбо, – абыржэы хэоык ахэса, уцхэыс днарылапаны, еипшны еилахэаны, рышьтахь нахаирханы, рызегь абни аць инамцаргыланы нак агэаоара рыхкэа ларкэны итарпшуа иахдырбар, упхэыс дуздыруу, абрантэи, лышьтахь ала?

Игылаз зегь ааибарччеит. Кадыргыы.

ЧАГЭ ИХЭШЭ

Асду аура хэбака шыкэса шагыз инеипынкыланы аароара пнагеит. Абри иахкьаны ахэкэеи ахаракыракэеи ркны инхоз иларцоз апш тышлаауа, ибылуа иалагеит.

– Уара, Шьханыкэа, уанацьялбеит, Ахалзга апшахэафы уадгьыл сынтэа исырхэа, убра амхы ластоит, уара усгыы, Анцэа икынтэ, аароара иацэымшэо адгьыл умоуп! – ихэеит Чагэ.

– Ибзиоуп, ацьыкэреи лаца, уара узы сеигзом, Чагэ. Аха уа амхы ласымцеижътеи такэ цуеит, Ахалзга алеишэа

цэгьоуп, уажэ иубама, азхыцракэа адыруеит, иагоит, – ихэеит Шьханыкэа.

– Шьханыкэахеит, ихыцуа азы уажэ иабаккоу, аароара хагоит, тыцхгы ихымцит, тыцхцэаггы, ма сынтэак аура бзиа тазгалап, – Чагэ иххэац еитеихэеит.

– Убри уаламгандаз, Чагэ, иахылоуцац илоутар, аароара каларггы, цхэык уоуан, уажэ уахьаеу азы иуцэагар, напызацэ уаанхоит... Уи схэеит хэа, уара ишутаху, сара уахызбаауазар удьруеит, илаца, азы иагар са исхарам...

Чагэ Ахалзга ацшахэаеы амхы леитеит.

Цас ирызнауашэа, аароара зынза амца анаркзеит уи ашыкэсан. Шьханыкэа имхггы тышлаахан, ипсылмыткызшэа ацэа итацэины ихьадышышь итагылан. Чагэ имхы акэзар, уаоы ицьеишьаратэы ибзиахеит. Махэарк-махэарк иаарыдымбыло ишэпа-шэпаза, алахэахзы еипш итагылан, шыта аххэацэггы ааланацсон.

– Иубама, Шьханыкэа, изакэ мху иалцыз! – ихэон Чагэггы.

Ацш афалан еикэтэахьан. Шьыжымтанк Чагэ имхафы днеизар, ауаа акэа хэычыкггы ауит, ила иабоз изхамтеит: амхырта тыкка, акггы тагылазамшэа икан – ашьха акэа гэгэа аузаап, Ахалзга аахыцын амхы зегь аацхэан иагеит. Уи атыц акны, абри шэымаз ахэазшэа, алыкь еикэырчакэ шыамхакы инаган илыкэнажыт. Ахалзга асцэкыа канамцеишьтеи краацуан... Уажэы Чагэ данаба, иаха ихымцзашэа, ацэгыа шауз адырызшэа ицхашьаны, аеырхэычны ииасуан...

Адыроашыкэсан цхынгэы алагамтазы Чагэ деыжеланы Ткэарчалка ихы рханы днеиуан. Ус дышнеиуаз Ахалзга даныр, амоа азааигэа игылаз ара ду итацэаны зыцсы зшыоз ауаа днарывалеит. «Шьханыкэа ауао бзиа, Шьханыкэа ауао кэыш, Шьханыкэа ауао бзиа, Шьханыкэа ауао кэыш!...» – ихэоит дахыцо.

– Икаитазеи, уара, Шьханыкэа уиакара кэышрас?! – ицьашьаны дцааит руазэк.

– Кэышра каимцакэа, «Ахалзгака умиасын, Ахалзгака умиасын, лакэыроуп, убра амхггы лоумцан, амгэахь ады-

руеит, уагоит!..» – шихэа-шихэоз сизымзырфызт, уи акэын исыкэнагоз, аа, уажэы, исыхьыз... Схала соума, аоны таацэаныла илахалалан, зегьы апсразы хакоуп...

– Абаак, ахақым иахь уца!.. – ихэеит Кышымарыи Нарыкь.

– Хайт, уанацалбеит, ус акэзар, арахь уабаци, Манча-хақым иахь уеиха, Нарчхьоу ашыапаны дынхоит, цэггала дқаза бзиоуп! – даацэажэт Цылкьыи Рацьяпгьы.

– Хай, уара абзиара зыкалаша, Рацьяп, хара таацэаныла хзыргэакуа ахэшэ Манча-хақым изтада, Арыш Шэлиман имоуп хэа сахан, убрахь сымфа хоуп, итиуазар... – ихэеит Чагэ.

Чагэ днарывсын днаскьахьан еипш, итэаз зегьы ааибарччеит. Убаскан ауп рыхшыф аназца Чагэ Арыш Шэлиман ишка апш ааихэарц дышцоз. Шэлиман уи ашықэсан ацьыкэреи рацэаны ишиоуз зегьы ирдыруан. Чагэ ахэшэ хэа дызфыз убри акэзаарын.

Чагэ абри ихэшэ такэаамта азбахэ рхэон, ирхаштуамызт.

ЧАЦӘ ЧАГӘ ЛЫХНАШТАН

Уи аены Лыхнаштан аеырыфара моапыргарц азгэатан. Абрахь иааит Гэдоутэ араион акны еицырдыруз ауаа, алафхэафцэа: Цьнеи Цьгэат Ачандарантэи, Гьц Қэацэара Цьырхэантэи, Цьлыи Бырдыгэ иара уа Лыхнынтэи, Жьи Абзагэ Мгэызырхэантэи, Ладареи Кансоу Абгархықэынтэи, Кэарацхьхьейи Дажь Дэрыпшынынтэи, Амаба Кыагэуа Жэандэрыпшынынтэи, Отры Тамшыгэ Абгархықэынтэи, Аргэын Дыгэ Келанырхэантэи, Қэтар Кыча Блабырхэантэи ухэа убас егыртгьы. Абрахь аеырыфарахь дааит уа зуацэа Гэыблыиаа ркны инейн иказ Чацэ Чагэгьы.

Ари ара данырба иеигэыргэеит, аеырыфара иалагаанза макьана аамта ыкан, алафхэафцэа реисара, реиндатлара ихы алаирхэырц иапшыргеит.

Атэатла ду иамцакапаз аиѳатэарта хэхэа арымзкэа рыбжьара аишэа ау ду илахатэан аисара азбаѳ хэа Бытэа Махты Кэланырхэантэи далырхит. Иаха еитѳаѳэаз Чамагэуа Шьрыф рыѳнатантэи, Арстаа Кастеи Уатхарантэи, Саман Бадис уа Лыхнынтэи цхырааѳцэас иртеит. Абра зыхьз схэаз алафхэаѳцэа рыжэаѳыкгы хѳа-хѳа маат ааиларѳсан, 30 маат еизганы иааган аишэа-хэхэа аханы азбаѳи ицхырааѳцэеи раѳхьа иаакэырѳеит. Дара алафхэаѳцэа рызегь апсуа хьызкэеи, апсуа жэлакэеи, атыѳхьызкэеи рзыхэаны Чаѳэ Чагэ зѳаарак-зѳаарак ирѳо еикэышахатѳеит. Иара даѳамхакэа ииашан рызегь ртак изыѳаѳар, акэѳа иго, ианизыѳамѳа – убриаѳара аваргылан ирѳо. Ускантэи аамѳазы 30 маат еигьмачмызт. Азѳааракэа кэрала, еихаб-еитѳыла, гэаранла акэын иширѳоз.

Абасала, индатлара иалагеит, аисара.

– Акы суазѳаашан, Чагэ, – ихэан, аѳааирхеит Ынеи Ыгэат.

– Ара сыѳоуп, Ыгэат, цкьа игэат! – ихэеит Чагэгы, иа-гьааибарѳчеит.

– Абри «Анѳаа» хэа иаххэоу ахьыз иаанагоузеи хэа ушѳахэапшуеи? «Азкы дызмоу», «азкы дызѳоу», мам-заргы «азкы» ма «ан ду» хэа ус иѳэажэошэа унарѳоит. Уи ус акэзар, харт «улѳха», «уара» хэа хиашьапѳуеит, хихэоит, дхатан дхаѳхьазоит; еикэшэазом – «бара» хэа захамхэоузеи? – дѳааит Ыгэат, иагьнаѳиѳеит:– Уаргы, са сеипш иаагэатан, утак сахар сѳахын, – ихэеит, шьоукгы ааѳышэырѳчеит.

– Ааи, аха, Ыгэат, хара ханеисоз ишьакэхаргылеит апсуа хьызкэа, ажэлакэа, атыѳхьызкэа рзы маѳара шракэхо азѳааракэа, ус хэааны хаикэышахатны иазгэахѳеит. Уажэы уара уаалаган ахэаа уѳыѳны «ахэаанырѳэтэи», азѳаара акэакхэа исуѳоит, – ихэеит Чагэ дѳышэырѳчо, зегьы ааибарѳчеит.

– Озѳаарак ртак ѳоупѳеит хэа ихаѳхьазоит, иулшозар, уалага, «ихэаанырѳэтэуп», аха изѳаара бзиоуп; хара иахѳэагхаз ауп Ыгэат иаѳиѳаз, – ихэеит Махѳгы. – Мап хэа иаѳауршэуазар, ихаѳсахуеит, узин ауп.

– Ус акэзар, ибзиоуп, – днакэшахатхеит Чагэ. – Ара, Цьгэат, иухэаз ганкахьала сакэшахатуп, аха «Анцэа», «Анцэы» иҳанахэоу даеакуп хэа усгыы цэырнагоит – нцэ ауп; н – жэытэзала напуп, цэ – иказоу, игэгэоу, ицэны иртэоу, иахараку ауп. Анцэа, Анцэы – зегь зылшоу, зегь зшо, зегь здыруа, зегь кэзцо напуп; цара-дырроуп, лшароуп, лашароуп. Хжэытэ бирак анап аҫа Ахаззеи* ахакны изанызгыы убриоуп. Усоума, Цьгэат?.

– Ус унеилеи! Нас хэхэапшып!

– Абри адаггы, «Ханцэа», «Ханцэы» рхэо сахахьан, апхьа х дыргылон. Ари иаанагакэоу рацэоуп, «иаххаку» хэа усгыы ацнацон, «ах» акэзаргыы алшоит, «хана» акэны шьхазаргь калап зхэозгыы ыкан.

– Убартгыы иашоуп.

– Абарткэа рнаосан, Ханы(жэ) жэытэла Адгьыл иахьзуп рхэо сахахьан. Ханцэы – Адгьыл кэзцаз, изшаз, изцэыз хэа усгыы ицэажэоит. «Уаанкыл, иузысцэып!..» хэа гэынамзаран изырхэои ацэажэараан?..

– Убригь сакэшахатуп.

– Нас ус акэзар, узцаара атак кэцоума?! Мамзар, сааургэаар, аццара сакэыцзом!..

– Икацоуп хэа испхьазоит, – ихэеит Цьгэат, иагынацицеит: – Анцэа Дуззахэара имазақэа зеггы макьана еикарауаа ауаа ироухэар калоума, – хэа, дагьаапшышэырччеит. – Иазхаз.

Аобатэи азцаара иитон Гыц Кэацэара.

– Ажэытэуаа шьоукуы излархэоз ала, анкьаза зны убас еипш ауаа адунеи икэын, ахаца дыцхэысхо, апхэыс дхатахо, убас реырпсахуа. Ус кыр ухахьоума, Чагэ? – дцааит Кэацэара.

– Ус рхэон, ииашоуп. Зак иааиуаз, рак иеихамыз, цла жыцэк иакараз ауаа аныкэызгыы ыкан ари адунеи, рхэон. Уимкэа, ашэыра, ацьыба зманы ииуаз ауаагыы зны икэлахьеит хэа усгыы сахахьеит.

* Ахаззеи, Ахаззеи – Хэыпшысцэ(а).

– Тэыоак зхагэҭа икэгылаз ауааггы ажэытэан зны Мрагыларахь, Аазка инхон рхэон, – налелцеит Аозы Луман Аацытэи.

– Ацыхэ паҕа змаз ауааггы зны икэын рхэон, – нацицеит Ғэыблыи Тамшыгыгэ Лыхнытэиггы.

– Изхысхэааз уиоуп, Чагэ, – ихэеит Қэацэара, – убарт са сызфыз ауаа анымаалазт икэзааит, иннажбызггы калелит, аха урт ус аеелтакра иакэнахит. Уажэ омашэа уаоы ибарггы, убаскан азкы дызмаз апхэыс дхапахан дкаларггы алшон, избанзар, ахшаа данлоулак акэын леланелталкуаз. Уи, уа утэала, ишпалыхызыз, ишпалышытэз, «уара» хэа акэу, «бара» хэа акэу? Азкы дызтэз ан «уара» хэа лоухэар акэхон. Издыруада Анцэа изы, иахыа «уара» хэа иаххэо убри аамтэ хара акнытэ иаауазар? Уи сарггы агэра згацэом, аха иалудыраауазеи?..

– Агэра ахыумгацэо иашоуп, Қэацэара, – ихэеит Чагэ. – Ус еипш иказ ауаа рызбахэ рхэон, ииашоуп, аха реанелтаркуаз иарбан аамтэ – ахшара данроулак иаразнак акэзу, азкы агэыхэпы дацытаанза хэа акэзу цкы еилкаам, мбатэа ахыцуелит, ирхаштхелит. Убри адаггы Анцэа Хадггыл зшаз иоуп, зегь зшаз иоуп, убарт узеуггы убрахь иналацан. Уи дызустоу мазоуп, аха апсшэа иагэылацэхны икацоуп, ацэыргараггы аамтак азццэоуп... Абасоуп, Қэацэара, даара ажэытэра иалахало ауп узцаара атак шыкасцоу, уара уакэшахатзар, – иаахиркэшеит Чагэ.

– Сақэшахатуп, – ихэеит Қэацэараггы, иагынацицеит: – Ашэы-псуалаггы, абазалаггы азкы анцэа ихызуп, аха еихырфашылатэым, – хэа.

Ахпатэи азцаара Цлыи Бырдыгэ итэын.

– Чагэ, сара абри аоыза азцаара сымоуп, – ихэан, дналагеит уи. – Ажэытэуаа ус рхэон, ауаоы ескынагь деицацуелит, деицацпыцхыза ихэыштэара ду дазааигэахоит, аха уанза дзыназом хэа. Дназаны дкаларггы, дыгэхэаианы дмыцэароуп, мамзар дтахоит хэа. Ари аказы ихэоуп, ак аанамгазо иказам. Акыр сазхэыцхелит сара абри. Уара утэала изыххэауазеишь?

– Дырөөггых «ахэаанырцэтэй» азцааруу?!

– Мап, ари зцаара «кэымпылуп!».. Зегь уахь хацанакуеит...

– «Ахы кэымпыл», «атэа кэымпыл», «ахахэ кэымпыл» ухэа акэымпылкэа рацэоуп, аха «азцаара кэымпыл» хэа смахацт, – ихэеит Чагэ дцышэырччан.

– Абри атак аныкоуцалак, «изыкэымпылугы» ухэароуп.

– Уара, Бырдыгэ, издыруада ари узцаара зынза «икэымпылымзар», мацк акара еидыркыакыалашэа иказар?! – дцааит Чагэ ирхэмарны.

– Мап, ампыл еицш «икэымпылуп»!.. – ихэеит егыггы.

– Ампыл еицштэёу?!

– Ампыл закэыхи, ицегь, аихаггы икэымпылуп! Зегь аркэымпылуеит, иамцанаркэымпылуеит, убас икоуп!

– Уара, ампыл аиха икэымпылу ха хыхь акгы ыказамеи, шэахь ус крыкоума?!.

– Шэа шэышка ишпакам, «Къараз» Кэыдры ианнеи, азэы устэй дхыкэтэалан аразина мпыл, апсышэала иухэозар, апач мпыл имцацан ацэра даёын, дагьакэымцит... Иумахэзеи?..

– Ицэуазу ишыалашынуазу?!.

– Ицэуан, арт инеиз рыгэхьааггы имкит, дагьырцымлеит... Уи уара иузымдырзози, мшэан?

– Апхахэ ахыишыуазтгы?! Импытцэраан имцарцаз?.. – ихэеит Махтгы дцышэырччо.

– Ицэуан. Лакэаба аланарцшыга-бинокл дкылцшыны игеитон. Апхахэ иван, нас иахыишыуазу, ихыишыуазу, изхыишыуаз уи сеидро...

– Изитахыз, уара, иуеипсхь схэап, арт инеиз рыгэхьаа мкыкэа, ампыл цэуа егыиуа?!.. – ихэеит Чагэ.

– Еигьны иркэымпылуан... Убас кызцакэо рымпылкэа хазрымхыр, акахы хкылсыр калап...

– Уи, са дызбар илымха атаора бзиастанып, импылгы ихы ашыгэ иаахап, иарггы, апач еицш деитырхуа усырбап,* убриоуп икэнагоу!.. – ихэеит Чагэгы даазцышэырччан,

* Апач(а) иеицш деитырхит, деицихит хэа усгы рхэон.

нас инацитцеит: – Егьи, уара узеу ахэамта, абжьюаа ркынгы ирдыруеит. Сара сахьахэапшуала, уи зызхэо Амроуп – зегьгы ххэыштаара ду ауп. Еснагь икоу хэа акгы ыказам, излархэоз ала, ажэйтэан Амра иаха игьын. Хэычы-хэычла аихсыгьра, апсыехара, атэара иаеуп, иухээр калом, итцасым, акэымзар. Ус анакэха, ауафы хагы, дунеик анылхэалак, уи акынтэ даеа хагы дунеик ашка деитацуа Амра азааигэахара даеуп. Ацыхэтэантэи адунеи акны даннеилак, Амра зынза еихэлакыианза, даеа хэыштаара дук – даеа Мракы ашка дзиасуазар диасроуп, мамзар дтахеит... «Даннеилакь, дыехэаианы дмыцэааит» зыхьзугьы убриоуп. Узцаара зыкэымпылугьы Амра иазкуп, Амрагы кэымпылуп, убриоуп. Уакэшахатума?!

– Сақэшахатымхар сабацои, – ихэеит Бырдыгэгы даапышэырччан, иагынацитцеит: – Уажэы абри анаххэа, уахык сабду Ецэацьяа сырбо, абнантэ хааит хэа рхэон ажэйтэ хабдуцэа хэа иихэаз схаштэом. Оюгы иоумхэан, еилызкаауа хэа азэгьы дыкам, иухыччоит, амала мышкы-зны упылт рпыск дкалар, иахэа, сара сабдугьы убас сеихэеит, ихэеит.

– Апылт хэа узеу амата иами? – дцааит уажэ Чагэ.

– Ааи. Апылт рпыс, апылт пха – абас иртэан жэйтэан... Ахылт, апылт, умбои ишыкоу... Нас сабду ус ихэеит, ажэйтэан Ецэацьяа зхакыз аға зныз апсуа-база, апсуа-ашэы биракгы ыкан, икацшыын хэа рхэон хэа, – атак ныкеицеит Бырдыгэ.

– Сабдугьы убас сеихэахьан, санмачыз, Ецэацьяа даеа жэйтэ хьзыкгы рыман, изхьеит хэа... Абирак хэа узеу, атарчеи апшь ахэа ахы еипшшэа «иёпысан» хэа усгы сахахьеит хэа убригьы ихэон. Ецэацьяа зныз апсха иаса кэылз акэын хэа ус зхэозгы ыкан, – ихэеит Чагэгы.

– Усгы рхэон, иашоуп. Цыгэат зызбахэ иаухэаз абирак кацшь еипшыз апсуа-абаза, апсуа-ашэы иатэыз еакгы ыкан рхэон. Уи атарчеи аазыхэхэа-аазыкэымпылны, акэты кэтагь абжа еипшны аға Ахаззеи ахакны ианын. Уи акы иамаанан, акы иадырган, аха изызхэаз закэытэкьоу аиаша сеидро – ма Амшын Еикэа мрагыларахьтэи абыз артэашья акэын, ма

Хадгбыл абжоуп, мах идаеакуп хэа усгы апырцон. Ианцаз аёа Ахаззеи баша иахакымзар акэхарын, «абриоуп» хэа акэу, иакэкны ак днарбон, – назгэеитеит Бырдыгэ. Уи иарпысраан Шьам акэу Мысрах акэу дцан даахьан.

– Ахаззеи ахы ануп хэа баша ирхэозма, хара уа хназгауазен акэымзар, изыхкьах уазхэода, аха «хабникхьеит»... Убрахьгы анеира аамтак амазар сгэхэуеит... – нацитеит Чагэгы, иагынапишьит: – Етэаць, Етэацьа ма Етэацьеи, Етэацьын хэа абасгы ыкан. Уи Етэацьаа ракэзамыт, тачкэымк иакараны иубон, насгы Хадгбыл акынтэ акэмыт иахьубоз, Ахаззеи укэгылазар акэын хэа абас ихэон Члоу инхоз ажэабжьхэаф Абытэба Чул. Уи аецэакэа – агакэа, ахакэа рыхьзкэа даара издыруз иакэын. Аецэа гэафогы ыкан хэа усгы ихэон*.

– Аецэа гэафогы ыкан, ахахьала италан итанхон, иагранхон, хыхь узыкэынхомыт хэа усгы рымхэозиз.

– Ажэытэуаа ирхэоз ухэар: ф-Мзак ыкан, Адуи Ахэычи хэа рхэон, Амрагы зны фбаны ианеимфеацыз ыкан хэа усгы апырцон... – ихэан, даацэажэит азбаф Махтгы, нас Бырдыгэ ихы найкэикын: – Уажэшьта егы азцаарахь хаиасуама, уахь ххы хархар шцоубои? – хэа днаиазцааит.

– Хаиасуеит! Ибзиоуп! – ихэеит Бырдыгэ.

Уажэы Жьи Абзагэ иакэын апшьбатэи азцаара кэцоз.

– Сара сызцаара «харакуп», – ихэеит Абзагэ даапышьырччан. – Уажэраанза шэызлацэажэоз иара Амра ахата ахьз иханахэоузеи? Абригь ацанакуам умхэан, Амра бзиа иумбои, уажэраанзагы шэалацэажэон.

– Амра бзиа изымбода, ариакара ас анухэах, хыцьягы хчычны хакэнацозаргь сахцэажэоит, – ихэеит Чагэгы, иагьяаибарччеит. – Апсуааи абазакэеи Амра, Мара, Мар... хэа абас иашьтоуп, ари уажэ иубама, Абзагэ. Ицегь жэытэан Ра, Реи, Ры хэа усгы ыкан рхэон. Дырфегьых ицегь наф жэытэзан Гга, Ггы, Ггеи хэа иртэан. Аха абарт фба-

*Иахыпраан ицоз амфаныза излагэанатаз ала, Сатурн убас игэафозаап. Уи иадхэалоу ахэамтакэа даеа фбагы ыкоуп...

обала иказ ашытыбжыкэа кьаехо, акахы ииасуа ианалага, ицшзамхаз калейт, убри акынтэ р ашка ииаргеит. Ѓы, Ѓа, Ѓеи, Ѓею хэа усгыы ыкан, урт ус инхейт, иахьа рацэак рхы иадырхэом, аха. Арт еикэысыпхьазаз ажэйтэ хьызкэа илашо, ицоу, ишу, игьеюу, узбылуа ухэа убас ала ицэажэойт, уи уара иуздыруам хэа акэым, аха. «Ажэла» хэа ус узырбогыы ыкоуп – ға, аға акынтэ, ииашангыы зегь зхылҕеаауа, изхылтуа иара Амра ами. Ра хэа ирхэогыы абрантэ ауп ахы шакуа. Абасоуп, иахухэаауеи, Абзагэ?

– Ибзиоуп, аха ицегь уахцэажэар стахын, умбои, Амра Дузза анакэха.

– Ажэйтэан Амра ицегь апсуа-ашэы хьызкэа аман: Шьашэ-Ра-ха, Шьашэ-Ра-гэа, Шьашэ Ду, Шьашэ-Ра-гыҕа; Азз-Ра-ха, Азз-Ра-гыы ухэа убас ицегь. Атцыхэтэ шытыбжыкэа амазшээррахь иартэахьоугыы ыкоуп.

Ус акэзар, хар умам, аха шыта сызцаара «заҳараку» атэы хазцэырга!

– Цкэа уазхэыци даба, Абзагэ, узцаара «ҳаракыцэкьоумашь?» Уамжьозааит!..

– Мамоу, ихаракуп!

– Уа хэычык агха ухьит, Абзагэ, шыбыжи хэылбыехей Амра ҳаракны икыдума, узцаара «злаҳаракхой?» Шьыбжьон акэзар калап уи сутарц анузбыз, Амра ухы ианыкэшуаз схэаргыы, уажэ шыыбжь абакоу, мамзаргыы цас иухэейт, сақэшаҳатҳар, салаублырц, – ихэейт Чагэ даапышэырччан.

– А-ат, апсра умоундаз, ишцоудыри, убри умхэар далазыблып сымхэази!.. – ҕааитит Абзагэгыы дыччо, итэазгыы ааибарччейт.

Абри ашытахь ахэбатэи азцаарахь ииасит, уи изтоз Кэарцхьхьей Дажь иакэын.

– Гагра ахьз азы ҳган ашка згэаанагарақэа еикэымшэо ыкоуп. Абри ахьз иханахэо хэа иудыруеи? – дцааит Дажь.

– Уи га-гра, га-гры ала уахэапшуазар, амшын апао, аҕыкэ апао, ҕакала иухэозар, ацэыпагэафара, азы ахьтало апао хэа ицэажэойт, оцакык амоуп.

– Га-мга, га-мгы амшын амгәа хәа шханахәоу еицш, жәытә ашәы-цсуала мга – амгәоуп.

– Усоуп. Амшын апао мацк Гагра иоацәхыкны иамоуп, убри анаоc даеа паокгы ыкоуп. Убарт, аёыкә цакала адгыл ицданы, азгы тацәо, анышькәа таныкәартә еицш, еимадазар каларын ажәытәан. Иахьа зынза азы ахыцәарц егьагым амшын иахьацлаз иахкьаны. Излархәоз ала, убра аталарта, атыцыртагы, амца зхәылкьоз агәылшьапкәа ирыхьчон, реыцәахны иахаоон, абылгыгьа дукәагы аман. Жәытә цсуа-ашәыла агра зыхьзу тагәаоароуп, апао адагьы хацтас, амала омак итбаамкәа, ихәхәаны, такәы итагалан икәзароуп. Гагра иаан инхаз апринц Олденбургски, атара ду змаз ауао излеихәоз ала, убри атыц ажәытәан аибашьраан рхы иадырхәозар каларын... Уа цьара-цьяра убас еицш икоуп анышькәа рхала иузныжьзом, иара ашхәа акәзаргы, иааган апао, агра ихәыцанагалар калоит, убас иссеиуеит амшын; икоуп иахьеикәнаршо, иахьеикәанарцәиуагы. Аха уи иара Гагра акныцәкьа акәзам, уакагы агәеанызаара цәгьазам, аха, ишысхәахьоу еицш, мацзак иоацәхыкны ауп. Амшын акны еснагь агәеанызаара атахуп, аихарак уахынла – иагьацьяра иахьымдыруа иагьа амоуп, иагьа тоуп...

– Гагра аёыкә тахәалоуп, игруп, азгы еихыкәшоит, еикәнаршоит, убригь «гыруеит» ауп, Гагра ахьз абас ала иртәазаргы ауеит. Азыблара хәа ицәажәошәагы унарбоит.

– Гаг-ра ала хәхәапшуазар?

– Ус ала хәхәапшуазар, гаг апсуа-ашәыла хцакык амоуп: ажәоа ма ажәоахыр, амшын ацәкәырц ду, аблыгаг. Ари атыхәтәантәи, жәытәла, агаәагы иташәарыцо гәылшьап жәлоуп, аихарак уахынла... Тагалан антәамтаз, азын, аапын алагамтаз Гагра амшын гәгәала аисра адыруеит, даеак ала иухәозар, игагуеит – жәоала икшоит, жәоала акәара иасуеит. Убри акнытә Гагра – амшынеисырта хәа ус ала ицәажәаргы калоит. Уатәык исеихәон, амшын анеисуаз зны ацәкәырц агәакьхәа аёыкә ианас, ааигәа сахьгылаз саацәшәартә иарцысит хәа. Уатәи ашьхақәа зы рымазам, ирыграло-ирыгрысуа иалагахьеит, кьырхақәоуп азы, амшыни дарей

усала еимадазарггы аует. Иара Гагра иахьабалакггы, цъара зацъык ада, зы замамггы убриоуп. Гагра аохааеы, ацстаеы, оада-мраташэара иамоу жэоаокэара алахамцозар. Аха иара убриггы ашоуракэа раан итабоит... Амшын итало изы Гагра аеыкэ иацёыхарани ицаулани азсара атахымзарггы, ара амшын азы иахаггы икеикеиуа ицкьоуп, избанзар ааигэа-сигэа, кэоунашьтахьггы, изырхэашьуа хэа иалало зкэа ыкам... Уажэраанза сызёыз акэара ахьз ацаккэа акымкэа-обамкэа иамоуп, амшын иахьалалоггы ао ипалоит. Жэы ао акэара акнытэ акэзар калап ахьз ахьынтэаауа, жэытэзатэиуп, иаха ииашазаргь калап хэаггы испхьазоит. Жэы, Жэытэа ажэытэзан ара икэыз азы-мшын ахьз ами. Убри Жэы ао иахьлэиаауазарггы калап Гагра ахьзггы, даеакала уахэацшуазар.

– Убра акы суазцаашан, Чагэ? – ихэеит Дажь.

– Ыы?

– Питунда, Алахазы аган ахь ала убракагь Гагра еипш амшын гэгэала айсра адыруеит, ицэкэырцоит – игагуеит – жэоала, жэоахырла икшоит, аеыкэ иргэгэаны иасуеит. Урт аотыпкггы еипшуп, рацэакггы рыбжам, еизааигэоуп, убракаггы Гагра хэа захьзырмцей? Ана ианахьзырцоз? – дцааит Дажь.

– Сарггы акы суазцаашан, Дажь? – ихэеит Чагэггы.

– Иззакэи?

– Иаххэап, оыцъа апацэа умазар, арт еипшуп, арпарцэоуп хэа аоыцъагь хьзык еицрутозма?

– Ус убахьоума?!

– Нас ана Гагра ахьзырцеит, авараеггы ус хьзыс иартотзма? Алахазы – алахаз, алхазы ыкоуп, ажракэа алдан, иалхан азы зго, еизызго, изхауа. Алахазы, Алхазы захьзырцазггы убриоуп. Иара Питундаггы азыкэлара, азыкэтэара адыруеит, аихарак азыни аапыни. Жэытэан Пытыусса, Пытунта, Пытунда захьыызггы убри акэын. Ппатыжэаггы ыкан, – ихэеит Чагэ. – Еггыс, даеа усуп, Гагра уаха еа цакык амазар хэа азхэыцра. Уи аган ахь ала уара уиашоуп, сарггы сиашоуп хэоуп ишыздыруа.

– Са стэала макъаназ ибзиан уааиуеит, – ихэеит Дажьггы. Нас: – Чагэ ара зегь ҳайқэпапан дацахарггы стахцэам, иарггы ус илоушьтуа иакэымзарггы. Ҳара ҳайсоит, аха иара дсасуп, – нареихэеит.

– Уи апыхэтэан иаабап, – аахиҳэааит Махтггы. Нас Чагэ ишқа: – Крацутдома?! – ихэан, днаиазцааит.

– Ааи, – ихэеит Чагэ, иажэаггы инацицеит: – Иара убри Питундантэи ма Алахазынтэи иахъазыманшэало уоықэгылан ашъхарахъ уцшыр, Мамзышьха ахы атыкэра кказа иубоит, иара азыоада мраташэарахъ ала ажэоаггы, апелуан ижэоахыр еипш, ицацаза, ихэхэаза, мачк иаазхыпцааны, 15-қа километр рақара аероуны Гагра иназаны Жэоақэара, Жэоақэара ацста, Гагра ацста, ақны иахыылбаагоу унарбоит. Ари Жэоаду ауп, еакала иухэозар – Гагра... Ара уажэ иамоукырггы калоит, ажэоа акацэара амоуп, ижэоазам ҳэа. Аха уи акацэара оадала хыцырта амазам, мцы-кацэароуп. Уара ишутаху ипхъаза, сара уи Мамзышьха ажэоа акэны сахэапшуеит... Насггы убас ақэсцоит, Питундантэи ишунарбо, ишубо еипш, мшынла иныкэоз, мшынла иаваныкэоз ажэытэ ацсуа-базакэа, апсуа-ашэкэа роуп убас избоз, уи ахызггы азтаз ҳэа.

– Гаг зыхъзу жэооуп?!

– Ааи, усоуп. Уи атэы сҳэахъеит. Аидара гага, гаг – ажэоа... умбои ишыртэоу. Ари – Ацсны мшыңыкэ иапу ахэкэа, ақэкэа зегь реиха ихаракуп, жэытэла иухэозар – ираҳауп, Гаграггы, ганкахъ ала уахэапшыр, иара акэзароуп.

– Кэыдыртаггы иками Жэоаду, Пеихэ ҳэа ашъхакэа, ашъхахъызкэа?

– Икамкэа!

– Жэоахырггы Гагра ҳэа ицэажэоушэа збоит.

– Жэоахыр – гагхыр ауп. Жэоаоа, жэоаоы – гаггыр ауп; оа, оы, гыр, кыр!... – зы змам, зы нызымкыло атыц ҳэа усггы ицэажэоит. Гаграггы зыржэтэ амазам, цъара зацэык ада... Жэоақэара ахызггы, ганк ахъ ала, абриоуп иахнарбо, уи иахаршалан, даеа хыхъызкгы амоуп, аха.

– «Азантха» акны х шыбжышээз еипш, гаггыр акынгы г мазашэарахейт.

– Ас ала ус ауп. Еггыс ала, даеакала гаг, гыг – блыжэлоуп, блыгагуп, гэылшыапжэлоуп. «Гагра» убарт рзы, рзыжэырта, иахыамоу атыц хэа усгыы цэырнагоит. Ажэытэан гаг рхэомызт, ахыз ршыон, «ажэоа» хэа иашьтан...

– Ажэоа дагеит рхэон ак каларгыы. Саргыы ирхэоны исахахьейт, уиашоуп. Абри адагыы иара Гагра даеа кэара хэычык, зыччак алсуейт, уигыы апхын итабо егыуа. Цсэыр акэу акалагыы иашьтоуп, ацэры жэытэла ихэычуп хэоуп иахэо, ажэцэры шырхэо аипш... Гаграгыы ахызуп. Ажэоа, Гаг акнытэ зыцсы зманы иаауа иарак ауп. Абри иахылчэаазаргь калоит Гагра ахыз. Узкэымгэыцуа ахэак икэнуп рымхэои...

– Уара, Чагэ, еита акы суазцаашан, – ихэейт Дажь.

– Ыы?

– Гагра ахыз иахэоузеи хэа хар змам азэ дуазцаар, абыржэ иааухэаз зегь иоухэома? Иуркыаэуоу? Иркыаёны акэзаны ишатаху, абри абриоуп хэа?..

– 30 маат ыкэитцозар, еиханы иаццангыы иасхэоит, итахызар исыркыаёуейт.

– Уи шпа? Иацуцо арбану?

– Жэытэла га-ггра–га-гга... хэа абасгыы ыкан хэа унарбоит, умаашьакэа унеин ага акэара унахэацшыр. Уи ипееу, жэытэла – иггоу, ахахэкаагыы ирыхьзуп, еикэыршэшэоу, еикэырппоу. Уа акэара, егырт рылымкаа, убас икан, иахыагыы ашьта-мтакэа убоит, амшын иаршызхэейт, иаркэымпылхэейт, аха.

Еггыс, агра хапыжэлоуп, га-гра – ага ахацы ахыамоу апао ауп. Еилукаама? – ихэейт Чагэ дпышэырччо.

– Уаха кры ацуцума, уа унгыло?

– Саангылазом, цасхэангыы! – ихэейт Чагэ, иагьяарччейт. Нас иагынаципейт: – Исцэоухазаргыы, узцаара атак сзыкацан убама? – дцааит ацыхэтэан.

– Хар умазам! – ихэейт Дажьгыы, – Гагрыхэтгыы ыкан.

– Оба рылагыы иртэан. Уи адагыы убра ахыкэшартэ ажэытэ моахэастагь амоуп, Жэоахыр ахылбааго апстаёы,

хахэраны, аарла ианубаалоит, мрагыларахь ала увапшыр, «Гагры» убригь иахылѣиауазар калоит...

– Махты, Чагэ ишка уаха зцаара сымам, шыта шэара иацышэца! – ихэеит Дажь.

– Ибзиоуп, афбатэи азцаараз Ладареи Кансоу хаизызырѳып! – ихэеит Махтгы.

– Чагэ, Гагра Апсны мшыныкэ ашьхара ахэкэа зегь реиха ихаракуп умхэеи? – дцааит Кансоу.

– Усоуп.

– Бзыц аохаа, апста астэи аталартаѣ иамоу ашьхакэа иаха илакэу еихараку?

– Урт амшын жэабака километра иацэыхароуп, мшыныкэтэикэа ракэзам. Са ишысхэаз амшын иацну хэоуп.

– Нас, урт ус ибзиан иудыруазар, рыхьзкэа хахэа!

– Ара уажэы ѳзцаарак цэыругеит: Бзыц апста аталарта аргыарахь иамоу ашьха ахьз – акы, армарахь иамоу ахьз – ѳба. Хара айкэшахатра хнапы злацааѳыз ала – иагьяарччеит – азэы ѳзцаарак рытара азин имазам, ус кэзцо ибжыы имырхуеит, – еитаарччеит. – Урт рыхьзкэа анысхэалакь, «рыжэлакэагь» утаххозар акэхап.

– Сара зцааракоуп иустаз, аха ашэакь еипш еимѣапоуп, убригьы акоуп, аха еимѣапоуп, – ихэеит Кансоугьы даапышэырччан. – Бзыц апста, аиѳхаа астэи аталарта акоуп иѳоу, аха нырцэ-аарцэ ѳшьхакы амоуп, умбои изыхкьа, сара егьсхарам, – изахазгы аарччеит.

– Уара, Кансоу, ари ас, бзыцаа дукэа, Гэдоутатэи алафхэаѳцэа ѣыцны иазышэызбыма? Сара хатыр, пату шэыкэсцоит, арахь шэара акэца згар хэа шэшэаны, ашэакь еимѣапа сыкэкны сшэыршэоит, ашэакь еимѣад хцэаха! – ихэеит Чагэ, иагьяарччеит. – Мамоу, егьырт аласкуам, уара уоуп изхаро, ирапшыызгаз.

– Апсны апсуаа ашэакь еимѣапакэа хцэаны ипхастартэзом, ус рыздырзом, аихарак гэдоутаа, – Чацэ «дааириашеит» Кансоугьы аччапшь ааиѣыкэххын, иагьнацицеит: – Ииашацэкьаны, Чагэ, иустаз азцаара

уадаоуп. Избан ухээр, хцэажэаоцэа дукэа, хтоурыххэаоцэа ргэаанагарақэа цқба еиқэшэом, шьюукуы Мамзышьха рхэеит, шьюукуы Мамзышьха рхэеит, – шьюукуы егыи азы Мзахала рхэеит, егырт Мсахала рхэеит. Еимаркуеит, еимцаркуеит, аха аиаша рзыцшаауам.

– Уртгыи иашоуп, егыртгыи иашоуп! – ихэеит Чагэ.

– Уи зла?! Ишца?

– Мамзышьха – азы змам хэа ицэажэоит, уи ажэоагыи жэоаоа ауп, зы амазам. Егыи, Мамзышьха – Маамзышьха анакэызгыи ыкан, маа ду – амаа, ажэоа хэагыи ицэажэон, ихараку хэагыи. Амаамзы, амаамыз хэа амзацла жэлагь ыкан, аққамыз хэа шыказ еицш, ообаны еимеапахон, ак духон, инааны ицон, егыи – хыхь, цэоантэы иахагылон, иаха ихэычхон, иларкэны иамтэыруан. Амтэыр амхацэ(цэ) ахьзын, х аныбжышэа нас (а)мамыз, (а)мамзы цла хэа икалеит, мамзышьха хэагыи иартэеит... Ари ашьха ахьзқэа аообагыи абасоуп ишыко... иашоуп зысхэазгыи убриоуп. Иара ицегь рыла ицэажэаргыи алшоит, аха аригь азхап. Амала, ажэытэан ашьхақэа рыхьз аныршоз, иандыртэоз азы амоу – иамаму адырбон, ус иаха иманшэалоуп, азы аманы нас иахьамзаакэазгыи калеит, аха. Уажэы Мамзышьха иахэоу закэу здыруа, зыржэтэ шьтымхкэа дағалазом, дхалазом. Абри аган ахь ала уи ахьз иаха ииашоуп, хэарта алоуп. Насгыи апсуа-шэыла, саз-псуала мзы, мызы – аду, ахарак ауп. Иара Бзыци Жэоакэареи – ари акэара хэычы ахьз ус иркэаёынгыи ирхэоит – рыбжэара 15-20 километр инеихангыи нақ зыржэтэ амазам, гыргоуп – ари ажэа оцакык амоуп, исхэахьеит.

– Уи бзиоуп, Мамзышьха атэы удырит, аха егыи ашьха ахьз аз ихаухэои? Иара ообангыи иамоуп, еихазаргь калап.

– Ари исутоу узцаара рацэак исгэапхом, – ихэеит Чагэ.

– Избан?! – иаацэеишьеимт Кансоу.

– Мамзышьха шьхоуп, егыи ёақьюуп. Уара шьхоуп ухэеит, сужьарц иухэеит!.. – изахазгыи ааибарччеит.

– Исыцимхи уара!.. – ихэеит Кансоугыи дпышэырччо.

– Ёақьароуп, аха ашьха иатэуп, – нацицеит нас.

– Уи мрагыларахьтэ иаауа Хабыз акэ иатэуп, ахэтэ ду ауп, еакала иухэозар, алахэтоуп; Мамзышьха аастагы иҳаракуп, марда цэгьоуп, хоуп, гоуп. Ахашхэапсалара лаҳэаны иамоуп, ахьзкэагы акым-обам, рызегь оба-обала еивартэаны, ани ушэакь еипш еимеапаны, насгы урт ахьызкэа еихаб-еипбыла хэа икоуп. Ажэйтэан рынцэамтае гь ма гьа, хэ ма хэа рыман, аха нас рацэак ипцшарымтэуашэа анаба, имазашэархеит. Уи алахэтэ убарт ажэйтэ хьызкэа роуп абарт: Мсахала – Мсы аха ла(хэа), аха ла(гь)(а), ма Мсы аха ла(хэ)(та), аха лахэы – усгы ауеит; Мсахыла – Мсы ахылагь(а)(ра) акэын... Убас иртэан Бзахала – Бзахыла, Цсахала – Цсахыла, Мзахала – Мзахыла, итегь иркьаены Ахала – Ахыла хэа усгы рхэон; абарт еикэыспхьазаз запхьа хэа гылазгы ыкан. Мс(ы), Цс(ы)... Бзыц анкьатэи ахьзкэа иреиуоуп, рапхьа Цс, Мс хэа иркьаезан акэын ишыказ хэа ус зхэоз ыкакэан ажэйтэуаа. Ус акэами, Тамшыгэ, паса зны уара укны абри анцэырырга ишырхэозгы? – днацааит Чагэ.

– Ускан иухэаз уажэ иагужькэазгы ыкоуп, – ихэеит Гэыблыи Тамшыгэгьы дахьтэаз. Уахагы даламлакэа уа даангылт.

– Уа уиашоуп. Хабыз хэа сызэыз иара асы аныкэцлакь ихыикэацэаауп, ихыблаауп, аха еакала ицэажэаргь ауеит. Питцунда хэа сызэызынтэи уоыкэгылан иара ашка упшыр, акэ акэушэа, хэадоушэа ус унарбоит, аха уажэоит. Ари аушэакэ иазыртэоу ашьхара ладахьтэи аган оызы ацэцаапшь ауп, ахыкэ ауп. Абри ашьха мрагылареи мраташэареи хэа аеицыхны, аеырхэхэаны икоуп. Ахатэ Бзыц азиас оада-мраташэарахь иахьцои нас иавалан иааны иахыкэшан ицэины лада иахьцои наф-аак ирбыжьдоуп, еакала иухэозар – аха ауп: бжындоуп, қэсыртоуп... Бзахы, Бзаха ауп. Аха ахатагы шьхами, жэйтэла хоуп – Хабзыха, Хабзаха хэа усгы иартэоит. Уи акы. Оба – ашаха, ашашэа ма арахэыц зхэаз иеипш, оцэоанк нахьхьи аахьхьи ирыбжьудозар – иухауеит, ацхагы офыкэк, оцаок, оцык – еиманадоит, иахауеит, ацха захьзугь убриоуп, уара иузымдыруан хэа акэым, аха. Изхысхэауа, абри ашьха Бзыц азиас убас

иахауеит, еиманадоит нахьхьии аахьхьии, мраташэареи
мрагылареи хэа ассеиртақэа – усала Хабзыха, Хабзаха
ауп... Ари жэйтэ мѳоуп, қэсыртоуп, ха дууп, иуадаѳзаргь,
ишэартазаргь, икѳаѳуп, уарласуеит, издыруазгьы мацзар
акэхарын, шьхамѳоуп, имазазаргь калон, айбашьракэа раан
изламѳасуаз акэзар ауеит, грала – иагралан, ѳнуткала,
мазала хэа, цѳара аныкэарта амазаргь алшоит. Ажэйтэан,
айбашьракэа раан, грала иныкэон рымхэозиз... Абарт ахьзқэа
анкѳа пlying, пла хэа анрыцызгьы, изцызгьы ыкан. Жэйтэла
пlying, плей, пла – гэаѳа дууп, цста-гэаѳа дууп, цста-гэаѳа
ду гылартазаргь ауеит, иагрысыртазаргь, итысыртазаргь
калоит... Абас икоуп абри ашьха, абри аха хэа ацыртоит,
ус цѳырыргоит. Убри адагьы пlying ма пла ацэцэапшь,
ахьқэ хэхэа ҳарак ду акэзаргь калоит, усгьы ицэажэоит.
Абри адагьых Хабзаха мрагыларахь ахы рханы итэоушэа
икоуп, пстэпас аѳы артуп, хацас абыз амоуп – хабзыха,
бзыха – азырѳашгьы аѳыцуеит. Бзыц иалало егьиуа... Абри
зеипшу закэ цстэу еилызкаауа маза дук изаанартуеит хэа
усгьы рымхэозиз... Уи уажэ ҳаламлап иоуцэахоит... Ари
загсыжьуаз, иахзахьымгаргьы, аѳырыѳра иахцэалагаргьы
калоит, хэоуп... – ихэеит Чагэ. – Акэымзар, ицегь ахьзқэа,
ацакқэа амоуп; Хабзахара, Мзахара, Мсахара, Бзахара...
ха, ха хэа рацхьагьы зны-зынла инаргыланы; ара ра – аду
хэа ицэажэаргьы алшоит, жэйтэла уи га ма ха ахьакэхогьы
калар ауеит...

– Уа Чагэ диашоуп, иаахарласроуп... – днакэшахатхеит
Махтгьы. – Узцаараз иуеихэаз атак иахухэауазеи? –
днацааит нас.

– Ибзиоуп, усоуп! – ихэеит Кансоу.

– Ус акэзар, егьи, абыжьбатэи, азцаарахь ҳаиасуеит.
Амаба Кьагэа, ҳаузызырѳуеит! Гэаран уа иутэуп.

– Чагэ, иара убри Бзыц азиас ахьз иханахэоузеи? – дцааит
Кьагэа. – Рацхьаза иахьзыз руа иарбану хэа иудыруеи?

– Уара, Кьагэа, абри Бзыц ахьыз закэи хэа ушсазцаауа
азэы иахар, уара узы ицхашьаразами?! – ихэеит Чагэ
дпышэырччо. – Ара увараѳ икоупеи!..

– Зашта утоу иашеа хэа!.. – ихэеит Кыгэагы. – Иузымхэар, акэца уитазом!..

– Иашта акэу иашхэа акоу сызтоу?.. Мамзаргы – иашы салоуцоу?..

– Утахызар ашхэагы утаз, аха иашеа хэа!..

– «Иашеа» акэу «ииа шэа» акэу, «ииа шэшэа» акэу исхэоу?..* Мамзаргы исхэхэоу?..

– «Арац дызтам гба зныкэом» акэу, «Рац дызтам гба зныкэом» акэу, «Рапды зтам...» акэу, арапыд акэу, арапдыз акэу!.. Арапдах(а) акэу?.. – иагэаарччит.

– Арапды акэу, агапды акэу?.. «Ага» акнытэ акэу?.. Акэны акэымхазеи?! – еитаарччит.

– Гоу, хоу, роу?!

– Рапхэа агба (а/)гажэ акэзу, нас ражэ хэа икарцоу, жэ анацэах, ра акэхоу?!

– Уи уиоуп, аха Бзып?

– Бзы, ишудыруа, азыхькэа иреиуоуп – бзы бза, база... «узылцшны иубо», «аза», «ацкэа» хэа ицэажэоит; азы шакэу цкэа аилкааразы ажэйтэан бзыжэа, ицегь нак жэйтэан – бзыжэжэ хэа икан. Нас, игэаау здырхуада, ацыхэ ацэахт. Бзы зиасны идузар – бзыжэ ауп, ацста ду ма аохаа ду итазар – пажэ, пыжэ хэа ацлоит, аха жэкэа азоит, Мыкэажэ, Мыкэжэа хэа ишыказ еицш.

– Пыжэ, пажэ... еиохаа дукэоуп?

– Усоуп, ц, ппы – азы иара иканатэз атхэаауп, иажыз ауп; па, пца – изталаз ауп ма изцысуоуп... Еггыс, бзы ицегь ацаккэа амоуп, ацак дукэагь, цыара б аууп, цыара з аууп, цыара – аюбагы, аха уажэ урт срылалом, ара саангылоит.

– Ёагы зацэык иадамхаргы ихэхэа!..

– Уара, уи азы иапанакзоми, иалазам!

– Санухэах ихэа, иахэа!.. – ихэеит Кыгэа ирхэмарны, егыртгы ааибарччит.

*Жэйтэла аиа – ахырхарта хэагы ицэажэоит, агба акурс ауп; апэшэа, апэшэы – цшоуп; ахэара – азаза ахэоит, азгы убас, ацшагы убас – запхэа уто ихырхартала, ииала ацша изаага, изарс, изхэа хэоуп усала иахэо.

– Ибзиоуп нас, – ихэеит Чагэггы дпышэырччо. Нас днаиазцааит: – Ажэйтэан аикэацэа еа хьзы уарла-шэарлакгы аман рхэон, иуахэхьюма?

– Ашэы!

– Уи акэым. Уи ахэычгы ихэап...

Кьагэа даахэыцын:

– Ацэыбблы! – ихэеит.

– Мамоу!

– Ацэыггара! – иааибарччеит.

– Мап!

– Нас иарбану?

– Аббыза, аббыз!.. Ари азы акэушэа уароашьар ауеит...

Амца иалсхьеит, амца ахысхьеит хэоуп иахэоуггы. Убас икоуп апхьан Кансоу зызбахэ иасхэоз Хаббыз аха. Уи асы кьраамтагы икэуп, ианыкэцлакь еикэацэазоуп ишыкоу. Алахазы ма Пицунда апшахэантэи угылан уцшырггы, анацалбеит, зака ихаракузеи, ас амца иабалси еикэацэаза угэхэып. Аха уи ахьыз уиала мацара иртэам. Ицегь еилукаартэ иухэозар, жэйтэ цсуа-ашэыла хаббы нас хэбы ахэада иахьзын, ацхагы – жэйтэан уи еа хьзыкгы аман. Изыцшаауа аартырак кайцотгы рымхэозиз; арт ззы, зза хэа рыцлар – ахэада ду, ацха ду ракэын, аха нас з-кэа акахы иианагеит, ахэадеи ази – бзыи(бзеи) – рыхьзкэа реиодыраара аруадаөит. Иахьа урт реиодыраараз абри удьруазароуп... Хэбззы акны апхьа ха анырхэозгы ыкан...

– Уаха?..

– Уара, «еакы зацэык» умхэазази?! Уахау?!

– Ахы нас, бзиоуп, аха уаха ацымцазакэа Аалзгака ухынхэуама? Гэыцка?

– Убригь ажэйтэан Ахалзга(жэ)(а) акэын; ахалзз, ахалзэзэ акнытэ, иахэхэоит, иацанахэхэоит. Ацыхэхь арраан, иахьшышьу, угэуеанымзар, уцашышьны уахьакуагы ыкоуп, уцалоушэа ануба – уамеисакэа еацъара уиасроуп, ахыкэшараз умаашьароуп.

– Ажэйтэан азы бзыжэа, бзыжэжэ акэызтгы, ацыхэтэа зацэхуеи, амазашэаррахь изианагеи, икэыннашьартэ иказаimei?..

– Ирцэеилаоашыан акэу, бзыжэ хэа рхэо ианалага, иацэахит.

– Избан?

– Уара, абзиара узыкалааит, еицырдыруа, аха Кыгэажэ хэа азэы иузиэхэар, угэы иахэоума?

– Иалсуеит.

– Егыггы убасоуп, жэ – аду, ажэытэ хэа ицэажэоит, аха «рацэак иапсам», «икэсхьоу» мамзаргь «аилымга» хэа уахь изырхозггы дкалеит, ари азы иазукур калома, иаргэауеит, жэа ма жэжэ роуп иара иахэтаны иацхьазо... Абри ацыхэала жэытэан аибашьрагь калахьеит... аха уи ахэара калазом зхэакэозггы ыкан... Ара ицегь ахэатэкэа ыкоуп, аха аригь азхап.

– Бзиоуп нас, Бзыц ани ц хэа иацу ицегь ахэоны хэа ирхэоны хэатэыс иуахэхьоузеи? – ирхэмарны даацааит Кыгэа.

– Ц ада уаха акгы ацзами иара? Сасык дааир, иааизцэыраагаша?! – даахэмарт Чагэггы.

– Иацзам!... – инацаиршэт Кыгэа.

Чагэ даапышэырччан:

– Ц зацэыкада акгы ацзам ухэеит, Бзыцта хэа иахьашьтоу адгьыл азбахэ уахэхьоумашь?! – ихэеит ирхэмарны, изыроуазггы ааибарччеит. Нас еитархэмарны инацитцеит: – Абри абасггы шацыз шудыруаз акэызма абыржэраанза исамхэазакэа исыцакны ицэханы ушсыдтэалаз?!.

– Аскаамта азбахэ анцэырумга, ус акэггы анумхэа, ихазы итахызар акэхап, азэггы иитом, закэфимтуаггы, изцэыримгогь уи акэхап сгэамхэызи... Уара уи шудыруаз шыздыруаз здыруаз дудыруаз цысымшьози!... – ихэеит Кыгэаггы дырфоггых ирхэмарны иааипишын.

– Ишыздыруаз шудыруаз абаздыруаз издыршаз изымдырзеитеи! – атак ныкеицеит Чагэггы дпышэырччо.

– Иахэауеи нас Бзыцта?..

– Иахьатэиала, Бзы азиас аохаа, Бзыц азиас ахьамоу, иахьыкоу, апны, апта хэоуп ихэоу.

– Уи иахьатэиала, жэытэла?

– Ажэйтэан Бзы-ц-тах(а) хэагы ыкан; ц – цстоуп, гээоуп, еиохаауп, иахьарпо акэзаргь аует – уи схэхьеит, тах(а), ах(а) – аду, ах, ахарак... – ауп – Бзы ду, Бзы ах, Бзы цста ду... хэа ицэажэоит, цтахгы усоуп иахэо, апыхэтэантэи х(а) ацэахует – умбои уигы шыкацо, ахзыргара атахым... Ус акэмыз ажэйтэ апсуа дшыказ... Ари Бзыцта, Бзыцт хэа усалагы иартэоит, та – атыц хэагы ицэажэоит.

– Бзиоуп, еак уасхэап, Чагэ?!

– Ыы?

– Абри Кэыдры цста амазами, аеохаа?

– Иабатаху?! – ихэеит, иагьаарччеит.

– Нас уи Кэыдрыц хэа ахьз зыдымыртэеи?! Аракагы убас Кэыдры еипш Бзы хэа икарцар еигьзамыз, ц егы хэа афырпынқэа зацырца?

– Фырпынзам, сырпынуп, ицегь амазашэарқэагы амоуп.

– Ус зыкалеи хэа иудыруеи? Убригь хзацца! – ихэеит Кьагэа.

– Апсны Бзы зыхьзыз азқэа акымкэа-обамкэа ианыкала, убас идыртэеит, убриоуп, – ихэеит Чагэ.

– Иабакоу Апсны уиакара зы Бзы зыхьзу?! Кэтоли Тамшы ирымоуп Бзана хэа з-хэычык, уаха иабакоу?! – деитацааит Кьагэа.

– Ажэйтэан Апсны дуун рымхэоз, Кэтеишьгы зны апсха дтэан, апсуа хэынтқар. Изхысхэаауа, уажэ Егры уанырлак, нақ ѳ-зык ихарамкэа иавоуп, акы Бзыгэ ахьзуп, егы, иааицаны, Бзыч ауп. Иара Егры Бзыгэду анахьзызгы ыкан... Нас нақ такэы уанцалак, Бзыста хэагы ыкоуп... Уа ажэйтэ иапсуазгы нхоит, сдыркгы дыкоуп. Уи излеихэоз ала, иара ихата абри атыцхьзы Бзыстапан, Бзыстапан, Зыстапан, Зыстапан хэа инеивга-ааивган ианырхэоз дахаануп; нава, ныва (нажэа, ныжэа), ныгара, ныхара хэа усгы ацырцон ихэеит. Уи жэытэ цсуала апаныжэа, апанажэа, аныгтара, аныххара ауп – азы мачны иахьто, иахьахэо, еакала иухэозар, аныххара ма аныххахэара, аныгтара ма аныгтахэара, ахэара – ацэажэара акэым, азы ахьахэо ауп, уажэ ишэахама;

ажэйтэан арсыртагы ға хызык аман рымхэозиз, – атак ныкейцеит Чагэ.

– Ацанагды, ацанагды; ацанахты, ацанах, ацанаха... – абартгы зырсыртақан... Ари хапсша шеицартэу ухэар... – назгэейтеит Кыгаэагы.

– Иахья уа Зестафон хэа иашьтоуп, ажэйтэ иахыкыз мацк инавакуп, аха. Иара зыршьтроуп, мацзак ауп итоугы, алабжыш хакэкэала – ма игэаан италеит, ма зынза ианызааит, азгы акгы амбо цыушьома, Кыгаэа?! – ихэейт Чагэ. Кыгаэагы итдынжэыга аатиган, тыгэ-тыгэ-тыгэ... хэа иапхья иныкэйкшейт, икысагы аацэыригейт; уи идтэалаз Кэацэарагы иразын кэалац аатганы инапсыргэйтц апкыакхэа инаникэейт...

– Уажэ убри анухэа, – ихэейт Кыгаэа, – Бзыгэи Бзычи амазашэаркэа акымкэа-обамкэа ирымоуп, аихарак рынцэамтағы, урт узырцаажэар – Бзыгэк оумажэуп иканато: абри азы амоа ағыкэгоуп, иара шнейуа имоахгоуп, убра ахцэа рхатгэынкэа амоуп, ажэйтэ доурта аепнуп хэа мбатэуп иахэо... Иара цсуа-ашэыла Бзыгэды, Бзыгды ауп Жэыргыт ажэйтэ ишырхэоз: Бзыгдыд, Зыгдыд ахыз тэрык ала изхылеиаауагы... Гэды, гды жэйтэла гылартоуп, моазаргы алшоит... Уа нас иаан инхаз алаз-гыркэа рхэыцкэа, саргы схэычын, Бзыгэ-ди-и-да, Бзыгэ-ди-и-та, Бзыгэ-ди-и-ту... хэа абас иахычча-хэмарны исаепнырхэон хэа сеихэон уатэ сдырк, жэйтэ иапсуаз азэы, омазакгы туам, Акэа акэын иахyseихэозгы; ахэыцкэа – хэыцкэоуп, аха, умбои, иара ишигэалашэо... ихамыштэейт...

– Иухаштуа аумашь, Кыгаэахейт, анс икоу, ахэычы ихшыо еихагы ианшэылоит... – иажэа налейцеит Кэацэара, иагнэицеит: – Ахэычы – дхэычуп, аха дара ус зхэоз «тэытэ» разхэашаз ду дрымазамыз? Рдуцагэ духакэацэзу? Мамзаргэ цшакэыскэазу* – иагэарччейт.

*Ацшакэыс – хэажык иакароу, ажэоанае цыарак такэаамта иаангылан, апша ахэауа ахы рханы, ацыхэ ахэтарэыла-ахэтарэыло амцэыжэоакэа аффахэа икыо, «ацэкэасра» здыруа цсаатэуп.

Чагэггы иажэа инацицеит:

– Бзыца дууп, урт ахызылақэа иреихауп, аха «Бзы ду» хэа иузыртэом, «Бзы ду» хэа убас мышгаоык изырцэиуа дҕалар аует, ихжэацэахоит, «Бзыжэ» – аз ду хэагы иарцэажэоит, аха ус инужыыр – убригь азыцшзамшэа иҕоуп... Сахыахэацшуа, Бзыцта(х)(а) еицш Бзы-пыжэа хэагы ыҕазар каларын, аҕбагы ирхэоу акоуп, аха ари уажэраанза сызҕызы иреихауп, апыжэара змоу зыхызугы иароуп... Азыхызқэа иреихабу арбану ухэан жэ, жэжэ акэзар ауп хэа акэспоит, иамазққэоугы ыҕақэоуп, аха.

– Ц, цта.. – уаха акгы цэыррымгазои? – дцааит Кьагэа.

– Цыжэ – ацста ду, агэаоа ду, аохаа ду ауп; цыжэ – урт иртысны ицо зызароуп, «ыжэ» апэахуеит; ицегь амазашэар рымоуп, урт зегь уажэ срылалом, уаргы изымдыруа уакэзам, иахроуцэаргы изырҕоуа хараацсоит. Ари аохаа цста цаулоуп, ахахь иахьарпогы ыҕоуп – Бзы ца. Апан аныжэара ажэжэарстақэа, агэаоастақэа амазар, иацазар калоит, усоуп дара амазашэарқэа иацу ишырхэо. Иахьарцоз ажэйтэан икан иахьа иашэахьазаргы алшоит, аха ахыз нхон. Егы, Мықэггы ажэжэарстақэа амоуп, алашэры цыцжэлақэа. Азэы икамбашьқэа ахынтеипаз, акы илацафорын, хымш дашьтан, цакала амшын ахь икылнаган, устэи Тамшь иган иҕықэнажбылт.

– Бзыцын хэа усгы рымхэои шэышка?

– Ирхэоит, Бзы цы аныжэа акнытэ; ца, цы, спы... жэытэла иагзышьтражэлақэоуп, иагзырыртақэоуп, ицегь ирхэақэоугы ыҕоуп – ихэан, Чагэ даатгылт.

– Иухэаз акгы иамаскуам, Чагэ, сара усазцаауазар: Бзыц, Бзыца, Бзыцта инаваргылан Бзы-цыжэагы садгылаоуп, аха ацыхэ а рцэамшэан ирцэеилаоашьо иналага, «ыжэа» амазашэаррахь иагеит... Бзыц еицш еиҕартэу азыхызқэа рышьтахь еихаразак мазашэарны жэ(а), жэытэзала жэжэ(а) гылан хэа акэспоит. Убас икан: Бзыгэдыжэ(а), Беидыжэ(а) ма Ббедыоажэ(а), Мықэжэа, Бжыцэажэ(а), Баслыжэ(а)... – ус зака, аха иацэахуеит. Усоуп ажэытэ жэабжьхэаоцагы ишырхэоз... Бжыгэажэа хэа узҕызы уи иарбаныз?

– Кэыдры, Кэыдрапа, Кэыдрапцажэ хэа усгыы рхэон, п
– шьоукуы идроууан, шьоукуы идыркаауан. Санмачыз абри
Кэыдры апа шцамоу хэа сазхэыцхьан, уажэ сарччоит. Ари
Кэыдры апстоуп ма Кэыдры апцапшь ауп, акэадоуп...

– Кэыдры хыцыр имшынхоит хэа усгыы рхэоит...
Бжыгэажэа хэа зызбахэ ухэаз иханахэоузеи?
Ишцаэажэоу?

– Бжыгэажэа – зыбжыы дуу азы хэа ицэажэаргыы
алшоит, амшцэгьакэа аныкало абжыы гэгэахоит, иалар-
дыруеит, о-оп, амш цэгьахоит рхэоит. Еггыс, бжыы азыхьзкэа
иреиуоуп, Бжыц, Бжыцта зхэоггы хаками. Бжыгэажэа
– аздуг хэа усалагыы ицэажэоит.

– Уаха хьзы амазу ажэытэан иара Кэыдры? – дцааит
Кьагэа.

– Шэаланамгалацэан, уара, уи еа зцаароуп, ахэаа
шэтымцын, – ихэеит Махты. – Мамзар ахарапса наган
ишэыкэсцоит, – иагьаарччеит.

– Мамоу, иахэа, дцаалааит, хаиуацэоуп!.. – ихэеит Чагэ,
еицаарччеит.

– Шэызлеиуацэои?!.. Уи ха ихэздырзомызтеи!.. – ихэеит
Махтыгы дыхэмарны. – Шэеихыраазалама?!

– Хаихыраазалазтгыы ихабаргэыз, ус хмыхькэа...

– Изакэи иара?!.

– Хоыцьягыы жэламачкэоуп, убриазы хаиуацэоуп, Кьагэа
дсеицгуп, аха уиггы дшэартоуп.

– Чагэ закау имада? – ихэан, дцааит Махты Тамшыгы
ихы найкэикын, иааирмачшэагыы иун.

– Оыцья апацэа Леуарсеи Жореи хэа. Чацэаа зхылахэоу
таацэа уаха Апсны иказам иаразэк итэы ада. Ажэытэан Чацэ
– кыт хэа Гэыц ақытан ахабла дуггы ыкан, ахабла моу кытан.
Кэыдры апстахьгыы инхон. Аха иахьа ишубо ус икалеит...
– ихэеит Гэыблыи Тамшыгыгэ дахьтэаз.

Чагэ апхьатэи ицшэмацхэыс Атэан-пха данцсы, ихшаз
мацкэан, Гэыблыиаа иреиуаз дааигеит, уиоуп уажэ
Махты Гэыблыи Тамшыгыгэ дызiazцаазгыы. Иахэзгыы
ааицэымгхан:

– Зегъы Анцэа ду инапы хануп, Анцэа абзиара хзыѳаца!
Анцэа хзырха! – ихэеит.

– Анцэа ихэааит!

– Анцэа ихэааит!.. – агу ааилдыргеит егыртгы.

– Кыгэа, уансазѳаах, аѳак ѳацѳоит убриггы, амала абра
иххаркэшома нас уареи сареи?

– Ас хшеиуацэаз сыздырзомызт, заа исоухэарауааз,
асѳак хайбаршуазма кэѳак азыхэан, шыѳа рѳахызарггы
аабатэи азѳарахь ииасааит, сара са сган ахь ала, убзиоуп
хэа испхьазоит, круѳахызар – иаѳца! – ихэеит Кыгэаггы
ирхэмарны.

– Кэыдры, – ихэеит Чагэ, – ажэытэ хьызкэа Бсы, Цсы
хэа рхэоны саѳахьеит. Абри ииашоуп хэа зласыѳхьазо,
Наа агэаѳа, иара Кэыдры мрагыларахь ала, иеѳынгылоуп
ахэы иамадоу шыѳаѳаѳк Акэакэар хэа, Каурггы ахьзуп.
Абра ажэытэ баа ыкэгылоуп, икэыбасахьеит, Бсѳал, Цсѳал
хэа иашьѳоуп, Цсѳал, Бсѳалггы рхэоит, руа иаѳа ииашоу
арбану хэаггы еимаркуан. Ари Кэыдры ускантэи ахьз аѳынтэ
иаауазар, иахылѳеиаауазар хэа сыѳоуп. Бслеи, Цслеи, Цшьлеи;
Бслыи, Цслыи, Цшьлыи – абартггы зны Кэыдры иахьзын,
аз ду хэа ицэажэоит зхэоз ыѳан Чагьам, Цьгьарда Ахэѳа,
сара санахьзаз, иахьа кэрала саѳьяаихьѳо жэбоит. Шьѳоук ус
рхэон, убригь еимаркуан, абаа дыргылаанзаггы Бсѳалыи ма
Цсѳалыи хэа ус ыѳан хэа. Акэакэар змадаз ахэы жэытэла
ака ауѳ, ашьѳаѳаѳ албаарѳа ахьзала иртэоуп рхэон; Цсы,
Бсы ахэада албаарѳа хэа, мамзарггы уи ахэаду хэа. Абри
иалаѳэажэѳо, иагьяаимаркуа ѳынтэѳа избахьан уа ааигэа-
сигэа омазак иаѳэыхарамкэа инхакэоз Ашэы Шьаѳан,
Лакр Платон, Маршьан Хайтбеи, Маршьан Багьлар, Абыхэ
Шьааб, Цэыѳь-ѳѳа Татышь, Кэыѳныи Цьѳѳа, Цэыѳь-ѳѳа
Фелдышь, убарт зегь ирейѳабыз аѳоурыххэаѳо Кэыѳныи-ѳѳа
Аруѳан ухэа ажэабжьхэаѳѳа. Егьы, Быѳэа Сеилаѳ излеихэоз
ала, агэыжэ(а), агэажэ(а) жэытэзала иахьейеѳыѳуаз аонду
иахьзын. Уажэшьѳа Бжьы агэыжэа хэа еиѳѳаны абасалаггы
уахэаѳши, иахэѳо убаѳ. Уи иѳеггы рыла иѳэажэоит, аѳа
ариггы азхоит, – назгэейтеит Чагэ.

– Иара «Кэыдры» ахыз ахата иахэоузеи? – дназцааит Кьагэа. – Иаххамштхьаз уара!..

– Ожэштыа иазшэырхаларгьы цэгьам, мамзар аеырыора иахцэалагаргьы калоит, аамта итанаршэыртэ хахэныкэалароуп, – нареихэеит Махты, нас: – Аабатэи азцаара Отры Тамшыгыгэ иутэуп, хаузызыроуеит! – ихэеит.

– Сара сызцаара сыпсахуеит, Кэыдры иахэоу закэу хаихэааит, иара итэык иахмырхэазаргьы иагыпхашьароупеи хара хзын!.. – наиеихэеит Тамшыгыгэ атакс.

– Бзиоуп нас, уара ишутаху, – ихэеит Махтгы. – Уара узцаара уара уакэитуп, – хэа усгьы нацицан. Нас Чагэ ишка дахыхэмарны: – Унасып иакит, хаузызыроуеит! Амариа укэшэеит!

– Хаи, Анцэа шэиныхэааит, сышпашэыркьатеи, сынасыпах иакызар уаха истахузеи! – атак ныкеицеит Чагэгы, аха нас: – Уара, сара Кэыдырта сабакоу, Мыкэгы сыкам, Дгамшыгы, ипегь нак Ахалгзгоуп сахьынхо, Гэып акыта Чацэкыт ахаблан, – нацицеит.

– Уи зхухэааи, Чагэ, Кэыдырта унымхозар, иабапырхаго?!.. – даахыхэмарт Махты.

– Кэыдры инымхо Кэыдры ахыз закэу иалидыраауазеи?! – ихэеит Чагэгы дахыхэмарны.

– Знык иануазцаах, шыта уи азцаара акэхра, апсахра калазом, иузымдыруазаргьы, иудыруашэа катца!.. – ихэеит Махтгы, иагыаибарччеит. – Даргы ргэы иахэап, – хэа усгьы нацицеит.

– Кэыдры уоталан хэдацэахьынза уотагылар, угэгэазар, ушыапахы иуцнакьартэ иаха игьуп, ухэдацэахы, ужэоахырахь ааста.

– Аца иаха игьуп, акэ апкыс.

– Аиеи, усоуп. Насгы иара цьара иаха итынчуп, цьара иткьаны ицоит – уахэапшыр, афыцьярагь, ахыцьярагь... шыакьастароушэа убоит. Абас икоу азы тгы, тыгь, дгы, дыгь ауп; кэы зыхьзуп, кэытгы, кэыдгы – нас кэыдры – азткьа, азыроаш, гэгэала игьу хэа ицэажэоит, алеишэа цэгьоуп, ианхытцлакгы имшынхоит. Аехэ иахьтоугы

ыкоуп, уоны ахыкэ уаакэххны уахыпарашэа убоит, аха уажьоит – уагъзахыцом, наф апао апанах цакьоуп, уталар, ахацакы уанкыаны ухы пнаеуеит, ус зыхыкэахыоугыы ыкоуп, уа ахахы ма атыхэахы ала уахыкэшароуп, кыргыы уцароуп. Аехэ ахыамоу ракы акара омазак иагымшэа унарбоит, сталаргыы исыхырызеи хэа, аха уи атака арыпцэ иткьоушэа иагны ицоит, уао дахэом.

– Уара излоухэоу ала, Кэыдры тгыр, тыгыр, тыгыры, тыгызы ауп, ус ахыызаргыы сеидроу, Тыгызаа зусцаадаз?

– Урт Шыам акэын иахынхоз рхэон, жэйтэза. Уа ус зык ыказаргы ауеит...

– Дыгъстан акэзаргыы калап иахынхоз зхэозгыы дсахахъан.

– Усгыы рхэакэозар акэхарын. Егыыс, Кэыдры – кэыдхы-рыхэагы итэоит, – зыкэкэарста ма зыпста, зыкэа дуу азырфаш ду хэа; х мазашархахъеит, ибжышэазшэа унарбоит. Ара уажэ иагсыжыызгыы ыкоуп, аха абасалагыы иазхоит. Абри атыхэала иуасхэогыы абриоуп, иуасхэахыо ахыхъ, – ихэан, Чагэ Тамшыгыгэ днеизыпшыын иаргыы днаиазцааит: – Егыи иарбан зцаараз исутарц иутахны узкэацыз?

– Уара, уи аобатэи акэхитеи!

– Иапырхагам, аёарха! Уг уёы иамырхэазакэа калома?! Усгыы таха сүтом.

– Рыца* хэа иахыашытоу унеихыоума?

– Гэыблыиаа срыцны хымш хакан.

– Абри ахыз иханахэоу атэы шцоудыруеи?

– Уара, ари уадафымшэа збоит, Тамшыгыгэ, зынза иумырмариазан, мамзар акэца ихэтаа алоуп, еибырхэхъеит, уиоуп изирмариаз хэа ишыыцны хцэылхра, хацэгъахэара иалагоит, апсуаа шыоук хшыкоу, хазмыргъацакэоу умдыруеи, фыстааи цыныши иахзыруа хзымхошэа... – ихэеит.

– Уи аусзымдырхуа, аха ари ахыз ус ишухэацэкьоу имариангыы иказам, ара уи атыхэала еизааибамгазгыы хакоуп... еикэшахатым...

*Атыпхызкэеи, ахыызкэеи, ажэлакэеи ашэкэаёы ажэабыжхэафцэа ишырхэоз иныжыуп.

– Нас абас еимаку азпаара сытан сзыхуркьоз, Тамшыгэхеит, срыцхазами уара?! – иагьаибарччеит.

– Рахь акэу сахь акэу уахьатэу алагэастарц икастеит. Рахь уатэызар, уаамхэан укасыжьюеит!.. – иагьаарччеит.

– Убри «рахь-сахьра» хаакэыцны, зегьы хаайдгылан «хахь» хэа анеицахамхэа, Рыцака амѳа хшыкэу, Анцэа иумхэан, аха иаапжэаны ихажэлоит, хнеирцгыы хаказам, иаргыы даарак игэгэаны итатэазам, иумдыруеи?..

– Убригыы сзымдыруа ауакэху, аха хаисаноуп ишыкалазгыы, уара-сара хэа, хаинраалатэуп... хаилыргатэуп...

– Еисакэаз шэызуствэада?

– Сара, Хакэыцэ, Хаѳа, Хабацъа, Хапара, Кыча, Кэбар... зхэаз иеипш мачхэума ажэабжыхэаѳцэа, ауаа нага-аагакэа...

– Акыр ыкэцан шэеисазма?

– Ахыбжа жэны!.. – ихэеит Тамшыгэ дпышэырччо.

– Кох, нас ус акэзар, сара шэеинсраалоит, амала ахыбжа са исымаз, афьбжа шэа ишэымаз!.. Ишэыкэнагоуп!..

– Ибзиоуп, атэыѳа шамоу аума ишутаху?! – ихэеит Тамшыгэ дапаччо.

– Ахыбжа ижэны атэыѳа шамоуу, уара?!

– Ааи!

– Ус акэзар, атэыѳа ташэафакэа!

– Иззакэи?

– Икыдкнасхалоит! Отры Тамшыгэ Абгархыкэ абас исасцэа рымпатара далагеит, харгыы иапшыаагароуп хэа иааиуа зегьы идсырбалоит. Иманшэалоуп, уара, атэыѳа атафакэара аанкылан акэац аамухуеит, нас – икыдкнахал!

– Икылтэазар иахагыы еигъзами? Ацэымг инахауршэуеит! – ихэеит Тамшыгэгыы, иагынацицеит: – Абарцаф баска цэымагк агэашъа илалатан, инаган иаахауршэт, анеи-ааи зегьы ирбартахоит, саргыы сзырнагоит, уаргыы узырнагоит, аа, Чагэ Чацэ Абгархыкэ даныказ Отры Тамшыгэ имцеитцаз закэ хазыноу, харзаману хэа.

– Ибзиоуп, иухээзгы сахайт, аха ари збоу ауаа ухъз шпарасхэари? Тамшыгэ икайтаз, иапшыгаз хэа ус схэару... мамзаргы хэычыхъз умазамыз? Ухъзкэа аобагы зырнагоит. Ус иаха еигъзами? Ишпоубоу?

– Иумазар, аобаг хэала! Еихагы еигъуп. Саныхэычыз сабду дааа хъзыкгы сеихэон – Атлацсын хэа, иара ицегъ ацын, иаун.

– Атлацсын зыхъыз ха хашкагы икан. Атлацсынгы рхэон... Шатицак, уи анбыкэу, хэы пацэа иман, азэы Атлацсыирыира ихъзын, егы Цсикэана, ахпатэи Атлацсыикэана хэа ишътан, хэычы хыызкэан, аха иандухагы ус разхэоз ыкан. Жэ, жэа хэа абасгы рыцын, иацпан ирхэомызт, аха. Убартгы зын. Иара Чагэгы анкэа ажэа, нажэа хэа абасгы ахъацкэаз ыкан хэа, рхэон, зкэан. Чацэагы ѿ-махэтак, ѿ-тэрык аман, акы пасмажэлан, егы зын, ччацэа акэын. Уажэ Апсны уртгы ыкам, егыртгы – ажэкэа иреицэаз абоура атынхоит хэа.

– Ус ахъдоухэоу... – ихэеит Тамшыгэгы, нас: – Чацэ(а) иагъзын ухэоу?... – хэа нацицеит.

– Ааи. Чацэа. Чацэа зхэозгы ыкан. Рыца, рыцэа хэа ѿбаны ишырхэоз еипш.

– Нас, нас? Рыца ахъз ашка укылсит!..

– Убри ахъз ацыхэала шэарт шэеипш икоу ауаа, шэыззааибамгоу иарбанхазей?

– Уи ус мариала ихазуахэом, уара уазкылсроуп!

– Сазкылсуоу сазкылахоу, – иагэаибарччеит, – абаздырхуеи, аха уиакара икэадамшэа снарбоит, уиоуп ус сагъызтааз. Уажэ шэара шэахъеикэшахатым ари зыхъзу роашу, цстоу, ма зтатэоу хэа акэхап мамзаргы «Рыца» акэу «Рыцэа» акэу хэа акэхап? Ажэытэан ишыказ руа иарбану хэа.

– Мап, убриг акэзам...

– Убри акэны исыцакны иумхэозар, Бзыц акэу Бжыпц акэу, Тамшыгэ? Усгы рымхэои?

– Усгы егысгы аобаг дара роуп, зуп, аха бжы даеакгы иахъзын.

– Егьигъ убасоуп, ц-и цѣ-и аѡбагъ дара роуп, угѣк иатѡуп, иаѡѡаѡоуп, еитнупсахлар аѡеит, мамзаргьы хаѡлакьык аѡѡъатамак, аѡмаак роуп, уртгьы еитнупсахлар ꙗлоит, ахаѡлакьы уа ишгьылоу... Егьи, бжьы даѡакгьы иахьзын хѡа узѡу уи ашъхьц ауп, «бжъжьы» аꙗнйтѡ, ажѡйтѡан ашъхьц даѡа хьзыкгьы аман рымхѡозиз, пжъгьы иара акѡын, бзгьы убрахъ махѡтак, тѡрык амазаргъ ꙗлап. Аѡхагъ ѡа хьзык аман, ашъхьымзагъ ѡа хьзыкгьы аман рымхѡози: аѡха – акꙗа акѡын, уи иѡегъ ирыхьзын, аха; ашъхьымза – бжъы-гѡыжѡ(а), пжъы-гѡыжѡ(а) акѡын; гѡыжѡ – ѡнын, гѡарпъын, аѡѡыжѡ(а) – аѡн ду хѡа изышъѡѡу, иахъеиѡыѡыз акѡын, уи сѡѡахъеит... Аха уахъ ꙗалалар, ꙗаланагалаѡѡит...

– Уа уиашоуп. Ажѡйтѡан ахѡажѡа раѡѡан, уи ахышѡт амати ганы иалазѡѡз ашъхьцжѡлагьы ыꙗазар акѡхарын, аѡха арꙗѡѡн, иуфар – умгѡа уашъуан азы икажъын, азѡгьы далакьысуамызт... Иуршыргьы ишѡартѡан... Абжъынѡц акѡын дара рѡѡы, апжъынѡѡ... Иѡѡушъ шѡа шѡахъ? Насгьы ишѡѡажѡѡу, иахѡѡу умѡѡи...

– Маꙗѡаназ иꙗѡѡѡуп, аиѡаѡаѡѡа иѡышѡкар ꙗлом рхѡѡн... Абриаꙗара абна шыꙗѡырххъѡугьы, хапсыра шазааргахъѡугьы, ахѡажѡа абыржѡыгъ Тамшъи Кьындыги агаѡа азааигѡарагъ иуѡѡит... Абжъынѡц уа иꙗам, акьык-ѡѡак аламшѡѡзар. Убригъ ахъыз умѡѡи: уа иухѡѡан еиѡш, абжъынѡц – абжъынѡѡ, апжъынѡц – апжъынѡѡ, ц-и цѡ-и рѡеитнъырпсахлоит, усгьы егьысгьы ѡѡажѡашъѡас измаз ыꙗан. Уара, уимоу, шѡарт Ааѡы иатѡуи Калдахѡара иатѡуи убас акьы-ѡѡа, хѡагьы, шѡахъеиѡысѡѡу ыѡѡуп, ус акѡѡами? Ара уажѡы калдахѡаратѡѡагьы зѡѡит, ааѡытѡѡагьы, бармышътѡѡагъ ыѡѡуп – Агьырѡаѡѡеи, Аѡызѡаѡѡеи, Абармышъѡаѡѡеи.

– Усоуп.

– Ишѡѡаꙗам.

– Уа уиашоуп, – рхѡѡит.

– Уа ииашан иухѡѡит... – днаѡѡшаѡатѡѡит Тамшъыгѡгьы.

Нас инаѡиѡеит: – Ц-и цѡ-и убартгьы еишъѡѡѡуп, иахъеиѡы-суа ыꙗазаргъ, азѡ роуп.

– Кэыдры апста ахахы тыпк ыкоуп Цаахэаркыра, итегъ жэытэла Цаахэажэркыра хэа, цэ ц ала ирхэоу егыиуа. Цаахэа, Цаахэа, Цаахэа хэагы. Уа апэахэ(а) кны уахьхало тып ыказам, иазгэаоашэа, ипста хэычшэа ыкоуп, а/ца хэа азухэаргы калоит, жэытэла, зыччакгы анаара цэылхны илбааны иаауеит, нас илапашэа ныкапан, адэхэыпш ааихтэаны илыкэсны наф илталаны ицоит, мхацэ хэычыкгы амоуп. Абра абас захьзузеи хэа кыр сахэапшит. “Уара, Шьяаб, абрака абас захьзузеи?!” – схэан, снаиазцааит, Бытэа Шьяаб Атаратэи сареи хайцын. “Абра уахьгылоу адэхэыпш жэытэан зтатэан, цахэан, цахэажэын – цэахэан, цэахэажэын – ароаш иацатэан: иацанахэеит, иацанахэажэит. Цаахэакыра, Цаахэажэакыра акэын. Аха ароаш ахалази апхэеи ааган итажьуа иартэит, жэытэла иухэозар, ианаркит, Цаахэажэркыра хэа икалеит, акэхэит; цэ ц ала изхэозгы ыкан. Уажэы ари азычча убас ахьзуп, адэхэыпшгы. Жэытэан ры апыргылан ирхэон, ра хэа иацу акэара хэа ицэажэаргы алшоит. Ацэа//хэа,абаза-цсуалааца/хэа,аца/ха–кэаражэлан, зыччан... апхьа ры гылазар, роашыжэлан... Ари азычча уажэ усшэа иубоит, аха атыхэрыкь цэгъан, жэытэан итегъ идуун, уакжэ иагхэит, акэымзар”, – ихэеит Шьяаб. Ус – хашгылаз, азы злаауаз шыказ хьхьхьхэа бжык агара иалагеит. Хапшызар – азычча мафак акара азыхэашь ахагылан иаауан. Наф амш цэгъахоу, арахь икаххаа ыкоуп. Ус хашцэажэоз такэы ханхэит. Адэхэыпш ацыхэан анкьатэи азмыж амхацэ нханы икан, убра хгыланац ахалз аанаган иааубартэ итанажьхьаз иацнацеит. «Ишнеи-шнеиуа уи амхацэгы артэуеит... Хара ара омак иацэыхарамкэа Бшьыикэара ханхон, ххцэаны Тыркетэылака ацара анхакэшэа, сабду Ормат дыпсхьан, аха уаанза симан абрахь даахьан, ара ашьхымзакэагь аман, гылартан. Ара ари атып акны омак узгылом, аха усгы еимаркуан – рапхьа инеиз ашьхымзакэа рымгэа, ирымаз ацха, итэын...» – хэа сеихэеит Шьяаб.

– Хо-оп, хо-оп, хо-оп!.. – ихэеит иаалыркьан Тамшьыгэ даапышэырччан, аха уаха ацымцакэа даангылт.

– Изакеызи, Тамшыгы, сахыпоу стахау? – дцааит Чагэ.

– Уажэ уахыцеит, уашьтан уахууаароуп, улабашья атларкэыкэ итанамакэар... Нас, нас?!

– Нас, изхысхэауа уиоуп, шэышкатэи Рыца ацэыргаразоуп. Уа инеиз ауао ахыз закэу иара инарбоит. Ахата ароашкэа хца алатэоит, иахьатэиала иухэозар – идыртэоит, ирыцатэоуп, ирхэоит. Ирыцахэоуп, ирыцахэкуп, ирыцахэажэуп, ирыцахэажэкуп. Абарт иргэылшэаны Рыца хэа иартэоит. Аха иара абарт зеггы атахзам, имцхэуп... иаргэакуеит. Иркаёны амоа амоуп: жэытэла Рыца(хэ), – ароаш ма ароашкэа рыхэтоуп, ирыцархэаз акэзаргь калоит. Рыца(жэжэ) – ароаш ма ароашкэа рызтатэоуп, рзиоуп. Абарт рынцэамтакэа пхьакны Рыца хэа удырбоит, аха ара ариала инцэазом.

– Уи шца?

– Ры-ца – ароаш ма ароашкэа ргэаоа, рыпста-гэаоа, апста... хэа ауп. Мап, ус стахым, исроуроуп ухэозар: рыца ма рыцэа – аобаггы шьха роаш хьызкэоуп, роашкыразаргь ауеит, ашьха зтатэа иацырцуа роаш ткэазаргь калоит.

– Ажэытэан Рыцала хэаггы рхэон, уи закэыз?

– Уи аилкаараз Калдахэарака хцароуп! – ихэеит Чагэ даапышэырччан.

– Избан?! – ицьеишьеит Тамшыгы.

– Агры Алыкьса* хiazцаароуп, уи дцарауао дууп, дсеитбуп, аха ажэытэ псшэа бзиан идыруеит, апсшэа абызшэар касцеит, пшьынфөеижэижаба шьтыбжь амоуп хэа даёын, Акэа дызбон, – ихэеит Чагэ, иагынацитцеит: – Анбан егы хэа зхэакэоуггы ыкоуп, аха абызшэар ауп аиаша, иапсуоу; абыз шэшэара, зака шьтыбжь азхэо; апсуа бзы шэшэара – абри ацэыргара, аларцэара омазак атахума?! Ажэытэзан ус икан рхэонеи?!

* Алыкьсандр Агрба (1862 – 1941) Тартутэи ауниверситет апрофессор Леонгард Мозинги иарей апсуа бызшэар (алфавит) карцеит. Уи 90 шьтыбжьы аман, аха ахархэара амоуит...

– Чагэ, иухэоу сахауеит, сукэшахатуп, уи ирбартэ икоу азэ доагылан ихээр ами... Аха, уажэ сзызхэыцуа, абри Калдахэара хцара атэы маншэаламхар калап!.. – ихэеит Тамшыгыгэ дпышэырччо.

– Избан?!

– Аоны дхақэымшээр, нас ишцаауеи?!.

– Дыкоуп, иац дызбон, уахь уск сыман, – ихэеит Царгэыш Мсурат. – Алацэгьақэа имоуп, шэрымфааит!.. – хэагы даахыхэмарт.

– Дыкоуп, аха хашнеиуа дашьны дхақэшээр?..

– Уиоуп иухэаша! Арт шнеиуа иаханы цас иеаиршыыр, нас ишцарыцсыхэоу?! – даахлафааит Аабыц Хэытабагы.

– Уи ижэом, аха дашьяанза шэца!.. – ихэеит Ацыы Теимыргы даапышэырччан.

– Бзиоуп, хцап, аха Тамшыгыгэ изымдырзаргь, Чагэ, уара иухэеи, арахь дзааугоз, уа иоухэарауазз хэа аауеихээр?.. Ахырзаман узыкамлеи!..

– Кахамеитмхой, аха... Ахы, нас, бзиоуп, уи хаикэацып, ихьз ахьынзаххээз азхаз. Егьыс, Рыцала зыхьзыз Рыца агыларта акэын, убрака ацыц амазаргь калон хэа унарбоит. Рыца хэта дуун, жэытэла иухэозар – алахэта. Рыцала(хэт) хэа абасгы ыказар акэын, уи ицегь ацанакуеит, аха. Ари омак ицшзамшэа ианаба, хэт цхьанакит, Рыцала хэа иартэеит. Аа, уажэраанза Кыгэа иасхэон Мсахала хэа иказгы атэрык Мсахалахэта, Мсахалахта хэагы иашьтан. Рыцала(гы)(а) – абасала иртээз ыказаргь ауан – Рыца Албаарта хэа.

– Ицегь ацанакэоит ухэеит, урт арбакэану?

– Рыцала хэ, жэ, жэжэ(а) хэа анацызгы ыказар акэын, нас иазеит. Жэытэла хэыжэ(ы) – чуануп, кэабуп, жэытэ гылартазаргь, цста-гэаоа дузаргь, гыларта дузаргь ауеит; егырт рыла – цста кэакэазар, цста кэыбазар, цста жэжэазар алшоит...

– Уи бзиоуп, аха хэажэ(а), хэакыра, хэжэкы мыцхэуп ухэеит, итанартээз, итанахээз, ианаркыз, иакыз, иахээз, иапанахээз хэа даеакала иркыаёны иухэар ауеит ухэеит, уи шцыкэу? Ара ари ариала инцээзом ухэан, уиоуп, нак инацташэа еазнык хаарзырө...

– Уи атэы уажэраанзагь исхэон. Жэытэла жэжэ(ы) арѡаш иацанартэаз зтатэоуп, абри иааухэаз зегь иароуп, итнажаама, иацанахэама зхэаз еипш – зегь иароуп, ца агэаѡарақэа зегьы ишрыхзу, апста-гэаѡа хэа изышьтоу шакэу еипш, амала арѡаши иареи еицызароуп, хыхьтэ иалатэозароуп. Рыцажэжэ – арѡаш ма арѡашқэа ирыцадыртэаз ицегь рылагьы ицэажэоит, аха, зтатэоуп, рыцажэ – урт рыцста ду ауп, рыцажэа – арѡашқэа лбааны иахьеилало ирхэоу, ма апста иахэоу азырѡаш ауп, рыпахэагьы иароуп – абас ауп иркьяёны, жэытэзала – ари схэахьеит, аха еитасхэоит. Арт дарапсуа-ашэыла цэи-иц-и, ры-и гьы-и еитнапсахлоит. Рѡаш дузар – убригь рыцажэ, идуны иагьызар, тариал жэлазар – рыцар(а), рыцагь(тыр), цагьтыр... Азтатэа иахьацрыцуагьы рыцар(а), рыцэар(а) акэхоит.

– Уи уиоуп, аха жэжэ арѡаш иацанартэаз, иацанахэаз ишахьыз зхэоны уахада?

– Иара иахэоит, иахьалатэоу, иалатэои иареи еибырхэоит, еицыхэхэоит... Абри соуп сара... шэтоурых... шэсахэапш хэа абас ахэоит... Уи еснагь иахэом, амш, ахауа акэшэо иказароуп.

– Уара иубахьоума? Иуахахьоума?

– Ёнак цста-гэаѡа жыцэк акэара сыштэз «жэжэ»... хэа азэ ғырпыну-сырпыну акы ибжьы атан дтатэхэо ишаирхэоз сахаит. Аха ари дакэымцит, уара, сладахэоуп. Жэжэжэ... имшуп, мшэан, ипсы еитеикыр акэзами, хатамгыарума изирхэоу, аха уи ус ахэазом, пи-и хэоуп, ари закэу збапи схэан, снеит. Смачуп. Акэара адэы иавсуан, уа апшгьы лартон, ихьцны икэло ианалага, ажра карцан акэыцэа артеит, адэы икэданы, уажэ уи хэычыкгьы талан ицоит, ишнеиуа ѡбака ра иѡацакны пчатлак иакараны ихагыжьза апатэа, ататэа кацаны иамоуп, убра иахьалатэоу ауп иахьахэоугьы. Ишалатэоугьы аеыртлан, аеыртағаны ауп, иара иалатэоугьы хэычуп, ицэоуп, иччоуп, егыс еакала иухэозар, ицоуп, иццоуп. Аа, рыцажэжэ, рыца хажэжэ хэычны иахьыкоу, жэжэ закэу уцанахэоит, абжьы аргоит, иунарбоит, уи ускан иабаздыруз, аха. Ани изыцрыргаз

акэара накстэи иахыкэшаны итэины абра иааин иаёыкэсны ицоит, ара итатэоу жэжэы хыхьханы астэи инеин уа иалалоит. Быжьбака метра роуп ирыбжьоу, аха арахэ рышьта арахь ауп иахьаагоу, егы акэара аёыкэ алыкь амоуп, ари зыжэыртас иалырхит. Ажэеипшь, Жэеипшьркан, Жэеипшькан, ажэытэ, ажэа, ажэла ажэды... – зегь абриоуп, уара, изхылёиаауа, ари хжэытэра тоурых ахац ауп... Акэара ахатацэкьа Жэкэара, Жэжэкэара хэа иашьтоуп, жэжэ акнытэ, иазкэандоуп, Қыаптакэара, Ққыдыикэара хэа абас ицегь ахьзқэагыы амоуп... Ахьшэашэақэа жэжэы ахэара рцэымгуп...

– Нас, нас, уа уаха крунарбама?

– Ишысхэз еипш, сазхэыцуа жэжэы сышхыкэтэалаз, аоадахька сааиасын, ажра-зышьтра сыотагылт. Уи артбаахьан, азхьхьагыы мафак, закы акароуп уаха итаулам, уиакарагыы ыкоу сеидроу, итагоуп. Сшыпшуаз, сапхьа, оба-хца метра реиха бжамкэа, апао, апанах хэычы ацака азы акы иаархэашьит. Изакэызеи шысхэоз, ианааза, матык хикэацааза, жэжэы ашка ахы рха, аеикэыре-еикэыре аеырхэа-рхэан, пачцас аеицагалан ишныцкыара, уажэымзар-уажэы ахэа еипш ишынткыара аеырпсны изаатэалоуп. Сазцшны саагылт, аха аеарцасзом. Аихагыы скуп, амагэқэагь сышьоуп. Иказааит сгэахэын, саакэцэиаан, арахьтэи ахыкэ сныкэгылт. Санынацш – иабоубоз, ицахьан, иахьыпкьаз цэырхэашьны; жэжэы илтапкэны ацыхэ снахьпшызшэа збеит... Амацгыы сышьтит, абри жэжэы изёыз ахэара иакэыцит, уара, цшагыы амысит, аеакит. Ицъашьо сышгылаз, ацэыр арган жэжэы абас цшьбака метра цэоанцэы цсызк налцэраан нас акэапахэа сапхьа егы ахыкэ иохыкэшэалеит, ипатцатуа, акаамет зыкалаз. Снеин иаашьтысхит – цсыз хэычык, ихьцшшэылаха. Ааигэа лаба дук кажьын, жэжэы иотасыргьежыт, аха ани убоу иказма. Алаба еитаатасыргьежьын, иара хэбака ра итаулан, ари уара утэоуп, Анцэа иузишаз ауп, уцсыргыы иоумтан схэан, апсыз уахь интасыршэт, цыткгыы сахаоеит... Сара уи ахэаза мшыкэа исышьтит, иара, сёапхьа, жэжэы зтэыз апсыз

таргъежны итнацон. Уиакэхап, уаха иалзырподаз. Амат ззырхэатцэко...

– Сара урт ахызбо среиосзом, сыцан рхы саграцалан исыркыцуеит... – ихэеит Тамшыгыгэ. – Ус иманшэаламшэа збар, саасны ишыуеит. Урт Анцэа имшазар калап, иаршызгы ыкэми... ишазшэа хдырбоит, аха... Адсыз уахы итоумыршэыр еигын...

– Азычча ма акэара итоуцар акэын. Ёазнык иалнарцэраар, азычча итамшэакэа еитахыкэшэалар ауан.

– Уи уаанзагы убас итыцахызар каларын, иахыкэшэалаз ицегъ аеакъар, са сахымзаргы, азычча иалашэон, иахыпоз адырны хэычык ибрызшэоуп ишыкала... Насгы егы агмыг алаба иаршэазаргъ, иаахазаргъ сгэахэын...

– Уртлакэоуп... Ауаоыцэкьарасдрымоуп... Имариарбеит – иёылоит, иёалоит... Хагоу-псагоу игэылацэахаша...

– Ак уасхэап, Тамшыгыгэ, шыта ихаркьаёлап, – ихэеит Чагэ.

– Жэжэы ахьахэоз упшааит, аха цс-гы ахэоума, з-гы ахэоума, урт шпыкэу? Бзы – еилкаауп, аха – деитацааит Тамшыгыгэ.

– Убри жэжэы ахьахэоз хэа сахьаёыз лада инацэхыкны акэара азталарта аман, азцаок, азхак харакын, егы аёыкэ лакэны цслымзран. Убра сылаиан. Шыта сагьхэыцэамызт. Ацао ёбака метра ихаракын, иалшэшэан цыра-цырала икыдышэшэан апслымз, ахалзз алеира иалагеит. Ацака иахылапсоз цэаакын пык... пык... пык... зны пыкэ... пыкэ... пыкэ хэа аарла иуахауа абжыкэа го реархеит, анцэамта анумахауазгы ыкан. Абри пы злымха адцан изахаз ажэытэуао иоуп ацао, апан, апанах(а), апста, апслымз, апарта... хэа ахьзкэа ахылзыреиааз. Изакэыз иара иахэоны иахаит. Цака иаха иахьхоараз пык... пык... пыкэ, пыкэ... акэын иахылцуаз. Итысны ицо азы ццакызар сс... хэа ашытыбж ахылцуеит, уи апслымз иахэаргы ауеит, цсы, цыссы – апан итоу, апста итоу, агэаоа итоу азы ауп, ари уара иуздырам хэа акэым, аха, – ихэеит Чагэ.

– Уа уиашатгы! Азы – уи абахәо хәа иудыруеи?

– Сахылаиаз апслымз азы ыластәан слымха ладцан саназызыроу, зық... зық... зық... Зынгы зықә... зықә... зықә... хәа абжыкәа, аа хахыкоу хаубоума, рхәозшәа иаацәырибахәеит; апыхәтәнтәи қ ма қә анумахауазгы ыкан. Ус апслымзкәа зеггы ирхәазом, уакәшәароуп, насггы пхынразароуп, азггы акәандакәа иреиуазароуп, апшаггы ыкамзароуп... Абриала ажәйтәзан апсуа иарбан дгылыз дахьаныз, ахауаггы зеипшраз еилукаар алшоит – зегь хбышшәа иануп... – ихәеит Чагә, нас: – Шьта ихаркыафып, Тамшыгә, иара усггы исроуцәеит, стак иахухәауазеи? – хәа днаиазцааит.

– Иуроузаргь, ус атахын. Еггыс, харт хайнзраалода, Чагә? Рыта апыхәала еимахкуа арбану? Ахыбжа баша икәсцама, атәыоа ыызза?! Даеа хәычык сзаццал..

– Уара, слабашыаггы ацларкәыкә иасмыреакәеит, Кәыдыртәнтәи Бзыптака, Рыцака сууаза сыпан скаууа салааит. Уа Кәыдырта иказ ара Рыцаггы иказаап, избеит, аха шәеинраалара атәы удааөхеит... – ихәеит Чагә.

– Избан?! Иззакәи?!

– Избан уиоуп, Рыцаггы мрагыларахытәи арәаш атыхәрыкь баапсызаап, алеишәа цәгыоуп, ахалзз, ацхәа тхәаны иааганы итажыуа мацара, иахьалало уарталк инеиханы афықәан адәы канатахыеит. Мышкы ахы мышкы апыхәан, мышкы зны азтатәа зеггы анаркраны, иартәраны икоуп, идәхоит. Аха уажәы ари иканатахыоу адәхәыпш гылартоуп, калдахәараа, бзыптаа, алахазаа, лзаа ухәа арахә зман ихало еимаркуеит, уа рацәак узгылом, аха. Уара, шәара еимашәымклан, кәыдыртаа ишыкарцаз еипш, рацхыа иөеиуа имазааит. Еггыс, Рыта ахыз шәара ишәзеилмырго шәыкоума, Кәацәара идаггы уаха уао датахым, сара ишәасхәаз хашәымцозар.

– Еишятагылан иөеир?! – ихәеит Тамшыгә дпышәырччо.
– Изтәхода, еимарымкзои?!.

– Ацхыа игылоу итәыз! Ацхыа дымнеизои?!

– Еивагылан инеир?!

– Уара, убас Кэыдыртагы Цэахэки ыыца еивагылан инеит, аабыкыа... – ихэан, даатгылт Чагэ.

– Нас, нас?! – дцааит Тамшыгы.

– Насу? Шэцаны Отры Тамшыгы шэиазцаа, зэыр илшозар убри шэеилргоит хэа абрахь иаарышьтит, иумбазеи?! – ихэеит Чагэ. – Аоны инеин Абгархыкэ иузыпшызар, цхашьароуп, иушьталан арахь иааумышьтын, ари ускак шыта хеадхмырхалап! – хэа усгы нацитцеит.

– Ибзиоуп, бзиала иаабеит! – ихэеит Тамшыгыгы дпышэырччо, нас азбао иахь: – Махты, егы азцаарахь шэиас! – хэа наиеихэеит.

– Уара, Чагэ, убра акы суазцаауан? – даацаажэт Махты ихата.

– Ыы?

– Рыца мраташэарахьтэи аган цкы игэоутахьоума? Рѳашк алалоит.

– Уара, уи патисанк ауп, – ихэеит Чагэ, иагьаарччеит, – амгэаца хэычы тырсахкыан, апста хэычы, ахахэка, иара, егы, зыроашуп, роашзам. Иара ахьз ры акэымкэа рыи акэзароуп, избанзар, егырт рааста ииоуп, икызам. Апста, аца абри иатэны ицхьазазаргы каларын. Усала Рыца акэхоит. Егырт рылагы изхэоз ыказар акэхарын, аха урт уиакара бжы, ға рымазам, избанзар, итабакеит. Рыи ауп еснагь икоу, иапшэымацэкыан иаху. Иара, ажэытэан Рыца татэанза, жэжэы ма лажэа – ацатэан хэа акэстоит. Иара убри ацыцыгы аца кылцэазар каларын, нак ицегь лбаака акылсырта аманы. Уажэ иара Рыца иахьалатэо ишатанатэаз, ишыхнатэаз ыашьом, уа иаха итылашыцаны, иаха ишытаулоу унарбоит. Ахата ахыцыцуагы, арахь иахьалагогы, ицэцеоуп, иццоуп... Рыицца хэа зхэозгы ыказар каларын... Уа хцамоу цшыбагы алалоит.

– Аоадахь иалало иахухэауеи?

– Уи Аееи ауп, Аччеигы рхэон рхэеит, дэхэыпш хэычыкы канацахьеит. Мрагыларахьтэи – Рыцахэа акэзар калап, оумала ахэхэа тнагоит, Лашшеипсы

хэагы рхэакэоит, гэгэала ишшеуеит. Ацшыбатэигы ыкоуп урт рыбжьара, аха уи зынза ихэычуп, Ыппа ауп, – иагыарччеит.

– Хамыткьалгы убас ибганы, еимахан иамки шэа шэышка?

– Ааи. Уи Кэыдры ацстоуп, уиакара ахыцуам... Рыца акижътеи еиха акыр еихабуп хэоуп ишыздыруа... Азацака такэы исычхауеит, убра ихышэашэоуп, аха иахынзауаз санлеи, ацсацлакэа шэны иахьзаагылаз, иахьаагылаз збеит... Дгьылцысразар калап ари кэзца. Рыца атыцпыртагы ашэахаит, ианаркит. Аркыстагы аладахътэи ахыкэ иунарбоит. Рыца Хэычы ашка даеа пшыба-хэба километр мраташэарахъ уаеалан ухалар, Цшахэы ашыха ду абжакы амыорны иахьацанажыз убоит, Рыца Хэычгы пытк агеит, уигы хьацыр акэхеит, ианыцэцэеит, уиадагы тагаланынза оба-хца метра иагхоит, еихангы. – Ныцэцэа, Ныцца... хэа акэзаргы калап убри Рыца Хэыч иахьыцэкыоу, жэжэгы ацзар каларын жэйтэан.

– Уара, аскатэи шудыруаз аума... иагыжыны... арт сара изсоумхэеи?! Цас икоуцеит!.. – ихэеит Тамшыгэ дпышэырччо.

– Сгэаан сыкан!.. – ихэеит Чагэгы, иагыарччеит.

– Избан ура?!

– Калдахэарака усыцымцазеит. Шьта уи ауао дызбар, ишцаиасхэо? Ашътэа шьны дахъыцшын!.. Ахы оарханы икнаханы!..

– Изакеи ус изыоeirха?!

– Ахыбжа атэыоа шамаз ирымцазцоэ абас ихэтоуп ихэеит.

– Кох, иабапырхагаз, акэац хамыхоз, уи атэы зсоумхэеи?! Хамцарыз!

– Иуасхэар, арт итэогы хашьталон!.. – иагыаибарччеит.

– Шьта шэеиталамгозар, Аргэын Дыгэ хаизызыршып! – ихэеит Махтгы дыччо.

– Дыгэ, лассы аеаарха, мамзарны шэызцааракеа жэаба ртак кастахъеит, самхахъхэыр нас ухымцэеи! Уара иухарартэуеит!.. – днахлафааит Чагэгы.

– Аа, ахы, иахыкоу, ажэбатэи! Кэланрхэантэи сахо саны абра Лыхны сыхурцэоума?! Иара уаргэамцзом, зцаара «ааигэоуп», «иагькьаеуп», атак азы хара ацара атахзам!

– Саапсаны сшыказ иалудрааи?! Даба?!

– Абри Гэдоута хэа иахьаеу адгьыл акны унагахьоума?! – ихэеит, итэазгьы ааибарччеит.

– Уацэкьа сымнеиц, ихароуп, аха салсны сцахьеит!.. – еитааибарччеит.

– Нас ус акэзар, убри ахьз иханахэоны хэа иудыруазеи? Уалсны уахьцоз ус зэыр акры ихэоны уахэзар?

– Ишпасмахаи, акэымзар ари утак сара исзыкацозма?! Цабыргьцэкьаны, ари иахзааигэоу зцаароуп, иара хароуп, аха, – ихэеит Чагэ дпышэырччан. – Гэдоута иахэоу закэу уа иалсуа азы ианарпшуазароуп. Зы ианамырцшуа тоурых ыкам рымхэои. «Атоурых азы изаауп», – умбои изхэаз ишихэаз, ианзаамгьы убап, аха.

– Уа иалсуа Гэдоу ауп, уи иахэои?

– Сара убра иагьараан снейргьы, абри азы ахыкэан, еснагь алахь еикэуп, еикэнахын сымбац, агэы акы алоуп, закэу сеидроу. Ас зылахь еикэызцоу азкэа имоахгакэоу роуп... ахатгэынкэа ирыкэсуа роуп... Ари акы ахыт схэан, сазеимдан иангэаста, ицегь мраташэарахь инаскьаган, иахьатэи акалакь иахьатцанакуа шыкоу иалсны ицозаарын жэытэан. Усоуп сара ишеилскаа. Изцэажэом акэымзар, аштра укэнацоит иара мцахэмыцэа. Абас зазырузеи хэа санахэацш, усақан амшын иахьалалоз цауламызт, ахата иаазынаараны италан уахь илеиуан, уа апшакэа адыруеит, акы аатчысыр, ашхэакэа, апракэа ззыхгыломызт, рхы цхьаркырц иара италангьы изоеиуамызт. Иоеиргьы иахэомызт, избанзар, мраташэарахьтэи аган ахыкэа аартын, апша ааиуан, амшын ахьтэгьы итасуан. Абри акнытэ имоахырган, уажэ ишыкоу, иртбааны, ирцаулары, амш баапскаа рзы италаны иоеин изыхгыло, рхы цхьаркыртэ икарцеит, иара усгьы изыхгылартэ еипш. Амшын иахьаларцазгьы иаха ицаулоуп. Апшакэа зладыруа мраташэарахь ала азхыкэ апанахыкэ, апанаха анышэ ыкэпсаны, апша ахнакьо, иахнахэо ицегь

иоаргеит, ихараркит... Ажэак ала, азы моахыргеит, аха алахь еикэнацеит, жэйтэла иухэозар, изшышхеит... Абри отэрыкны иказарггы калон: аду – Гэдоу(жэ)(а), ахэычы Гэдоус(ы), хэа аха... Усала жэ, жэа ацзар – иацэахит.

– Сақэшахатуп. Ара Бармышь хэа ыками, Бармышь, Бырмышья – хахэкэароуп, хахэзуп, аха абриггы жэа анацыз ыкан. Егыс, жэжэа иахылфеиауазар – атафорыртақэа, ажэжэарстақэа, ататэақэаггы амоуп хэа цэырнагоит, атэы ззымдыруа усгы издырам, издыруа дахыымнеишақэа амазар ауеит.

– Моқэггы Моқэжэа, Моқэжэжэа акэмыз. Моқэ, Мықэ – оба рыла ирхэон.

– Гэымстаггы, убас абри Гэдоу еипш, ашхэа талан изыхгылозма?

– Уи уамжыроуп, агэгым акнытэ акэзарггы ауеит, ахэеиаггы* амоуп.

– Ахэеиа ухэоу?! – ицыашыаны днацааит Дыгэ. – Уара уи охэтасуп**!.. – иагбаарччеит.

– Аиеи. Уи уажьоит, иумдыруеи, утанагалар узхалазом, ахашхэапсалара уцыфорны уаёаоруа, улбааоруа уалагоит. Уаёысны ушцоу уааблақьар, ма угэуеанзамкэа иупахэазан утанагаларгь, уланаяаргь ауеит, нас чуаншэа утахоит. Убас убра аурыс ируаа оыцья апшыхэцэа тахахьеит рхэеит. Азы амазшэа анырба, азба цэгьами, дарггы ирзымдыруазу, илбааны италан, итанакит. Ихэхэеит, ихыст, аха ана избодаз. Ипсуа ианалага, дара еибашьит. Уи акыр пуеит... – ихэеит Чагэ. – Иара ус доу, тоу, теи – гылартақэоуп, тыцуп; гэдоу, доутеи – идукэоуп, аангылартоуп, аанёасыртоуп, уи уара иуздырам хэа акэым, аха са издыруазар убар ами! – иагбаарччеит. – Ицегь рцакы ыкоуп.

*Ахэеиа, ахэеиоа пста-гэаоажэлоуп, ёакья хашхэапсаларан, бёацымкыран икоуп, уаёалар, ушгыло иаёахэазаны улбаанагоит, аха нас, даеа моак амамзар, узтыцзом, уаёалар, икэхэазан пака уеитагоит.

**Аохэтас – цыскыгоуп, ачалт хэыч икэшышны, ласбак, цгэык татэартэ акара еихамкэа, ашэ хэыч цкёо иаёацаны, ашшаггыч, ардэына ныкэтэар, ипкьяны итанарпало, ашэггы анаркуа икарпоз цэкьяжэлоуп.

– Урт арбану?

– Уи ҳалагар, иоуцэахоит.

– Мамоу, усгы?

– Ус ала, Гэдоу, Гдоу зхэозгы ыкан, еизартоуп, цыармыкызаргь аует, лхэыпраны икызаргь алшоит, доухакыртазаргь калоит. Уажэы Гэдоута амшын ыкэ апсшьярта бахча, апарк ахыкоу алхэыпра жэйтэан доухатэартэан рхэо сахахьан, ус крудыруама?

– Ииашоуп, ус зхэоз ыкан.

– Ажэытэ адоухахэ шьтан, адоухагы иароуп, адоухахэ акнытэ акэап. Дюыкэгылан Анцэа диҳэон ма ажэлар рэапхьа дцэажэон, ахэычкэагы ыкэыргылан Анцэа идрыхэон. Уи штэажэлазаргь аует, аха.

– Ахэычы данныхэо Нцэа дзыроует рымхэоз.

– Ааи. Уи уажэыгь ирхэоит. Ажэытэ убра, агака ма азхыкэ ахь мацк узынаскьан, мрагыларахь ма амшын ахь уеы рханы, Анцэа хазшаз узиҳэаз калон рхэон. Амала иухэаз хажэак иртоугзар акэын – уеиҳахар икаломызт. Насгы Амра цлак ашэара акэу еихагэы ашэара акэу иоеианза акэын. Нас иапхьазомызт. Уа ицшыоу тыцуп рхэон. Иара уажэыгь усоуп зхэоугы ыкоуп.

– Нас убра ишьтаз адоухахэа абагеишь? Аибашьракэа раан ахцэара рыкэшэан иргарызушь? Убас, Қыачаа Рныха, Қыач-Ных, рыман ицеит рхэоит, шэышкөп, ус ахырхэоугы, уи хэычызар акэхарын.

– Урт Бенгал амшынеыкэ ашка ицеит, хэындысаа рахь хэоуп ишырхэоз, – ихэеит Хэкыр Иыбрахам Уачамчыратэи.

– Урт рөызцэа адоухахэакэа духоит, ус уара ишуҳэогы иузгом, иузырцысам. Иара убра иахышьтаз анышэ акэпсаны ицарцэахызаргь аует, цсыхэак азызбан иргазаргь алшоит, ус идумзаргь ауан.

– Нас арт ара Гэдоута икэцны ицаз хынхэны ианаа изаадмырцши?

– Урт зау изымаау сеидроу, иргоу ирымгоу убригь сеидроу. Ицарцэахызар, азнык анышэ анакэрыпса нас аарцшра калом, уа иахыцпоу укэгылан иухэалар иапхьазоит,

анкба зны иахышытаз убракагы иухэо апхызоит, иаланацоит...

– Уаха изыкхарыз иара, уа утэала?

– Аинрааларакагы иртэызар каларын.

– Сара шэарт шэеисара салам, аха уара, Дыгэ, сызцаара «ааигэоуп», «икбафуп» ухэан, еипхуашэа збоитеи, амырзакан еипш, – ихэеит дпышэырччо Барцыц Шырыф Блабырхэатэи.

– Амырзакан архэашыа уздырзом, уиоуп иззухэоу, Чагэ сицхраар исирцап хэа, – атак ныкеитеит Дыгэ.

– Уара, саргы убасшэа избоитеи!.. – Шырыф днаикэшахатхеит егы алафхэао Хаг Жагэа Ачандаратэи.

– Уаргы амырзакан шаурхэоз ицэурцэахэеит, саб Гыд ипсы аныс схэап... – ихэеит Дыгэгы.

– Уара, Дыгэгы дрыцхауп, шэйкэап, акэымзар иахынзайтаху изхара дизымцаар, уаха аоны днеир дзы-цэазом... – нареихэеит Махты, иагбааибарччеит. Нас: – Дыгэ, уара уакэшахатны иазурхозар, саргы зцаарак еитасымахуп Чагэ ишка, – ихэеит.

– Сара иазсырхоит, сакэшахатуп, иара уиазцаа, иуазар, – ихэеит Дыгэ, иагбаарччеит.

– Уара, Чагэ, Дожэа еипш Доусы хэа усгы ыказтгы? – дцааит Махты. – Сы, са убригь зыми изыхьзу?

– Ус ала сы амцэахыр акэын, уи апэахзом, ихнафазом, Доуста, Гэдоуста акэхон. Аха, уи схэеит хэа, нактэи ианцоз иазынаараны италан илеиуан амшын ахь, иласын, жэа акэхарымызт, сс акэхон ахьз, илахёыхын, ара уажэ алахь зеикэугы убри акэхап, иахзымдыруа иагба адыруеит, хазхааным ишахаану еипш... Убри адагы ахахы ишааиуа ицалан цытк иааскыаны еитацыцуазар – доусы, тоусы ауп; амфа хыкэыршэлан иаагазар – гэдоусы, гдоусы, гэтоусы ауп; жэа ала антэамта ртэазаргь калон, ускан, Кэыдргы жэйтэан атоу, адоу итан, ицан рхэон, атоу ахат, хата хэа иашытазгы ыкан, ашэкэа апхыа а дыргылом, – атак ныкеитеит Чагэ.

– Саргы убас акэзар сгэахэуеит, – ихэеит Махтгы.

– Убри адагьых Доусы, Доуыс, Доуышь зыхьызыз азы уахынла ахыкэан амца еикэцаны ажэоан иахьацшуаз, иахьаызыршоуаз, жэоангэашэпхьара аабозар хэа иахьацапшуаз ауп; доу, тоу ажэоангьы иахьын зхэоз абыргцаа ыкан, арт ажэакэа амазашэаргьы рымазар калап. Еитасхэозаргь, Ецэацааи Ецэацьеи рыхьзкэа еилзырго аартра кайцоит, Нцэа дибоит рымхэози, урт еилзырго ацсуаа ржэытэ хэамта «Ецэацаа гэаоуп», «Ецэац гэаооуп» ауп... Амца еикэцаны ажэоан ашкагьы башакэ ипшырымызт... Ажэытэан ацсшэа амцэыжэоа аман, ипырхьейт хэа баша ирымхэозар сгэахэуейт... Амца еикэызцоз ма жэоангэашэпхьара аартра иазыпшын, ма акы албаара иазыпшын, амца еикэцаны иахьпшыз, иахьтэаз адырбон ма иддырбон... – нацицейт Чагэ.

– Убрантэ хаайт зхэоз изырхэозгьы акы ыкан азоуп, уиакара ахэарагьы ртахцэамызт, – ихэейт Дыгэгьы, иагьнацицейт: – Сара усазцаауазар, амца еикэцаны атэара, жэытэла, азыпшра, ахырбара иазхэоуп. Жэоангэашэпхьара хэа зызбахэ хамоу закэыз? Жэоан-гэгэашэ-пхьа Ра акэызтгьы. Ра – пражэлами. Га – убригь иара акэзар калап, апхьатэи ашэпбжькэа еитнапсахлошэа сыкоуп. Ага ахьз цшыоуп, ирхэомызт, иршыон хэа жэытэан изырхэоз? Ажырае икоу аума мамзаргьы идаеакызу? Са стэала идаеакын, амца еикэцаны илбаауейт хэархыздырбозгьы иароуп хэа акэстоит. Ецэацааагь ыкоуп, Ецэацаагьы ыкоуп... – нареихэейт Дыгэ.

– Иаацаажэахьоу зегьы, Дыгэ, ухайгьуп! – ихэейт Чагэгьы.

– Уара, Чагэ, абыржэы Махты дузымцааргьы, абант иоухэакэаз мхэазакэа уцар угэы итацэкьазма?! – дахлафны дцаайт Дыгэ, нас: – Са сакэын иуазцаауаз, изсоумхэеи?! – ихэейт, иагьаарччейт.

– Ишпауасымхэеи, иумахазар акэхап, уеилахан... Уажэ са исхароутэуейт!.. – ихэейт Чагэгьы дпышэырччо.

– Иабантэухэеи?

– Уара, ара стэаны ишпасхэоз, убра Гэдоутэ, сгылан, абрахь схы рханы, иуеиарханы еыстуан, иумахэеи?! Сыгэра

умгозар, аоны уаннеилакь учкэын Цыгрыц уиазцааи, убригь дгылан, сыварае.

– Игэгэаны җутуазма?!

– Аецэа кыднацааит!.. Ерцахэгы арцысит!..

– Сужьойт!..

– Избан?

– Аенышыбжьон аецэа абуобоз?! – иагьяарччит.

– Уара, убри сарггы ицбасшьейт ианызба, сыбжы иланашьтзар акэхап, мамзар иказыжьюаз?! Сыварае икахазар изысымбо-оз?! – ихэейт Чагэгы.

– Уара, уа уварае Цыгрыц дгылазтгы дамшьоз?! – ихэейт Махтгы.

– Уи дыгэгэоуп, дычкэынуп. Уи моу сарггы сазымшьит, ихэычын. Аду леизтгы, ханнамырцэоз, ара, алаф хэо, егыуа, сузырбодаз, – ихэейт Чагэ, нас инациейт: – Гэдоута ахьз азы даеакгы иацпатэу убриоуп, абри ъба-хцаны икалазаргь ауейт, ажэйтэзатэи настэйкэей хэа. Настэйкэа иарбан ухэар, Акэантэ абрахь уанаауа, Гэдоута уалалаланза, илацэхыкны амшын акны еикэатэаза камбашь бгацас акы зны-зынла азы иалыхэхэоу иубойт. Аа дахьтэоу, Тамшыгэй сарей зны хазсаны убрахь хцейт, иахьынзахалшозгы аца гэхэтейт. Иара оумак идузам, абас 15-ка метра ракэхап, еикэатэак, акэакэар ааугэаланаршэо, ашьатаншэа аталарта афгы азытбаан иаманы абас икоуп. Ажэйтэан ари ма ныхэартан – доухакыртан, ма ныхатэаран, мамзаргь зыхгылартан, агбашахакэа акэдыршон, гбаеахэартан. Изхысхэаауа, аха(хэ)(а), атха(хэ)(а), адоуха(хэ)(а), гэдоуха(хэ)(а), гэдоут(х)а... – абарт зеггы иара акэзарггы алшон хэа сыкоуп... Тамшыгэй сарей ххынхэны акэараеы ханааи, хаапсангы хақан, аха хаатгылан такэы хазыцшуан, ацэкэырцакэа ахьафанахэоз, ахы иахьыкэнахэоз, ажэйтэ иамцаныкэоз ма иамцаныхэоз апацэа апсуаа рахь иаапшны цхыраарак иахэозшэа, абартгы абас рыхьмашь хэа ацэкэырца анцалакь иаацэытыцшуазшэа акэын ишыказ. Иара игэгэамкэа ианцэкэырцоу ауп ианубоу, абжьяапны нубазом, шамахамзар. Ашыкэсан амшын анчуей иандоуи

– Аиа рца, аиа рцахэа – иа ршуп, ицахэ-цахэуа икоуп; аиа рагъа – аиа ркэымпыл ауп, аергъгъа иаршэуа, итнаркъоу иреиуоуп, бзарбзан хык иаадоыло, ус акэзами, исыцэоашьоу?

– Усоуп. Еитцэоуггы ыкоуп. Акэараш змоу кэарак итахар, акъырхахэ ақэиаауеит, иакэнасоит, иагэылацаны чыцс иканатоит. Уакэшэан иузыцёыр, иунарбоит. Агъа кэымпылза иагэылоуп.

– Уажэ убри анухэа, арт лада-мрагыларатэи хгэылацэа бзиахэкэа, иааны бзарбзанла Цыгъарда иалахысуаз, абцъар, ацъацханы иарагъа, иарагъа хэоуп ишашьтоу, аха ари ахыз апсуоуп ухэар ргэацхом...

– Уара, уи дара иртэуп... – ихэеит Чагэ.

– Ишца?! Излартэуи?! – иаацъеишьеит Кыча, егъырт изаҳазггы иааргэампхеит.

– Аергъгъа жэытэан ианаршэ, уахь ицан, икаууа ишнеиуаз, азэ ихкаара итаҳаит. Шьта изтэыда? Мамзар ани ани далакысуа дыказма, иумдыруеи?!.

– Ацсуа хъзы шамазу?

– Уиоупеи! Ацсуа хъзы шамаз итаҳаит, шьта ахызггы иарггы аобаггы иара итэуп, уара иутахи?..

– Кох, ус аума ишыкалаз?!.

– Аиеи.

– Иарцахэ азы еакы суазцаашан, – ихэеит Кыча, уажэы даацышэырччан.

– Ыы?

– Иарцахэао хэа абасггы саҳахьеит...

– Аиа ахьахэо, иахьтнаго акыркъы, ахэламшэы, ао ауп ари. Акэацэрахь ауп иахьаанахэоу, аварахь иаурггы алшоит, аха. Иахэлашэны икэаданы иахьыкоу утабгар калоит, иуеижъан иуцабгоит. Убас, «Амчба дахьызыз» хэа убра атыц амоуп. Ишырымуаз, дреисан, астэидаёалеит. Уи калазомызт, кырггы дхалт, лахэак дакараны дырбон, сыжэбома хэа ибжыы аарла ираҳауан... Уаҳаггы ихабар камлеит... Нас ишьталт, аха дрымбеит – ма дажъан хэаоамаак, хэаоамхацэк дтаҳаит ма аблыжэ дагеит. Иарцахэа астэи узхалазом, ахалараз аёалара,

акыдларагы калазом. Еггыс, ани хэао хэа иацу хэао ала изхэозгы ыкан – ихысуеит хэа усала иартэаргы алшоит, аха ихэычны, итынчны. Хэаз анакэха – уи иаркалазоит, – иагбаарччеит, – иергыгба гэгэоуп.

– Убарт злеипшыми аергыгбей аергбааи?

– Аергыгба – аиа ыргбагба-ыргбагбан, еикэца-еикэцоу ихагалан ашьха оанагоит; ишуп хэа усгы ицэажэоит. Аергбаа – уи аиа ргбаа(ла)(хэ) ауп, иаргбаалоит, иаршэуеит, иагбалахэоит, алеишэа цэгбоуп. Аергбаал зхэозгы ыкан ажэйтэан.

– Убри иаха ииашазарг калап, еилнаргоит.

– Уи, хэаз, ма гээз акэзарг калоит, Иашыра ахахы иамаз аоызоуп. Убрантэ иаршэыз, итнаркыз цаны Ханакэапей аёакба-наара иаёахаит, иахыагы иубоит. Иара Иашырагы Иашыг(а), Еишыг(а) хэа усгы азырхэон жэйтэан зны – аиа рацэаны ма ишны изёоу ага, аха – анаара, аёакба хэа. Иарцахэгы аоада аиа зкыду анаара ду, аёакба амоуп, иага, иаха хэа. Иагсахэа – аианаара ду, аиашьха ду хэа абасгы зхэоз ыкан. Иарцеихэ рхэогы сахахьан, Цыгбарда. Амала псуа-базала, псуа-шэыла иагыцей, иагцей ашьхацэгы иахызын, урт ыкэырххейт, аха аабыкьанзаг иупыхашэон, аиа ахьамаз анаара дукэа, аёакбакэа иаархэон, ашьха, Иарцахэ акэын иахьамазгы апыхэтэанынза, – ихэеит Чагэ. Нас: – Иазхархар шпоубари, Кыча? – хэа днаиазцааит.

– Даёа хэычык сзацуцаргы цэгьамызт, – ихэеит Кыча.

– Иарцахэ ахызкэа зегь рцэыргара, атоурых зегь ахэара оқэабкгы азымхар калап, иапхьан чуанк танарбоит схэеит, аха... Иахьа иабахэац, иахэац хэа хажэа иалоу иара акынтэ акэзар хэа акэсцоит, уи ицегь ацанаккэоит, аха... Абри адагы Иарцахэ акьатрацэкэа амызгэйткэа хэа ирышьтоуп, азы-мшын, Жэйтэа, ианзаагылаз, гбацас иапхьазозар акэхарын. Дара оба ыкоуп, аха ак еимёапоуп азы хпаны иупхьазар ауеит, иуздыруам хэа акэым, аха. Абарт ацкэа хэа ирышьтазгы ыкан, ашьха ахыз убарт рыла иуртэаргы алшоит... Абри адагых, ус рхэон Иарцахэ азыршы антнагозгы ыкан хэа, уи ахызгы акала иртэазар

акэхарын... Абри анаѡсан, жэйтэан зашхэа утоу ииа шэшэа хэа рымхэозиз, ииа – ихырхарта акэын, ишэшэа – итцасуаз апша акэын, ихэа зыхьзыз иарс акэын.

– Иашхэа уантала, уицхраа хэа акэын усала иахэоз.

– Усоуп. Жэйтэзан Иарцахэ иавусаз агбақэагы иакы иқэымныкэоу изкомызт, аиа ма аиара ркызар акэын. Урт риа, рцарта дзырбоз Иарцахэ, Иарцахэа ац, ма ацкэа, амызгэйткэа ракэхон... Егыс, Иарцахэ иамоу ахьзкэа: Агэабан зкэу, Агбаңеыха зкэу, Ыоуссеир амыкэ ма цыссара амыкэ, Амака зкэыршоу, Амчба дахьзыз схэахьеит – абарт роуп. Агэабангы амакагы ажэйтэан еа хьзык-хьзыкгы рыман рхэон, уажэыгь ирхэоит, иапхьан уажэраанзагы цытк салацэажэахьеит. Абри адагы, Иарцахэ ахьз Агбаңеы-ха, Агбаңшы-ха хэа ианыртэазгы ыкан...

– Ажэйтэзан апсшэа амцэыжэѡа аман, ицырхьеит рхэозма?!

– Ирхэон, ииашоуп. Азэымкэа-ѡыцэамкэа ирхэоны исахахьеит, аракагы ицэыраагахьеит...

– Нас ани аиа азы ихыршэлан ишыркуаз, ишыкэныкэоз еипш, хыхька, цэѡанцэы ирханы иркыргы амужоз, апсшэа амцэыжэѡа аман хэа ианафыз аамтаз?

– Ишцамуаз? Аха ускан Иарцахэ ѡеихьазу, иахьынзаѡеихьаз сеидроу.

– Нас уи агэабан хэа узэу, жэйтэла аиарцэа – аиарца акэын, ихэхэаза уа икэу, иазыманшэалоу, ант цкэа иахьымдыруа, зхы хазмырбо, хыхьтэ илбаауа-ихало, аказы иртахны иказар?! – ихэеит Кыча.

– Урт рхы хдырбаргы макьана цкэа иаадырыртэ хакам... Уажэ иацаспарц истаху уиоуп, – ихэеит Чагэ, – Иарцахэ ирласны иѡеиуеит, иазхауеит, ичуеит, асгы рацэаны икэхауеит. Абри иахьканы Кэыдры апста ахы, ицегь накгы, ацэаакыра ду ыкоуп. Ари адгьыл, ашьхара аршэшэоит – ибганы ахахэқэа алкьканы илеиуеит, адгьыл ацысра адыруеит – убригь ишэшэоит ахьзуп. Убас, иааз иреиуоу ѡыцэа ашэанцэа ишызбоз азэ ихы ааихнахит, иахьагаз умбазоу, егыи инапы ааѡнагэыцэит изцысуаз ахацакькь

иалкѣан илеиз ахахэкѣа руак. Шѣаны, Шѣшѣаны хѣа ахъз зартазгы, изыхъзугы убриоуп, убас канапоит, убас икоуп; свана, сван хѣа ирхѣогы сжѣана, сжѣан акнытѣ ауп; ажѣытѣ пыжѣаа, пываа рыла иухѣозар, св/ана, св/ан ауп – в-и жѣ-и еимаркуаз шытыбжыла, иалссан, иалхѣатан, иалкѣкѣан... ухѣа илеиуа зкѣоуп ари зыхъзу... Уа урт рѣызцѣа мачхѣума, – назгѣеитеит Чагѣ.

– Шѣшѣаны, шѣшѣаны – ацша ахътасуа, иахъыкѣсуа хѣа усалагы ицѣажѣоит, ашѣы – ацта ахъадыруа хѣагы.

– Уиашоуп. Уа ус иагыкоуп. Ажѣытѣзан (Х)ашѣ, Шѣны хѣагы иашътан уа, ашъхауаа ашѣкѣа – абазакѣа ахъынхоз хѣа. Урт рышътра ѣтѣрык ашѣанрахъ иаганы ус икоуп. Ртыц акны ишынхоз ауп ишрыхъгы, егырт рацѣаѣоны иаауа-иаауа иааит... Абри цѣара ихѣа хѣа убрахъ иагаз иреиуоу азѣгы дсыхѣахъеит... Дара ирхѣар калом...

– Шъта цсыхѣас ирымоузеи нас урт мышмышѣла ззыцшыз? Уа ирылазытыз?

– Анцѣа ду!.. Иарцахѣынтѣ ма жѣѣанахътѣ дылбаапшны!.. Дыртаар!..

– Иара Иарцахѣгы Брц, Брцѣ анахъызыгы ыкан рхѣон, иуахъахѣоума? – дцааит Кыча.

– Ииашоуп, Брс-гы иара акѣын, еицын, Хѣа хѣа рапхъа, ха хѣарышътахъ иргыланы изхѣозгы ыкан, Хѣа-Кавказ, Хѣаавказ шырхѣоу еицш. Ус акѣын абыргѣа дукѣа ишеитархѣоз, урт иахъа шъта иабакоу акѣымзар, – атак ныкеитеит Чагѣ.

– Иара убарт нак, мшын нырцѣ, иагаз абыргѣа иреиуоу ражѣабжъкѣагъ даргъ хѣѣыззѣеитеи. Кѣвкѣн мацара закаѣ амадада зихѣоз Абытѣба Мстаабѣ дааны даныкѣаз?... Уара убарт рыгба цас мазала ирыцѣкылырцѣеит, аха икѣазцак уаха дырzymпшаазѣеитеи, ы?

– Уи еибыхѣан, мазала, цас ирзыруит... Ишѣаны-изаны икѣатан... Азхъцра иахъымзартѣ еицш... – назгѣеитеит Чагѣ.

– Махъты, шъта сызцаара хсыркѣшоит, дшъахѣуп хѣа испхъазоит! – ихѣеит Кыча.

– Егыгъ усазцаа, рапхъа усызцаарц иутахъыз, – ихѣеит Чагѣ.

– Егъигъу?!

– Ааи.

– Убри аамтаз чкэынак даарыдгылан: – Иаарласны Лакэабагы даараны дыкоуп нас аеырорагы иалагоит хэа хазрахэа хэа саарышьтит, – ихэеит.

– Ибзиоуп, дад, аха уара усзымдритеи? – дцааит Чагэ.

– Ари Бармышьаа Муса иоуп, Аацынтэи, амцацшь! – ихэеит Махты уи итакс.

– Упсынтры духааит, бзиоуп, дад, уца! – ихэан, Чагэ, аюбатэи узцаарагы аашьты хэа аанарго, Кыча днеизыпшит.

– «Акэа», «Сахэым» – абарт ирхэоу закэу, нас егы хтныкалакьс ихамаз хэа изеу Кэтеишь убригь иахэоу закэу. Ара юзпааракны, хпангы, исцэыкалт, аха ухэашьа сгэацхоит, даргы хтынракэан азоуп... Уара ишутаху, – ихэеит нас Кыча.

– Акэа хыцъаран иахьзын. Акы – Басла ахахьы, ажэытэ апсхацэа рыцсшарта-реыхэшэтэырта, атыюшаз ахьамоу. Уброуп. Жэытэлаатыюшаеахьзыкгыаманрымхэози–ахакеа хакэажэ(а). Аха апхьеи ашьтахьи азахьейт, мазашэархаейт. Иара Баслагы жэытэан Хэакэажэа, Хакэажэа анахьызы ыкан сгэахэуейт. Абазагыгаа хэ х ала ирхэон. Аюба – Басла азы амшын иахьалало инацэхыкшэа ижэжэахьаз акэажэжэа, хакэажэжэа амшын изаагылоуп, иахыцэахьейт, иагахьейт, иаргы тэазар, икэазар, ижэжэазар акэап. Абрантэ агаеа мраташэарахь абаажэ ахьыкоунза ицаны нас ицэины иара убра аеыкэ аеаманадон, уажэыгь усоуп, аха. Излархэоз ала, жэытэан абрии аеыкэии рыбжьара, Басла аган ахь ала утало, азхгыларта амхажэ аман, амхацэ ду – сы-хэы-мхажэ. Абри адагы азиас ахи апыхэеи реипш, ахи ашьапи зхэоз ыкан. Ашьапы жэытэла ашьахэы, асахэы акэын, ашьахэырзз(ы)з хамхэои. Азиас азышьтра ду ассакеа злало жэытэла амхажэ ами, амхацэ ду хэа. Иара азиас амшын иахьалало убригь шыахэымхажэ, сахэымхажэ акэын. Абарт ркны хэ хэ ала изхэоз ыкан, х-и жэ-и мазашэархахьейт, ицэырнагом... Изхыцэахьоу акэажэжэ хэа сызэызы шыахэы, шыахэ, сахэы, – ахэы хэыч хэагы иашьтан сгэахэуейт. Абри иахьатэи уа

агаға мшын мхажәуп, зығәхәыртоуп – сыхәым, соухәым, сыхәым хәа усалагы иартәар алшоит.

– Акәа мраташәарахь иамоу азтатәагы Сыхәымажә кәу, Шыхәымажә акәу Сындыкәажә акәу ак ахзын, – налѣицѣит Махтгы.

– Сыхәым ицегь ацакқәа амоуп, аха урт зегь рышьтыхра уажәала иуадаоуп, хәхьзом... Мап шәхәозар, ара сыкоуп, – ихәеит Чагә, даапышәырччан, иагънаицѣит: – Егъи, Кыча, Қәтеишь, Қәтеис хәа узәу акәзар: кә – ақәцә, хыхь ауп, атеи – жәйтә гылартоуп, тагәаоаразаргы ауеит, шь-и с-и роуны ирхәозтгы – зкәоуп. «Хыхьтәи агыларта азы» хәа ицәажәоит аобагы. Ус акәымкәа Қәтеишьа, Қәтеиса хәа икәзар – «Хыхьтәи агыларта хәычы» хәа ус ахәоит.

– Қәтатышь хәагы зны иахзын, – ихәеит Махты. Уи апарагы иман.

– Татшь, тышь, татышь – зыхтартақәоуп. Суа Абыхә Шьяаб Чагьам ипшәмапхәыс Цәыць-пха Татшь слахәмаруан, Татшь акәу Татышь акәу иарбан зыхтартоу ибыхьзу хәа. Изхысхәаауа, Қәтатышь, Қәтатшь – «Хыхьтәи азыхтарта» хәа ицәажәоит; Қәтатышь акәзар – «Хыхьтәи агыларта хәычы» ауп, – ихәан, Чагә даатгылт. Нас инаицѣит: – Ажәла Қәтаргы, Ақәтарба «хыхьтәи арәаш», «хыхьтәи арәаш ду», «хыхьтәи ашьхарәаш» мамзаргы «хыхьтәи ашьхауао» хәа ицәажәоит.

Ахәуаа, ахуаа хәа иахьа ишаххәоу еипш?

– Усоуп. Уаха зцаара умоума, Кыча? – ихәеит Чагә апыхәтәан.

Кыча Махты днеизыпшын:

– Ақәца Чагә итәуп! – хәа җааитиит. – Ацәкьара агәта итаиршәит, жәаба дцеит! – хәа усгы наицѣит.

– Умыццакыни, Кыча, – ихәеит, атакс Дыгә даацәажәан. – Ара ишапу ала, даиааины ақәца згоу ауао, азбао ма ихьз ма ижәла дахцәажәароуп, изакәу, изхылҗаааз атоурых ихәароуп. Убри ашьтахь ауп аиааирагы анианаршьоу, ақәцагы анигоу. Уи анизымхәа, ақәца зтәу ирзыхынхәеит.

– Уи азбао ишихэоу ауп ишыкарцоу!.. – иааеикит Кыча.
– Азбао азин имоуп уи адаггы аиааира ианеишьар.

– Иара Чагэ хаизызырфып, ишихэоу икахцап, иихэоу аабп, – ихэеит Махты, иагынацитеит: – Уара, Дыгэ, ари – ажэйтэан акэын, архэтайаа аныкэырцоз, уажэ иакэытхьеит, иабакылупшааи, иацсахаз аиааира ианасшьар азин сымоуп! – хэа нацитеит.

– Хара хкынгы ари иакэыцижытэи ианбатэиу, ирхаштхьеит, аха иара Дыгэ ус анигахха, сара сакэшахатуп. Аришьацхэа-зпаароуп, цэжьоуп, кыгоуп, ииашаниансызмхэа, слыкэынцэан сцеит, – иагыарччеит, – сбылуеит. Амала ииашан иансызхэа, иара Дыгэ, Аргэын Гыд дипазар, даеа хмаатк ааган уажэнатэ акэца иавеитчалааит. Зыкэты ызыз исазбал иканацоу аабп!.. – ихэеит Чагэ атакс.

– Уажэ уиакара сцыба итам, итаз ахыкэу иузыпшуп иихэарызеишь хэа, – ихэеит Дыгэ дцышэырччо. – Амала Чацэ Чагэ атак изыкамцан дкалар, Аргэын Дыгэ изцаара шытахька ирхынхэуеит, – хэа усгы нацитеит.

– Уара, ара Аргэын Дыгэ депутатс дыкоума?! – ихэеит Чагэгы дцышэырччо. – Цара ицыба итазам, аха азинкэа зака утаху имоуп! – иагыаибарччеит. – Убриоуп хатыр зикэсцо, хмааткгы зизысшэоу! – Чагэ акэца ахыкэыз даеа хмаатк навеицитеит.

– Зегь дара роуп, ишузыхынхэуа удыруеит, уиоуп апыхэа кны, умшэазакэа, изавоуцаз, – ихэеит Дыгэгы дцышэырччо.

– Чагэ, иутахымзар, уаламган, Дыгэ сара сияцэажэоит! – ихэеит Махтгы. Иагыаибарччеит. Ишидыруз ибон.

– Ухыз акэу ужэла акэу, Махты, Дыгэ иаха дзеилахауа? Крудыруама?! Сзыхцэажэара руа иарбану?

– Аобагы! – ихэеит Дыгэ, Махты атак иамразакэа.

– Цэгыагы иубарымызт аобагы!.. Астэи аоныка сышцо Атарака сымоахыцуеит, сахьнеиуа Бытэ Шьяаб уцэгьакэа иасхэоит, шэшеизыкоугы здыруеит, Аргэын Дыгэ ужэла изымхакэа ухызгы сирныхэон, сахимыжыт, аенышыбжэон саршыны скаижэуан хэа.

– Сыцэгъакэа урыпалан убра нахъхынза узцозар – уагыца!.. – дацамхеит Дыгэгы. Уигы кааметк иакэзаап.

– Нас, нас, Чагэ?! – ихэеит Махтгы. – Уажэа иаццалеи!

– Са ишыздыруа усоуп, Махты, иара Бытэа Шьяаб Атара излеихэоз ала, Нарыкъ Бытэбагы, Цакэашь; Чу Бытэбагы, Цлоу; Авел Бытэбагы Гал, ухэа атоурых здыруаз убартгы ус рхэон, ара Шьяабангы дакэшахатуп, Метафгы, Мыстаабе хэагы зархэоз, дааны даныказ усоуп иихэаз, Абытэбакэа зегы Псхэы рыонду, рцынцъ ауп. Иахыагы убра инханы икоуп «Бытэаа ргыларта», «Бытэаа ркыабтакэа» хэа атыц, адгыыл. Зегь раб Қыаламат Чрыгба, Чыргбагы рхэоит, иакэын. Ран – Гэашьасахэа ма Гэашсахэа Арыютаа-пха лакэын. Абтэа, бытэа – ласажэлоуп, ауаса анырсалак, иахыатэиала иухэозар, псардла иандыркэйдлак, ирыкэырхуа ласоуп, уажэ ижэбама-ишэахама; ауасцаагы убас ахызуп... Атэацлакэа – ашьха тэа, аиа тэа ухэа рыкнытэ акэзар зхэоугы дыкан. Аха уи уиакара иадгылом. Арт атэа цлакэа жэытэзақоуп, рыжэла аныцхэеит, ианызаахэеит, шамахака ада... Сара издыруа скыжэ-быжэ бызшэакэа рыла Бытба хэоуп ишырхэо, урысшэалагы убас акэзароуп, аха папу сеидроу рапхыза азэы ииашамкэа Бутба хэа ианицан, ус иааиуеит... Урысшэалагы Бытба акэын иатахыз, – ихэеит Чагэ. – Махты, иахьсцэыхэахэогы «ыык» хэала, мамзар Дыгэ сыцаирбгоит, – хэа усгы нацицеит, иагъаарччеит.

– Дыгэ икаицаран дыкои?! – дцааит Махты.

– Нырцэ – дыгэ-дыгэ, аарцэ – дыгэ-дыгэ!..

– Ацэа уеоумтан, амарцъа! Иансыргэгэа – убас азэ дгаркыахэеит... – атак ныкеицеит Дыгэгы, рызегь ааибарччеит.

– Уцала, уцала, Чагэ, ус уцала, макъана шэоыцъагы шэыбзиоуп! – ихэеит Махтгы.

– Псхэынтэи Бытэаа, Дал – Цабалка илбааит, Мрамба ма Бшьиикэара акэу, – инацицеит Чагэ. – Маршьанаан дарей уаанзагы еимабзиан. Апыхэтэантэи ахтэараан Тыркэтэылеи Шьами иагеит. Шьяаб иахэшыцэа оыцъеи иашъеи енак ала ицхэит. Убас зыхькэаз рацэоуп, фатэу-

жэтәу акы иахарарцон, цас ирзырузаргы еилызкаада. Зеггы Кевкен адэаёы апсуаа реилажыртаё анышэ иамардеит... Цшъбака шыкэса антцы Шъааб иани иареи ахъ-цара шэаны, аидараз ацъыкэреи азы иаауаз шхэак акны аатэажэкэа рыкэыршэны, мазала Апсныка ихынхэит. Аха Дал – Цабалка иназышътуадаз... Атара ианшъа Кэытцныи Хыцъмат ихабла атыхэан хэы тшэак акны иеыкэикит, уаха дгбыл ыкам анырхэа, егырт руацэа Акабакэеи Адарсалыиакэеи рахъ ацара иан ианылтахымха. Аха иара абракагы уахпырхагоуп, хамсоа укит хэа, ёыц цэгъала иргылаз ионы рблит, иказцазгы ианшъцэа дрыжэлантэызаарын... Убас, егырт мшыннырцэ иагазгы изыхынхэыз хынхэит: азэ – Цакэашъ, азэ Гал, азэ Цсырзха, азэ – Дэрыцшъ, азэ – Гагра зхэаз еипш – иапсакъеит, ухынхэыргы иахъутахыз узынхо иказма – ухынхэы хэа уазхэада, узустада, уабатэиу, ари уусс иалоузеи...

– Уара, арт Чрыгбакэазар, Бытэба хэа излакалеи, уаошыроума изыхъаз?... – дцааит Цънеи Цъгэат.

– Уи акэзам, зынза ёакуп. Гэашсахэа лыбаолтэымкэа дыкан, лцэалтэымкэа. Лбаа акэараца апстаёы ахышъцэа ауаса рсон – идыркэыдуан, рыхэсакэа абтэа азэзэара иаёын. Ари цшак насёасырсып, изёугы, икоугы збап лгэахэын дылбааит, лмацуоцхэысгы длыцны. Абра, ахауахъ илёасыз акэу, иаалыкэнакын, хшароура далагеит. Ара лара сцэастэым, егым хэа леазыкатан дылбаау цъушъо, аспэкъа дшакэымгэыгуаз акэхап, анс-арс иатахкэаз абаказ, аонынза ахаларагъ ааигэамзу сеидроу, ахэычы дани даашьтырхын, абтэа рызэзэан, икэашэза ибаны ишътан, даалархэеит. Ашътахъ рыпскэа анеивырга, еигэныёын, ихалеит, аха ахэычы, азкы аласа илапан, илымцуа, дхэымбабисаза дкалеит, иагырччеит. Нас дырбаазан акэу, аласагы амырхт, егыт, Абытэ хэа хыызшьарасгы иоуит абри икалаз акынтэ. Иара ажэоашэакъа апшра идыруа, дгбылцысра гэгэак калан, хымш шыбжъаз иреихэоу егыиуа ус дыкан. Ихылцыз Абытэ ипацэа хэа ицеит, нас Бытэба хэа ишыакэгылт, – ихэеит Чагэ. – Абриалагы сажэабыжъ салгоит, Махты, зцаара уамазар, крацумцозар.

– Уи ихызтәкьаз Атлапсын акэын, – ихэеит Махты.

– Атлапсынражәжэынажәажә(а), – нацицеит Чагә, иа-
гьаарччеит.

– Аиаша ихэеит! – нареихэеит Махты, иагьынарзацицеит:

– Сабдугьы Атлапсын хәа сеихэон, зегь хазхылтцыз ихыз
абри акэын хәа. Атлапсын хәа усалагьы исазхэоз агэылацәа
быргцәагьы ыкан. Ёнак, абыржә Чагә ишихэаз еипш, зегь
хабду ихызтәкьа абас акэын: Атлапсынражәжэынажәажә(а)
хәа насеихэеит, ацыхэтэаны шьоук а ацырцон, шьоуку
иацырцомызт, ихэеит, апхьа х зыргылозгьы ыкан,
ихэеит. «Ках, шака иауузеи, уара ари, ипшзазам!..» –
наиасхэеит амыждараз. «Аа-ат, уара ахэлыццы уакэызма
ари затэазымшьоз?!» – ихэан, акакеихәа доасытәкьан,
даагьит. Схэычуп. «Сара сыхэлаццзам, ус зсоухэеи?!»
– схэан, саргьы сгәы иаалсит. «Удухар абри ахыз
алоугәалашәаларц исхэеит!..» – ихэан, даапышәырччеит.
– Даба ишухамыштуагьы збап! – хәа усгьы нацицеит...
Уажәыгь исхаштзом. Атлапсынражәжэын(а), Атлап-
сынражәнажә(ажә)(а) хәа абасгьы ыкан, акоуп ихэеит, зы-
мшынын хәа рхэон, абра икэын, икәсны ицон, аихабы-аитцбы
хәа убартгьы ыкан ихэеит. Сиргәаит, умбои, исхамыштырц,
нас ауп цкьа иансзеитеихәа, ани ахәыштааратә исеихэаз
апырхагам, схэычын, – ихэан, дпышәырччо иажәа
аахыркәшан: – Чагә, Кычеи уареи шәеилгама?! – хәа
днацааит Махты ацыхэтэан.

– Иихэаз уахаит! – ихэеит Чагә.

– Кыча диашан, – ихэеит Махтгьы. – Чагә ацәкьара
агәтацәкьа ажәба итаиршәит, акәцагьы иара итәуп!
Иакәшахатда?! – инапгьы дааоахеит.

Зегьы рнапкәа ироахеит. Акәца-царагьы Чагә иапхьа
иаахан иныкәырцеит. Идырныхәалеит.

– Жәалагалак сымоуп, иахышәхәауа сыздырам, аха,
– ихэан, Чагә доарылапшит.

– Иарбану? – дцааит Махты.

Чагә, ааигәа игылан аханатә ирзызроуаз, чкәынак
уааи хәа дааиваиргылан: – Абри Виктор Кәыкба иоуп,

Жэындэрыпшьтэуп, шэаргы дыздыруа шэыкоуп, ацара дтоуп, дыстудентуп, аубыхкэа ртоурых иоырц иеазтэылхны дашьтоуп, абри, зегь хэхьзала, иара имазааит! – ихэан, иигаз акэца – апаракэа рызегь – наган ицбыба интэицеит.

– Ус анакэха, абри, рашы сызбалуп, сыхэты иаухэтаскыз ауп, сыхьзала хамтас иумаз!.. – ихэан, Аргэын Дыгэ дааин Чагэ иапхьа еилыбзаауа абырзыкь теиспыхэ ныкэицеит.

Уи Чагэ дыпсаанзагь иман, иныкэигон, уажэ иахьыкоу сеидроу, аха. Ихылцыз Леиуарсеи Жореи ркынтэ мата, жэытэ псуала иухэозар – цылц, рцыс хазшаз диқэимцеит... Амата згаб дыкоуп, Жора ипха, дагьцарауаоуп, Лиалиа хэа, аха пхэыс теиспыхэ ныкэылгом, илымтэахызар. Лцагы дыкоуп Иура Лазба хэа, аха макьана дхэычуп. Мамзаргы Ашэбақэа рган ахь ала имата Лиуба хэа дыкоуп, Ашэы Уанка ипха, илпыхьашэан цьара италтэахызаргь ауеит. Ант рөызцэа алафхэаоцэа дукэа, ажэытэ тоурыххэаоцэа Чацэ Чагэи Аргэын Дыгэи ртэы ус идырзрымызт, иаргь башак акэмызт. Мышкы зны, уи анакэхоу сеидроу, аха Чацэ Чагэ имузеи хэа, мамзаргь алафхэаоцэа дукэа рмузеи хэа, уаоы икаитцозар, иматэахэоит.

* * *

А о б а т э и а ж э а б ж ь х э а о и а ц и ц а з:

Чагэ ас аныкеипа, ааигэа шыоук гылан, гэыпфык, рцыыбақэа инарталан акааизырган, иааин иаарыдгылт. Арт блабырхэаа ракэзаап: Блаб Казылбакь, Лакр Тада, Беиы Фат, Хэтыи Тышэ, Абыц Дахаир, Жьи Жагэа, Барцыц Ксагэ, Дбар Шьрыф, Кыри Дамеи, Цкьын Хазгьари иакэу Ханашэ иакэу сгэалашэом, Сақанеи Маадан рапхьа дгылоуп.

– Уара, Маадан, арт блабырхэаа Дэрыпшьтэ уабаргэалашэеи? Инеины уааргоу, унеины иааугоу?! – даахэмарт Чагэ.

– Хааибагеит! – ихэеит Маадангы. Нас: – Чагэ, ацыхэтэан икоуцаз рбеит, иухэаз рахаит азы абригы еизыргеит, ацара итоу ихазит хэа убасгы снапы ианырцеит, – ихэан,

ишырбоз еизырган иикыз апаракэа наган астудент ицьба интеитеит. Усгы нацитеит: – Блабырхэаа убыхэ зацэык дрыланхон, Ҳамытк, ажэытэ убыхэ тоурыхкэагы реихэон, ашытоурыхкэа, зегь хатыр икэырцон, омакгы ихыцуамызт, абицазацэын, идунеи ицсахит... Ацсыжраан саргы сыкан, – хэа усгы нацитеит.

– Ихъзеи анацалбахит?.. – ихэеит Чагэ. – Ианбакалеи?

– Уи шыта кыр пуеит. Ауа дахьнышталаз, ашыж дзымцаажэо иёи акны даацшит. Анс, арс, мчыбжык, мызкы... ҫымз... – ианаму, ани ус ичхауа дыказма, иааигэйдитан, ихы далгеит.

– Ҳаи, игэнаха акэшэааит!... Иаргы дыццакцэеит...

– Уара убарт шэипхызык рышьтоуп...

– Абри ачкэынгы лацшхырпагак ныкэигалааит, сырманшэал хэа Анцэа хазшазгы дихэааит!..

– Ашэипхыыз сыздырам, аха рзыхь цьнышк ма ҫыстаак дрыцэталеит...

– Ус калар, адыд еиманарчыоуеит... – аабырхэан, еикэшшыи еикэызыроуа иаатэеит.

– Ацара, атоурых иаёу абас иааибыхэан, хрыцхраалар, аиныхракэеи ачара дукэеи иахыркэацэаны хазрышьто... – атынчра ааилеигеит Маадан. – Ауаоы дыцсын дыкёоуп, хара хтэаны игэи икэаажэуеит... Ажэытэан ус акэызма?!

– Уи еихабык ус акым хэа ирацшыигароуп, аихабыра ахацгылароуп, акэымзар... – наиҳэеит Махтгы.

– Уара, Махты, Чагэ шэтоурых иагмыжкэа изхэама? Икаицазгы аабоит, аха дсасуп, егыиуп хэа акэца итоу, егыиуа ус умузааит?!. – иаарцэишэа иаархэмарны дцааит Маадан. – Слымха ашыатала акэын ишсахауаз.

– Ашыата ианахауаз акэ абаказ?!. – ихэеит Чагэгы, иагбаарччеит.

– Уи ҕакы иазызыроуан... Уажэтэи аамтаха, акэгы атагы рыбобагь азэи иазразода, иумбазои?!. – наиаеикит Маадангы. – Иутаххеит уажэи, слымха зегь уара иустар, иузыскыр, нас са исзынхеи?!

– Чагэ хтоурых ачалап еипш еикэшэо ихэеит, – ихэеит Махты. – Цсхэынтэ Быдгэ халбааит, уигы уахьоуп, ладахька, нас – ишихэаз. Амала Бзыптака, Асцака, Гаграка ицакэазгы ыкан, ажэйтэ хтэаракэа, амхацьырра икэыргеит акэымзар. Ацыхэтэантэи аан, 1867 шыкэсазы, Кэыдры ацста Мрамба хэа Чагэ дахьафызнтэи иагеит Екэыци (Шьяаб хэа Чагэ зызбахэ ихэоз иаб), Жьгьарии, Шьяиби, Аслани, Хасани, Фафеи ртаацэаракэа. Урт рашьцэа рахьынтэ убри ашыкэсан Члоунтэи иагеит Гьадлачи Езкьарии.

– Дал иахьатанакуазынтэи уаха ицада, иагада? – дцааит Маадан.

– Ирацэафуп.

– Усгы?... Даргы хырцэаны иаго, рыхьзгы хамхэо, иахгэаламшэо, ус Анцэагы игэы иахэом... – ихэеит Маадан.

– Дал – Амчара акытантэи иагеит: Аслангьри, Балхэхэ, Хэсын, Уасман, Рацбаб, Сауфадан, Кадыр, Гьадлач, Хацьмат, Хэсын, Шэлыман, Азнаур, Хацбадла, Тьркэбеи, Ханашэ, Цьанхэат, Кэаблыхэ, Хасан, Мамсыр, Осман, Саурадан, Дгырей, Шьяруан, Быинагэ, Казылбакь, Быирам, Ахмат, Мат, Ацгьери акэу Хангьери акэу... ртаацэаракэеи дарей; Азантахэнтэи иагеит: Быирамалии, Езыи, Ахмати, Османи; Нагэышынтэи – Кэадац; Дгьантэышынтэи – Цьаныцьым; Абгызрантэи – Кьамсыс; Ажарантэи – Сасрыкэа; Зымантэи – Фат Бытэкэхы, усгы ыкан, ртаацэаракэеи дарей... Ари сара иахьынзаздыруа ауп... Амхацьыр хэа иаххэо омакгы ииашазам, уи зыхьзу адин азы ихтэаны ицоу иоуп, арт рыкэпра, рыхтэара айбашьроуп изыхька, хтэафцэоуп, адин азы хэа рыпсадгьыл кажьны имцазеит... иржьаз азэ даламшэазар... Ажара, Чхалта инаркны нак Азгара ацста, Чхалта ацста, жэйтэла иухэозар, Хатшеи... итанхозгы заа икэцхьан...

– Чагэ, ура утэкэа азэгы дамгазеи мшын нырцэ? Иахьа уаразэк утаацэарада Чацэ тзы уаха Ацсны иказамай?

– Кэыдры ацста Амткали Шэхэацаа Рхаблеи рзааигэа Акытарцыхэ хэа кытак ыкан, убрантэи ацыхэтэантэи аан

ицеит Хати, Маци, Кэачапи, Фафеи Ачацэбақэа ртаацэеи дарей – инхан иказ ахэыцгыи уа иаалгеит... – ихэеит Чагэ.

– Абри аамтаз гэыцфык ацкэынцэа: Еныкь Ражьдени, Лакэоу Никэалеи, Арзын Григори ааин иаарыдгылан Лакэаба дааит рхэеит. Итээзгыи агэыркьхэа иоагылан зегь уахь иаанацшит. Шьта аеырыора иалагон, акэымзар саргыи ицегь схэараны сыкан, аха иааг.

ЧАТЦӨ ЧАГӨ МЫҚӨ АШТАН, МАМЗАРГЫИ БАҚА ИЦА ЗАУР АХЦАТЭИ ИАЖЭАБЖЬ

Ари – Апсны ахьцшымра, ахакеитра аиура хэышыкэса ахьцпра амш азоуп, Апсны асовет мчра анышьакэгылаз арыцхэ ала. Мыкэ Аштае ажэлар реизара ыкан, аеырыорагыи моапыргон. Уи ашыкэсан хэажэкырамза алагамта бзиан, Амра кажжы, ашэапыцьяц шындыкэлара реырхианы игылан. Уачамчыратэи ажэытэ еырфырта Лоуны хэа изышьтаз адэ ду узырбодаз, уа игылакэаз алакация дукэагыи надкылан амшын иагахьан. Уажэ ара Мыкэ Аштае абжьюаа хар змам аихабацэагыи еизеит: Ашэы Хабыць, Ашэы Тамшыгыэ, Багацшь Саид, Чаныи Қыламац ица Аслан, Кэагэаныи Кэаста Хэыц, Бебеа Кэата, Ануа Есхақ, Быжьнеи Шхангыари, Зантарыи Лажэа, Киут Хэымпыл, Бытэа Шьяаб, Кэыцныи Шьяабан, Чан Кэагэ, Чаны Хабыгыэ, Кэакэа Кадыр, Кэакэа Схандыр, Аөзы Кадыр, Гогэуа Қмышь, Плыи Шьханыкэ, Мinei Ханашэ, Бытэа Чу, Харчлаа Екэыц, Арыш Шэлиман ухэа; Чацэ Чагэи сареи хаицнеит... Ус еуардынла иаакылсит Аргэын Дыгэи Амаба Кыагэеи. Гэдоутэа анааба хреигэыргэеит, шэахзаазгазеи хэа хагыинаразцааит.

– Акэа хақан, арахь Мыкэ Аштан аеырыора азбахэ анхаха хаакыдгылт, шэаабарц хааит, – рхэеит. Нас Дыгэ даацэажэан: – Уара, Чагэ, Лыхнаштан аеырыорае уаныказ Кыагэа кыр иоухэазма? – ихэан, днацааит.

– Мыкә аштан аеырыора аныкоу унеи, ушҳадаҳкылоггы убap, сызцаарақәа ртакгы шыкоупцо збап ҳәа абас иасхәеит, уарггы иумаҳауаз? – ихәеит Чагә.

– Нас, ус акәзар, аа ҳахыкоу, ҳааит!

– Уи уажә ҳалагар, азбао далхтәуп, ицхырааоцәа алхтәуп, жәаоык алафхәаоцәа алхны иртәатәуп; алафхәаоцәа мачхәума, ихамоуп, аха аицлабра, аиасра амоапгара оба-хпа ркынза саат хадхалар ауеит, шыта хзахьзом, аеырыора иахцәалагоит, – ихәеит Ашәы Ҳабыць.

– Диашоуп!

– Диашоуп!.. – ааилдыргеит Мinei Ҳанашә, Бебеа Қәата, Аозы Кадыр ухәа.

– Чагә, уара иахухәауазеи?.. – дцааит Дыгә.

– Ирхәаз ишырхәаз ауп, заа шәаазтгы хманшәалахон.

– Ҳанзырхазгы ак калеит, аха шыта даеакала ҳаилгарггы алшоит, уакәшахатзар? – ихәеит Дыгә.

– Уи арбану?

– Иркәәны алаф зцаарақәа жәаба уахтоит, уарггы иркәәны рыжәабагь ртак рлафны икоупцоит, аамтаггы мачны иагоит, алафхәаоцәа жәаоык рыртәарггы атахзам, харггы ҳааилнаргоит.

– Уара, ари уа Лыхнаштан шәизцаауа, аракаггы иара шәизцаауа, иарбан ныха кылцоу иарахаз?! – ихәеит Ашәы Тамшыгыгә даапышәырччан.

– Ибзиоуп, ус анышәтахха, убригь сакәшахатуп, аха акәца аажәгама? – нареихәеит Чагәггы дпышәырччо.

Акәцаггы ҳамоуп, уи, узиааир, иуахтоит, амала Дыгәи сарей еитныцсахлан ауп ҳашузцаауа, уара иаразнак уамкыкәа атак ҳауталароуп, убригь лафзароуп, уакәшахатзар, – ихәеит уажәы Кыгәа, иагьнацитеит: – Шәтахызар, хоык азбаоцәа алшәх, иказааит, алаф анакәха, харт хганахь ала макы калазом, аха, – ҳәа.

– Чагә, уарггы кәцак коумцар аурым, абарт ужьаны убырзыкь теисцыхә уцәырымгааит!.. – ихәеит Чаныи Қыаламат ица Аслан.

– Уи хамтас Дыгэ иситеит, шыта игацэкьозаргь игааит,
– ихэеит Чагэгьы. – Уганахьалагьы ақэца атахуп рхэозар,
ара сыкоуп.

– Ақэца хтахзам, хара хьызрацара хааит! – даахыхэмарт
Дыгэ.

– Хьызрацара ицаз дышцааргеи? – дцааит Чагэ
дпышэырччо.

– Еадаиала, – ихэеит Дыгэгьы, иагьааибарччеит. Нас
иагьнацицеит: – Аха хара еадала хмаазеит. Ажэйтэан амахе
еа хьзыкгьы аман рымхэози, аеадаиа зыхьзыз махежелан;
аеадаца – уи ица-цо, ишытыца-шытыцо итрысуа иныкэон.
Аха урт уажэ ара Апсны иказам, иабахтаху.

Ажэакала, Кэакэа Кадыри, Зантарыи Лажэеи, Чан Кэагэи
збаоцэас иладыртэан, аисарахь ииасит, Кьагэеи Дыгэи
еишьтаргыланы азцаарақэагьы рфеадырхеит:

– Кэрыкь Фаф Запшыца Қэмацъ данирхэхэаз рхэоит
хашка, избан? Изыхкьеи?!

– Инацэкьыс ашэ иавцаирхеит.

– Лызаа ртыпха Акэлан Акэланкьари дызырымтеи?

– Иаашьаны.

– Инапха Кьагэа дызиртеи?

– Акэлан Акэланкьари Кэланыхэатэын, Напха Кьагэа
Калдахэара дынхон. Калдахэара Лзаа иаха иазааигэоуп азы
Кьагэа днаган диртеит.

– Кьагэеи лареи бзиа еибамбазоз, Чагэ?

– Лызаа зыраашьазеи зышэгэхэуа?!

– Аеаца-Цьамхэхэхэ дышнеиуаз иибаз ацэагэао
дишьтагылан агэалқэа зегь ыфо, амла-амла хэа ихэхэо ицоз
ауао ус зыкаитцоз?

– Дашьцылахьан!

– Уаха?

– Насгьы Аеаца-Цьамхэхэхэ дахьцоз ыызас дигарц
икаитцон.

– Аеаца-Цьамхэхэхэ егьи иибаз ауао, ароаш иацагылан
аззегь зёи итатэоз, азба-азба хэа дзырхэхэоз?

- Ухатэы! – ихэеит.
- Ус акэзар, убри ухатэ ынафэ зегь реиҳа ихааузеи? – рхэан, еиҥаиызцааит.
- Ухатэы бызшэа! – ихэеит Чагэ. – Уи абри хадунеи аҥны зегь реиҳагы ихаауп!

АЦЭЫЗҚӘА ИРЕИХАУ

- Чагэ, абри хадунеи аҥ цэызыс иҥоу зегьы иреиҳаузеи? – хэа иызцааит енак.
- Ухатэы бызшэа, – ихэеит. – Уи зцэызыз инаур ауп инхаз, – хэа усгыы нациҥеит.
- Зегь реиҳа иашоу арбану, ма ицэыцэу, – рхэан, еиҥеиызцааит.
- Хатэы бызшэала цара уанакэитым, уи ацынхэрас каҥатэыс иумцарцоу акэалаа, – ихэеит.

КЭЫМЧЫЦ ЧАГЭ ДШАТЦАИРХАЗ

Гэаныи Кэымчыц Уачамчыра дынхон. Уи шэҥы рҥынза даннеи, ихы дзамыхэо аиарта дылахеит. Ацсуа изы шэҥы аиарта дыланамырхар акэын, аха ари ус иҥалеит.

Энак Чацэ Чагэ Кэымчыц дибарц дыохлаеит. Иара ыбаны еиҳагылаз ахьатэ ыны, амшынгыы иазааигэаны, изгылан. Кэымчыц ицха Гэил лыкэрагы шыта имачмызт, аха хатца дымцацызт, алафгы лхэон, лаб дидтэалан. Уажэы иара дыцэан. Аыбатэи аиҳагылаҥ акэын дахьышьтазгыы.

- Чагэ, ахаан иумахац аҥы усырхауозар исутоузеи?!.. – лхэеит.

– Кох, усцэҥа былшозар, ана Чаралаа рыдэҥан аҥны абырфын касы бзиақэа збон, ак бзаасхэоит! – ихэеит. – Бацахар, акэты сзыбшьуеит! – хэа усгыы нациҥеит.

Еиҥэышахатхеит.

Гәил Кәымчыч даалырпшын:

– Даба, Чагә, ари уиязцааи, уан илыжәлаз хәа, игәалашәозар?! – лхәеит.

– Кәымчыч, уан илыжәлазеи? – ихәан, дцааит Чагә.

– Ишпоухәеи?!.

– Уан илыжәлааз, уан?! – идуны дцааит Чагә.

– Ыыншьалын, – ихәеит Кәымчыч.

– Бара, ари идыртеи?! – налеихәеит Чагә.

– Шьта упхәыс илыжәлааз хәа уиязцааи!.. – лхәеит Гәил.

– Упхәыс илыжәлааз, Кәымчыч? – дцааит уажәы Чагә.

Кәымчыч мацк даахәыцын:

– Ыыншьалын, – ихәеит.

– Хоуп, рацәа исхоурбгеит, ас здырызтгыы, акасы уара иузаасымхәозиз!.. – ихәеит Чагәгы.

КӘЫМЧЫЧ ЧАГӘ ДШАИРИААИЗ, МАМЗАРГЫЫ АМКӘЫБА ЕСНАГЬ АЗЫ ААНАГОМ

Мызкы акара аацхәан Чацә Чагә Кәымчыч дибарц деитанеит. Уажәы Кәымчыч ус дтанагалашәа дыкан, аха даацшуан.

– Хәитеисап, Чагә, утахызар, цаса еипш, иани ипхәыси рыжәла игәалашәозар хәа; уацахар – уажә ашьал сзаахә, уа Чаралаа рыдәкхәан акны икоуп, сацахар – еадак иакароу арбагы дук сымоуп, иузысшьуеит! Усгыы сыкәтқәа ықәнаргылом, – лхәеит Кәымчыч ипқа Гәил.

– Бара ишпазыбхәо: «игәалашәоит» акәу «игәалашәом» акәу?

– Издырзом, игәалашәазом!

– Сара уажәы «игәалашәоит» схәоит!

– Ус акәзар, нас уиязцааи, даба.

– Кәымчыч, исхәоу уахауама?! – ихәан, ибжыы рдуны дцааит Чагә.

– Иутахузеи?!.

– Анкыа улафхәафын, угәалашәома?!.

– Исутар, исымхэои!

– Уан илыжэлаз схамышти, иахэац, уажэ иугэа-
лашэозар?!

– Ыыншьалмыз, – ихэеит Кэымчыч.

– Уцхэыс дзыжэладаз?..

Кэымчыч инапы ытрысны иоцэытган Гэил
иоалыкэирххан:

– Аа лыпха бзиахэ дахыгыло, илзымдырзои, улазцаа!
– ихэеит. Ирхэоз иахауазаарын, длызгэаан дыкан.

– Хаи, Анцэа уиныхэааит, Кэымчыч, паса исхоурбган, аха
иахыа сёы ишпоургеи! – ихэеит Чагэгы. – Уаргыс саргыс
харбагы ашпы уа иутеуп! Гэил ацэынцэлагы лахтап!

ЧАЦЭ ЧАГЭИ ЧАЧХАЛЕИ АУГЬАНИ, МАМЗАРГЫ АШӘКӘЫ ЗШЫШУАЗ

Ёнак зны Чацэ Чагэ Уачамчыра акалакь далалан
дышнеиуаз, данынапш, азэы онык апхыа ажра дхыкэтэалан
агэашэ азааигэа, ицанапык ала ихыкэдаз аанда абыца
ахеицеит, егыи инапала шәкәык икуп, ишыамхы икәкны
иаартны дацхёит.

Чагэ имоа уа иавган иган, иибаз данааивала, даатгылан:
– Уа бзиа ууит! – ихэеит. Егыггы атак ныкеицеит, аха
дызёызгы дакәымцит, даланагалан дацхёит, аанда
гэынхэтыстала даеабыцакгы нахеицеит, ишышуеит. Ари
Чачхалеи, Чачхалыиггы рхёит, аобагы зыхыкэоуп, Аугьан
иакэзаап.

– Узеу закәызеи?!.. – ихэан, дпышәырччо дцааит Чагэ,
арт еибадыруазаап, Аугьан акыр деитбын умхэозар.

– Ашәкәы сшышуеит!.. – ихэеит Аугьан.

– Ашәкәы ушышуоу аанда уацхёу?!

– Абра абыржэы умааизтгы аандагы сацхёон!.. –
ихэеит Аугьангы дпышәырччо. Уиггы длафхэаоызаап. Нас
доагылан Чагэ имахэар лтарс аоныка днеигеит.

Ашәкәы зшышуази аанда иацхёози иагыа лаф ржэит, хара
ихазырбодаз акәымзар .

VII

**ЧАЦӘ ЧАГӘ
ИРЗЕИҢЕИХӘОИТ**

АЦСЫЦӨГЬАРА

Ускан ашьоура апырхразы хэа акомиссиа ыкан. Уи далан, унеишь-уааишь хэа зархэоз абыргцэа азэырофы реицш, Чагэ Чагэггы. Аены убри акомиссиа иалаз Акэа еизарак рыман. Чагэггы абрахь дааит.

Аизара ианалга, мацк сыпсы ааитаскып игэахэын, акалакь бахчае цлапшза харакык иамцакацаз арымз хэхэа ду дныкэтэеит Чагэ. Ааигэа убас даеа рымзкгы ыкан. Уа икэтэаны акы еимакуа иалацэажэон җарацэак. Чагэ днарзызыроит. Урт Ашьхаруаа рышкол акны ацара зцоз ракэзаарын, ауаоытэыоа игхақэа ирылацэажэо еимаркуан. Зака имоузеишь урт ауаоы? Гха змамкэан хэа икоу зэыр дыкоума? Руазэк Чагэ днеизыпшит. Нас доагылан дааин, атамзаара шытацо, дцааит.

– Шэара шэжэытэ уаоуп, абра еимахкуаз шэахауан, акры збахыоу ажэытэ уаа хаимак иахырхэаарызеи? Ауаоы далагар, игхақэа зеггы изкажьру?..

– Ибзиоуп, дадраа, шэынсазцаах, шэызцаара атак шэыстап, сабду Цыабас ихэоны исахахыз акы шэзеитасхаап, уи нас шэара шэазхэыц, – ихэеит Чагэ. Абар уи иихэоз:

– Зегзылшо злыпхахаура адгылы ази аниша ашьтахь, зыпс тоу зеггы ыкэицеит. Нас урт акэрақэа рзыпцэарахы диасит. Ацыхэтэан ауаои, алеи, аеадеи, амаамыни, акэуеи рыкны дааит.

Зегзылшо, егырт зеггы ишреихэаз еицш, убартгы адгыл акны ирыпцэаашахыз атэы реихэеит, нас рыкэрақэагы нарицеит.

– Ауаоы, уара, цшынҗажэиҗэаба шықэса устоит; ала, уара – җажэа; аеада – җажэиҗэаба умаз, амаамын, уара – җынҗажэа; акэуа, уара – ишхышэу иустоит, хышэ шықэса указ. Иахышэхаауазеи, зэыр гэала унадома? – ихэан, нас днаразцааит.

– Зегзылшо, сара исымоуп агэала! – иаразнак даацэажэеит ауаоы. Агэала схэахт, гэалазам, акы еицшымкэа сухэарц ауп.

Икалозар, исутаз даеа жэаба сзаццаны шэки исызтартэа!
Шэышыкэса сываз!

Анцэа дакэшахатны ихы ааирпысит.

– Ибзиоуп, ауафы, даеа жэаба са стэкэа узацыстоит,
иумаз! Уара, ала, иухэоузеи, џажэа узхома?

Ала, агэы намзо, џаанатит:

– Иазызузеи исышэтэз аџажэа шыкэса, шыапыла
исыцэхасуа, лабала срыпко?! Слахынтца зеипшрашэтэыз
ала, жэабагы сызхоит, уаха стахым!

– Арт ажэаба, ала иатахымзар, сара исышэт, уаа Анцэа ду!
– ихэеит ауафы. Анцэагы днакэшахатхан ихы ааирпысит.

– Саргы џажэижэаба аказаара стахым, – иаацэажэеит
аеадагы. – Изыстахузеи, аидара хьантакэа сыбга пырцэо,
аашьаџэа сыкэыртэаны иго? џажэижэаба шыкэса дузза ас
изычхауада, скэакэа пырымцэои! Сухэоит, жэаба сзахыхны
џажэа шыкэса сызныжь!

– Зегзылшо, аеада иатахымхаз урт ажэабагы сара
исышэт! – Анцэа деитаихэеит ауафы.

– Ига, иустеит! – ихэеит Анцэа. – Уара, амаамын, уаргы
иугэамцхазои џыноажэа иустаз?

– Исгэацхазом! – ахэеит амаамын. – џыноажэа шыкэса
дузза шэара исышэтэз ахафкылгэыгэ-мылгэыгэ аџыза
уманы узлаказаари?! Ауаа шарамшацэцэкыагы схыччо,
ахэычкэа схыччан ахахэ садырго, алаба сгэыдырцо! Итабуп,
џыноажэа стахым, џажэижэаба сываз!

– Урт ажэабагы сара исываз, икалозар!.. – Анцэа
деитаихэахт ауафы.

– Иумаз, нас! – ихэеит Анцэа. – Акэуа, уара иухэоузеи?
Хышэ шыкэса адгыл акэзаара уакэшахатума?

– Кэшахатхашьа сывам! Хышэ шыкэса дузза азмахкэа
сыртарарцу? џышэи џыноажэижэаба сышэт!

Ауафы дахьгылаз Анцэа деитаихэеит:

– Акэуа аџыноажэижэабагы сара исывазааит, баша
изызызеи?!.

– Ибзиоуп! Уазыхэаз зеггы умаз, иустеит, аха иудыруаз,
рапхьатэи ажэаба рыда егырт зеггы, грак-грак рыцуп, –
ихэеит Анцэа, ауафы ицсыцэгьараз дахьирхэырц.

Убас иагыҥкалеит. Ауаҕы пшыноажэижаба дыртысны шэҕы рахь дандэҕкэла, нцэацас ихэацшуеит, дбырг кэушуп, дхалалуп, ддыруп. Абас дыкоуп Анцэа иара итэкэа иицэз ажэаба нцэаанза!

Шэҕы дыртысны иҕанынеиха, дшажэыз, дышкэадахах ибоит, аха игэы уи ауам, аицхара иалагоит. Абри иахкыаны иаргы аҕрақэа цигеит. Абас дыкоуп ала атэы иицэз ажэаба нцэаанза. Ари рапхьатэи гхоуп.

Шэи жэаба инадыркны шэи ҕажэа ркынза, аеада иатэыз ашықэскэа ницуаны, ихшыю иагхоит. Ари аобатэи гхоуп.

Шэи ҕажэеи шэи ҕажэижабеи рыбжьара, амаамын ашықэскэа ницуанац, хэарта имамкэа дхэоит, ицшра еицакуеит. Ари ахпатэи игхоуп.

Шэи ҕажэижаба дыртысны наҕ данықэла, акэуа еицш пшынапха аныкэара далагоит, нас ииарта даалахоит... Ари апшьбатэи игхоуп.

Аха, дадраа, шэара ишэтахын гха змам уаҕы дыкоу дыкаму атэы. Ишэасхэоит: дыкоуп! Уи, ауаҕытэыоса иицшаз агхақэа рапхьатэи рцацгэы дырны, аханатэ инаркны, зхы ацэызыхьчо иоуп.

– Сара излеилыскааз ала, ауаҕы гха дуны имоу ицсыцэгъароуп, – ихэеит изыроуаз халакыак.

– Ииашоуп, ицсыцэгъароуп! Аха ацсыцэгъара агха ду еицэоуп, чмазара баапсуп. Ацныш ихэыцын, ауаҕы, имырбазакэа, инаган икэа итеитеит хэа абас ихэон сабду Цыабас. Ари ачымазара, ацсымтэра захьзу, изыхьны иалцуа хэа даара дмачуп, хэарта роуам: шьюуки ла цас, шьюуки еада цас, даеа шьюуких маамын цас, итанархоит. Зака шықэса рхыцуагы иахэапшуам.

АТЫ АЛА АНОУ, АЦЬЫМШЬ ИАХӨОН

– Апсуа жэапқақэа рхы-рцыхэа такэ удыруеит, абри аты ала аноу, «Ацьымшь, ацьымшь!...» – ахэон хэа апсуа иажэапқа абантэаи? – инаиазцааит Чагэ зны.

– Уи шыкалаз хэа сабду Цыабас ихэоны исахахьаз абри ауп, – дналагеит Чагэ: – Злыпхахаура, иишашаз шаны, зеггы рыпсы тацаны данаалга, апсаатэкэа дразцаазаап шэхы шпажэбои, зеггы шэызлакакэоу шэгэацхома хэа.

– Сара схы рацэак исгэацхом, избанзар, апсаатэкэа зеггы хаблакэа хлымха ашыта ирзааигэаны, ххы аваракэа рыкны итоуцеит, хаблакэа аобаггы рыла азэггы хазихэацшом, хапхыала иааиуа ххы ырцэины блак алоуп хазлаихэацшуа, мамзар цкэа даабом, са сахэом ари, схы кэазцэоуп арахь, егырт рыхкэа хэычуп, иахьыртаху имоанырцоит... Абри акынтэ ауафы иеипш сыблакэа сапхэа итаца, сапхыала иааиуа уафцас дызбалап! – ҕаанатит аты, Анцэаггы днакэшахатхеит.

– Уаха зэыр акыр шэтахума? – днацааит иара.

– Сыблакэа сапхэа иантоуцах, иуркэазыр!.. – еица ҕаанатит аты.

Анцэаггы деитанакэшахатхеит.

– Иануркэазх, акаруаса иалухыр! – ахэахт аты.

– Бзиоуп нас, – днакэшахатхеит Анцэаггы.

– Акаруаса ианалух, уахынла ижапжапуа икоуцар! – Анцэа еицаихэеит аты.

Анцэаггы деитақэшахатхеит.

– Уахынла иануржапжапх, ирбо икоуцар! – иаашьапкит аты.

– Деитанақэшахатхеит Анцэаггы.

– Уажэшьта ацымшьггы сзацца! – ҕаанатит иара, ихэара иханалазан.

– Хох! Тыжэхеит, уара уда егырт акгы ртахымцэушьома, ацэажэахаггы рутом, рыпсы тоушэаг укам!.. – иазымчхазт иаацэажэеит ахьяжэ ахьтээз.

– Изақэызеи, аты, ахэаркыиара узақэымцуа?! Уара мор, сара, азқэа саартасуа, азы итоу апсыз ала ахныкэгара здуггы сыкоупеи! – ҕаанатит азтас.

– Уара, аты, икэацза ишоу, акаруаса блакэа зыртаз, ацымшьаг ануцахха, нас сара исхэаран исыхэтоузеи?! – ахэеит абтггы, аффы закэу узеилымкаауа, уцынца итасны ухы ааухнахуа, аеикэархэ иахьышьтаз.

– Аты ахырхэтэуп, ахы мацара иазхэыцуа апсы ахыщэгъахаз азы азбахэ зегъы ирыларцэатэуп, иахыччалап, на́к-на́кгы азы ус азэгъы имыхъларазы. Иара ахата ахырхэразы, лашыцарамзар лашара абара иакэитымкэа, апсаатэ ирбар, икны абла каруасақэа иауз тырхуа икалааит, – иаацэажэеит адагъ, икэаёза, аблақэа т́кыкза ахахэ иахыкэтэаз.

– Ишэхэо сахауеит сара: ахъажь, уара, ахэыжэла баапс уоуааит, ахышыкэатэкъагы шэаны уааигэа изымнеи-уа; азтас, уара, азы утасцыпхъаза ухиахалааит; абты, уара, уффы баапсуп, ицъбароуп, аха хэшэыс ауаа ушьталалааит; адагъ, уара, ахшыо ахьухэаз азы убыз абцъарс иуоуааит, апхъала иаёалааит – уштэоу итыркъаны ианымшоануцалакъ, иузааигэоукэыбри-мци адырчабланикны иухэлоугаларатэы, – ихэеит Анцэа. Нас апсаатэкэа рахь ихы наирхан: – Изыл-шарыда адагъ иахэаз ирласны адунеи ахырцэара? – ихэан, днаразцааит.

– Адунеи иахырцэатэуп, аха уи азнык акэхап ианахдырцэара. Аамта цыцыпхъаза ирхаштып зегъы. Апсыцэгъара – ироашыагоу усуп, убас акэрақэа анхаутоз, ауафы дхэо мацара ифынтэкэра аихагы игеит... Абри иахканы уи ихы дзамыхэо, ихшаз рзы дуадаоха, дзымпсуа дкаларц дыкоуп... Убри азы аты апсыцэгъара атэы есены зегъы иргэаларшэалатэуп, – ахэеит арбагъ.

– Арбагъ, уара, абри ахьухэаз акынтэ аика капшь устоит, аты апсыцэгъара азбахэ есены зегъы ргэаларшэарагы уара иудысцоит. Ашарпаз, умцэыжэоакэа еинканы, ацэа иаалхны: «аты ала аноу, ацъымшь а-хэ-он» хэа рыкэфытла, ажэапканы ирылаларатэы, мамзар апсыцэгъара баапс апыхэтэы шхаирымхо ауаа ирхаштыр, дара-дара нибарцэар алшоит. Абри анагзаразы абжы црыхэцэа умаз! – ихэеит Анцэа. Абри нахыс апсуаа ажэапканы ирылалеит: – «Аты ала аноу, «Ацъымшь, ацъымшь!..» – ахэон хэа», – ихэеит Чагэ.

АПЕХАМБАР АИАША КАИЦЕИТ

Ажэабжьхэащэа ахьейкэшэаз цъара апсреи абзарей ирызкыз атоурыхкэа ирылацэажэон. Ус ишцэажэоз ауафтытэыоса иацъал идыруазари изымдыруазари ирейгъузеи хэа еимаркит.

Шьоукы ибзиоуп рхэеит, егырт ибаапсуп рхэеит. Ишнеиуаз Чацэ Чагэ иазцааит, абри ацыхэала угэы иаанагозеи хэа.

– Сгэы иаанаго абри ауп, – ихэан иарггы, итатынжэга неитеипан, жэытэ жэабжьк дналагеит:

– Ажэытэзан зны Анцэа ипехамбарцэа руазэк дааипхъан Апсны уцаны ауаа шынхо сызгэат хэа иеихэеит. Апехамбарггы дэыжэлан Апсны далалеит, ахы-ацыхэа дахысны ибаразы. Дахьуцыло дызуста иалудыраауазеи, иаабац азэы диеипшуп.

Ускан Апсны дуун. Апехамбарггы дэыжэланы такэы дныкэахъан еипш, тахмадак алтэ цэоанкэа ахьейпсоз днаивалеит.

Ари игэамцхеит Апехамбар.

– Уаа бзиа зуша! Алтэ цэоанкэа ирзууазеи, ахьей ацъи Анцэа икынтэ икажъуп, утахызар ашыцггы ыкоуп, алтэ лассы имбаауеи?! – ихэеит.

– Сара ғааны сыпсуеит! – ихэеит атахмада. Ускан рацъал рдыруазаарын. – Шыкэсык алтэ сызхоит. Ацъи ахьей реыпсара иаха цъабаа атахуп, сыргэакрызеи? Нас, санпслакь, итхны агычцэа иргарц азоума изыкастара?

Апехамбар уаха акггы мхэкэа, имфоа инацитеит.

Ус дышнеиуаз, ассир, даеа тахмадак ипылти* иарей аутрае лаха дук ацыркаара иаеуп!

– Изыхшэыркьоузеи ари еипш атла бзиа, алаха ағалар, ишэымфои?! –

– Иабахтаху, – атак каитеит атахмада, – спылт хэычггы сарггы даеа фымш рыла хэпсуеит, уаха азэггы дсымам, амшгацэа ирзынхажьуама?

* Апылц амата иоуп.

Еитеигэампхеит Апехамбар. Деыжэлан дахьцозгьы дхэыцуан ишцакастари хэа. Ацыхэтэан, ауаа рацбал рзымдыруа икарцеит.

Мышк аума, ыымш роума реиха мцыцкэа, икоу збоит хэа дхынхэны, иштра дыкэлеит. Дшааиуаз паса алаха цызкоз даарыдгылт. Урт уажэы иасны алахамахэкэа рыцацара иаёын.

– Уаа бзиа зуша, ирзыжэуазеи аскатэи ицашэцо, алаха дукэа хца шэызгылоупеи?! – дцааит Апехамбар.

– Урт ажэхьеит, имачны ирфалоит, лассгьы ифозар акэхап. Уаанза арт хэхьзоит, нас лаха хагхом! – ихэеит атахмада.

– Иас ёааны цшзала шэапылалааит! – ихэан, имоа инаципеит Апехамбар.

– Ус дшааиуаз, паса алтэ цёфанкэа цэзырцсоз дааивалт. Уи уажэы ацтэ цёфанкэа дыреын, хык азмырхакэа, ахфыкгьы цэирпсон.

– Бзиа зуша, арт ацёфанкэа рыхгьы рцыхэагьы зёупцоузеи?! – дцааит Апехамбар.

– Азхык аныцабаалак, иаархэны егыиала иасмырсуеи! – ёааитит атахмада...

Апехамбар аиаша кайцеит, сикэшахатуп, – ихэеит Чацэ Чагэ.

АПСУА САСДКЫЛАРА ЗЫХКЪАЗ

Ёнак зны Чацэ Чагэ ихэеит абри Ха-Кавказ*, х-Апсны абас асасдкылар кызцазеи, апсацэа абриакара рысас хатыркэцара зыхкъаз иудыруазеи, иахзеитахэ хэа.

– Уи шыкалаз хэа акымкэа-фбамкэа ирхэоит, – дналагеит Чагэ, – аха сара сабду ицныкэоз ажэабжьхэаф ду Дал инхоз Чырг Къамышэ ихэоны абас сахахьеит.

*Ха-Кавказ – ас зхэозгьы ыкан.

ачеицъыка уалпшыаны ирдхъазоит. Амала, аиашаз, зны-
зынла изыхэтам аеырсасцэагъ хатыр хамхарыкэцацэозар
калап. Аха, Апехамбар уи иалидыраауаз – ускан аеырсасцэа
Апсны иказамызт...

АПЫРПЫЛ ЦЫКА АҢОУРЫХ

Ижэдыруоу шэара рацхъаза апырпыл цыка зхыз дарбану,
насгы ианылхыз? Ишэзымдыруазар, уи шыкалаз сара
ишэасхэап. Аха ажэа ахы мхэакэа атыхэа узхэом рхэоит,
убри акынтэ ахы инаркны салагап.

Зкыи жэшэи жэаоа шыкэса рзы, ари зласгэалашэо Асду
анауз адырфашыкэсан ауп, уахык Чацэ Чагэи Цлыи
Гэакеи саб итааит. Цлыиааи хареи хаизыкан, Чагэгы
ара дтэымуафымызт, даакэахьан, афыцъагы асасра
реазыркуамызт.

Саб Шьяаб арт итааз ашьтэа чах рзишьит.

– Акэац цкъа ибзианы ижэжэы, ижэцэама ухэаратэы
акынза, Чагэгы, Гэакагъ, саргы убас иаха еигъахшьоит!
– ихэеит саб, ихаихабыз сашьа, акэац азы аказа хэа ицхъазаз
Едыгъа ихы наиқэикын. Уи, Едыгъ хэагы иархэон, ускан
дагхэыццэамызт, акэацфаразы иахьеисакэоз дыриааиуан.
Акыжэ жэны инаимтауцар, абаокэа хазы инеикэыпцсаны,
ифан дфогылон. Изхысхэаауа, ускан убас икан...

Рацэак мырцыкэа, иахьынзажэхьоу шэгэапхэма хэа,
игэартаразы акэаскъа азал акны аихабацэа ажэабжькэа хэо
иахьтэаз саанла акэац пытк наган инаддырбеит. Саргы ак
стахушэа, ажэабыжь бзиақэа рхэозар хэа, слымха кыдцаны,
акэац назгаз сишьтагыла уахь сныоналеит.

– Ари Едыгъа акэац азы дказатцэкызаап, иахьынзахтахыз
идыруазшэа иакэиршэеит, аа, еимышэшэаны ишцо! – ихэеит
Чагэ, акэац напыла игэато.

– Ус акэым, Чагэ, Шьяаби сареи икахцо кэцеи! – дахлафит
Гэака, кэац еытк ифэи интацо.

– Уи агсырхар хэа уацэымшэан! – ихэеит Чагэгы даапышэырччан, ҕацак акара аамихын, иапхыа иааган икэдыргылаз ацыкахтра итаз апырпыл цыка инылшыны днацхаит. Нас саб ихы найқэикын: – Уара, Шыааб, абри ацыка зхыда? – ихэан, дцааит.

– Стаца а-Тар-цха илхит... Узазцааи, уара, Чагэ, халмырцхашызааит?! – дахлафаашэа даацэажэеит саб.

– Абри зхызггы д-Тар-цхаума?! – ицьеишьеит Чагэ.

– Ыы, иумузоз а-Тар-цха илхызар?! – ихэеит ауафы хэмарфы Гаакаггы.

– Уара, ара узыкоузеи, нахьхыка уцеи, дааиааит рхэеит... – днасагышэа иуит саб. Сара ускан 12-ка шықэса ракэын исхыцуаз, цсуа цасла ас еипш икоу ахэычы аихабацэа, асасцэа тэаны иахыцэажэоз итыцмызт.

– Уикэац, дыказ! Ари уажэ иахауа ихаштзом, иарггы идырузааит... – ихэан, сцар имуит Чагэ. Нас ус днаразцааит:

– Уара, абри апырпыл цыка рацхыза изхыз хэа тоурых шэахахыума?

– Ус тоурых смахацт, аха ажэйтэзан апырпыл цыка рыздырамызт, рхэоит...

– Апырпыл цыка ажэйтэзан икамызт. Акэыд иартоз ацыкахыши апырпыли ракэын.

– Ахэсхэа цыкагь ыкан, – рхэеит изырфуаз.

– Ус акэзар, уажэы, апырпыл цыка зба-цыцхыза исгэалашэо тоурыхк шэасхэап, нас а-Тар-цха лыжэла зцъасшыазггы уа ижэбап, – ихэан, Чагэ абри афыза ажэабжь дналагеит:

– Атара аханы Наа албаартағы, иахыа Трабзоунынтэ аерманцэа ааны анхара иахыаеу икоу агэааа тышша Адлеиаа ргэааа хэа иашытоуп, ус ами?

– Усоуп...

– Ааи, усоуп, – рхэеит изырфуаз.

– Убра, хэба-фба абицара уажэапхыа, тзы ҕажэа инареиханы Адлеибақэа танхон. Уа инхоз зеггы ртэы ахэара абасылшахуеи, сара сызлацэажэарц истаху Адлеи Едгыагэ итаацэара роуп. Адлеи Едгыагэ ипцхэыс а-Тарбақэа

драхэшьян, Ғар Хәйт дипхан. Убри аамтаз Хәйт амал змаз уафын, апсаса рацэаны изанын. Иара Аґара дынхон. Абри ажэабыжь зыкнытэ исаҳаз излалхэоз ала, лара дарбану нас ишэасхэап, иахьяггы иказароуп Хәйт еитеихаз абгызра. Ус крыкан жэдыруама?

– Икамкэа, икамкэа! Абгызра хышэ, цшышэ шықэса иреиханггы иннацуеит. Иагыараан сцаны Хәйт иқьапта хэа иахьяшътаз абгызра сфахъан, икэазын. Убрантэ иааган итаспаз аоны шыатак сымоуп! – ихэеит абра изыроуаз Кэйтцниа Кыґа.

– Абгызра ашымха иаоызами, ашыата аоарахыы ахы архар, даеак авциаан иацагылоит. Уи азханы нас аоара аамта анааилак, даеак ацагылоит, убас мацара амбатэ ннацуеит, акыс ашышыхэоуп ишазхауа, уажэ ижэбама, ашымхаггы убасоуп, – назгэеитеит Ғэакаггы.

– Аґара иахьяггы икоуп а-Ғарба Ихэыста хэа ахабла, иара акыта ахызггы а-Ғарбақэа роуп изыхкыа зхэакэо ыкоуп... Нас, нас, Чагэ? – ихэеит саб Шыаабггы.

– Адлеи Едггагэ ипхэыс Хауида лыхзын. Лахэшья Цынцал Царцоу диман. Уи арахъ архака, чаныка узлалбаауа ахэыцшарае иашыцэеи иареи нхон. Кэыдрахыкэ иахьаду ала. Ақэацеи абахчеи рацэаны иаман. Иахья икоу сыздыруам, аха Царцоу иаирсыз аатэ ца шыака убра дахынхоз иқьаптаеы акыраамта игылан, ижэбахьазар, дук акэын, ус аума?

– Аабыкьанзагъ икан, ибаарцггы иказма!

– Ашытахъ Кэыдры ирны Наа итанхаз ракэу, Трабзоуунынтэ иааз ракэу амилат шыоуки итхны иргеит, иеыцынхацэамыз...

– Уи уара иабоубахьаз, Чагэ? – рхэеит изыроуаз.

– Уи нас ацыхэтэан ишэасхэап. Уажэы исхэарц истаху Адлеи Едггагэ итаацэа рызбахэ ауп. Едггагэ иман фоык ахшара – хэоы цацэеи рахэшья зацэи – Чапаси, Гэамаси, Абаси, Алиаси, Алмаси, Қыатуанеи хэа. Ран лыхыз усггы исхэахэеит, Хауида акэын. Дара Адлеибақэа уаоы ихыыцшымызт, иара убас раншыцэа а-Ғарбақэаггы. Ускан

амалуаа, атуцъарцэа ирыдкылан ирымаз атэцэа ианыртахыз ишыртиуаз, ишаархэоз, уаха дара роыза сас бзиаак дыртаар, аоы ыжэны ирхыцшыз рахэтиаа хасабла ишрыртоз, згэаг рымаз, иртахымыз ауаа рхэыцкэа заны иахыхараз иганы ишыртиуаз атэы салалом, са сеиха шэара ижэдыруеит. Абри зысхэо, Адлеибақэа ахьтанхоз убри аамтаз моак ада моа амамызт. Абри ала рхы рыхьчон, еимданы амоа иахылапшуан аишыцэа. Зеггы ахы рызтоз Чапас иакэын. Наа аоадахьтэи аталарта, убрахьггы моакы акэын иказ, уи Чапас иоыза Хахэбеа Гэрац ихьчон. Ускан а-Хахэба хэа акэын ишырхэоз.

Адлеи Чапас ускантэи аамтазы ауаоыцэгга, агэымшэа хэа ирцхьазоз, хара зызбахэ неиоухьаз иакэын. Иара ус уахыхэацшуазггы уаоы харакык, апсуаа ражэа ишалоу еипш, алагэра хыла ицицссоит ззырхэоз иакэын. Ашэуа ыи еипш ипынца агэы ырхэан, илагэы тбаакэа, илахь акьакьара, иапсуаматэа, иабцъар, ианшыа Тар Хэыт хамтас иитаз иеыо ццышэ дакэтэан данаагылалакь, абри акала дысыканда зымхэарыз дыкамызт. Абас дахьыказ азы ахцэа, атхагэадцэа аамста хпарацэа шьоукы игэаг икны иагон, итаргалалакггы дтадырхар ртахын. Аха уи ус имариамызт, ихы ритомызт.

Гэамаси Алиаси апсаса ирхылапшуан, рнапы ианын. Иахьа Хьарахэы хэа иахьашьтоу икоу ахац ду акны азын рырахэ ргыжэауан, апхын ашьха ицон, Хахэбеа Гэарц ирзааигаз, Хыгэ зыхьзыз ахьча дрыман.

Алмаси Абаси шэарыцаоцэан. Абна кэаза илаз ашэарах рацэан, шэарах жьы ртаацэа ирыгрыжьюамызт, рахэшыа зацэа Кытауана баолашала ддырчон.

Сара сызлацаэажэауа аамтаз акакан рацэаны икалон. Ускан акэца хны арашылхра зеггы ирыздырамызт. Аха Хауида леипш абри аус иазказаз, акэца хны арашы ылызхуаз ускан моу, уажэггы дыкамзар калап. Акэца злалхуаз атакэ ыыц ачакэа аипш итыхны, тамскэагэла илхуан.

Енак зны Хауида акэца злалхуаз атакэ цеит. Ас аныкала, лычкэын Чапас диэхэит атакэ лзыкаицарц. Иарггы такэ катара абнахь дцеит.

Иара убри Адлеиаа ргэаоа агэта илган Кэыдрыка рффа хэычык ган. Абри дтанагалан дышнеиуаз, ахахэ кьакьа гэаоакэа, еихала ирцэышсэа, иахьтажьыз днанагеит. Уи арффа иахьагы икоуп, Ахакьа Зтоу, Хакьазтоу хэа иашьтоуп. Иахьагы унеир, зеипш утаху ахахэ кьакьакэа убоит, айкэацэа утахума, ашкэакэа утахума, ишэымбацкэа шэкаларым.

– Иаамбацкэа, иахагы ицаулахахьейт.

– Иагытбаахахьейт.

– Асып Зтоу, Сыпызтоу хэагы азырхэалоит.

– Нас, нас, Чагэ? – рхэейт изыроуаз.

– Чапас абра ибейт хахэ кьакьа дук, такэацас агэта гэаоаны. Абри лзааигейт иан Хауида. Илзааигейт, аха Хауида лтамскэакэ ари ахахэ акны акгы алымшейт, арашы алхра цэгьахейт. Чапас деитацан арашы злалылхышаз, атакэ агэаоара иазьбзиахартэ ихэхэашсэа иазькэымпылны иказ хахэык лзааигейт. Абри ала Хауида акэца хны арашы ылылхуан, Чапасгы уи деилахан ифон.

Адлеибакэа рахэшьа Кыатуана ыц данаагыла, цэгьак-бзиах ахыказ днарга-аарго ианалага, иналыхэацшлакь зегьы рыекэа ирысуа лбара хэа лыоныха идэыкэлон. Лара омашсэа дыцшзан. Ғыц икапшьхаз абымбылцэа еипш лзамоакэа тцэрааны ицон, лхы-лэы асахьа, лцынца, лыцьымшь, лылагэы аймхэыц тацсоушсэа, лзара па, лыжэоахыр кьакьа цшьбаны ицан икэыз лыхцэы шыкьыр, ыц еицлабны иаагэылпыжыз аць какалкэа ирейцшыз лгэышцы... Ажэакала, Адлеибакэа рыехарпарта оба-хца ыы анадгыламыз ыкамызт. Урт зегьы Кыатуана лбара иаауаз ртэкэа ракэын. Лара Кыатуана бзиа дылбон Маршьан Мышь, иаргы дигар итахын, аха итынхацэа анхао тыцха дзугазей хэа иаецнырхэар хэа дшэон. Кыатуанагы диццар лтахын, аха лашьа Чапас илеихэахьан а-Маршьан биццар калом, итаацэа баадырбуам хэа, уи ларгы илдыргэышьон. Абарт рыбзиеибабара абри ипнакуан.

Ацыхэтэан Маршьан Мышь, ачкэын цшза, апхэызба-чкэын ззырхэоз иакэын, Аилакрба ипхэыс ахкэажэ

длыдылкылт... Мышь ара дшыҕаз Аилакрба ианеиликаа, иматуцаа даарацаажэан, дыдиршыт.

Маршан Мышь дышыны Аилакрба игэашэ акны дшышытаз рбеит. Амаршанкэеи Аилакрбакэеи ажьрацэара рыбжан, икарпозеи, Амаршанкэа рыцсы дыргеит. Аилакрба убри аамтаз Атара аханы Цыганкэоу хэа иахышьтоу ахабла апшан иахтынра ыкан. Уажэ уа арт иаауа аёыцнхацэа иркхёу сыздырам, аха...

– Макьана уаёы имкыцт, амала ерманык даванхеит. Аилакрбакэа рракэа иахьанзагы иааит. Азахэа зкэугы ыкоуп. Азахэа ышэ-хышэ шыкэса ицоит. Аброуп Лакыр Платон ажэйтэ дахьынхоз хэа сан Арухан лыцсы антэз ислырбахан, – ихэеит Шьяаб.

– Ари атоурых уара иабоуахан, Чагэ?

– Изхэодаз? – инаизцаакэеит изыроуаз.

– Уигы шэасымхэашеи. Аха апсуаа ражэа ишалоу еипш, бзиа нагзагы ыкам, цэгьа нагзагы. Изхысхэауа, иаалыркьан Адлеи Едгьагэ дыцсит. Цсрак уаёы ишибахьаз еипш дымцапыргеит ичкэынцэа. Чапас дшеихабыз еипш ионата ахьзгы-ахьымзггы иара иаайдхалт. Иашьцагы изызыроуа, егырт Адлеибакэагы изызыроуа, ахы ритауа, рыоны унеиргы афатэ-ажэтэ рыгымкэа, ран Хауида лгэы дамыршыкэа дныкэырго иаашьакэгылт. Нхарала рацэак игэгэамызт, анхара карцарц ртаххар ирылшартэ икан, аха Чапас итахымызт. Избан ухэар, усакан апсуаа рыкны анхара ду кэзцаз, шыоурак икэшэаргы, ишьа изуам, инхара дадхалоит хэа азырцхьазон. Ус акэзами, Шьяаб?

– Ускан акэым, уажэгы ишцакоу? Уи анухэа, уажэа сапыолоит, аабыкьа зны Абгархыкэынтэ Цлыи Гэака дыстан, аа иаргы дахьыкоу! «Уара, Шьяаб, угэы иалымсын, ак уасхэоит, – ихэан, ёааитит уи ускан. Анцэа иукэырхуп уи еипш, аха, уаё дызнымиауа акгы ыкам, шыоурак укэшэаргы, ушьа узуам...» – ихэеит. «Избан, цёоушът?!» – схэан, сцааит. «Избан умбои, уоцара акны хэышэ-фышэ цхал зкуа ахацшыакэа тэны иузыцоуп, иара уоцара хьатэ гыла икэыршоуп, уэтра акэзар, ахьа гы еихасаны

ихыгэны, итѣканы икацоуп, укэаскѣи, умацуртеи, утаца мхареи ухэару. Абарт урыдымхалар калашам» – ихэеит. – Ус умхэазеи ускан, Гэака?

– Аиаша сымхэазеи нас?... – даацэажеит Гэакагы.

– Убриоуп Чапасгы ихыыз, – ихэеит Чагэгы. Ахцэа, атауадцэа, аамстцэа шыоуки игэаг рыманы ишишьтаз идыруан. Иара дзыцныкэоз иоыза бзиа а-Хахэбеа Гэрап иакэын. Уи Наа Амыкэ хэа иахышьтоу Хахэбеаа рѣынцѣ акны дынхон. Аоыцѣагы ныкэаоцэан. Чапас иоуп арстэиала Наака аеы лбаартэ амѣа кэзца. Паса уа еы шыап акуамызт. Убри азоуп убра Чапас Иоада хэа изашьтоугы.

Апсуаа ражэа ишалѣу еипш, атаацэа реихабы данцслакѣ, инхауа аоната апхаста дуны ироуеит, ма малла, мамзаргыи аоцсыла. Абри ажэапѣа абра уархэыцратэы икалеит.

Убри аамтаз Маан Мырз иаркы-ирцэ хэа ар иман абжѣуаа дрылан, иааигэамцхаз анхацэа ишитахыз дрылахэмаруа. Ари Чапаси Гэрапи иргэапхомызт. Мырз изырцхаит, икаитацэо, анхацэа ирзиукэо дыркэацааит хэа. Ари еипш иказ ажэа Маан Мырз ианиаха, арт ртархара дашьталт. Ауаа азыкаицеит абарт аохацэак иахѣо-иахѣауа еиликаарацы, ачархэао дроут.

Зны Чапаси Гэрапи Далѣа – абригѣ жэытэзан ѣмазашэарк антэамтаѣ иаман, ѣба рыла ирхэон – Ахсалбакэа рахѣ уск азы ицеит. Ари Мырз еиликаан, цшьѣык ир иреиуаз ауаа абѣярла еикэных, иршьразы, амѣа диркит. Арт ао-хацэак ирдыруазеи, ргэы каршэны ихынхэны ишаауаз, уажэы Гэрап Иоада хэа иахышьтоу, Наа Амыкэ аталарта иамоу, ѣыцѣа еишьтагыланы иаѣымсыр ада ахѣауа, ацэхэыра-ѣыбгара ианааѣала, абра зыпцхакны итэаз апшьѣык акэкэахэа ашэакѣкэа аатдыркѣан, Чапас уаѣа дѣахеит, Гэрап дыцан абахэ иеатан дрыцэцеит. Азэ дыбгалеит, егѣи дахшьит хэа, ихысуаз аацэырцын ишьаарцэыраха ишьтаз Чапас ианааихагыла, имгытцраз икѣарахэ аавцицаан азэ уа дишьит, даеазэы дихэит, макѣана ицсы тэзаарын, дыцэгэамыз. Абас ала Чапас иара ишьа иара иуит.

Хауида лычкэын, укэшэира изыкалаша, дыцсны данлызнарга, илзымчхакэа агэшья лхы ахьанылкьаз дахыпсааит. Аишыцэа реитцбы Алмас, иашья чархэара изызуз ашэануа, убригь убра дааны дхарацэамкэа дрыванхозаап, анхацэазыргэакуазахамакэачцэадыцгьахэаоныдрымазаап, дааилкааны дишьит. Иаргьы дыкэцит. Иахьагьы икоуп хэа сыкоуп «Ачархэао дахьыршыыз» хэа атыц.

– Икамкэа, – «Ашэануа дахьыршыыз» хэагьы рхэоит.

– Амала убас захьзырцаз аилкаатэкьа сыздырамызт, азэгьы ихэо смахацызт.

– Изхэода, издыруаз зегь ыкэзааит... иахыцны ицеитеи...

– Нас, Чагэ? – рхэеит.

– Едгьагэгьы, Хауидагьы, Чапасгьы анрыцха, Алмас даныкэц, инхаз аишыцэа еилацьябо иааилатэеит. Хышыкэса ицьябон. Апыхэтэан Хахэбеа Гэрац даапцхьан рхахэкэеи рпатакэеи иамдырхит, иара убас рахэшья лыхэда ахэгьы икадырпсеит, Чапас ицынхэрас дкарцеит. Гэрац Адлеибакэа ешьара рзиуан.

Қыатуана лашьцэа рыкэнага аныкалца, лани лаби анылцьяба, хца-пшьба шыкэса анцы, лашьцэа иаанхаз Абаси, Гэамаси, Алиаси ахэса длырааган хаз-хазы анхара иалагеит. Лара, арскатэи гэакра зхызгаз, згэы былхьаз, шьта хатца сцом хэа хэыцны дыкан.

Ахаюба-хца шыкэса ракара аатуаны, енак, лтацацэа руазэи лареи, уи цьбаразак лакэхарын, акы неимарк-ааимаркуашэа ишафьыз, ажэеи-ажэеи ррахэ(а) хибатуеит хэа шырхэо еипш, уи зуп апхьа изхырхэааз, заб ихэыштэара иехэахаз хэа лалхэеит. Қыатуанагьы уаха мхэазакэа дыодэылпын, лгэи лылагырзи еилацэо, лан лахэшья лахь цытк акара аанфасра хэа дцеит. Уи, ишшэасхэахьоу еипш, Цьынцьял Царцоу диман.

Ажэеи ажэеи еихысхэаалоит, агэбылра атэы ухэозар, ани абри рыхшара дшыртаху аамышьтахь, аехэшья лакара аешья изы згэы былуа дыкам... Шэаргьы дыжэдыруеит, Ашэы Шэарах ица атара бзиа змаз Сандра, Ахалзга ашьахэаны

амшын данашы, сашыа дыпсны сара адунеи икэсхуазеи хэа, иахэшыа лыекнаханы лэылшыит...

Абри зысхэо Қыатуана лзоуп. Уи, абриакара зашыцаа бзиа избоз, лтаца илалхэаз даара игэнылгеит. Аха адыри амдыри акы еимаркыр, адыр иеникылароуп хэа даеакалагы дазхэыцит.

Ускан апиpiarхэаоцаа рацхэа иандэықэлаз акэын. Асадыкылхөцэеи ахэчы-мыч тиөцэеи акыр шықэса уи ацхэа ирылалахьан, ишэымдыруеи, иагыараан, иалахпыраагап хэа, апара, асадакы рышэтахьан.

– Ирумтар руазма, рыкытацкэа аартны тыркэшэала иапхэо, цыара ак хашэтар цыанат шэцоит хэа, агэашэкэа ирылагылан.

– Апиpiarхэаоцаагы ак румтакэа апиpiarхэара иакэыцуамызт, хөы-хөыла еицархэо иныкэон.

– Урт азакэангы рыдгылон, уажэ уиакара икакэам, аха иагыа угэы цырцэаргы, урылакысыр калозма.

– Ахэчы-мыч зтиуаз иамур ак урымтоз, изыпсаз ахэ иаццаны иргон, аха... – рхэеит изырфуаз.

– Апиpiarхэаоцаа зысгэаласыршэа убри ауп, – ихэеит Чагэ, – убарт дрылан Багыа хэа Гыбныиак. Иара д-Ланбан, аха Гыбныиаа драазеит. «Зымца сыхыззар аткыс...», – лхэан, бзиабара дук лымамзаргы, Қыатуана абри дицеит. Иара Азөыбжыа, Озгэар* хэа иахыашытаз азааигэа дынхон.

Абри ашытахь Адлеибакэагы, а-Тарбакэагы, Ацынцэалкэагы рыоны-ргэара кажыны Тыркэтэылака иахыцны ицар акэхеит...

Шықэсы өажэижаба ракара ансхыцуаз зны Тыркэтэыла Чацэаа рыкны сыкан. Стампыл Топхана хэа иахыашытоу инхо ацсацэа рыкны Гыбныиак ионы сахынеиз, неихыркэа змамыз, шэи өажэижаба, шэи өынөажэа шықэса ракара зхыцуаз такэажэык дтэан. Ацснынтэ сшыказ, сахынхоз

* Озгэар (Озкэар) – Шэкэырча. Ажэытэан абра ацсха ибаа ыкан. Уи өзык акэыршан. Уажэы уа 2-3 гектар апанакуа азмыжэ татэоуп, апслымз аныцырх итатэеит.

анейлылкаа, аңуара далагеит. Нас сналыртэан абыржэы ишэзеитасхээз аңуорых салхэеит. Уи абыржэраанза зызбахэ шэасхэоз Адлеи-пха Қыатуана лакэын.

– Ассир!..

– Нас, нас?! – рхэеит изроуаз.

– Нас, лажэабжь даналга, Адснынтэ иаазгаз фатэык иахьанзагы ицэахны исымоуп, ус аламала салаакысуам, аха хыыцаагы ағыама аабап, – лхэан, аңашьаршь илахэан ак длыраагеит... Аңашьаршь ианаалылх, ахоа зхашэоз сахантэ сындыкэран. Иаахылтызар, икацшы-цэеикэараза азна апырпыл цыка тан. Ағыама анызба, ицахэцахэуа уажэраанза сызцаауаз, стаца а-Тар-пха илхит хэа узэыз, уахатэи шэцшыка иеипшын. Ари Адснынтэи изаабгазеи анысхэа, «Сан, Хауида а-Тар-пха, лычкэын Чапас еитамхэа изы даныцаабоз чгахьас илхыз ауп. Хара акыраамта хцаабон. Иахфоз ацааратэка ххы ахыбааны, абри рацэаны ианахталакь, халагырз хаддыла иаанакон, иара усгы цэуара хагмызт, аха... Уаанза ацшыка анырхуаз пырпыл артомызт, апырпыл цыка уаогы издырамызт, хэысхэа цыкан акэымзар...» – лхэеит.

– Ахэсхэа цыка цэацэа амбатэза ахыцуеит хэа сахахьеит, – ихэеит Шьяаб.

– Ус рхэеит, – днакэшахатхеит Чагэгы.

– Нас, уара излоухэоз ала, рапхыза апырпыл цыкцэацэа зхыз д-Тар-пхауп, Адлеи Едгьагэ ипхэыс Хауида лоуп, – ихэеит Гэака.

– Усоуп.

– Хауида лычкэын даныршь, лхы агэашьа иананылкьа дыпсызар, нас апырпыл цыка злалхуаз? – схэеит скэагьза сахьгылаз.

– Аа, ижэбома, зака икэышны дцэажэауа, нас нахьхыка ддэыкэуцон, Шьяаб!.. – ихэан, даапышэарччеит Чагэ. Нас инацицеит: – Иара саргы абасшэа слазцааит Қыатуана. Аха Хауида лхы иаразнактэка дамгазаап, обака мзы дыкан. Зынгы дгылан, дыбзиахашэа дкалеит. Убаскан ауп апырпыл цыка анылхызгы. Уи лыпшэма Адлеи Едгьагэ данцсгы

убас илхызаарын. Ашытахь лара Хауида данцсы, итегыгы агэакракэа ианрыкэшэа, Кытуанагы абас илхуа далагеит апырпыл цыка. Уи лцыка хышыа, излархэоз ала, Апсны лгэылацэа а-Латбакеагы ирбахьан. Агэакра ианакэшэа, уртгы убас ирхит. Ашытахь а-Хахэбеакэаг ирхит... убас-убас ицеит.

– Уажэы акы суазцаашан, Чагэ? – даацаажэеит Кыча.

– Ыы?

– Ажэабжь ду хаухэеит, аха ацыка хэа абри апсуаа иаххэахыу ажэа ианагоузеи, изахьзузеи ацыка? Акыр уахэхыума?..

– Уи уаргы иудыруеит, Кыча, – ихэеит Шьяаб. – Иугэаламшэои, ашыа амшэ хэы анахэ ишыкахцэз?..

– Ацыкахыш цызэзэааны, ацыкзырз цэырцаны ахэра фэхмызэзэаи... ацэгъа-мыцэгъа тнацаауеит хэа.

– Убриоуп иухэаша, итнацаауеит хэа иеахэзэзэаит! Атыцаареи ацыгеи, ацыкеи еихаршалоуп, ирхэогы акоюп. Ацыка, агазы ажэытэан аахыс хэшэыс ирцхэазон, ашыа хара ишыкахцэз еипш, ахэракэа фызэзэааны иалатырцаауан, нас ргэара ласхон, ажэытэ заххэарызеи, иара уажэыгь ус иказами?

– Уи анухэа, ацыкеипш ихэшэуп хэа ирхэо ажэацка даеакалагы уазхэыцыртэ икалеит...”Имачуп” адагы еак ахэоит.

– Хэшэыс ипхэазаны акэзаргы калап рапхэаза ацыкахыш афара изалага. Ус акэу, анс акэу ацыгеи ацыкеи аобагы акоюп, ма зынза еизааигэоуп.

– Ацыка оажэакны еилоуп: – ихэеит Чагэ, – ацэра, акра. Иагьтнацаауеит, ихэхынгы иакуеит. Абри анаосан, убра Бытэ Мыстаф излеихэоз ала, ацыкахэ, ацыккахэ хэагы рхэон, узбылуа, икказа узлыцшуа ахахэ хэа; ацыхэантэи хэ апэахуеит, иунарбом, к аркыаеуеит, ус икоу ажэытэ хыызкэеи ажэакэеи егьмачцэам, иаххэозар, ашыла – ажэытэан ашылахэ, ашылахэа акэын – ашы лахэаны... Адгакэа рфынгы «цыгь» зыхьзу ицоу, ицбаро ауп. Изхысхэауа ацыка мацара акэзам... Хара цкыа ихэздырам акэымзар, апсуаа хтоурых

хбызшэа иануп, иагъафы иамаркыргы, уи мышкы зны иапхъашт... Аус злоу убри иара ахата, апсшэа амырзроуп...

– Убриоуп иухэаша... – ихэеит Шъаабгы.

Абра ацэажэара иаакэытын, еикэышышы иаатэеит. Убриаамтаз иаафоналаз сашъеихаб Тариал анапызэзэарахь иаамтоуп хэа нареихэеит. Сара шыта нахъхыка амапуртахь ссар акэын. Акрыфара иантэа ирхэаз ажэабжыкэа здырхуада...

Чэгэ абри иажэабжы, уиаахыс зака цуазеи, аха, иахъаггы апырпыл цыка збацыцхъаза иаасгэалашэеит.

ОАХА-ОЫМШ АМШӘ АТЫОРАФЫ

Ёнак зны ари аоны икоу а-Гэблыи-цха аилаць сызу хэа слыхэеит:

– Уцаны абна цха цшааны исзааугар, иуызуп. Уара аилаць бзиа иубоит, сара абна цха иалху ацхаршэы сеилахауеит, – лхэеит.

Адырфоены ашьжымтан соагылан, сеааибытан, бназара бна шыхашэара сёынасхеит.

– Сара Ачампазра ахахы сцоит. Устэи Арасазыхь Цыицыикэара ацста – Цыицеикэарагь рхэоит – сталаны аоада такэы снаскьоит. Уахь абна шыхақэа мачымкэа иамазароуп. Уаха сзымаар – ашьха ахьтэаз сымбеит ауп иаанаго, бысцэымшэан, амца неикэцаны исхызгоит, нас уатэы сеитеимдоит, – хэа наласхэеит.

– Ухала запэык умцандаз, оызак дышътухыр иаха еиғын, иалудыраауазеи абнае узыниауа, акыс шыхароуп... – лхэеит сыпшэма, аха илзызырфоуадаз, сеибытан амоа сықэлахан, аоыза сишъталозма, сзыниарызеи цэгъарас сгэхэхт.

Ачампазрака акгы сымбакэа, Цыицыикэара ацста аханы Ашэра хэа иахъашытоу саннеи, қақьяк иаёагылаз шәцла дук ашьхыц штыпрауаз аагэастеит. Уажэы абриакара схыцуеит, аха иахъанзаггы убри иакароу цла сымбацт, убас ишәпаны обаны еидиан, еимфеиан икан, ашьтатафы зынза ишәпазан. Онык агыдра ацкыс иоахаракны руак хжэахъан, егыи

аеырнаашәа ажәоан иалан, ашә наахазом, аха, еиләаашәагы икан, убри акәын ашьхыц зтыпраауазгы.

Ари ашьхыц тоуп, рацәа сеикәшәеит схәан, слымхәцәкәагь аакыахәеит. Аха, иабакоу, иахьтыпраауа атыц амахәкәа цкәа исдырбом.

Ахыжәжәара акынза уныкәлар, нас цкәа иубартанны икан, абри акынтә сшәакь атла ашьата инкыдсыргылан сыкәларц сеыназыскуан еипш, сзыкәлоз шытақәак анызшәа збеит. Саахынхәын сшәакь аакыдсхын такәы сзыроит, аха икәызгаза тынчран, ашьхыцкәа рыбжы ада акгы гомызт, Пыцыикәара ашыкьбжы аарла иааоуан. Атла ахәаҕылаз аәкәа еилкәашааран, ихәажәраны икан.

Сшәакь цака инмыжкәа иаашьтысхын, ахәнара маншәалан, сыбжы мыргазо сныкәлан, ахыжәжәара акынза сынхәлеит. Уа саннеи, ахыжәжәара инаркны цаканза игәаоазаап, итылашыцааза сылтапшит. Абри азы акәхап урт руак иазымчхәан изхжәазгы. Хыхь санынапш, ашьхыцкәа ахьтыпраауаз сбартанымызт, амахәкәа спыран, даеа пытк акара сәеир акәын. Икалап ашьхымза тазамкәа ашьхыцкәа ус ицо-иаауа ипыруазаргы хәа зназы сгәы иаанагеит. Нас сшәакь, уи сыжәоа ишахшыыз, сханы иказ амахә еилачыра аоада сашьтуамызт азы, убра аилачыраҕы махә оа хәчык аман, иаапысцәан, уаоы илапш ицамшәаратәы инкнасхәит. Абри ашьтахь икыз амахә оа апцәаха атла агәаоарахь инаршәны, ицегь аоада схалап хәа сәыоасхәит.

Аха абри инакәырццакны гәи-ци бжык, атла агәаоара акынтә ауп схәаратәы, слымхә интаоит.

Саахынхәын, абрантә акәушь иахьгарыз, абри агәаоара итыфoryзушь хәа, изакәу еилыскаарц, сеырхәан, ахыжәжәара сыхкәгылан цака агәаоара сыштацшуаз, икалаша хырцашьа амам хәа, ишыкалаз сымбазо, сеанцашәа цнапыкла икыз амахә цәаоа-цәаза хәычы аасымпыцапцәан, уаха сысезнымкылазакәа цака атла агәаоарахь сарпеит.

Сынасыц иацанак, иманшәалан скахәит, сыхгы цъара татарак инанкәеит, цыпхькәакгы цәөежь-жәоан-гәыпшшәылаха сыблакәа иоарыцибахәеит, уаха акгы смыхьт.

«Маттрак стахазар рацэа срыхэеит...» – аасгэахэын, сыемырцысыкэа сеааныскылт, избан ухэар, аматкэа рыгэта уеурцысыр калом хэа сахэхьан. Ус, снапшызар, алашьцара аарла иаалзбааит ишэакъаны, икѣакэыкэны иказ амшэхэара хэычкэа. Урт рапхьа ран сакэыз цырымшьакэа икам, аха сыффы анраха, сыштэымуаффыз анырба, ишэакъеит.

Ацла агэафара хыхь ахыжэжэара инаркны цака адгьыл акынза ицаулан, иазыбаан, аца татан. Сара сеышьтакны сыемырцысыкэа ус сышьтан, снапы ирапэан макъана иакын исымпыцапцэан амшэхэар рахь сасра сзышьтыз амахэ мышьтацэгъа аццэаха.

Даара ацабаа збеит ацла агэафара стыпразы, аха снапы анеитысх: ахыжэжэара акынза сара сзымфазеит, иара узлахалаша, узыкэгылаша хэа махэы аонуткала иамамызт. Аура азыхэан саргьы смачмызт, аха, егъа зундазгьы ахыжэжэара акынза сзымфазеит. Ус анакэха, ара итаз амшэ даара идузар акэын, ишгылаз, ма ифопан ахыжэжэара акынза ифазон мамзар изтыцуамызт.

Схэыцит, сеитахэыцит, аха иухэыцуеи, ацла агэафара сызтымцуа саатахеит. «Иуфеит, Чагэ, аилаць!...» – сгэахэуеит сахьтагыло.

Ауаффы ицсы дакэцшыр иимхэыцра, игэаламшэара хэа икоузеи, иидыруа зегь анихаштуагьы убап, аха... Изхысхэаауа, ацыхэтэан саргьы убас хшыюк схэфы иааит. Хыхь санпшы, жэфан кэамкэа хэчык хьаа змам амахэкэа ирылпшы иахьсыхэапшуаз сфопцшит. Убри ауп абри ахшыю схэфы иаазгагьы.

Сахьтахаз цака унцэыпатэартэ еипш ацэыцагэафаракэа аман. Абас иахыыказ сынцэыпатэан, хыхь сыжэфан кэамкэахь сцэыццшуа саатэеит. Сахьтэаз абажэ татаракэа, абгьыжэкэа сыкэсыпсеит, урт ауаф иффы рхэаеуеит хэа сахэхьан.

Уажэ иааиру, уашьтан иааиру хэа сыпшыны, ффахэ-ффымш егъаарыгымхауа абас стэан. Ацыхэтэан, сыжэфан кэамкэа ацака, хыхь ахыжэжэараѣ, мышэшьапык ффыкэгылт, даеакгьы навагылт. Ашьапхыцкэагь збоит.

Урт амшә ацхьатәи ашьапкәа ракәын. Ус иара ахаҭгы аацәырцит. Нас иаахәын, ацхьатәи ашьапкәа ахыжәжәара иоаҭаршәны, шытахьла аҭаанахейт, ашьтахьтәи ашьапкәа атзы икыдыргыло.

Амшә шытахьлоуп ишылбаауа, саргы абри акәын сыпсы заны сыззыпшыз: саацәыркьан, сакзамшәа соапан, ашьтахьтәи ашьапкәа робагы ашьахәырзызкәа иоарыцәхыкны сыонапык рыла илтаре искит, убасгы сыхәхәейт, атзкәа ирныоны слымха «пуу» аргартә еипш.

Агәы ртынчны зыоныка иааиуаз амшә, ишақәымгәыцзоз ас акамет атра италан ианыхәхәа, ашьапкәагь анакы, еитасны цхьака иҭейт. Сара соаган ахыжәжәара соаханажьт, иара ахууан, икәымпылуа, аҭаҭа илтат. Сааласын адиаа ахыжәжәара сеаларцсны иахьыскыз иааушьтны, сытрысын сшәақь аакныскәыцәаит. Аха ани еипш амшә ду анс аҭаҭа баапс акны аҭазнымкылазар акәхәп, икәымпылуа ахәажәа сса гьаш-маш еимыцкьаан иҭейт. Апан инеир, нас арахь икыдлозар акәхарын.

Сара уаха ахәыцра саламҭейт, сахьыкәгылаз соалбаапан, егы аган ала ишсылшоз аоныка сеихейт. Ашьра сеазысымкит, иказааит, атла агәаоара сытнаҭейт, апацәа ирымаз!

Абас сыхьит Цыцыикәара аханы Ашәра хәа иахьашьтоу атыпан. Абас цьашьахәылагы сеикәхейт.

Абзиара ххәааит, даеакала икаларгы амуаз... Аоңикоу сналзызыроны, оызак даашьтыхны хәиццәзтгы, хазхарагы хшәарыцон, абна шыха ахьамазгы итапшыхәны хәауан.

Изхысхәауа, шыоукы-шыоук ахацәа рыхәса ахшыоқәа анырхәо, абри сара ишыкастәз еипш, ирзызырозом... Уажә са сахьахәапшуа, урзызыролар иаха еигьзар калап сгәахәуейт, оаха-оымш амшә тыораҭы атла гәаоа ататәара уқәшәар ацкыс.

Уи схәейт хәа, досу ицхәыс дзеипшроу еипш акәзароуп. Анцәа иумхәан, аха агычрахь улырхозар, уанылызро – амшә уакит!

ШЬХАТӘЫЛАТӘИ АХТЫС ЦЬАШЬАХӘТӘ

Абыржәы ишәасхәараны икоу ажәабжь ииашаны ицьоушьаратә сакәшәеит. Уи шықалазгыы абас ауп.

Саб Абрагь апсаса хар амамкәа иман, ацьмакәа изанын. Қап Қәаблыхәи Арыш Еқәыңи иарей ааилалан саргыы срыманы ашьха ицеит. Ускан сара жәибжь-жәаа шықәса реиха схыцуамызт, ашьха рацхьаза санцаз акәын.

Хәхьнеиз Ахароа омазак иацәыхарамкәа ахаскьын кашәкашәо иахьыказ цьара тыцк акны ҳаангылт. Урт ашьха ианцоз есышықәсагы убрака акәын гылартас иахьымаз.

Ашьха тыхкәа ҫыхьтаахоит, аха икаи, икәанда-шышьыраза, Амзагь каххаа ианыказ уахык, хашьталаанза хәа ақала хдәылтын, аихабацәа ахьтәаз ажәытә ажәабжь бзиақәа рхәон. Ус нак апстахьынтә, ахрақәа рыцакантә «ыу-у-ым-м...», «ыу-у-ым-м...» хәа уао дацәшәаратәы бжыцәгьак хынтә хрыжь-хрыжь иаагеит.

– Ари алым абжьоуп, ашьха лым абжьы, – ихәеит Қәаблыхә, сара ацааха сымтакәа.

– Абжьас акәзаргыы аүеит, абжьас абыжьгыы иеипшуп, – ихәеит Еқәың.

– Мшәызаргыы алшоит, абғамшәқәа рлеишәа цәгьоуп, рышәагаа омазак икамзаргыы, ауао ишьта ихылоит, – даацаажәеит Абрагьгыы.

Аха хара уи абжьы ҳацәшәартә ҳакамызт, ҳацпхьаза абцьарқәа ҳаман, атың ла дуқәа хца ыкан, ҳарахә ацангәара итакын.

Аихабацәа ражәабжькәа еитанаргылон, ҳнапшызар, абжьыцәгьа ахьгаз иахьадыз ала ижжаза акы апста иаатыпцын аәаанахеит. Уахьахәапшуа цхныгак аиха инеихауп, ацыцхь ацрыдды, икәымпыл-азыхәхәашәа, азә ишәара акара ихаракуп.

– Анцәа, улцха хат!... – ихәеит Абрагь иаармачны. Нас са сахь даапшын, иныцакны: – Умшәааит уара, ашьшьыхәа утәаз, уи арахь иааизом, умцаажәан!... – ихәеит.

– Анцәа уоуп!...

– Анцэа унапы хануп!.. – рхэеит егыртгы, инытакны.

Ижжаза ишааиуаз, ха хахь имааикэа илахаавсын, алаба ацаргылан ицозшэа, алакэырақэа ркны аеыларкэуа, аохапалартакэа ркны аеырхаракуа, аццхкэа ашьтахь ала ишацрыддуаз, уаха иаанымгылазакэа ицеит.

– Ари Ашьха Шьашэа хэа изышьтоу ауп, иудыруаз, – ихэеит Қэаблыхэ, ихы насықэикын. Нас егырт днарызцшын: – Уара, иахьцаз шэызгэамтазеи?! – ихэан, днаразцааит.

– Игэахамтакэа, Агыруа Дызтоу аганахь имцеи!..

– Хымпада абри зыхэаабжыы хахаз агыгшэыг иасны иркытан иауан, – рхэеит.

– Злыпхахаура аракагы илацш ххыми, агыгшэыг харцэихьчоит, – днахақэшахатхеит Қэаблыхэгы.

– Иабаци зышэхэа?.. – снаразцааит сара.

– Агыруа Дызтоу хэа ыкоуп, ахапы, убрахь ицеит, зны ицэажэан иалгаанза, узырла... Умцаазакэа, узыроны, ирхэо закэу еилукаалароуп, акэымзар уара абаа уоума сыжэла змырзуа?.. – дазыхэмаршэа даасагът, сшьамхы еихысаанза иахауеит, саб Абрагь. Нас Екэыц ихы найқэикын: – Уара, Екэыц, иуасхэахьоума убри Агыруа Дызтоу ахапы ахьыкоу ахрафы шықэсык зны Ламшьацэи сареи хзыкэшэахьоу? – ихэан, диазцааит.

– Мап, ус ак ухэоны смахатт. Аха, уара, Абрагь, дарбан гыруоу убра итоуп хэа ззырхэо, Зацшыаа дыртэызу, Ачаа ртэы иакэзу?

– Зацшыаа ртэы иакэын хэоуп сара ишсахахьоу, ус акэзами, Қэаблыхэ?

– Аа, ус акэымкэа! Зацшыаа дрыдкылан дрыман, мацуоы пхэyseибак дылхатэан. Уи анбыкэу, акыр цуеит. Рырахэ ашьха ирзкеицо, абас дыкан. Есышықэса арахэ анхеицалоз, убри ахапы азбахэ иархэон, ааигэара умнеин, убра утамлан, адыд адыруеит, убри ашьха злыпхахаура Шьашэры иатыпуп хэа. Ари знык иархэеит, ыынтэ иархэеит, ахынтэ раан, уара абра ыкоу збап, цыара ак цэахны ирымазаргь сыздырам хэа, дыохалан ахапы дталеит. Данхалоз ашоура даку здырхуада, иблуга ишэыхны макацас икэыршан, апхьа хэымцарцас

еиларшэны, ижэцэеимаакэагы, ишыапы идмырхькэа икам, ишыхны имака иадхэаланы абас дыкан...

Ишыкалаз уара идыр, абас дыцсны ахапы дыштаз рбеит, ишэакыгы хэхэаза иван.

Ахапы дтыргарцреазыркэеит, знык акэым ыынтэгы, аха дрынамтеит, ирывахысуа ианалага, ус дшышьтаз дааныжны ицеит, ишцакартоз. Убриаахыс убра убас дышьтоуп рхэоит. Ари умахахьеи, Екэыц? – дцааит Қаблыхэ атыхэтэаны.

– Уи сахахьеит, ааи. Шьта, Абрагы, хаузызырфоеит, Қаблыхэи уареи шэзыкэшээз ажэабжь уалагеишь! – ихэеит Екэыцгы.

– Саламгои, – ихэан, Абрагы иажэабжь дналагеит.

– Хабацэа рыцсы антаз, Қаблыхэи сареи хкатакэаны, шыкэсык зны абрахь хрыцааит. Ари ахынтэ раан ашьха ханцаз ашыкэс азоуп, ус ами, Қаблыхэ:

– Аа, ус акэымкэа!

– Ашьха ханхала адырфоеуха, аихабацэа абри Агыруа Дызтоу ахапы азбахэ аацэырырган, рабацэа рхаан икалаз ак акэын, акыр иалацэажэеит, гэнаха казымтац ауафы цшыа днашьтны дхыннархэыр калап акэымзар, уаха азэгы дшынанамышьтуа атэгы рхэеит. Инанашьтуа дыднарбоит, аха дрынатом... Рацхьа ашьха ханрыцца, хнарцшыны иахдырбахьан, аа, абни нахьхьи иаабо абаху гьаз-гьаз акны унеины нактэи такэы уанхалалакь уброуп, уахь шэымцан хэа.

Абри анырхэоз ауха абра иааин икан Тхына инхоз, арахэ зманы ашьха ихалаз, Рашьытицакэак. Уртгы ыыца аишьцэа ыкан, ихакэлацэаз ракэын, еилкьакэак, ашьтахь азэ дыцсит.

«Уацэ шыбжышьтахьынза убри абахэцэгьа хэа шэызеу акны сцаны схалан саауазар, иреигьу шэышьтэакэа руак сзышэш!» – ихэеит Рашьытицакэа руазэк.

«Уара уакэым, сара сцан сзымаари?!» – ихэеит Қаблыхэгы. Иумдыруеи, ари Қаблыхэ даныцкэыназ алашьамх ицоуп зырхэоз иакэын, дыццакын, даапсомызт. Ашьха атэгы, дхазынамзаргы, хар имамкэа идыруан.

Иазааузеи, ара аисара калеит гэыцааи тхынааи хэа.

Аихабацэа азынаказ иртахымхеит, уи абахэ адыд адыруеит, шэымцан рхэеит, аха ахац аганахь хцом, астэиала ххалоит анаххэа, акэцэанынза ахалара калом, абжеиҳара шэаннеилакь, амца еикэцаны алға хшэырбоит, нас шэхынхэуеит хэа иакэшахатхеит. Аисара атэы иубац, аихабацэагы аланагалеит.

Излахазбыз ала, рацхэа ицоз Кэаблыхэи сареи хакэын, адырғаены егырт цон, уаанза рёызцаакгы атыц акны ирзааирц икан, иааиуаз азэки аешыцэа руазэки ракэын ицоз. Аешыцэа аоыцбагы реиццара аихабацэа акэшахатымхеит.

Ажэакала, Кэаблыхэи сареи шаанза хғагылан, хэи-хнапи аазэзэаны Анцэа хааихэан, амға хакэлеит. Амрагы гылан икаххаа, цыбааа мыцхэгы мбазакэа абахэ цэгэа хэа иахыафыз хнадагылт. Анцэа хайтааихэан, хласны хнафалт. Ацэабаа хнарбазаргь, аамта ихамаз абжа акара цахыаны еипш хазфыз абахэ аихара хөеит. Амзареи айкэареи ныжыны цэхэырала такэы ххалт.

Уаха хамөеикэа, уа хэаанахкылан еихымцала амца аакны, ихамаз ахыч-мыч накэцан ахы анааиғахца, алғацэа хахаза иғаагылт. Ашыха цыоцыоуа, халғацэа шыта атыц акынтэгы иаапшны ирбон, ашыха иөеиуа алға зака улацш ицашэо усгы ижэдыруеит.

Ас аныкала, Кэаблыхэи сареи хгэы ааибархатан, хахыказ ахыкэыз ххаштны, «хэит-чеит!» хэа хшэакькэа рыхкэа ағада ирханы, ашыха-цэхэыра харакыраф ус коуцар ауама, «ахэө-сө» аатхаргеит.

«Ахэө» тхаргеит, аха хшэакькэа рхы цкэа аларкэыха хамразакэа, иткэацит, аха узтахым убас иваткэацлааит – хханы зымға ишытаз ахахэ ду илеи иласын, ишытазамызшэа, икэыбаса илыкэнапеит, атоша фогы лаха-лахауа илыкэчит. «Аа, Анцэа!!!» – ххэан, Кэаблыхэгы саргы фыцха хэынкахацсеит усгы хкахауан, аха... Хшэакь хэычкэа хампыцыкькэан, рыгэкэа хыхыхыала-ыхыхыала, хшыапаны иафэацсан.

Икаххаа иҕаз ажэџан ҕамбазо иаразнак апстхэа аахчылт. Шьаџак уацхэа игылоу думбаратэы иаакалеит. Ацыкххэа еитахысын, ҕааигэара иџацэхыкны цыара еитасит. Абри инакэырццакны мацэа дук аиха ишэпоума ухэаратэы инеимагылан, акэагы алааны, акырцх аџаанахеит. Хара ҕапсы заны ҕахышьтаз, хгылар адыд ҕацэшэан, хшэакыкэагы ҕаман мгэацэха цак ҕаихеит. Ара аангылара каломызт. Акы, адыд шэартан, џбагы ихкэаанза хэа ҕапшыр, ихымкэар, ашьха дгыыл ус адырлоит, хлахэуан. Мачк ханыласкыа, нас хлабашыакэа хеырнахцан, ҕамџагы марда мариамызт, аха гэынхэцыстала иаадыруан, ашышыххэа хталеит. Амацэыс анааимнакыозгы иахнарбон.

Абас хашцоз маџак инеиханы акырцх ауит, ачыхь атаны цшакгытыцысын, ҕацхэххэа еихамгыло хкалеит. Адыдгызыны-зынла хыхь ана-ара икшон. Ханаауаз ишытаххыз ауапакэа, ихазхагалом, ххалан халбаанза икаларызеи хэа, абахэ ашыапы хахыаџалоз ишытахцахьан. Ус акэзами, Кэабылхэ?

– Ус акэтгы...

– Зака аамта цаз здырхуада абас хшылбаауаз, акгы камлазашэа Амра каххаа иаацэыртын, хеы еилымго хахылеуаз иџахакэцхеит.

Апс цха анхалала, ҕаибак-еибашытуа, ҕапсы ҕаманы айкэара акынза хлазеит. Шьта ихабаргэыз, хшыапгы аку-ан. Ажэжэахэа хыч-мычк ааизааган, мцак ахы неихэлахкит, алџацэгы хэхэза иџхалеит. Уи иахзыцшыз ирбон, хшеикэхаз рнардыруазар акэын...

Ххынхэны атыц акны ханаа, хэылцэзтэи ашэацшь ахэанга ыкан. Еибганы иурхынхэуазар, рыла хшынтацшлакы рыцсы ацынхэрас акэырбанкэа шыкахцара хэа доуха артазаап хбацэа, ирейгыз џ-б-катак аалырхын рџатахыа нарыгзеит.

Уи нахыс уахь ацара ацыхэа цахцэеит.

– Рашытыпакэа ашьтэа шэзырмшызеи нас, ура? – дцааит Екэыц.

– Ирымшыыргы ироухэоз, избанзар, хара, шыбжышытахынза хэа хшеисахыаз еицш, хызмааит. Цабыргны, иахынзаххэаз ххалеит, аха уи абахэагэышьыоз.

Аха дара «Уи шэара ишэхарагэышьоузеи, Злыпхахаура игэампхейт ауп, шэахьымзасаргь шэхалейт, шэылѳа анаабоз шэдэықэлазтгыы шэахьзон», – рхэан, шытэа каиматк қартейт. Уи нас иахшьит, – ихэан, иажэабжь даалгейт Абрагь.

– Дара уахь хцаны ххалейт хэа иаламгазеи? – дцааит Екэып.

– Аихабацэа ирымуит...

– Иара Агыруа Дызтоу ахапы абахэ афны зеипшыртаншэа иамоузеи?... – снацааит ацыхэтэан.

– Уи абас ауп... – рхэан, ахапы ахьыказ аганахь снарцшыны цкыа иаасдырбейт.

Ауха ражэабжькэа ирылган ханышьтала ус сызбит, макъана гэнаха касымптац, Анцэа дышпасмыхэари, уацэы имхэа-мырза сцаны убри Агыруа Дызтоу дыштоу збап, ахьз касцап хэа...

Ашьжьымтан арахэ анеилхарга, схэырцъан аашьтысхын: «Икалозар, жьынцэрыкэшэара сцоит, азна аамгакэагь арахь саауам!...», – схэейт. Акыс ажьынцэыр зы рцэны ажьырзы бзиа ирбон. «Уара, хара умцааит!...» – хэа насархэейт. «Хара сышпацои, аха такэаамта сшэымбаргыы шэысцэымшэан...» – схэан, сшэакыи смакэани аашьтыхны сцеит. Санынаскыа, саатэиин Агыруа Дызтоу шыказ амѳа сныкэлейт. Иаха хзыниейт хэа ирхэоз ажэабжь еицэаз уахь исзыпшызаап, уи сара издыруаз акэымзар...

Сзышьтаз ахапы ахьамаз абахэ атака саннеи, Амра такэы иошашлахьан. Мачк сыпсы аайтакшэа сѳафалейт. Акыр схалахьан еипш, аѳада уаха царта амазамкэа, атцла еипш ишшаза хра пэыцаран иѳасѳагылт. Изулак сахькэшан, снапсын нактэи аган ахь саниас, еилкыашаараны, ана-ара амзацлакэа ыканы, факыак снаѳагылт. Бытэаа рыхэшэ хэа изышьтоу ашьхардацгыы цыарак-ѳыцыарак ракара ишэтны иахьыкоугь збойт.

Уи схьынхэны санаауа ипхны изгап хэа, сееибытаны сыѳокыдлейт... Акэакхэа ишхысыз здыруейт, сапхыа игылаз амзацлагь алахабаа еипш ѳыцыараны иаайкэжэейт, нас уаха акгыы сгэалашэом...

Санаалт, ацэымзақәа кәи-кәиза еилаџ-еиласуеит, роашкгы «шш» хәа абжыы гоит. Ари абыкәу хәа цкәа саазырџызар, роаш абакоу, слымхәкәа ракәзаап зыбжы го, цөымза кәикәас исшәз сыбла иташәо акакачкәа ракәзаап, цөымзагь ыкам, алашыцара схатәоуп. Хәит, слымхәкәа рыбжы го, сыблахац акакач ыташәо, хьтак сылалазаап хәа сгәы иаанагеит, макьана аџны сышьтоу цыышьоит. Аха сшышьтақәаз сгәамцхазт санаапыршьшь: цака хахәуп, хыхь хахәуп, схыхь хахәуп, сшыапахь хахәуп, сармарахь хахәуп, ахыкәтәаларацәкьагь амуратәы сеиџырәхә цьара сцәывтоуп. Цабыргны, саргьарахь зацәык ала цьара снапы џкылхәхәан иахьынзацоз еитыцит умхәозар. Уахьтәи аган ахь ахахә дукәа апырацан ишәаханы икацазаап. Абрстәиала акәхап абра сааган сышцәывтарцазгы аасгәахәт. Ахачахәагь иаасгәалашәеит амзатла адыд шасыз. Саргы исысзар акәхап, мамзаргы гәгәала исзывасит, дабакоу хәа иансыштала, сыцсны сахьыштаз сырбазтгы, аәатахьа рыкәцаны, ицсы талозар хәа, аамтала анышә самардон, убри азы акәхап абра сааганы абас сзытарца хәа саахәыцт.

Сыбжы сырпап схәоны, ура, урт асцәкьа сеиџырәхә сцәывтарцарымызт, издыруада мшәык сааганы, дцәыларбаан дысфоит хәа, хацык акны цьара сцәытацан сацәахызар, ааигәа иказар аасгәахәын, иаххәакәо ирзуузеи, иаасцөымгхейт.

Слымха нкыдпан даара сзыроит, аха иреицәа-иреиханы иарбанзаалакь цьара чытбжык гомызт. Ишцакастари хәа саахәыцт. Иагысызбит ашышьыхәа схәазаны сахьынзацзо сцаларц. Саанапршьышын, хахәцәыха царыкгы ааспыхьашәеит.

Сахьцәывцаз ахахә цәыха хәхәа дукәа цшьба аушәакә еивацаны иацыран. Изулакгы, снапыршьышьуа, реиха имачуп зысгәахәуаз руак ашышьыхәа снахан, схәазан, сыцсы занысхыџцәывтызгеит. Тынчроуп, ишылашыцаилашыцоуп. Абцарс хәа напызатә сыкоуп... Сахьынапыршьышьуаз хахәцәыха царык хәхәаза испыхьашәан, цнапыкла икуп, иароуп сзыкәгәыгуа хәа исымо. Агылара саламгеит, мшәны

сахыцэывцанатаз ахыхь акэтэарта аман иказар сакуеит хэа, ус сшышьтаз, снапыршышьуа схэазо, цшыынацха цхьака сёынасхеит.

Ладаран сышнеиуаз, рацэак сымцацкуа, уаха цхьака самшьтуа, тзык аёгыгэхэа схы инадгылеит.

Ишыкасцалац еипш, сеитазыроит, схахэггы скуп. Саргъарахь лапш-ёапш хэчык ыказшэа анызба, атзы савахэазан уахь сёынасхеит. Сышнеиуаз, армарахь иаапэиин, алапш-ёапшы ицегь иаагэгэахеит, атзкэаггы рыцэаара убо, ахацы тыкка, ихэхэаза, иаакалеит. Нахьхьи рацэак бжамкэа ихагёежъяаза, атламахэкэа цыс-цысуа иапыраны, ахац аталарта ахьыказггы аапшит. Алашара злаууаз убрантэ акэын. Соагылан иаасырццакит, аха сгэысеанны.

Аталартаё саннеи, атыцра саламгакэа саатгылан, ашышьыхэа схы навтсырхэхэан саазыроит. Уахынлоуп, аецэакэа кэеи-цеиуа, икаххаа, роашкгы абжы ааёуеит. Ахацы, ашэапыцъац апыриааны, рффак аханы икоуп, унадымгылакэа ус ала-мала улапш ицашёом, хыхь бахэыкгы ахагылоуп.

«Уаа, Анцэа уара уоуп!..» – схэан, ашышьыхэа алашьцара сеалакуа саатыцын, издыруада уахь амшэкэа тазар хэа, арффа еилачра стамлакэа, абахэ илавтаршэны ёакъараны сёыласхеит, испыхьашэаз лаба хымпыё гэгэакгы аашьтысхит. Аха сышнеиуаз еилкъашаараны, ана-ара амзатцлакэа гыланы ианызба, абракаггы адыд адыруазар хэа сгэы иааташэан, уахь сымцакэа уа сеааныскылт. Усггы саахэыцт, уажэы амцеикэцара салагар, акыр садхалоит, бгамшэзар, сышцаз гэатан сышьта ихылар, исыхьзоит, иаха еигъуп слабаггы шыску мзатцлак сныкэлан ацэкэан шаанза исхызгап хэа, ацхггы шака цахёоу здыруада, аха...

Унапкэа бзиа иаакэшартэ мзатцлак гэастан, ёбака ёныгыдра рышэара махэ амамкэа ицон, нас амахэкэагь аманы, иманшэалан икан, абни сыкэларц сызбит. Аха зеипш камло егыыкам, даеа лабакгы стаххар схэан, саанапшы-аапшит, напшы-аапшра усггы исыгызма, аха...

Оадахышэа тлак аҕажын, иманшэалан лаба гэгэак сзамхуазар хэа снеин тэкала снадгылт. Алаба сшашытаз, аа, уара, шэакьк ахьыкоу! Махэ пак акэжыуп! Сахан иаатхны снахэапшызар, ашыхэа кылтэаза, аа, сшэакь! Сахьгылаз сеитамткэа атла икажыыз цкэа слахэапшызар, еикэжэаны, ихбыл-ҕбылны икоуп! Акэжэахоуп икажыугы, егыи абжак еилыблаан игылоуп.

«Иаа, Анцэа уоуоп!..» – схэан, сшэакь ахы ларханы икны сышытаыхька сеихеит. Сагыгэыргэит, сагышэеит. Сара сызтаз ахапы ааигэазан, Агыруа Дызтоу, излархэоз ала, ицегь такэы ухалар акэын. Шьта уахь сдэыкэло сыказма, атып ахь сызлахынхэышаз амѳа здыруан, сеихеит. Сахьыказ шэартан, лассы лбаатэын, абра акэын адыд сахьашыуаз... Уи зыхька хэа издыруа, сшэакь сыхэда икэк абра санхалоз, аѳада ахы самхархазар акэхап. Адыд ахьадыруа ушэакь ахы аѳада ир-ханы иукур ауам, ухы хутыр калом хэа аихабацэа ирхэоз цкэа сазымхэыпт. Насгыы уи ашыха-цэхэыра харакыраѳоуп ус иахьыкоу сгэахэт.

Уажэы, сшэакь ансоу, сышытаыхька сеихеит, аха уажэраанза иарыхьтшыуаз ауаѳы, уажэы сшабо, азы аасмоур ада цыххэа сымамкэа саакалеит, акыс арѳашгыы ихарамкэа абжыы гон, санаауаз исгэалашэоит, уи сырны ауп сшаа. Атып акынгыы, санырымба, ишеилоу здырхуада, снейр исархэаран икоугыы сеидроу, уигыы сацэшэоит.

Цытк санынаскэа, шьта сыпсы ансоу, саахьахэын сахьцэывтаз ахапы шыказ ахы рханы ахэѳо аатсыргеит, кыр сышьталан иаауазар иаршэап, мамзаргыы ара ишааиуа ахэшэбылѳоы акыр, исышытыцып, хтып акынзагыы ахыс-бжыы неиѳыр збап хэа. Аха атак азэгыы дымхысит, ихаран, шьхак хабжыан, исышытазаргыы арахьтэи аганахь икамызт, хара умцан хэоуп ирхэаз, цьара ак ихьт хэа убрахь еимдозар акэхарын.

Ашэакьгыы скын, акыргыы сгэысеанын. Уахынла, шарцазыла, арѳашкэа рахь зыжэра ашэарах лбаауеит, агыг-шэыггыы уахь инеиуеит, амѳан иуѳахаргыы ауеит, уи здыруан.

Абас арѡаш акынза санылбаа, абракагы ахыкѡ еилкъашааран, иаразнак азыжѡра саламгакѡа, зымѡа апаѡ ахаракыраѡ саатгылан сзырѡит. Сацхѡа нырцѡ ладеи-ѡадеи иахынзазбоз еихаракцѡамкѡа цакъараны илашьтын, азы сырыргы царта хѡа амамызт, настгы цаса сзырыз арѡаш итегъ идуун, ари гѡак акѡеит, абри адагы цаса сахъырыз амзацлакѡа хѡа гылан, ас цакъагъ ыѡамызт. Шьѡа сышьтра сыкѡалан сышзымылбааз, сшахъѡаз збоит, аха иааг...

Сзырфуа абас сышгылаз, «ыу-у-ым-м...» арган, апста зегы тырзызаауа, еиларфынгуа абжыцэгъа օталеит. Инакэырццакны иара ахьгаз шыказ ажэоан лейкожэаны адыдакы иасит. Арҕашгы ааилаеен «кыац-кыац, пш-пш...» хэа быжь-дагэакгы аагеит. Абжыцэгъа сахытцахыз ахапы иацэхарамкэа игеит хэа акэспартэ икан. Акаруал шэакь скин, аха зейпш камло егыкам хэа, сааласын сызвагылаз апсацла сныкэлеит. Иара аасгэйдзалартэ, аеуао иеынеитихыргы дзымҕазакэа акыр игхартэ акынза махэ амамкэа, нас ихаха-чахан икан.

Уажэраанза псѣхэацкгыы хымызт, уажэы адыд ахыкшаз ашъхара аханы уархалк иакараны икэашза ак хын. Сахъахэапшуаз, хыхъла иаха ицэхацшъазшэа збеит, шьта лассы шар калап, уиоуп ус изыкоу хэа саагэыргъеит. Сызба абакоу, исхаштит...

Абас абра сшықэтээз такэгы цит. Ус арѡаш ахь
сыцшызар, азѡ дуауаза дтагылоуп! Аа, дкѡашза, кѡаѡк,
макѡаѡэаранза доазоит, аѡкѡыцѡаак рыбѡѡара адгѡылѡѡаха
хѡычы ахѡкѡ аггара акны дзаагылоуп! Цѡѡа сыцшызар,
ижѡпаза ахѡѡѡа лыѡѡѡсоуп!

Слымхакэа џеин соупцэа хылца иџацагылеит. Сахьыкэтээз саахьантахеит. «Кох, рацэа сызт, Цэыхь џбагы ихьт хэа, уи акэын уажэ исыгыз, дубеит, Чагэ, ахап иџоу... Уи акэын узыршуаз...» – аасгэахэт. Аха зызлан Чацэаа дырпырхагам, Чацэбак «Уашхэа макьапсыс...» лирхэахьейт хэа сахахьан, уи анаасгэалашэа, сгэы ааргэгэейт, ииашоушь хэагы саазхэыцит.

Сыпсы заны краамта абас сыпшуан, аха лара дахыгылаз
кэацара лымамызт. Ус, даахьахэын, са сахь лэаалхеит.
Адгьылбжьаха хэычы ааихылцэан, арахьтэи акэытцэа
дныецынгылт. Нас уа аггарае кэацара лымамкэа
леаанылкылеит.

Зызлан улеихсыр калом, уабцар еибгом хэа рхэо
сахахьан, аха, икалалакгы, Анцэа – уара уоуоп, усыхэ
хэа, даара дкылкааны санапаха, апыкь аатгеит! Сзызланггы
дхышэтын аггара доалахэит, дырхэазоггы афынанахеит.
Дзеипшроу сымбазакэа дагоит аасгэахэт, аха дабакоу
дамзхуа ахата? Унеи агэы умоуп, еырпсы калцазар? Нас
ишцакалои?..

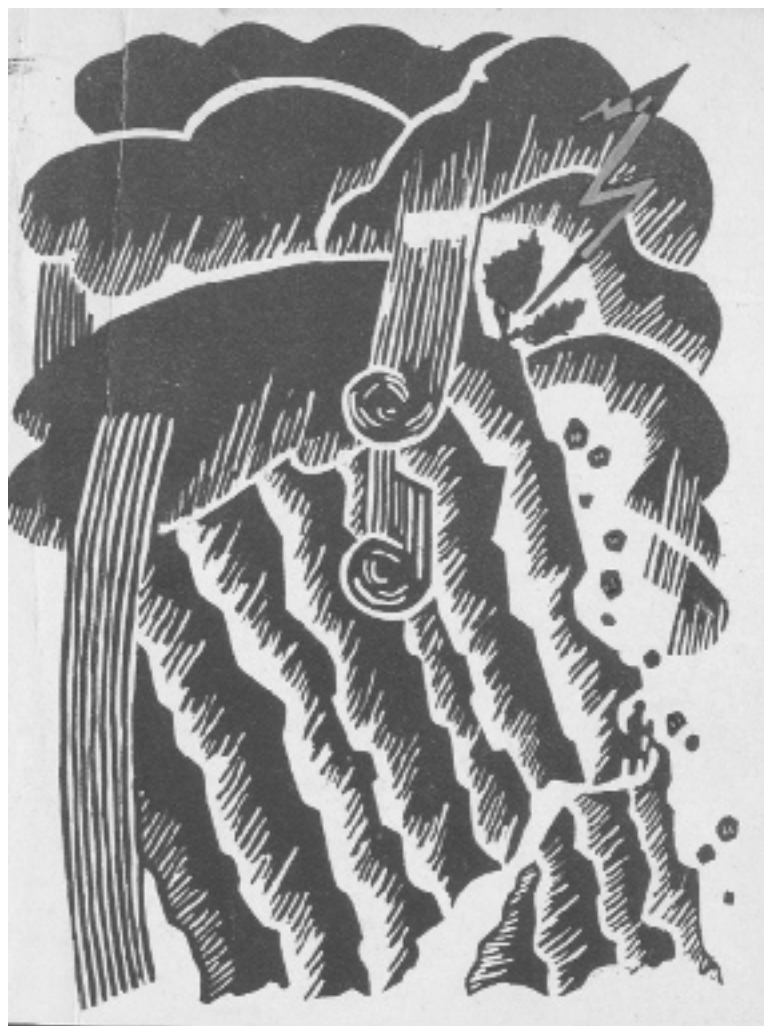
Абас сшылзыпшуаз, ахахэкэа дырцапан аггара
дазымгакэа дааныркылт. Сарггы ашара сазыпшны
сшыкэтээз, ашьха ахантэи сыпта кээш ицегь идухан,
ицэхапшьзахан иааилызбааит. Ишеит!

Смыццакыкэа сеитанапшы-аапшит. Зызлан дабакоу,
исшьыз псаатэуп. Соалбаан снейзар, уи иакароу сымбапт,
макэахэара иоазо т-цэыш дук шыны аггара ахахэкэа
ирыкэжьуп. Стэы иаалсын, иаатганы акэара иныкэстеит, азы
ажэырц иааизар акэхарын, аха абриакара кэацара амазамкэа
иззаагылаз хэаггы саахэыцт.

Саакэцэиан алада санцшы, ароаш зытсуаз абахэкэа оба
срыбжьыпшны итыкка цэтак сылтапшит. Нахьхьи ароаш
ахыкэ акны х-мзацлакы, агэтантэи иаха иоарылыхэхэо,
иаагэастеит. Урт ракэын Агыруа Дызтоу ашка санцоз ароаш
сахьнырыз сызвысыз. Уа даеа роаш хэычыкгы алалон. Иаха
санылбаауаз оада сагацэзаап. Шьта сымоахымкьар акэын.

Сытгы уа икэмыжькуа цлак амахэкэа иларбжьасцан, зык
ласэатэаны, сыцхэхэ еихамгыло сдэыкэлеит. Азышьтра
иаваршэны сымзацлакэа ркны саннеи, дара ракэын, нас
сеихеит.

Бзия санынаскыа схысит, сеитахысит, накынтэиггы
ахысбыжкэа геит. Сеитахысит. Атак еитакарцеит. Ари
хтыц акынтэи акэын. Шьта уа сыказшэа исыпхэзон.

Иацухаахыс рыбла ткэыкэы рыешаны исышьтазаап, уца хэа ахьсархэаз аган хэыц-хэыц еимырдахьазаап, ашьыж еитасышьталаанза ас ахысбыжькэа анга, иара иакэу, дтаханы зэыр дибоу хэа, еиханы арахь идэыкэлазаап. Саргыы мацк санынаскыа сеитахысит, са соуп, амѳа сыкэуп хэа аанарго. Наѳстэигыы ахысыбжькэа иаѳа иааигэаны игеит.

Ас сыпсы таны Анцэа сандирба, иагьсеигэыргьейт, иагьсагьит.

Сылахыи слакытѳей ашэытакэа рнын, сцацхагыы, шыап-хыц тыпкэоу, убрагыы шэытакэак аман, схылца ацга сыхэда мацк ицэнакьейт, уаѳа акгыы смыхьт. Сымаѳэакэеи схылѳей кэык-мыкэшэа иахьыказ ыкан.

Сзыниаз зегь анрасхэа, иахьтэаз рыхкэа дырцысуан. Абрагь Анцэа иахь икэитцаз аѳатахыа канѳан, ирейгыыз б-ѳатак ишыт.

Адырѳаены реааикэыршэан, доуха кны аѳатахыакэа ларыкэырѳан, алакэа рыхѳагыы рыманы Абрагыи Кэаблыхэи сахьыѳахыз рѳарѳ иѳейт.

Ахэылѳаз иаапсаха ихынхэит. Урт Екэыц излаиархэаз ала, уа амшэ таз цьыршыон, аха акгыы рымбейт. Сахьцэывѳаз аазыѳаракын. Уи ахыхь акэтэарѳа аман, аган акны аѳыцѳ еипш аѳа умбазо, уаѳ дызтамло тышак ыкан. Аѳаѳы иѳадараны, нас амахэкэа аманы, иѳегьгыы иѳон, аха алакэа сахьыѳахыз ианахымс, даргыы уаѳа хара имѳакэа иѳыѳит. Амала сѳаѳы азааигэа, адыд ахьсысыз авараѳ, мышэ дук, аѳы иашьу, абз аѳыхэхэо иѳсны ишышьѳаз рбейт. Утгыы ахьыкоуѳаз икан рхэейт. Ауха аѳсыз акузаарын, уи акэын имѳысзо иззаагылазгыы.

Сахьцэывѳази адыд ахьсысызи ркынтэ иааргаз акэыхкэа иныхэа-ныпхьо схы иакэрыхшан, ркэырбанѳкэагь канѳейт.

Ихарамкэа игылаз ахышьѳэа анааикэа:

- Дызѳахыз мшэызар калап, ус канѳоггыы ыкоуп...
- Мшэындаз ашьѳа канлоз?..
- Зеипш канло икоузеи, дыбнауаѳызаргь ауейт...
- Уара, абрагьѳык устэи цьара дышѳоз, ас даниба, аѳап уа иааигэан, ихэозар хэа дѳейѳазар? Усгыы калойт...

– Дабрагыҕызар, анс деиҕыраахэ дцэывцеитцозма, деитцыхны дыцеимцоз, дакуаней?... – рхэеит.

Абрагыи Қэаблыхэи изакэыз рзеилымкааит, аха сахыцэывцаз ирбаз ақэтэартеи атышеи ргэамцхазт, адыд иашыны ирбаз амшэ акэзар қалап иказцаз хэа ақэырцеит.

Сара иахыа усазцаргыы, мшэхарушы сгэхэуеит, аха изакэыз аиашацэкыа сызуахэом.

О-КАМЧЫК

Мсоуст ыыцаа апацэа иман. Аыыцагыы ахэса еицаарган ачара ду руит. Абри ашытахь рацэак мырпцкэа Мсоуст иааикэшэан дыцсит. Ицхэысгыы, абас аныкала, рацэак лызнымцит, ларгыы иаалықэшэан дыцсит.

Еизынхаз аишыцэа рыхэсақэа мааибуа иалагеит, аиғыцрагыы апшыргеит. Цсуа цасла хазы хэа апара зықэнаго аихаб иоуп, усоуп ишапу. Абрагыы убас акэын. Аха аихабы ицэбааа цэгьан. Рыоны-ргэара зеггы иаб днаивагылан инапала икаитеит, аитцбы, деитцбуп хэа дрыццхаишыан рацэак кридыруамызт данхэычыз инаркны. Абри иахыкан, дышнеи-шнеиуаз, акрымура, аашыара ицэа иалалеит, дбаоданхеит. Уажэы аиғыцра аныкала, зеггы сара соуп изықэнаго, сеитцбуп, ихэеит. Абас-абас шырхэоз, убри акынза инеит, аоны аарбганы ыыцэара ирымшар ада цсыхэа амоуа. Ари аишыцэа ртынхацэа, риешыара рзы ицхашыарахеит. Избан ухэар, акы иамусуп хазы ицо, игылоу ынык рбганы игар, иара убригыы цшзам, аха ус қалақэахэеит. Аха арақа Мсоуст икэаскыеи иматуртеи убас еипш еиғапшыны, еимаданы ирцшзан икацан, игэагыны узалакысырызмызт. Ак урбгар, егы акгыы иацсамкэа икалон. Анацшцэагыы ахыччон.

Ус акэу, анс акэу аб имал ыыцэара ишаны, аишыцэа еиғатэын. Абри азы уахык риешыара еизахыан, аха ирзымхасабкэа даеазны хэа иахыргахыан. Даеазны захызыз ааин ианаарыдгыла, еитеизеит. Абра икан дара ирцэыхарамыз, унеишы-уааишы хэа зархэоз азэык-ыыцэак ракарагыы.

– Мсоуст ицара шэацсамхеит шэара, хаиашыара шэырцхашьеит... – ихэеит риешыарахытэ уаоы цыбарак даацэажэан.

– Ус ахыцоухэои, урт акгы рхарам... – ихэеит Чацэ Чагэ дахытэаз.

– Изхароу риешыара хаума, нас?

– Шэаргы ишэхарам...

– Дара ирхарамзар, хара иаххарамзар, рыхэсакэа роуп, нас уаха дарбану!..

– Уртгы ирхаран избом...

– Чагэхеит, зегь хабзиазар, изхарада нас?!

– Изхароу дутахызар, сара иуасхэап, – ихэан, Чагэ иажэабжэ дналагеит:

– Ажэытэза зны Ацсны ицегьгы ианкыакыз, ага инаркны оынхыбра мацарала ацыгэкэа анеишыталоз ицхеибатан ашыха ицаратэы еизааигэан иангылаз, ашыха дынхон ацсуа хаттак. Ионра-игэара зегь инапала икеицаз ракэын: обаны еихагылаз икэаскы каччо, еихакаца, иматурта уи иаёацшыны еикэкаца, ица ыкэпрауа, цоа змамыз ипсаса, ишыамака, икэаца – Анцэа ишихэарыз дыкан. Убриггы иман оыцаа апацэа. Ишыкалалац еицш, анхара аихабы ицабаа рацэаны иадын, аитбы насоуп данахыза. Аб ипацэа апара дукэа дирцеит, акалакь акны амацуракэа роуит, ахэсакэа ааргеит, итаацэарахеит. Аха, ишырхэоу еицш, бзиара нагза ыкам, цэгъара нагзагы. Рацэак мырцыкэа ан иаалыкэшэан дыпсит. Уи ишлыхэтэз дымоапыргеит, иапыз амартхэ лыгдырхеит. Аха абри ашытахы ауп аб изы ауадаоракэа кало ианалага – ихала аоны дааонахеит. Абри игэы архычызар акэхап, дубар дузымдырратэы иеипсахит, ижакы еилачы, бжеихан ипаца сазамкэа дныкэон. Ичкэынцэа ракэзар, оымз-хымз рахытэ зны зацэык иаауан, ус-ус ишнеиуаз уигы иаакэытит. «Еилахазар акэхап, ма сара сцаны избалап...» избын, ичкэынцэа рахы апара-аара далагеит. Азнык дцеит, оынтэ дцеит, аха ацыхэтэан уахы инеира рацэак иртахымшэа, ауаа дахырыдырбалло иацэыпхашыошэа, итацацэа акалэшэа

ихэацшуашэа ибo далаган, уаха уахь дымцакэан аоны иеааникылеит. Уи ус иагыкан.

Мызк цит, оымз цит, хцагь цит, цшьбагь абакоу, аха ичкэынцэа ма итацацэа азэгьы ибара хэа инеиуамызт. Шыкэсыбжак цит, шыкэсыкгы убас, аха азэгьы дыкам. «Арт ас абра-апара зхаштыз, сара акгы сурым, стэы збахьеит, стэы згахьеит, аха дара раб дырбoм хэа ауаа рыхнарччап, сыпсыр смал рзымшап, еимаркып, аоны шэаны еиоахшоит хэа иалгап, анапшцэагь ипсындаз раб иаааз цыишон, аха ицабаа мцуразаарын, иеимхзаап рхэап, изтахым цэыпаччо ирзыпшлап...» – ихэан, ишцакастари, сырбарц иаауа излакастаризеи хэа даара дхэыцит.

Адырфоены аб, уи Абыц ихьзын рхэоит, деихьыжэ-еикэыжэ иеилахэан, ипацагьы самкэа, иерыцхатэзаны ицеихаб иахь дцеит.

– Дад, сара шыта сыпсуеит, акгы зыкацо сакэым, сырееигэышыа... – ихэеит иара.

Апа җитзом, дзырфоуеит, дтэоуп.

– Хапсуарае иапу кашэымтар цхашьароуп, уара уеихабуп, уа уоуп изыхнарччо, иаб инышэынтра изыкамцеит рхэоит...

Апа җитзом, ус дтэоуп.

– Аиныхра мцацагьы каумтар амуазар акэхап, ауаа амла иаиргеит рхэап...

Апа җитзом, дзырфоуа дтэоуп.

– Урт зегь злакауцаша харцьс иустом, апара сара ицэахны исымоуп, убри амаза уасхэарцоуп сзаа, ахьы жны исымоуп!.. – ихэеит.

– Анцэа уимшыааит, иабоумо?! – даацаажэеит уажэы апа.

– Амацурта ахэыштаара ахахэкэа аацхны, макеахэаранза ианужлакь, акэбар аапшуеит. Убри азна ахьы тоуп!.. Ари мазоуп, уеитбгы иоумхэан, амала сыпсаанза уаламкьысгэышьян. Санцслакь, амартхэ аныкашэдалакь, уеитбы днаган, иаацхны абжа ит, уашья изы узеигзо ухахауам. Ахь ижэбо шэыхэсакэа рызгы шэазрыцхан

шәкамлан... Уи акы. Обагы, аонра-агэара амал анышэшо, зыпсы тоу зегь уара иумаз, зыпсы там зегьы айтбы итэыз.

Ари захаз апеихаб иаб длаиртэан ихы исейт – игэы исейт, дикэабейт-дишышьит, данцоз, аматэа ғыцкэа ишэцаны, ицъыбагы шэ-маатк тацаны, нахъхьынза днаскыган, амашына дакэыртэаны ддэыкэитеит. Ускан уажэ ацкысгы алахтыра ыказаарын, акытакэагы акалакыкэа реипш ичацаны, иахъа Лакэаба дзыкэтэоу амашына* афызцэа рацэаны, акытакэа рахъ ауаа алацо-иалаауа абас иказаап. Уимоу, ауаа апрыгакэа ирыкэтэан хауалагы ипыруан, рхэоит. Амала, дара ауаа рхыпхызара анырацэаха, апсуаракэа рхаштуа иалагеит, рхы мацара ианашьтала, амцхэара цыргеит, аихабра-аитцбра хэа хатыркэцара рыцэахаит...

Аб ипеихаб икынтэ данца, мчыбжык инамгакэа айтбы иахъагы убас дааит. Убригы днаиртэан аихаб иеихэаз афыза иеихэеит. Аха: «Аонра-агэара, амал анышэшо, зыпсы там зегьы уара иумаз, зыпсы тоу зегьы аихабы итэыз», – ихэеит апыхэтэаны. Айтбгы, аихабы ишыкайтэаз еипш, иаб ихы са игэы са, дкэаба-дшышы, аматэа ғыцкэа изызах, ицъыбагы шэ-маатк тацаны, аоныка машынала дишьтит.

Абри инаркны ипацэа афыцъагы рыхэсакэагы рыман раб иахъ ацара иалагеит.

Аха мызкы инамгакэа аб иааикэшэан дыпсит. Ичкэынцэа афыцъагы икырта рибамто, хатыр икэцан дымоапыргеит. «Дырбарц иаауамызт ацыхэтэанынза, ихала дыонажны дрыман, аха, хайт, афырхацэа, ибзианы дымоапыргеит, цъанат шыапыла дцеит!..» – рхэон анапшцэагы. Итацацэа уажэы ешьран изеыз. Аца ианитахха, атацагы дыбзиамхой...

Иахэтэз амартхэкэа аныкарца ашьтахъ, аишыцэа афыцъагы раб имал ашарахы ииасит. Риешъара, агэыла ааигэацэа хар змамыз азэык-фыцъак иаарыпхъан, абасоуп хгэы итоу, хаб итынхаз хшоит, хайфыцуеит, рхэеит.

*Чагэ ари ажэабжъ анихэоз Апсны Нестор Лакоба ида азэгы машына имамызт.

– Сара акгыы сҥахым, рахэггы, шэахэггы зеггы аитбы
имазааит, амала абри амапурта убриак сахэоит, са исымаз...
– ихэеит аихабы.

– Саргы акгыы сҥахым, зеггы аихабы имаз, убри
амапуртоуп – уаха акгыы сахэом, са исызхоит... – ихэеит
аитбгы.

– Хай, Анцэа шэиныхэаит, хатыр зака еикэышэпоузеи,
Анцэа шэеигумырхан! – рхэоит изахауагы.

Ас амапурта аоыцагы ианыртаха, айшыцэа реиуатэны
иаадэылибацхьан:

– Уара, хаб акыр уеихэахьазма?.. – ихэан, аихабы
дпааит.

– Исеихэахьан!.. – ихэеит аитбы. – Уара акыр
уеихэахьазма?!.

– Исеихэахьан!.. – ихэеит аихабгы.

Аха аоыцагы иреихэаз закэу нткааны макьана ирхэом.
Ацыхэтэан, еизыргаз ауаа наф иштны, аоыцагы рыхэсақэа
нарыддыргылан, амапурта ахэыштаара жны ахы еикараны
еиоыршарц ааибырхэан, ауаа ахьтэаз иньоналт.

– Баша шэхараапсеит, – ихэеит аихабы. – Хэхшыодара
хэхьзан, шэхаргэамцит. Хаб итынхара, имал ашара абатаху,
изахауа рызгы ицшам... Иахшазом, иаауазеи иахшаратэы,
хара оыца запэык хакoup, хшеилоу хаб имазара акны
ишыкоу иказ, хэцхыраан иацхцарoup акэымзар. Ус ами?!

– Усоуп!.. – ихэеит аитбгы. – Ага ақалақь акны
анхарақэагы хамoup... – хэа уггы нацитейт.

– Хай, шэыпсынтры духааит!

– Хай, Анцэа шэиныхэаит, заб ицара иацсахазгы шэара
шэоуп! – рхэахт изахауазгы.

– Уара, арт хара цқьа ихаздырзомзаарын, хай, рыцха, раб
ицбабаа мыззаап! – рхэахт иказ агэылацэагы.

Еизан иказ анца, айшыцэа аоыцагы рыхэсақэа рыманы
ахэыштаара инейн инахагылт. Нас ажэжэхэа ахахэқэа
аатырхын, атах-саххэа ажра иналагеит. Рыхэсақэа наф-ааф
игылан ирзыпшуейт.

Ахахаирахэа ижуа шьамхышэара инейхьаны, агэтаны
ажра иафыз ибаха апында акы инаахейт. Анышэ аақэхны

АГӘАҒЫРА

Хьмур аонра беиа далиааит. Анасың анакәха, лани лаби онра беиак даланагалар ртахын, ахшыю иман, амалгьы далхәдаамкәа икәз азәы ида уаха иакәшахатмызт. Аха лара Хьымца хәа Гәың ақытатәык дылгәаңхон, иаргьы бзиа дибон. Уи дбеиагәышыаьмызт, дынхааын, ахшыю змаз, икәышыз азә иакәын, аха.

Хьмур анхааы дыширымтоз лдыруан азы Хьымца диқәшахатхеит маза дицарцаз.

Ағхәара анпырцәа, инеин исыхәеит атацаагацәа еихабыс ухазрыццароуп хәа, арахь имазоуп. Икасцоз, сақәшахатхеит.

Цьгьардантә акәын лара атаца дшааргоз. Уи уа маза ддәылцны дахпыларан хакан, заа еицәажәахьан ханнеиуа, хашнеиуа, хахьнеиуа.

Атаца ләы ачкәын аипбы Жора дақәсыртәеит, дмачын, 15-ка ракәын ихыцуаз.

Ауха хахьцаз зегь хманшәалахан, хабжыы мыргацәо, ххынхәны амәа хакәлеит. Абас сахатбжак хныкәахьазар каларын еипш, ахысыбжкәеи аукьан-чакьан бжкәеи хлымха иаатасит. Икалаз усгьы еилкаан: абжкәа ахьгоз Хьмурра ахьынхоз шыказ акәын, ари такәаамта аоны данырымба, дымтадырсит хәа лашьцәа лышьталт. Амәакәа ркырц рыекәа ирыкәтәан итрысит.

Хара хаатгылан хааилацәажәеит.

Хашцац ашышьыхәа хцалар – ихәхьзон, лассы хдәыкәлар – хеышьтыбжкәа духон, насгьы аәаәа мәағы ыла атаца думаны лассы узцома... Ихәхьзар, амашәыр каларгьы алшон, ус иагьацъара икалахьан...

Аха хара ақытәкәа еимаздоз амәаду Цатраз* ахь хкылсхьан, хахьынтәаауаз аилкаарагьы шыта ус имариамызт.

*Батразгьы рхәон.

– Шәабакәз рхәозар, Бытәа Едыгь ичарахь хақан, Атарантә хаауеит схәоит, шәара ғышәымтын, уи Амч-пха Цыгьардантә дигеит, ижәны сыкоушәагы дсырбоит... Жора, уара, уаасыехьныцны унеин атаца ләы уакәтәа, ахы иакәйтны, азәгы дакәтәамкәа ирбар, ихатырдыраар ауеит... Атаца арахь дааган дсыехьныжәшәца, скоукоу уапа оу дацәахыроуп! – нарыдсеит.

Хымҕақы ахьейхдоу хааихьан, Хьмур лашьцаа ғырххыла иаахахьзеит.

– Шәарбанкәоу?!

– Шәабанзакәз?! – рхәан, иҕахазцааит.

– Чагә соуп, дад, Чацә Чагә! Бытәа Едыгьа ичарахьтә, Атарантәи хаауеит, шәзыниазей?.. – схәеит.

– Хаи, Чагә уоума, агәәкра хакәшәеит: хакәшья дымцадырсит!..

– Шәахьаауаз азәгы дышәцымлазей?.. – рхәан, иҕасазцааит.

– Хаи, закәызей ишәхәо?! Уара абри амҕала аеышыапышьтыбжькәа гон, дара ракәзаргь сеидроу!.. – нак ицоз ауардын мҕа надсырбеит. – Хара ашышьыхәа хаауан, мацкгы бжысхьейт... Абаак, машәырк кашәымцан, хаи, изакәызей исамхашәахәаз!.. Шәырхьымзар шәхынхәы, узхьымзо ууара дацсоуп!.. – хәа нацсеит.

– Хаит абаапсы!..

– Уара, Чагә, харггы хрышьталарын!.. – рхәахт соызцәакәагь, рыбжькәа рдуны.

Сажәа сшаалгаз еицш, ашьтазааҕоцәа ауардын мҕа иандыршәлеит. Урт шыта рацәак ишәартамызт, избанзар ауардын мҕа даеа ганкы иаман, хара ицон, амҕахыцыртакәа иамазгы хара хамҕа иапыломызт.

Гәыц Хьымца уахыки-енаки чара иман. Ашьаца хаацеибакын, саси-пшәымеи хааннарцәзеит...

Агәагыракәагы абзиеи абаапси хәа икоуп. Агәагыра ус бзиоуп, абзиара ианазку.

СЫЦӘЦӘА АҢОУРЫХ

Изыззарызеи, иаха санмачыз афыйжәрақәа цәгъа избомызт. Цәгъа абара акәым, бзиа избозаргъ каларын. Уеизггы-уеизггы афый ыжәны гәакрак сакәымшәацзарггы, исыхәтам ансызнаухъазггы ыкан. Баша иаурхәахуа афый зжәыз икәакә афстаа дыкәтәоуп хәа.

Әнак зны, сқәафггы ыкоуп, цсрак ахь сцеит. Деинырху-ан.

Сеыжәлан апкара-пкарақәа сышнеиуаз, аа, уара, саркыал цәцәак амфәа иахъаныршәло! Хәи, абри афыйза шпастахыз, рацәа иукәеиет, Чагә, хәа сыфөеыжәтын, иаашьтысхит. Избан ухәар, жәкамбашьк сыман, агәарлара ацәымгын, сгәы цнацәахъан. Акәаркәар мыжда азмах иахькыаны азлачра адыруеит, абжыы анацсахуагъ убап, ианунамырхәауаггы.

Ацәцәа-лымха адач атдан иццәаны. Цъара рахәык иахамкәа ыкамызт, ианццәа иканаршәт.

Ацәцәа шьтысхит, аха иабазгои? Сцъыбақәа иара рызкуам, скамбашь ара исымам.

Саалаган, сқәафггы ыкамыз, сыцәцәа схәымцъар иадәахәалан иахъынсырхалт. Нас скәымжәы акалтқәа ааушьтны ианнақәсца, иумбазо иаакәлеит, иацәахит. Абжыы мгарц арас тасыцъгәеит. Нас сыфөеыжәлан ацсрахъы сцеит.

Ацсра ахьыказ саннеи, ишацу еипш, ашәа икәгылаз аазеишәа сфадгылан сацсуа мака аасымгхны сқама шамаз уа инықәсцeit, схылцарчггы нарывасцeit. Нас схы саасуа сфыкәлеит. Шьафәқәак ныкасцахъан – акаамет! – сыцәцәаггы ахапа аацәырнагеит. Егъи – арас тшәаны икашәазаап!..

Сарггы, апаф ськәгылан ажыжәхәа хыла накәоузык сласызшәа, сфггы ласхкәеит, аха изхәартагәышъаз, ыкалаша калахъан...

Уи аахыс акыр цсрақәа рахь сцақәахъеит, аха цәцәа асмырхәазац. Сақәнахит.

УХЫ УХАГЫЛАЗАРЦ УТАХЫЗАР, ИУГӘЛАШӘАША

Цыпау Франкыл цхэыс данааига ауха Члоу Аимара ачара ыкан. Акэаскы азал тбаафы агэгәэхәа амца зтаз ауацбак иехәатәаны гәыцоык абыргцәа ажәытә жәабжыкәа рхәон.

– Чагә, хухәоит ани Тоуфыкыи уареи ишәзеибауз хзеитахәа! – ихәеит алафхәао Акаба Багыр.

– Иахзеитахәа, иахзеитахәа! – рхәеит егыртгыи.

– Тынч уао даадыртәашам арт!.. Исымхәар усгыи ишәымуазар акәхап... – ихәан, даапышәарччеит Чагә, нас иажәабжы дналагеит:

– Ари аныкалаз анбыкәу, ускан смачын, аха сагхәыццәамызт. Өнак абнара сылсны сышнеиуаз сыпшызар, амәахәаста ианыршәлан Тоуфыкы даауеит. Уи уаанза дызбақәахьан, харантә дыздыруан, дтыркәа шытран, Денал-оглы хәа сыкоуп, ижәлан. Тоуфыкы анхацәа ркны днеины мариала ацш рымихуан, нас Уачамчырака иганы афынтә хәы ала итиуан, Тыркәтәылантәи иаауаз атоуцъарцәа идирхәхауан.

Уажәы, акытахь ицоз Тоуфыкы дансцыла, ус сгәы иаанагеит, уара, абри есқынгыи анхацәа цәирхәуеит, уажә апара имамкәа дыкам, иижьо анхацәа ршыа зуп, дсырхәып хәа.

Дансааигәаха, скъарахә аатысцаан илаикәкны, ус сыбжыи наикәсыргеит:

– Унапкәа уроах, Тоуфыкы ефенди!*

– Цыаным**, иахароузеи, изхысуеи?! Уара, имхысааит!.. – җааитит Тоуфыкы, инапкәа дыроахо, иидыруаз иапсшәа ааизыркәкәаны.

– Анхацәа цәурхәуеит, уажә уеитацаауеит исхароузеи хәа! Уалга, уцыбақәа аархәы, сымхысырц утахызар!..

*Ефенди – ах, ахәынтқар (тыркәшәоуп, ара ирлафуп).

**Цыаным – сызкәыхшоу, сыззатәу, сыхаара, сфыза бзиа (тыркәшәоуп).

– Ибзиоуп, цыаным, ибзиоуп!.. Апара сара иунатоит, уара еилаганы имхысын!.. – ихэан, ибжыы қыцьқыцьуа, ицьыба дынталеит.

Усгыы дсырхэит, шыта схы ауадао изаласпарызеи, снапы рахан скъарахэ икэкны, егыны, иабатаху, сыезсыраацсарызеи аасгэахэын, Тоуфыкь уаха датэамбакэа, скъарахэ ааласаркэит, атра итасцаразы.

Тоуфыкь ицьыба дыштэз, сыцшызар, тапанчак аатицаан иаасыкэикит! Ас калап хэа сыказма... Тоуфыкь дшэазаны дыкан, дхысыр ауан. Убри акынтэ сара, зынза ыыртынч кацаны, сыччо ғаастит:

– Аферым, Тоуфыкь, аферым!.. Сен кувветли адам сун!* Хэмар-хэмар! Сыхэмарит акэымзар, скъарахэ ахы укэхны нак итасцарц салагозма?! – схэеит, Тоуфыкьгы акэыз цыишьеит.

...Амоан схэыцуан: баша ирымхэозаап тэамба кэццо тэамба ихьуеит хэа. Тэамба ззууа ауаоы узкэымгэыгзо ах хсага ахэа икэынцэахылазар ауеит.

Усоуп, атэамбарей, аццакцэарей, агэызианрей шэартоуп. Абри ихамыштроуп дарбанзаалакгы, ихы ихагылазарц итахызар. Зхы зхагыламарц зтаху итэы иуасхэоузеи акэымзар.

АХАЦӘА ЦСЫӨҚӘЕИ АҒАЦА ЛЕИШӘАЦӘГҖАҚӘЕИ РЗЫ АХӘШӘ

Гэын Камчыч цхэыс дааигеит. Пақэашьтэык. Цшзакы. Цьынцбал-пхак.

Камчыч ичарахь иааит унеишь-уааишь хэа зархэоз ауаа, алафхэаоцэа, ашэарыцаоцэа.

Уачамчыра ақалакь агэта, Камчыч икэаскыа еихарак ду абарца итатэаны, амшын ихыцшыло кыр збахъаз, кыр

*Афырхаца, Тоуфыкь, афырхаца! Уара ухацагэгацэкызаап! (тыркэшэоуп).

захахъыз ажэабжькъэ рхэон. Рацхъа ашэарыцара атэы иалацэажэт, нас апсуа жэытэ къабзкъэ ртэы рхэеит, урт рышьтахъ ажэапкъакъэ рылацэажэарахъ ииасит.

– «Аоны кэзцэз агэрахэ* дэылган икарыжьуан», – абас ахэоит жэытэ псуа жэапкъак. Ари зегъы ирахыхеит, ирдыруеит. Аха иара ажэапкъа зхэаз изхихэаартэ еипш икэлаз хэа акгъы ыказар ами. Ус кыр уахахъоума, Иысхак? – дцааит Цыгъарда акытантэ иказ Шармат Теб, иара иааста еихабыз Ануа Иысхак ихы найкэкны.

– Ажэапкъагэ агэрахэ хэа изеу, аоны зыргылаз, анхара зегъы кэзцэз атаацэа реихабы иоуп. Аха уи данажэ дыртахымхеит, ддэылган адэахы дкарыжьит... Ари ажэапкъа абас кэзцо ирхыччоит, иажэыз аихабацэа хатыр рыкэцара уалпшыоуп ахэоит, – ихэеит Иысхак. – Ииашацэкъаны, убас игэрахаз абырг ддэылган дкарыжьит, уи азоуп ажэапкъа зхэазгъы изырхэаз. Аха уи шыкалаз, ианыкалаз ахэара уадаоуп... Уара кыр уахахъазар, Чагэ? – Чагэ ихы найкэикит Ануа Иысхак.

– Цыт-чыткэак сахахъеит, аха иабакоу, исахахъоу схэар, Алиас даргэаар хэа сшэоит, – ихэеит Чагэ даапышэарччан, зыкэрабжахъ инеихъыз Гыи Алиас днеизыпшын.

– Избан иара са сзаргэаара?! – ицъеишьеит Алиас. – Уара иузымдыруазар, сара еыцгас скоумцан. Саргэаауашэа хэаны, ишузымдыруа алахуоарц! – егыны, Алиасгъы длафхэаоын.

– Ибзиоуп, нас, – ихэеит Чагэ, – Алиас дымгэаауазар, исахахъоу шэзеитасхэап:

Шэаргъы ишэзымдыруа шэкаларым, аха ажэытэзан уао псыек дынхон. Уи ихъз абри захан исахазгъы издырамызт, саргъы исыздырам. Уи ауао псые абык диман, оышэ шыкэса ихыцит. Дзымныкэо даналага, аиарта даалахеит, арахъ ихшыо еилыкка икан. Дыцсыр итахгэышъан, аха апсэаха цас изиуазшэа, дихаштны дыкан, дигомызт.

*Агэрахэ – жэытэтэи псуа сихоуп, апсуеиха хэагъы иашьтан; агэрахэ хэа усгъы рхэон.

Лабхэа имапура лгэы цнацэеит атаца. Лхаца ауаю псые, даалыргэыбзыгын, акэыцха ду илырқаеит. Нас иаб днаниртэалан диман дцеит, абнаршэырае дганы дынижьразы.

Агыгшэыг тэартас иахырмаз бнаршэыра дук акны икэыцха наргыланы ишытахька даахынхэит аца.

– Дад, сара ара сыказ, аха ари акэыцха нумыжын, уахыо ига, – ихэеит жэымтацэгьа. – Учкэын аёыц қацатэыс изиутоузеи, уанажелакь уааган уалакаижьып...

Ари захаз аца дшэеит, икэыцхагы иабггы доарыцалан аоныка дааит, ицхэысггы лхаёы лыхшыо ааигеит...

Атахмада дыканац уаха игэы дадыргомызт.

Абри ажэабжь иахааныз, згэы иамыхэаз роуп «Аоны казцаз агэраха дэылган икарыжьюан» зхэазггы. Уи калеижьтеи анбыкэу, Ага Мацыи Ашьха Мацыи рыпсы антаз ауп, рхэоит. Урт роуп абас ажэлар ирылазцазггы.

Ари ажэабжь ахацэа псыекэеи атаца леишэацэгьакэеи рзы ажэлар еицадырпхьаз хэшэуп.

– Аиеи, аха, Чагэ, абри шэасхэар Алиас дгэауеит зхухэааз, Алиас избахэ цьарггы иалоумцазеитеи?! – рхэеит.

– Избахэ аласымцеит, аха исхэаз иарггы дацанакуеит. Избан шэхэар, иарггы убас уаоы кэымшэышэк иоуп, иабггы неихыркуа имам, ицхэысггы лгэыжэла цэгьоуп... Уаб дыштыхны абнахь дга хэа иалхэар, икаитцара сыздырам, – ихэеит Чагэ, дпышээрччо. – Зны лгэы ааилашэан, Алиас длыцэшэаны дцан Абрскыыл ихапы дталан иеицэахт. Урт уа уи иацэыхарамкэа инхоит... – зегь ааибарччеит, Алиасггы.

Абри аамтаз абарцахь иаахалаз апшэымак уажэшьта артэарахыы хаиасуеит, еилашэмырхан хэа ибжыы ааиргеит. Ажэабжьхэаоцаггы агэыркхэа иоагылеит.

СЫХТАРЦА ИСЫЗНАУЗ, МАМЗАРГЫ АТАТАЦӘАХАРА УАХЬКЫЛНАГО

Хамжәажәа дшыпсыз ашәацхәаѿ дансырта, апсыжра аены сымцар калозма. Сеааибыстан сцарц амѿа саақәлоны, агәашә артны ѿыца асасцәа ашта иааталейт. Урт уеизгы-уеизгы харантә имаайт, хқыта уахьналшәоз инхон, аха иагьа умхәан, исасцәамзи, уашьтан сцап хәа саахынхәйт.

Хнейдтәалан, хәба-хәба пәыца дсыржәйт. Шьта уаха жжәыргы стaxым, аха ишәымжәын хәа злароухәари. Даргьы, Анцәа ишәихьейт акәымзар, амѿа шсымаз рбейт, иа-зырханы иѿагыларауазей! Аха асасцәа ауеипшху. Зынгы сгәы иаатаскит ацсрахьы сцоит, уаха сзыжәуам хәа схәап хәа, аха схәыцын, кәх, даеа мачк саарцеипшып шысхәоз, даеа хәба-хәба дсыржәйт. Даргьы дара ртәала иаздырхазар акәхап, нас иѿагылейт.

Сысасцәа агәашәакинза инаскьазган, сөы саасны сымѿахь сеихейт. Аены сымнейр нас уаха данбасцәуоз, дыржуан.

Ацсра ахьыказ санней, ашта икәгылаз аазейшәа снадгылан, ишапу еипш, смака аасымгысхын сабцбар шамаз уа инькәсцейт, сыхтарцагы навасцейт. Нас схы саасуа ацсы лышка сөынасхейт.

Сөынасхейт, аха, шәыпату схы икәууп, абри схәымцбар азәы икны дахошәа сгәы иааснарбейт. Дахоит, аха дышпахо, избар хәа дшәошәа, иоуишьтзом! Сцәуа сахьнейуаз, снацкьарақәа сыркылцшны снацшызар – укәшәира изыкалаша! – сыхтарца хәазо исышьтоуп, ачыхә схәымцбар мыжда ахы иаларшәны иәахәоуп!.. Ипнартларц иахоит!..

Амѿан, схынхәны санаауаз, абри шпакалей хәа сышхәыцуаз, иаасгәалашәейт:

Сысасцәа наскьаганы ацсрахьы сышнейуаз, сахьнылалаз, зкьаф кәцаны икоу итәы иубац, исызгәамтакәа, сжжәахыр икәыршәыз сыхтарца ачыхә схәымцбар ахы иаларшәны иәасхәазаап...

Абри инаркны ататацәахара уахькылнагоз еилыскаайт, ушарцхашьоз агәра згейт...

Рацэак мырцыкэа шэацьхэафок деитасызнеит. Хар змам нхафок дыпсын, ашэацьхэаф дсыман. Ацсыжра аены сеааибытаны сдэықеларазы сынеыжелоны, «Чагэ, укоума?» хэа сасцэак аафыртит. Снарпылазар, хқытан инхо уаауп, Хэыбза* икан, уантэ иаауазаап. Акыс ажэра бзиа избоз шьоук ракэын, абасоуп, сымцар псыхэа сымам, абаакэа, хэа нарасхэеит...

Урт гээазаргь, апсрафь снеин сцэуо саныкэлоз, сахэапшуан, сыхтарца кэапца иахықэспаз икэын.

СШЫПЦЫЛМАНХАЗ АҒОУРЫХ

Уажэы сара сшыпцсылманхаз атэы шэасхэап.

Уи абас ауп ишыкала:

Ёнак зны Шьакаа Шьмаџ дыстааит.

– Уареи сареи хайбадыруеит, хатыргы еикэахцоит, ус ами?! – дсазцааит

– Усоуп! – схэеит.

– Нас, ус акэзар, сухэарц схата сааит, мап сцэумкын...

– Исылшо аказы схы сеигзом...

– Сычкэын хэычы дзааухыр стахуп, дсызнат! – ихэеит.

– Ахамта хэа иахырфкыан уаналага, сгэы ишалсуа удыруаз...

– Абриакара шпоухэои, ахэычы дсымнаткэа, уареи сареи еибатаху хауп, хаиуацэахар иахагы сгэы иамыхэои! – схэеит. Нас ауахэамахь Елырфа натра хэа ханчашаз афхэарагы алххит.

Адырфоены, Багбаранка сымцар псыхэа сымамызт, сыфоеыжелан сцеит. Уа Баг Мсоуст дахьынхоз Бгахэы саннеи даасеигэыргыан, изымтодаз, ашьтэа ишьит, агэылацэа, азлацэа адигалт; ускан уа а-Багбақэа зэырфок нхон, Бгаа хэа ирышьтан. Даеакала иухэозар – ашьхауаа.

Хцэажэо хыхтэаз апсракэа, абзарақэа рызбахэ цэыраагеит. Итэаз рахьтэ фыцья ачарақэа рахэан, азэы иуак

*Хэыбза – Цхыынцкар (ахьзқэа руак). Цэхьынцкэар, апшэыла – Цхыынцкэар убригь иароуп; ацэхьынцэ пиаауп

ипсхэрахыы цатэыс иман. Ишапу еипш, урт ахыцоз иахэтаз ргар акэын, ус ауп апсуа цас шыкоу.

Саргыы цыара снапхьоуп! – схэеит.

– Иабыкэу?

– Зыкны? – инасазцааит.

– Издыруаз азэы сыцкэын хэычы дсыззаах хэа дсыхэан...

– ...Натра уцарцу?!

– Хайбадыруеит, мап скур дысцэымгэауаз... Ахэычы зык найкэыркканы хэычы-мыцкэак хамтас инеисыркып – убриакароуп, уаха иазнауазеи! Амала, аиаша ххэозар, ахаан азэггы дсымнатыцт...

– Ус шакэуггы збоит... Хы, ари анатра ус мариала узалцуандаз! – ихэеит Мсоуст игэыла Калгь Хьрыпс. Уи итэаз дхаихабын. – Азаахра уанакэшахатха, изааухуа жэаба инадыркны оажэа ркынза маат ахь пара изугароуп, ахьтэы цга атаны ахьтэы цыар катаны инаган ихэда иахоуцароуп, убарткэа рнаос апапцэаггы цыара ак надуркыроуп...

– Ариакара рххатэ шамаз сыздырамызт, аха знык сажэа стихэеит, ажэа анухэа, иноугзароуп, – схэеит.

Аоныка сеыжэлан сахыцоз схэыцуан ахьтэы цыар ахьтэы цга атаны иабасыпшаари хэа. Уи амацарае сыкандаз, жэаба ма оажэа маатгыы сыпшаар акэын. Схэыцит, сеицахэыцит, аха уаха цсыхэа ансзамта, сеы стиирц сызбеит. Оба сыман. Ускан ахь пареи акьаад пареи ипыркоз ак акэын, еикаран. Ахьтэцараиацэаашьан, ихьантацэоуп хэа, иныкэыргазомызт. Акьаад пара ласуп хэа иаха еигьаршьон.

Аехэара аены, сцыар, сцара, сыцга сееикэыршэаны сцеит.

Ауахэамае ханнеи, апапцэа цэашь гэартак нахдырkit, рыхэ шэымшэар цасым хэа хацархэан, рыхэггы надхарkit. Ацэашькэа шаахаркыз еипш, ак шэызхоит хэа, егьырт аахамхны иргеит. Хапцхьа инеихьазгыы убас рзырузаап...

Апап апцхьара далагеит. Дапцхьон дынтыгыла-аатгыло, дмыццакзо: дапцхьо дышнеиуаз, даатгылан зны сцыыбакэа дрыхэапшуа далагон, нас снапкэа рзыпшра, дырфоггых

сѣыбақәа рахь илапш наиршәуан... Ари абас зыкаитцоузеи хәа ицъашьо сышхәыцуаз, аҳаҷахәа иаасгәалашәеит Бағбаран Мсоуст санитаз апапцәаггы ак надуркыроуп хәа исеихәахьаз. Исгәалашәаз снаццкәан, апап снаидххылан маатк ицоз аразын пара ицъыба ду итасцарц инасырххеит...

– Уаангыл, уаангыл! Ус умун, – дыхәхәеит абри аамтаз адикәан, – Анцәа игәамцхо коумцан!.. Уа акәзам, абноуп иахьтарцо!.. – ихәан, ижәеиза нацәак рыла, иарма напы фнацәак аман, инеиуаз инрыжьюаз апарақәа ахьтарцоз сындыкәра таоаәк ахыкәгылаз насирбеит.

– Исыздырамызт... – схәан, снейн спара уа интасцеит. Абри ашьтахь апапггы ихы-иґы ааихаччеит, иацхьараггы лассы даалгеит.

Данзаасх ашьтахь ахыцггы дытшәхроуп анырхәа, адикәан ахыц дитцхархит. Абри азы ґоба-ґоба кәрышь нрыжьюан ауаа. Сара маатбжак наган инапы инасыркит. Иара табупггы имхәеит, ауахәамаә «табуп» ыказамзаап, ирхәазом.

Абартқәа зегь рышьтахь зхәычы дзаасхыз иґоныка хаиццеит. Сарггы сыжәамаатк наган ахәычы ихчы инатасцеит, ацбар хьггы ауахәамаә ихастахьан. Дарггы зеипш тамыз ахьтәы саат сыртеит.

Сара аґы рацәак сеадсымцалеит. Амала, иаднагалаз агәылацәа кәаданы ирыкәызшәа, иахьынзарзыжәуаз иржәит.

Абас ала, рацхьаза акәны сара ауаґы дыснатит, убриаґы саанхар исыбаргәыз акәымзар...

Мызкггы цқәа иаамтыцкәа, суа ґыци гәыла харак уаґ дысзааишьтит, абасоуп, ихы схимбаауазар, сычкәын хәычы дзааихырц стахуп хәа.

Икасцоз асас хәтыр икәцаны, ибзиоуп хәа иахәаны, санцашаггы аәхәара пцәаны, дсышьтит.

Зыґәхәара пупәаз амш уацхьа игылоуп рхәоит, аәхәара захьзызггы ааины иаасыдгылт. Сарггы сееикәыршәаны: сыхьтәы жәамаатк, сыхьтәы цьар ухәа натра сеитацеит.

Ажәакала, паса еипш сеитанатит, зхәычы дзаасхыз ашьтәа сзыршьит, сарггы сыжәамаатк ахәычы ихчы инатасцеит, хамтас хәа разнытә сааткггы сыртеит.

Абракаггы агэылацэа аоы аaimаркын, еибарцзеит, сарггы саапсаха аоныка сцеит.

Даеа мызкы аапуаны – абар, уара, ассир! – еиҥах даеазэ дыстаait. Уи суацэа ҫыцкэа дырцэыхарамкэа дын-хон. Шыкэсы ҫажэижаба дреицамызт, ипацакэа, иара... уахыхэацшуаз, аха макьана днатзамзаап. Сунатроуп, хаиуацаахар стахуп хэа дыстаait.

Ишпакастоз? Акыс иара дацсуамызт, апсшэа хэыч-мачык ихэон, иааз гыруан, апсуа пхэысеиба дылхатэан, Апсны азы дсасын, сицэыпхашьеит. Ибзиоуп хэа иахэаны, криҫаца-криржэ дыҫеыжэцан ддэыкэсцеит. Аштэ даатыцны данынаскьа, иара акькьыхэа ашэа хэо дцеит, сара акэкэыхэа сызгкэа срыцрыхо саанхеит. «Мап, ари уакэымпыр ухцэеит, Чагэ, усггы нхарас иумоу акггы ыкам, аха...» хэа сгэы саатахэыцит. Изгарыз? Сеы иатнысхыз нцэахьан... Скамбашь ҫаша атира акэшэеит.

Жэамаатк еицаны шыта натра хэа сызцомызт. Избан ухэар, зхэычкэа снатуаз ауаа дара-дара еибадыруан, аниакара анназга ашытахь сеицахар ицшзахомызт, анацшцааггы ант ркны иаха неигеит, егырт ркны деицахеит, еилыхны ибеит, диашам сзырхэон. Дара иснатуаз ахэычкэа ртаацааггы ргэы иалсуан. Ус акэу, анс акэу – знык сажэа аниста, сыесырхиар акэын.

Аҫхэара иалыршаны изулак ант исырхиац сырхиеит: жэамаатк, ахьтэы цьар, ахьтэы цга аманы...

Абриггы дыснатит. Ишыкастац еипш, сцьар ихэда инахасцеит, ионы ханнеи, абриоуп схэан, сыжэамааткггы ныкэсцеит. Иарггы акьжэ ишыт, мозер саат башакггы ситеит.

Абри икынггы иеизаз агэылацэа аоы аaimаркын уаха нарылымшахуа иеибаршыт. Сарггы, исуацаамыз уацаас икацаны, скьыцаха, аоныка саait.

Саait, аха амҫан сахьауаз схэыцуан абри анатра кэыцшыас иазызызбарызеи хэа. Схэыцуа, схэыцуа, сышхэыцуаз – исхэыцит!

Хымчыбжба ракара аатхьан еипш, сгэы каршэны сшыказ, снапшызар, агэашэ еуафок дадгылоуп! Фитуеит... Сагынаихэапшит, сыгэгы иааташэит: иаууеи, абриггы хымпада натра цыхэалоуп дзаа хэа.

Иакэсыршэазаап. Аоныка ханнеибага, иаацэыригеит, ухы ихумбаауазар, абас-абасоуп, абригь-абригь ауаф ууара игэапхоит, ихэычы дунатырц даара итахуп, сузааишьтит хэа.

– Ус акэгэышьоуп, аха... – схэеит.

– Нас?..

– Уаха азэ дыснатны саныкала, зда дсымам стахы дсылцуеит...

– Кох!!

– Иапыжэац абра шэи фажэа шыкэса зхыцуа сан лашьа дааит. Дааит, аха дагыыжэымтцкэа, аштагы дтамлакэа, агэашэ акны даанкылан, ихы насыкэкны дсазцааит:

– Ауаа унатуеит хэа сахауеит, ииашоума, уара, ари, сахэшьаца?! – ихэан.

– Ииашоуп, – схэеит сара, – ауацэа рацэаоны иумазар баапсума?! – схэеит.

– Ишпа уара!! Хара хшпсылманцэоу, уаргы ушнатым узымдырзои?! Егьырт рнатшьас иумоузеи?! Уаха даеазэ дунатит хэа ансаха, абрахьгы сааиуам, са сахьгы умнеин!.. – ихэан, бзиала хэагы мхэазакэа, сшихьынхалаз, доыкэлан дцеит...

– Иаууеи... – ихэеит сысас, – сахьнеиуа исхэап, ргэы ишпалсри. Шьта натшьас иумагэышьоузеи...

– Уи аупеи исыхь, акэымзар... – схэахт саргы.

Сысас фык-бзык ишаанагарыз хатыр икэсцеит, фы бзиак сыман, икьафгы гэгэала иркацаны, агэашэ ачарахэа иаартны дынтганы агэыдыхэа ддэыкэсцеит.

Абасала, исуацэахарц зтахыз ауаа – рапхьатэи даласцом – ирыхьаны, сыпсылманхеит. Амала, урт иаха иргэапхоз сара сакэу спаракэа ракэу хауа иарбану сеидроу.

Уиаахыс мацгы цуама, аха стынчуп: натра хэа азэгы сигом, парагы азэгы изызгом.

Амала, абри апсылманра хэа сызлалаз сзыкэнаршээраны
и́коу сеидроу, Аллах зацэык иара иоуп издыруа...

Абри ишэасхээз сакэымкэан еазэ дакэшээзаргъ
ауеит, аха Анцэа ихъз атан афеида иашьто агызмалцэа
ишпарыпсыхэоу?

АНЫШЭЫНТРАКЭА РЫЛЦХА

Иахьатэи Кындыг Ёыц ускан Аупара/ хэа иашьтан. Ацъ
дукэа, ауапакэа ршэушэа еихашьшыы амшын иапынчыланы,
агаёа ыкэыртэаа игылан. Убри зегъы Чачаа иртэын,
уалакысыр калозма, ирыхьчон. Аупара аханы иахьа
Шэкэырча хэа иахьашьтоу, азыхь каймат аман. Чачаа рзыхь
хэа иашьтан. Ажэытэан уа Чачаа рахтны ыкан, апсха убра
тэартас иман, рхэоит. Аабыкьанзагы убра инханы иубон
ажэытэ хтны абаа цёыхакэа*.

Сара санахьза арака азэгъы дынхазомыт. Чачаа рхэура
итаз алазкэагы мхацъырра ицоз ирыцпаз калейт, иаанхаз
Уарчака ииасын, мхацъырра иагаз апсуаа радгылкэа
кны анхара иалагахьан. Ускан, ёыла и́каз гаёала акэын
Акэантэи Агака, Уачамчыра Ага хэагы иашьтан, ишаауаз.
Избан ухэар, акы аккара илгаз амоаду хэынцэаран, ёбагы,
уахынла агыгшэыг рацэан, хпагы, абрагыцэа шэартан.

Ёнак, абас гаёала Арсаулынтэ сшаауаз, зык снахэап
сгэахэын, Чачаа рзыхь ашка снымоахыцит. Уи агаёа
иазааигэан.

Азы жэын, цыткгы сёы апсы аасыргеит. Нас
сыёеыжэлан аупара шы́каз сымоа инацсёейт.

Ихэлейт, аха, Амза каххаа, агэыр каршээар иубаратэы
и́коуп.

Ус сышнеиуаз, дэхэыпшны, Чачаа рнышэынтракэа хэа
иахьашьтаз снавалеит. Абри аамтазы сёы «хыр-р» арган,
алымхацэкэа ркыакьан ахы иаамоахейт. Саргы ааигэа ак
шабаз а́кара сцэа иалалашэейт.

* Ажэытэан урт ахтны иапанакуан, уажэы абаа цёыхакэа, акы зацэык
ада, апслымз ахьыпчырхыз икалаз азтатэа иагейт. Иара уи акгы агозар
акэхап...

– Умѡа куп, уаангыл! Уарбану? – иѣацаза бжык слымха иаатасит ааигѣа игылаз аѣ еилѡаа ду шыказынтѣи. – Уѣыжѣтны уабѣар шытаца, мамзар схыст!.. – ихѣеит.

«Абрагыѣа!..» – сгѣы иааснатѣит сара. Сѣы агѣра саахан:

– Уарбан цсуа хаѣоу, хабаѣа рѣас еилаганы, анышѣынтраѣы ихысуа?! Уаха тыѣ уаѣѣымшѣазеи?! – схѣан, аѣак ныѣасѣеит. Ишыжѣдыруа еиѣш, жѣйтѣнатѣаахыс апсаѣа анышѣынтраѣы ихысуам, ѣѣара гѣаѣрак уаѣѣшѣан ада уаха цсыхѣа умоур иуасхѣоузеи акѣымзар.

Ааѣынѣрахѣеит. Сегыы гылоуп. Еиѣаѣзом.

– Уѣа нас, уѣа!.. – ирхѣыѣны даѣазѣы ибжыы аагѣеит.

«Оыѣагыы ѣалон, хѣарада», – аасгѣахѣт. Уаха акгыы мхѣакѣа сымѡа инаѣсѣеит.

Шыѣа сѣеит хѣа Аупара сыѣалан раѣѣак сымѣаѣѣѣа сышнѣеиуаз дѣ-ѣѣашра хѣыѣык соыѣѣгылеит.

– Уаангыл, узымѣеит!.. – ихѣан, дырѣогыых амѡа кны иѣѣаз азѣы ибжыы аасыѣѣиргѣеит.

«Иаууеи, Чагѣ...» – сгѣы иааѣысхѣааит сара. Адѣышѣѣагыаз сыѣѣгылоуп, иѣоуѣои.

– Мап-ѣап анухѣа, ухы ухысхѣт ауп!.. – ихѣеит егыи.

– Схы дузза, уара моу, асабигыы иаѣѣыршѣап, уиаѣара ухаѣазар, хаисап, аа, абри сѣѣынжѣга иаѣѣыршѣа!.. – схѣан, сѣы аанѣыланы, ѣыѣ еиѣаѣаны инасѣасѣыз сѣѣынжѣга нароуны, Амза иадырбаларатѣ еиѣш иѡахаракны, инасырххѣеит, алѡаѣѣгыы хѣхѣаза, сыжѣбома ахѣарашѣа, иахылѣны аѣыѡанахѣеит.

Ахысбжыы слымха ианѣас, сѣѣынжѣга ахѣѣы акѣын исыѣыз, егыи хѣашхѣаша, амѣа зкны иѣѣаз аѣѣын гѣарапара аѣѣхыѣѣа картата, иѡыѣѣанаѣеит.

– Ишѣоубои ари, уаѣахама?! – ибжыы ааиргѣеит руазѣк.

– Хаисозар, шыѣа уара уѣѣы уѡах!.. – схѣан, саргыы нарыѣѣѣыстѣит, арт усгыы сыдмырхѣыр руам хѣа сгѣы иаанаганы.

– Хара хуѣисазом, – ихѣеит раѣхыа зыбжыы зыргаз, – умѡа артуп, уѣа!

– Амала, ухацараз акэу цьумшьан узахшьтуа, ахатгэынкэа рахатыр азоуп, рылцха уоуит, ажэйтэ цас ухамшткэа иахьухээз, – ихэеит егы.

Абас икан ажэйтэан. Схацоуп хэа зхы зыцхьазоз ахатгэын акны дхысуамызт. Абас икоуп иахьагы. Апсуа ихатгэын кэнамгала иазныкээзи иареи аигара рыбжьалон.

Абри ажэабжэ абас абыржэы ишшэасхээз еипш Чацэ Чагэ ихэоны сахайт Асду жэабака шыкэса шыбжьаз, аурыси ацпапоуни* рейбашьраан рацхьатэи ашыкэс азы ирхэны Ешкытка ихынхэыз Кэранзыи Шьахан ибара иахьеизаз ауха. Ускан сара смачын, сыкэатэаны сахьызырфоуаз иансаха, игэныскылеит.

Уажэы, амхацьыр иагаз рхатгэын еибакэа санрывсуа, абри аасгэалашэоит.

ЧАЦЭ ЧАГЭИ ГОГЭУА НОЧЕИ

Энак зны Акэантэи Чацэ Чагэ итааит апарауаа Виктор Кэыкбеи Семион Ашэхэацаи*. Арт инеиз Чагэ аоны дахьрыкэшээз еигэыргьейт, уи идагы уа дырбейт Чагэ икны инеилоз икытантэ, иааста такэы еипбыз, аха зыхьз гахьаз алафхэаф, шэхэхэафис ирцхьазоз Гогэуа Ночагы.

Асасцэа акыжэ рзыршыын, Чагэ ичкэынцэа Леуарсеи Жореи уи иафын, дара акэац жэуанацы хэа ашта итагылаз атла ду ашэхьыраф итэаны ицэажэон.

– Чагэ, хуазцаакэарц хтахын уиоуп хзузаа, крухэозар хэагы хгэыцуейт, – ихэеит Виктор, Акэа, Адсны икоу-иану ажэабжэ ыцкэа ианрылацэажэа ашытахь. – Иумдыруеи,

*Ацпапоун – аиапон.

**Апарауаа Виктор Кэыкбеи, Кэыкэбагы рхэон, Семион Ашэхэацаи, Ашэхэацагы зхэоз ыкан, Сталин-Цьугашвилитэи арепрессиакэа раан харада-барада итадырхейт.

– инацитеит Виктор, – апсуаа хажэацқаа, хажэартэақаа, хжэйтэ хэамтақаа акымкэа-обамкэа амазақаа рытацан еибытоуп, ус иртэоуп, уахьрыхэацшуа акала ицэажэоит, «рышэқаа аартны урыонапшыр», еакала, урт гбак азна атоурыхқаа цэырыгоит, убас ишыақэыргылоуп. Аха урт рыонапшразы рцацхақаа удырроуп, раартышыагь уакэшароуп.

– Уа аиаша ухэеит, хаи уххь згааит убри ахьцэыругаз, уоызагь уаргь! – наихэеит Чагэ.

– Изхысхэауа уиоуп, Чагэ, Семиони сареи краацуеит «Ахаззеи ахы ануп» ма «Ахаззеи ахы ануп» хэа ирхэо ажэала ицэырнаго закэу аилкаара. «Ахазза ахы ануп» хэа усгыы рхэон. Абри иахэоу закэтэу хэа ажэйтэуаа ирхэоны иуахахьои, Чагэ? Уаргьы ушпазхэыцуеи?

– Ииашоуп, уи ахьз уара ишухэаз ирхэон, Ахаза зхэозгыы ыкан; жэйтэ цсуа-базала, апсуа-шэыла Хэылпыетэ, Шарпыетэгыы иароуп, урт аобагь аооуп. Ажэйтэан аетца еа хьзыкгы аман рымхэозиз – аха, ага акэын; ззеи, жжеи, зза, жжа – лашароуп, илашоит, игэгэангыы; зза, ззеи – ахэычы, амач, еипоу ауп, кэаразаргь аует; аазабра, аззеира адагыы. Ари ажэартэа Хэылпыетэ, егыс ала Ахаззеи, ауао ихы ануп хэа цэырнагоит. Ас анахэа, идунгыы ианызароуп, – ихэеит Чагэ, иагнацитеит: – Абри адагыы Ахаззеи аха ануп хэа усгыы рхэон. Аха, ага, жэйтэла ахы – ашыхагыы, анаарагыы ирыхьзуп. Ахаззеи акны шыха дуззак ыкоуп хэа усгыы аанарпшуеит. Ари х-Адгьыл акны зеипш умбо аоыза. Ахаза Ахаза ануп, Ахаза Ахаза иануп хэа усгыы рхэон...

– Семион, ари уахама? Ахаззеи Марс ауп, Хэылпыетэ, егыртгыы уахаит! – ихэеит Виктор.

– Саргы ус сгэы иаанакон!.. – наиатеикит Семионгыы, нас Ноча иахь: – Ноча, уара кыр хзацутома?! – ихэан, днаиазцааит.

– Ажэйтэан «Ахаззеи ахы ануп» зхэоз ирбага нацэа, иатца нацэа оада жэоан ахь ирханы, иарбо «уахамлакэа иубазом» хэагыы ацитдалар акэын данцэажэоз, ус иазцкаран икан, убас

ала ицэажэоз дуао дыруп хэа дыпхязан ихэоит ацэажэао ду
Гогэуа Қымышь, аа, макъана дыкоуп.

– Уи иашоуп, – назгэеитеит Чагэгы.

– Ахаззеи ажэытэ апсуа-абаза хыызкэа итегь аман, –
наципеит Ноча, – Апхазза, Апхаззеи, Апхажжа, Апхажжеи...
хэа, рышьтахь жэ аман, аду ажэытэтэ хэа, аха иацэахуеит,
иунарбом, атэ здыруа азэ иакэымзар. Агыркэеи ақыртцэеи
ркны иахьа Апхазза, Апхаззеи хэа итэахьеит; ашэанцэа ркны
Апхажжа, Апхажжеи хэа; ажэытэан хэхьз шырхэозгыи убас
акэын, иахьагыи «зз», «жж» рыла изхэақэоугыи макъана
икоуп... Атара инхо Бытэ Силах иажэақэа рыла, Ахаззеи
еа хызыкгыи аман – Атоурыха. Хыхагыи иара акэзар калап
ихэон, ипхагыи Хыха лыхьзипеит...

– Ажэытэан ахазгыи азаапшылара рдыруан, ахы анылоит,
ахы аанагоит, иунарбоит хэа ус рхэон. Уи знарбоз х-Адгьыл
акны насып зауа дреихахоит, ауаа насып ду рзааигеит хэа
азырпхязон. Амала иара цъаз лагъанын иахьаныртэалоз,
аганқэа зегь рыла уаакэшан узаапшылар акэын – ган
зацэык акэын иузырбозгыи, уаха иауамызт, насгьи иара
еснагь ицэырцуамызт, убри ацэырцра аамтагыи уакэшэар
акэын... – ихэеит Чагэ. – Ари аказын икарцозар каларын:
хамырштыгаси, хтаршэагаси, мышкы зны измаануу
закэытцэкэоу рзеилкаауазари, насгьи уи анбыкэхауа хэа.

– Ажэытэан алагъан акны ахаз апара заадыршэлон, абаз
акэзар акэын, уаха даеак каломызт, усоуп иара ишатаху, мам-
зар ахы цэырцуам, амц унарбаргыи, уажьаргыи аугеит рхэон.
Анкьа ахазгыи иахьа еипш ус алақэа рырцара калазомызт...
Абригьи акы иамаанан, – наципеит Ночагыи...

– Алақэа уи еипш иагьа хцэырфахьеит, иахцэырпахьеит...
– ихэеит Чагэгы. – Аха ари хьчаны икаитеит, умбои!.. Уаха
иамуашэа аниба – ихареикит! Злыпхахаура.

– Чагэи Ночеи, абри хазэу ажэахэахьа иахзаанацхауа,
иахэоу уао-царауао агэра изгарушь? – иаалыркьан днацааит
Виқтор.

– Издыруада ари ара х-Адгьыл акны бахэ дук, шьха дук
ахьз акэзар? Апсны? – нацишьит Семионгыи.

– Ажэытэан апсшэа амцэыжэоа аман, ипырхьейт хэа ус рхэон, иахьагы изхэоу ыкоуп, – нараҥейкит Чагэ.

– Апсуа иҥоурых рзахьейт, аха зынзак имыззейт, авак, ахацлакы амоуп, уи цэахуп, мышкы зны ирбарангы ыкоуп хэа усгы рымхэозиз, иахьагы изхэақэоугы ыкоуп, – нареихэейт Ночагы. – Ажэытэан апсуа-база бирақ аецэа зхакыз анап аҥа анын. Уи иарбан ецэаз иахакыз, изықэкны иахнарбоз?! Уара, Чагэ, уиадагы, Ецэацаа ркны апста дукэа ыкоуп, Ахаззеи шэшэоуп хэа рымхэазоз?..

– Ирымхэакэа, ишцарымхэоз! Аха урт зегь схэойт хэа уалагар...

– Ахаззеи ахы аныцэқьазар, изакароузеишь зугэхэуа, Чагэ? – дцааит Виктор. Апарауаа акалашэа ыкоуп, арт заа еибырхэахьазшэа, ара рыешаны акэын ишиазцауаз, Виктор – Чагэ, Семион – Ноча.

– «Ааигэа умнейкэа иубазом», «узымнейкэа иубазом», «уахамлакэа иубартазам», «ухамлакэа иубазом» хэа абас рхэон. Ирзеилыргомызт «уахамлакэа» акэу, «ухамлакэа» акэу. Ианамулак, реейтыхны алагьан иахагылан иапшуан, ахэыблы ихалан, иқэгылан устэи иахапшуазгы, изаапшылозгы дубарын, – иагьаарччейт.

– Алагьангы уахь ихейгалозма?! – ихэейт Виктор.

– Ицака аонаргэаҥы иргылон, имариашан.

– Ицэыхаразамыз? Хыхь ахэыблы акнытэ?..

– Ани иейцш «ахшы» кэзцоз, ахэыблы иқэлан иахэапшуаз, идуны инамырбоз!.. – ихэейт Ноча, иагьаарччейт. – Уара, уи саргы ус кэсцахьейт хэа усгы нацицейт. – Уакэымцзар, иунарбойт хэа усгы рымхэози.

– Ахаззеи ахыха ма ахых ануп хэа усгы рхэон, – назгэейтейт Чагэ. – Ари ус жэақканы иртэазаргь ауейт, ха дук иахьызаргь калойт. Хыха(жэ)(а) хэа усгы садахьейт.

– Амза Адгьыл иакэшойт, ма иахыкэшойт, жэытэла иухэозар – иануп. Убри Ахаззеигы убас акы, хакы акэшозар, иахыкэшозар – ианызар калап, ахыха, ахых, ахы знугы, убри акэзаргь ауейт, – нацицейт Ноча. – Ахныхэхэар(а), ма

ахмышэхээр(а), еа хьзыкгы аман, уи арбан, изакәу здырыз мазак ааиртуеит хәа усггы рымхәазоз, Чагә?

– Ирхәон! Ацсуаа хцаскәеи хкьабзкәеи амаза дукәа ырмаанан изцәахуа, изцаку ыкоуп, уахьахәапшуа азык азы ибашоушәа унарбоит, аха. Хбызшәаггы, шәа ишәхәан еипш, убас ыкоуп, – ихәеит Чагә. – Хцарауаа шәацхьа оумажәа, мбатәа шытоуп, – нас ажәоан днацапшын, – Иаххылапшхәуггы иихәаша сеидроу, ицәыругаз ухьчартә указароуп, мамзар, ажәа ишалоу еипш, аллеи-ахәеи иуцәырфоит... Иузымышьчозар – ицәырумгароуп, ицәахызароуп...

– Уаха ихәухәои, Чагә, убри Ахаззеи апыхәала?

– Анцәа иоуп издыруа уии уии зака еимадоу, аха саб Абрагь ажәйтәан Ацсны ашьхарахь ахы ахьану ыкоуп хәа рхәон ихәон. Санычкәыназ, аа уажәы Ноча иеипш саныказ, сагьазеимдахьеит... Ацсны уажә ус ихәычхеит, аха жәйтәан идумыз, иахьа шыта уи ахьамоу антыц акәхаргь ауеит. Ишыказаалак, Хакавказ иахгам.

– Ноча, уара крацутома? – дцааит Семион.

– «Хазбахә ахы иоанагоит» хәа рхәо сахахьеит. Адукәа тәаны ицәажәон, са сгылан сырзырцоуан, игәыггны сзымцааит, схәычын. Зызбахә рымаз Хаззабахә акәзар калап, еггы – ахы ма аха; жәйтәла ахаггы а/хы хәа ианашьтаз ыкамзи. Хазбахә ма Аззбахә Ахата ма Хатажә(а) итоуп хәа усггы рхәон, Хаззбахәах хәаггы. «Азбахә-ха Ахата итоуп» – усггы ыкан. Аха уи ирхәмарны ицышәырччо акәын ишырхәоз, уаангылишь, зны субахраггы укоуп хәа ахәоит хәа усггы ацырцон. Ас зхәоз Хатажәа абакоу хәа иазцаатәын. Уи Хатажәа Хатшеи итоуп хәа атак кайцар акәын...

– Чагә, хзышьтоу еа хьзык абра уажә апыхәтәан иухәан, – ихәеит Виктор, – Кавказ ахьз зхыләиааз хәа иудыруеи? Уара Хакавказ хәоуп ишухәаз.

– Уи шыкоу усоуп, жәйтә цсуа-базала, цсуа-шәыла ака, ка, ака-цәараггы хамхәои – хәадоуп, акә, акәакә ауп; вкы, авк, вка – иавку, иавоу, иавагылоу, аваза ауп; зз, азз, зза – аду, ахарак... ауп; абарт еицуцар – Кавк-азз акәхоит, кавк-ду хәа

ицѣажѣоит; кавкы-азз, кавка-зз – убригъ иароуп. Жѣытѣан абри апхъа хѣ гылан, з дроууан, иара иахъагы убас изхѣакѣо ыкоуп макъана; ашьтахъ ажѣ, ажѣкѣ хѣа абас змакѣазгы ыкан, иазоит, иацѣахуеит... Зны Атара Бытѣ Шъааб ыкны сахънеиз Нхыцтѣ руа абазак даан дыказаап, хахъцѣажѣоз, шѣара абхазажѣкѣа ишѣыбаргѣузеи хѣа иажѣа иналеицеит. Асас дахъыкоу, ауаа агхома, ара агѣыла чкѣынцѣа каиматкѣа Кѣакѣаба Алыкъса, Чаны Хабыгѣ, Кѣыцныи Андрышькѣа, Кѣыцныи Алмасхан ухѣа ыкан, иихѣаз ргѣампхазт, Шъааб ичкѣынцѣа руазѣк – Тариал – идырхѣеит абхазажѣкѣа хѣа шѣахаухѣеи хѣа. Шѣгѣы изалсуазеи, уи апсуаа дукѣа, абхаз дукѣа хѣа ицѣажѣоит, Кавказ убасгы ахъзын – Хабхазз-ажѣкѣа акѣын хѣа реицхѣеит. Хаббаззажѣкѣ, Хадгажѣкѣ, Хадгъажѣкѣ – абартгы иароуп, азы ианзаагылаз ауп ихѣеит, ианѣеи – ахъзкѣа апхъеи ашьтахъи ацѣахит хѣа реицхѣеит, апара змаз уаѣызаап. Уара ари иихѣоу иашоуп ихѣеит абаза цѣажѣашъа здыруаз Бытѣ Мыикантрагы. Саргы сакѣшахатхѣеит, даргы акѣшахатхѣеит, убриалагы хаизааибагеит. Иркѣаѣны абхазкѣа ихѣар, иаха улаѣ, уѣаѣы иааиуан, аха арт азкѣа(а) акны мацара акѣзамызт ажѣытѣан иахъынхоз, азы-мшын иагхацпхъаза даргы ашьтагылан илеиуан, илбаауан. Ара моу арт Касы, Каслангы убас акѣын, уи аѣеира ианалага нахыс. Уигы цсуа-абаза, цсуа-лоу, аубыхѣ, ашѣ-лоу хъызкѣа рыла итѣоуп ихѣон Бытѣы Мыстаф даан даныказ. Уимкѣа, Мыстаф излеицхѣоз ала, Ермантѣыла ахъз зхылѣиаауа Хаиа акѣакѣа акѣзаап, Хаиакакан хѣоуп дара ишырхѣоу, Хаиастан хѣагы, ахаиа шъа хахѣражѣлоуп – урт рѣоурых зхылѣиаауа закѣу шъоук реицш мап ацѣыркзом... Урт Апсны инхо абыргѣа излархѣо ала, ерманы бызшѣала Кырттѣыла ахъз Врастан, жѣытѣла Врыстан, Ввырстан – апсуа-абаза Жѣжѣры, Жѣжѣра(жѣ) акынтѣ ауп, – ихѣеит Чагѣ.

– Уара, Виктор, Чагѣ ишихѣаз итанартѣоит, 1600 километра иназоу ари ахѣада вкы ду ахъз иакѣнаршѣоит, иакѣнагоит, – ихѣеит Семион. Нас: – Чагѣ, абри Кавказ уаха хъзы хѣа кы аман удыруама? – хѣа днаиазѣаит.

– Ажѣытѣан акъаѣкѣагъ аман рхѣон; Казз, Азз, Хаззра, Кажѣ, Кѣаз, – ихѣеит Чагѣ, – иара убас Хѣтажѣ(а), Бѣтажѣ(а),

Кэажэкээз... Атэыркэа ицегь амоуп, сара иахьынзаздыруа абранзоуп.

– Холландиаагы ажэытэ Кавказынтэ иааз хатажэаи батажэаи хрыштроуп зхэоуггы рацэами, Виктор, – назгэеитеит Семион.

– Уи адаггы уахь Мраташэарахь убыхэаа – агэыблакэа, апсуаа, абазакэа, шапсыгаа, адгаа, кабардаа, ачаркъазкэа, аш-лоуаа, жэаинахаа... хархылцит зхэоу рацэаоуп, – ихэеит Виктор, нас Чагэи Ночеи днарыхэеит ка ма кэа рыла иалого, ма инцэо, апсшэа иартэахьоу ашьхагэарахьзкэа, ахэадарахьзкэа рзеикэырцхьазарц.

– Ка-рабах, ка-рппы, ка-рдды, ка-рдды-леи, ка-шшыра – анкэа кашшыг, кашшыга акэын, ка-шш-мар – убригь убас, бба-лты-ка ма бба-лты-кэа, ббогэ-тны-кэа... сеидроума, Ноча, убжыь бзиоуп, шыта уара иацца!

– Уи иаицианза, Карабах иахэои, Чагэ? – дцааит Виктор.

– Ака рабах – ирбахоуп, ирабаххуп, игэгэаны икэакэоуп, еицакэакэоуп, ака-раба-ха ауп, убас икоу коуп, кэоуп. Апсуаа акэа ххэоит, ашэы-псуакэа, ашэуакэа – ака.

– Виктор, уа уи афыза ыкацэкэоуп, атыпхьызггы иароуп изыртэоу, – ихэеит Семион.

– Ноча, иацца, мамзар арт ируам, срыхэом! – ихэеит Чагэ, иагьаарчеит.

– Ка-мкы, ка-мчыч, ка-млеи, ка-рффа, ка-рффа-гьггы-на, ка-рха, ка-пказ, кас... ухэа мачхэума. Абарт ирхылэиаауа ажэытэ псуа, апсуа-шэуа, ашэуа-псуа жэлакэеи хьызкэеи рацэоуп, – ихэеит Ноча.

– Абни, апыхэтэан иухэаз, кас азы хэычык хзацца! – днаихэеит Семион.

– Кас мамзарггы каса ашьхагэар хэыч, ахэада хэычы, акэ мац хэа ицэажэоит; кашь, кашьяггы иароуп; мамзарггы иркэаёны ас, аса, ашь, ашьа. Кавкасггы иароуп, Кавказ Хэыч. Иахьынзаздыруа, Акэсы, Кэас, Кэае, Кэыг, Кэыг-Кэае, Кае, Кач, Ка-Кач... ицегь ирацэоуп. Ажэытэан абра икэынхоз апсуа-базакэа, апсуа-шэкэа, ашэ-лоукэа, адгакэа рацэан

рхэон, аха ауаа хышэшэаакэа ааны ирыланхо мацара убарт ирылазэеит, уажэыгь теитцшла еиоудраауеит. Икэтны арахь, на́к ицазгыы калеит.

– Сакъантэык излеихэоз ала, иара абра́кагь, хаваран, ашэанцэа ирылазэеит апсуа-дыга омахэтак, аихарак абазакэа, ашэ-лоукэа, – ихэеит Чагэ.

– Убриазоуп Кас апсуа-база, апсуа-дыга, ашэ-лоукэа аубыхэ тыпхызкэа зырацоу, – ихэеит Викторгы. – Уажэ иухэозар, Қарт, жэйтэла Ққарт, жэаба инареиханы хьзеитарс аман, зегь жэйтэ цсуа-абазоуп, ицьюушэартэ иахьырацоу азы ишэзеикэыспхьазоит, кыр шэахахьазар, ишэхэа: Қартжэ, Қартыжэ, Қартыжэа, Қартжэа, Қартлыжэа, Қартлыжэан, Қартлажэа, Қартжэыла, Қартжэылажэ, Қартжэылажэажэ, Қартыжэ Лоо, ма Лоу... Жэ в-и жэ-и еимаркуа изхэозгыы апсуа-ашэкэа ыкан.

– Сара иахьынзаздыруала, Қартыжэ Лоо – Қэацажэ Лоу ма Қэацажэ агыларта, Ақэаца ду агыларта хэа ицэажэоит. Аарла дысгэалашэоит атахмада Қэаца Мыстаф хэа изышьтаз, Акармара дынхон. Ари ажэла ызхьеит ма на́к иагеит. Лоо, Лоу, Лыу – знырха дуу, амч злоу, иааилан рымхэои, игэгэоу хэа ус ахэоит ма агыларта, адэы, а́кьа́кьара... хэа ицэажэоит. Хашьцэа аддакэа-кьахьаа абазакэа, ашэкэа лау хэа ирышьтоуп, хара апсуаа лоу ма ашэ, ашэуа ххэоит. Лоуаа абаза, ашэуа аамыста жэлоуп... Ахэыштэара(жэ) Лоуаа, хэарта(жэ) Лоуаа, Қэаца Лоуаа, Чыжэ(а) Лоуаа... хэа абасгыы ыкан.

– Чыжэ(а) Лоуаа урт зустцэадаз? – дцааит Виктор.

– Ара жэ(а) апэахуеит, иунарбазом, ибыжышэахьеит, Чылоу, Цлоу хэа иартэеит. Чыжэаа, Чыв/аагыы ыкан, апсуаа-базақан, апсуа-шэкэа, шэлоуггыы рхэон.

– Ари Чыжэ(а) Маршьбанаа ирывасуаз иоума? – иагьаарччеит.

– Чыжэлоу. Даамыстан. Дрывамскэа иуазма... Ажэытэан Цлоуааи Дал-Цабалааи аивасрақэагь рдыруазаарын...

– Ашә-лоукәа, ашәы-шәуакәа, ашәы-псуакәа мамзарггы апсуа-шәкәа... – абасггы ыкан убрахь нак рхәон. Пыжәаа, каспыжәаа – пываа, каспываа – хәа шыоукггы ирышьтан, ани жә ыrvны в/ хәа изхәоз. Пываа рныхәашьа хәа, Гәацханы ма Гәацханашь хәа азә лыхьз иадхәаланы, уи дахкәажәын, ирхәмарны асамыркәыл, алаф рхырхәауан жәйтәан, ааскьанзаггы, – напишьит Ночаггы.

– Убрәтәи Лоуаа рышка тәымцъарантә еишьтагыланы жьтаара хәа иаауан даәа бызшәак ала ицәажәоз ауаа хьышәшәаакәа, аҗикәацәаакәа. Урт ртаацәаггы ааргон, адгьылкәа анрырталакь – иаанхазон, арымзаа ахәыцкәагь рыман, Лоуаа рыжькәагь есышыкәса ирзыртауан... – ихәеит Виктор.

– Хара хабәацәаггы, Виктор, ажәйтәан Қартжә, Қартыжә хәа акәын ишырхәоз, «кык» рыла, «кк» ала. Уи иамаз ахьзеитарскәа хәа узәу реилкаара митәык иуадаохом ажәйтә абәа-псуа ашәы-псуа, ашә-лоу цәажәашьа бзиан иудыруазар! Уажә иухәозар, аққа жәйтәла ацхагь иахьзымзи, ацха еа хьзыкггы аман рымхәози, ахааггы иахьзын, амзаш(ш)аггы иара акәын. Аққагь(а) – жьын, ацхажь, ажьхаа акәын. Ққагьт(а) – захәатран, кқагьтца – қәатан, кқагьттах, ққагьтхәә – захәан, қармазаргь алшон, – ихәеит Чагә.

– Акарма ахьз цәахуп, иаазырцшуа аартрак кайтцит хәаггы рымхәозиз!.. – нацитцит Ночаггы.

– Ус рхәон, ииашоуп, ак рдыруан азоуп, – днақәшахәтхәит Чагәггы. – Аққатры хәаггы ыкамыз, уи уажәыгь ирхәоит, ққатранжәлан, былтәын, мөы ахьыкамыз, иахьмачыз... Аққатры – кәжәеи жәлан, кәдеи жәлан, лоазаргь алшон, аләа еикәацәа, ажәатәан аләа еа хьзыкггы аман рымхәози, лоақзаргь ауан... амазашәарқәаггы ахьрымоу ыкоуп... Цьам бызшәалаггы, фарси хәа изфьыз ала, қарт, қарта – қәатароуп, Цьамтәыла ханадызггы ыкамыз, знык сфарсирггы азин сьмаз, – ихәеит Чагә дпышәырччан. – Дфарсиуеит хәа ажәа иалами, «дацаеырбоит» хәа. Уиггы баша ирхәаз цьушьо, акы иахкьейт, уиала ацәажәара иацаеырбозггы қалан азоуп, умфарсиин зырхәозггы убриакәап. Убасқанггы ацсышәала

акэымкэа убриала ацэажэара иалагозгы ацсацэа ыказаарын, умбои.

– Знык уфарсир егьоурым, знык акэзар, ибзиоуп, азин уахтап, – ихэеит Викторгы даазпышэырччан.

– Ажэытэан ккартхахэ, ккартхахэ, картхацэ, ккартхэынап...хэа абасгыы ыкан, ацсуа-ашэыла, хэ – хэ, х рыла ирхэо егыуа. Урт хэыштааразаргь ауан – аихарак аккэтры азы, захэатразаргь ауан, еилапсоуп, аха аилыргара уадафым... Жэытэла ахэштаара иркыаёны анапы, ахэынап хэа иашытазгыы ыкан, картхэынап, ккагтхэынап – амца ахэырта напы, аехэа еипш аёхэа зхэозгыы ыкан, ари цсуа-базала, шэы-псуала. Арт – ахышыцэа ма ажытааоцэа ргылартакэа ртэакэзароупхэа акэсцит, ажэытэзанинхозртэыкалэшэаргыы калоит, аха. Картыжэ Лоо – акэаца ду ма акэацажэ агыларта, ма акэаца ма адэы... хэа имцэажэои, акыс уа жьтаан хышэоуп, ахыта-ёыхытакэа ахьзоит, амцеикэцаракэагы атаххоит, иара иахыагы усоуп. Ажэытэан акэаца дукэа зпакыз ауаа ажь аоныка иргазомызт, уа ирхэон, аоцарагь уа измаз ыкан, оумак бжьамзар, ахыбракэа гылан, ажь убрантэ изтиуазгыы ыкан, уахытэи аганахь, аахэаоцэа тэымцбарантэ иаауан... Акэаца, акэаца адэы – ажь ахьеизыргоз, акэаца агыларта, акэаца амцеикэцартакэа, акэаца аоцара, акэаца атыць иазааргза ахьзкэа рацэан. Картлажэа – акэаца атыць акэын ма азырпха агыларта, – нацицеит Семион Виктор иреихэаз ахыхь, нас Ноча иахь: – Уара, Ноча, абри ухьз Ноча акэу Ноуча акэу, – хэа днацааит. – Ноу, Арноу, Ноуда, Ноурыз...усоуп са ишыздыруа...

– Жэытэла Ноуча ауп, у еипшыз гэ ыкан, убриала ирхэон.

– Аси, Ашыи рзы уаха кыр хаухэома?

– Изласахахьоу ала, (Х)аззра, Хазз, Азз – Кавказ акэын; (Х)асра, Хас(а), Ас – уи Кас, Кэас акэын; (Х)аззра, (Х)аззга, (Х)аззха, Хазз, Азз – урт рыбжыиндоуп. Абарт еилы(жэ), еила(жэа) хэа анрыцыз ыкан, аоеира ианаёыз, изаахэхэалан ахалара ианалага. Еилы(жэ) – азкэа ыкэ-ыкэны, ирыбжыа-рыбжыаны такэы изаахэхэалоу иахыыкакэаз роуп; еила(жэа)

– апыцкэа азыблакэа рхагъежбуа иахьамакэаз роуп. Хазз, Азз хэа арахьгы ыкан, «ахэычы» хэагы ацырцон, Аденгъа жэытэан еахьзыкгы аман рымхэоз... Ари уажэ сара еитасхэаз Гогэуа Къмышь иажэакэа роуп. Егъыс, уара уызтцауа атэы, Асассеи хэа ыкан, Ас авчала ассеира, ассира – азиасра, азныкэара. Аззассеи, Аззассеи – абасгы ыкан. Арт ажэытэ Каспы(жэи) Ашэы мшыни* еимаздоз рахажэа, иатэын. Уи акымкэа-обамкэа ахьзкэа аман, Култа, Култу, Култура хэа абасгы апсуа-базала, апсуа-шэыла иашьтан рхэон. Ажэабжхэацэа дукэа арт рапхьа фыкы зыргылозгы ыкан, рышьтахь ах(а), аха(жэ) ма ажэ(а) хэа антэамта ацырцон. Ажэытэан ари Мраташэареи Мрагылареи ирбжъаз, ирбжъаз хэа изэыз азы-мшын Цсут** ахажэа акэын, уи ишысхэахыоу еипш, ицегь ахьзкэа аман, – ихэеит Ноча. – Са ишсахахыоу абасоуп.

– Убри аомшынк еимаздоз ахажэа, азыбжында ицегь ахьзкэа аман ухэеит, уаха кругэалашэоума, крудыруама?

– Хатшеипсут.

– Абри инакэыршэан сашьейхаб Леуарса даарыдгылан, зегь хиоуп, шыта анапызэзэарахь иаапхьа хэа Чагэ инаиеихэеит.

Настэи – сеидроу, цаны-аатэык сыкэшэеит, азырфыха смоуит, сгэы иалоуп, аха.

ЧАГЭИ НОЧЕИ РАЖЭАБЖЬ ИАЦУ, МАМЗАРГЫ АХАЗА АШӨХЫЗ ШААРТТӨУ

Уажэраанза исхэон апарауаа Виктор Кэыкбеи Семион Ашэхацааи Чагэ ишитааз атэы. Урт рызцааракэа ртак Ночей иареи ишыкарцазгы салацэажэон. Арт реипш иказ асасцэа Акэантэ ианитаа, рхэы-рыцхь карцеит нас саб рцэажэарагы

*Амшын Еикэа, Абаза мшын.

*Амшын Еикэа, Абаза мшын. “Черное море” хэа ирхэо абри иахылфеаазар калап. Урт “Абазинское море” хэа зынгы иашьтан.

**Цсут, Цсу, Цсыгэ(а) – Мрагылареи Мраташэареи ирыбжъаз хэа изэыз азы-мшын ахьзкэа руак атэыркэа роуп.

ашэшыра акынтэи акэаскыа ашка ииаргарц апшыгеит. Аха уанза сара хгэыла Шьханыкэа Пдыи иахь сишьтит асасцэа стоуп абранза усзааи хэа. Сахьнеиз дыкамызт, иаха астудент Леонт Лабахэуа дахтан, ашыжь дара рахь Рекака еиццеит иаб Бахэа иахь, устэи Бедыоажэа(н)* неитэыкгы имоуп, дахьзозар, данааилакь днасышьтуеит лхэеит ицшэмапхэыс. Схынхэны санааи, арт пыткгы иаапшит, аха нас акэаскыахь ихалеит. Уа аазеишэа ду, асасеишэа хэа хзышьто, илахатэан, дыроеггыхь рызцаарақэа аацэырыргеит. Дара уиакара ржэуамызт, рызцаарақэа ракэын ргэы ицхоз, амала ибзианы кырфон, егёумхэан, иахьынтэиаазгы харамыз Акэантэ, насгы аеуардын, афаетон иакыаны икан.

– Чагэ, жэытэ цсуа хэамтак ыкоуп, дара кыр зхыпуа, Ахаза иазкны, абри шцоуахэхьо, изакэыз хэа иудыруеи? – ихэан, дцааит Виктор.

– Ажэытэуаа ус рхэон Ахаза хэа ыкан, Ладеи Оадеи ирыбжыагылан хэа; урт Ладеи Оадеи зыхыыз кырмышныкэа рыбжыан – асакара, ацэхэыра укэсны уцар акэын, амоан азазгы цэгъаран хэа. Убра ианааилакь, иаангылан рыпсы ршыон нас иандэыкэллоз рахатақэа егы ухэа амоаназ зыла идыртэуан, иара азы аман хэа. Уи азы ахыыз иахьанзагы иаазеит, умбои, Ахазлажэа, Ахазлакэа хэа. Иара Ахаза ахата баатэын рхэон, пацхацас шэы аёазамкэа игылан. Уоналан унаскыар, атзаёы имоашыахуа мырзаканшэа атгэаарстақэа атаны ашэхыз ахыамоу убоит, аха артышыа амаза узымдыруазар, азахыы унанашьтуамызт рхэон.

– Уи мазас иацаз хэа крудыруама?

– Убра унадгылан атгэаарстақэа руак атагэафара нацэала «тыгэ-тыгэ-тыгэ...» хэа хынтэ уасроуп, нас убжыы рдуны «Ашэхыз, уаты, сусасуп!» хэа абас еутроуп. Абри инакэырццакны бжык ахьхэхэа игоит, Ашэхыз цака итанагалоит, иланашьтуеит хэа усоуп ишхэоу. Нас атзы ашэашэ укылсны нак уоналоит. Хаха-хымш Ахаза уасасуп, амазақэа, ацэхкэа унарбоит, цака уагоит, хыхь уагоит...

*Бедыиа. Ажэабжыхэао ишихэаз иныжбуп.

Аха хаха-хымш иреиханы аонудка унхар калом Ашәхыз иоахоит, уахь уаанхоит, уоунажьзом.

– Ашәхыз уи закә шәыз?

– Ашәхәыз, ашәхәызы акәын – ихәазаны илеиуа-иоеиуа иакуа-иатуа. Ажәытәан «ихәазеит» атыцан «ихәзеит» зхәозгыы ыкан, хә х ала.

– Ажәытәра хамхәаргы, Уатхара ақыта иара иахьагы усала ицәажәоу ыкоуп, хә х ала ирхәоит.

– Уиоуп иухәаша! Аха Ашәхыз хәа хәзәу Амза аныкоу, атәымтәз оуп, аамчыдахаз уаха иланашьтуам, иагьа уаапсаны, укәнакны указаргь – иоузом рхәон. Уаргы Амза атахамтәз уахь анеира ухы акәумыршәароуп хәа убасгы ацырцон, – ихәеит Чагә.

– Ахаза Ладеи Оадеи рыбжьара икан ухәеит, урт убри ирыбжьдаз ада уа уаха еа моакы авсуан хәа кыр рхәоны уахахьазма? Иаххәап, Мрагылареи Мраташәареи ирыбжьдазгы?

– Уигьы ыкан, аха ускан Мрагылареи Мраташәареи хәа узәу еакалагы ахьзкәа рыман.

– Иарбақәаныз?

– Хатлажәи Хатласи.

– Уаха?

– Уажәхрыламлап, хамоахнагацәоит, избан ухәар, аки-аки еипшьуп, ак хәаны егырт нужьыр – игәауеит... Уашьтаназ инхажьып, аоы самшьыр... – ихәеит Чагә, иагьаарччеит.

– Ноча, уара Ахаза азы кры ацудома? – дцааит Семион.

– Ахаза абаагәара акәыршан, агәашә ду аәан, устәи аштахь уанталоз угәуеанызар акәын рхәон – ахәыдкәа* агәыдкәа ааигәа ихәазаны иааины иахафозар калоит рхәон. Амза аныкамыз урт аоубоз, итәазар, урәашәон. Абас рхәоны саҳаит Трапшь Халыли, Арзын Кәастеи, Езыгә Хабыгә ауп хәа сыкоуп ихьызы, ускан смачын, саб Хындыгә сицын. Ари

*Ахә(ы)ды, агә(ы)ды – крокодилкәоуп; агәылшьап акәын зхәозгыы ыкан.

Кьалашэыр ауп, ускан уа ацъармыкь ыкан, ацха азааигэара, – ихэеит Ноча.

– Ахаза ахата закэйтэ баажэлаз, иацшшэыз хэа кры рхэоны удыруама, Чагэ? – дцааит уажэ Виктор.

– Икацшыын рхэон – иазын, икэацэын. Ахакэа, Ахакэаз – абас зхэозгыы ыкан.

Виктор итырфа ацъыба дынталан жэйтэ хсаалак аатиган, иааитихын, з-дукгыы аны, акэакэаркэа реицш аха-кэацэкэа ана-ара игыланы иахьаныз надирбеит:

– Ари Мсыртэылоуп, ари – Мысра, Мысрах азиас ду ауп. Жэытэан Ал(а)да ахахы Кэарара, Кэагыра, Ао(а)да – Еигэжэы(жэ), еакала иухэозар – имоахгоу, еитагоу, мамзаргыы еитапыз хэа абас иашьтан... Аха уажэ уиакэым, арт акэакэаркэа иреицшны игыло жэйтэ цсуа-базала, цсуа-шэыла ахьзкэа рыман, ус крыжэдыруама? Кыр шэахэыоума?

– Арт ахасакэа, ахакэа роуп – ахакэацэ, ахакэао; аха-кэацэ, ахакэао. Мсыргыы бжыырккак аман, акы – ианамыхэа – убра азы моахыргеит, иахыкэдыршеит, рхэон, – ихэеит Чагэ.

– Абарт атоубыткэа зтадыргылоз рацэан, ирыхьыз?

– Ашэыха. Уатэи ахцэа дукэа, ахэынткарцэа рзы тах рхэон, ах акынтэ, иара цсуа цкьалагыы хах хэа ыкан, ах иах хэа. Уи «дыцсит» рхэомызт, икаломызт, «дыцэеит» акэын. Аха абазакэа, ашэкэа цэ ц ала ирхэон, «дыцеит» хэа. Ацаха – убригь шэыхажэлан, шэыхан; цэ ц ала ирхэон Аца-ха – уигь ыкан. Убжыы ахьакэургэгэо зеицшроу еицш.

– Абриаак акалэшэа икоуп, онуткалагыы омак иреи-пшзам, иаргыы ашьянца кэцшь иалхуп, ихыкацшьаауп, шэахэацш, Чагэгыы Ночагыы: цсуа пацхацас шэгыы аэазам, ажэытэан изызкызгыы иахьа цкьацэкьа еилкаам; аонутка тзыбжыаракэоуп, акоридоркэа амоуп, атызкэеи. Убракагыы онышэ дук, уархалк инеихаума ухэо цэахэа-цэахэа атгэаа, аркка атоуп, хыхьтэ цака; излыху закэугыы рзымдыруа егыиуа акынза убас икоуп – уи ашэхыз акэзароуп. Ари, аха кэцшь, жэйтэ цсуала, ишухэаз еицш, Ахаза акэхароуп, – ихэан,

инадирбеит Виктор, иагынацитцеит: – Убра уныюналан, Чагә, уара ишухәаз еипш, нацәала унас-насны, еутыр – ашәхыз ланашьтроуп, ианартыроуп... Абри шәышпахәапшуеи шәфыцбагы?

– Иара убри Ахаза омак иацәыхарамкәа иахьанзагы инханы икоуп жәытәан мысрахцәа-атахцәа ахьтәаз рахтын ду ақбабтакәа, пытоыкгы ауаа нхо егыиуа. Уи Тахата ахьзын, уажәгы усоуп; тах, дах, ах, ха, х, – арт зеггы ахцәоуп; апхьатәикәа аоба ахцәа дукәоуп, хәынтқарцәоуп. Убри ажәытә хтны ду ашта дуггы аман, ахьзгы нхеит, уажәгы, Лышт хәа. Жәытәла ари «Ашта ду» хәоуп иахәо, ажәытә цсуа хьызкәа: Цыкә – Лцыкә, Гьари – Лгьари, Мышь – Лмышь... реипш. Абри омазак иацәыхарамкәа Кәажәа, Кава хәа ажәытә тыпхьызкәагы ыкан, ашәдуаа, аубыхкәа ркьабта. Уи ахьыз, иркьафны, Кавказ хәа акәын иахәоз, уажәраанза иапхьан ашәшыраф уи закәу халацәажәон... Апсуаа-абазаа хкәыцәакәак Мсырынтә, Шьамынтә, Мсыпптәнтә жәытәзан ишааз уи зеггы ижәдыруа ауп, Апсынтәыла икәлаз азы-мшын аныкәтц, уахьтә ихынхәны иааит... Иахьа, ихаразаргы, уи апсуа-абаза, адга, ағәыбла – аубыхә-хамыт тоурых иадхәалоуп, – нареихәеит Семионгы.

– Хәи, шәыххь згааит! – ихәеит Чагә игәы иахәаны. – Саргы убас ак даара сгәы азәон.

– Иара Ахаза уаха хьзы хәа кры аман шәахәхьома? Апсуа-ашәы-адга-аубыхә? Ачарқьаз? Чагә, уара урт рцәажәашьа пытк умдыруеи!

– Ахаза, Ахашәхаза, Ахашәхакәаз хәа абас икан. Абазақәа идьркьафуан, апхьа а дыргылом, апсуаагы ус изхәакәоз ыкан. Ацыхәтәантәи ауцәоуп акәымзар зегь реиха ииашоуп: ашьянца ишалху, аха шакәу, ишазу – ишыкапшьу, азгы шакәоу зегь ахәоит, жәытәла ашьянца даеа хьзыкгы аман рымхәози, (а)хашә хәа иашьтан. Ахаза ркьафуп, аха капшь ауп: аеыз, аеыза хәа ишыкоу еипш. Уажә аобагы рхәоит, аха жәытәан аеыза акәын, иаха ииашоуп, акәымзар аеыз – ае ду, аеы харак хәа ицәажәаргы алшоит, з дун.

– Ноча, уара? – ихэеит Семион. Арт рыгешан акэын ишыцаауаз: Семион – Ноча, Виктор – Чагэ. Уи атэы шэасхэахьеит, аха.

– Ашэхаза, Ашэхакеэз, Ашэхакеэза хэа абасгыы рхэоны сахахьеит. Ари ашэкеэа-абазакеэа, аубыхэкеэа рыхэкеэа роуп, убарт роуп изтэу хэа абасгыы цэырнагоит сгэахэуеит. Арт ахызкеэа зхэоз жэабжыхэао дуцэан, хтоурыххэаоцэан, ус ирцэеилагарымызт, са схэычын, ант разцаарахь сабаказ.

– Саргыы убас акэзар, убасгыы ицэажэозар хэа сыкоуп, Хашэхакеэз акны х азозаргыы ауеит, аха, – ихэеит Чагэгыы. – Абаза ашэ, ашэуа иоуп, апсуагыы дабазоуп, аубыхэ ашэгэа хэагыы ихызын, аха гэ у еипшын, ашытахь ашэуеи ашэгэеи рцэеилаоашьо иалагеит. Ашэы Хабыць Цыгярда иакара жэытэ тоурыххэао дабаказ, убас ихэон Ашэхакеэза(жэ) оыцьа атахцэа идыргылт хэа – ашэуеи ашэгэеи – абазеи аубыхэи, ахамыти. Рыхызкеэагь ихэон – Тыхи Тахи. «Ашэуа Тых, сусасуп!», «Ашэгэа Тах, сусасуп!» хэа абасгыы ыкан, ус хэаны нацэала уасыр, ашэхызгыы анартуан амсырцааоггы дахынтэааз умбазо, дупылон ихэон... Убра, Лышт амсырцааои атахи рхэычкеэа шеихэмаруаз, руазэк апэа иршэын егыи ила иташэан дарлашэит. Атах аубыхэ шэарыцароу, дыкамызт, дхынхэаанза ари ацаао итынхацэа, ижэлантэкеэа зегь иман дыкэцит, Апсныка ддэыкэлеит, ускан Апсны икэлаз азы-мшын ггеихахьан рхэон, уи ацыхэала икэцхьазгыы хынхэуа иалагахьан. Атах даныхынхэ арт дрышьталт. Дрыхызозшэа анырба, имоа еихнацэауа ачагыа карпсеит. Ари дшааиуаз ачагыа аниба, дахымскеэа даангылт. Шэхынхэы, ари машэыруп, ха хайшыцэоуп, ус кашэымцан, шьоура сышпалаго хэа реихэеит, аха мап анырк, ишытахька дхынхэит. Арт иаауаз Ашэаа ракэын, арахьгыы рашьцэа ыкан. Хытэрыкгыы икоуп, руа иарбаныз сеидроу, аха... Данааигэаха, ахэса цкьакэа, ускан ус икан, ргэхьэпы тыхны ишыамхнышгылан, ишка рёы рханы игылт – арт аиашьара адагыы акыкахш рыбжэан, ихэон Ашэы Хабыць ду... Егыс, ашыанцао хэа усгыы сахахьеит, ашыанцао даеакгыы ахэоит, аха уи атэы уажэ халамлап, хамоахнагацэоит...

Убра жэйтэан амсырцаао даман рхэон... Иахьатэиала уахэацшыр, ашэхьыз ма икэьыргылазароуп ма икнахазароуп, иузаџацазом – усала иланашьтзом, итанагалазом... Ахаза алакэ, ма алакэа тоуп рхэон – убригь зын; Ахаза (а)лажэа тоуп рхэон, Ахаза ламыс тоуп рхэон – убартгьы зуп. Арт закэьыз уиакэын, ашэхьыз лашьтны на́к ицегь уаныоналалакь азы аман, иалкэкэаны итанартэон – лажэа, лакэ, лакэа, лакэоу, ламыс иара акэын: жэ, жэа, мсы, мыс, кэы, кэа... зыхьзкэами. Амџа хара иашэхьаз, иаркарахьаз, ззы нцэаз аны́кэаџэа, ма ашэарьцаџэа, рзы ари хэы змамыз акэын, абрахь хзыназанда хэа иаауан... «Ахаза, уата, сусасуп!», «Ашэхэаза, уата, сусасуп!», «Хашэхакэаз, уата, сусасуп!» – абасгьы рхэон, азы аашьты, азы та, азы сыт, азы сыржэ... хэа.

– Уа ацыць адэахьы, аштахь изамамыз? Алакэ, алакэа, алакэоу – убригь цыцэажэлами? – дцааит Виктор.

– Уахь адэахьы такарран, азы азы аус цэгьзаарын, итанарбозар акэхарын. Алакэ, алакэа – хауала икало, иакэо, иахэо, иахэо, ахауа иалцуа зуп. Излыцуа акгьы убазом, ахала икалошэа унарбоит, «(а)лакэа збеит» хэа ззырхэозгьы убри акэхап – ицьяршьозгьы, изеигэьыргьозгьы иароуп, нас даеа цакыкгьы аанахэеит, аха убригь абриоуп изхьлэи́ааз. Жэьйтэан абри ажэа ацхьа ирыхэлахалазан ирхэоз k/ ма х/э гьылазар хэа сыкоуп, амала уи хэ х ала изхэоз ы́кан сгэахэуеит; апыхэтэан жэ ма жэа гьылазаргьы алшон, аџбагь азоит акэымзар, – абасгьы ы́кан.

– «Алакэ ихэеит» – «азы ааигеит», «алакэ кайцеит» – «азы кеицеит» хэа ус акэми?

– Рамацхьа ус акэын. Аха уи азы аркэара, архэара, аа-гара иахэ́таз амаза адырра атахын, ажэьтэ́ цара умазар акэын, ари царан. Бырзенла «логос» цароуп, цара-дырроуп, жэьйтэан уи «локос», «лакос» акэын, изхьлэи́ааз шь́та уа уазхэьц, – ихэеит Чагэ, иагьнацицеит: – Арт уажэраанза сызэьыз амсыртааџэа, ажэьтэуаа излархэоз ала, иаартаххар, ацшатлакэ дырцысуан, адыд-мацэьыс ааргон, ацстхэа хьырцон, амшмышэла аны́калоз рдыруан... Аха уи атэы иахьа

ирхаштхьейт, азэык-шыцъак ракэымзар; мбатэа, оумажэа зхыцуа акоуп...

– Уиашоуп, Чагэ, шэышыкэса аамта уахэацшыр, хца-пшьба бипара хэа иапхьазойт, апсуала. Хашэхакэаз хэба-фба инарейхангы, быжьбака, нызкь шыкэса ахыцуазар калап, уи аиашацэ́кьа макьана ирыздырам, аха. Шьта уазхэыц ша́ка бипара ирхаану, ша́ка аосхьоу – ари анбатэи тоурыху, аха апсуаа, ашэкэа, абазакэа, адгаа, аубыхэкэа рхэамта иахьанзагы имызкэа иааиуейт, цьара иацэынаашэа и́калазаргы вбас иоутауазей, ариа́кара зхызгахьоу... – назгэейтеит Виктор, нас мачк а́кара даатгылан днаиазцааит: – Атоурых ейцш, атаарых хэа рхэауоушь, Чагэ, шэышка? – ихэан.

– Ишпарымхэо, ирхэойт. Атаарых, атахрых хэа, антэамтаэ а анацырцозгы ы́кан, з-гы. Убригь, хэтак Ахаза иахылэаазар сгэхэуейт. Амала атаарыха з аццаны ахэара каломызт, шамахаза́к, даарак акэымзар – иара убригьы хэыт-хэытла, измааназ сеидроу... Сабду алафхэара бзиа ибон, саргы, схэычын, аха исирхэон, нас иара дтэаны «ха-ха-ха...» хэа ихцаны дыччон; атоурыхкэагы сэейтеихэон. Зны ус ихэейт атоурых ейцш атаарыха, атахрыха хэагы ы́кан хэа. Аха абарт рышьтахьгы даеак ацуп, уи рхэазом, иухэар калазом, цасым, ихэейт, ахьз ршьон, ихэейт. Идуны иухэар камлозар, мазала, ирхэычны слымха итахэа схэейт, схэычымыз. Иаргы ани иччашьала дааччан, ахэычы дазцаар – ихэатэуп, дацанакзом, иаланацазом – ашьтахь з гылан, ихэейт, – атак ныкейтейт Чагэ.

– Ноча, ура?... – ихэейт Семион.

– Хэажэкыраз арасацэы згэыларцоз ахэажэа, акэакэар, хыхьзык аман: ахакэакэар, ахашэкэакэар, ахакэакэаргы зхэоз ы́кан. Урт аишэа рыкэцашьа, рыкэыргылашьа ухэа еиуейцшы́мкэа хцаны и́кан, агэыргэылмацэаз ахьрыварцозгы ы́кан... Рыхьзкэа рынцэамтакэа г(а), гь(а) рыла ианырхэозгы ы́кан. Дара ахаса́кэа Ашэхакэаз асахьа рымоуп. Абас Апснада цьара и́карцо жэбахьома?... Убра ашэхьзкэа ша́ка амоу сыздырам, аха ианланашьтлакь, ауао

ихы асахъа ахъаанарцшуа ыказаргъ калап, амаза еилызкааз шьюукуы иамрымхыцзар... Ахы хыцъаран иануп рхэон, ана уажэраанза халацаажэон, аха. Избан ус зыкацоу, иара дызустаз – уи сеидроу, маза дук ацоуп, маза нагзаггы камлац, аха.

– Ахаззаггы иануп рымхэозиз, Кэажэи Кэаси еимаздоу Кэылга, Кэылха?..

– Аиоу. Измааназ жэйтэан ирхэоз Анцэахазшаз иѣацхъа апсуа хажэак дрыкэитуп хэа? Избан хпа? Оба зыкам, цшьба зыкам? Азы шыцэоу избозггы хажэак дрыкэитын, иихэаз калон, уаха дахъзомызт, азы ҕыхан ицэдэыкэлон, иацицар – дбылуан, иѣы ахэатэы каломызт... Уимкэа, ус рхэон, аѣак Апсны икоуп, Апсны ицэахуп, егыи а/ѣа Мрагыларахъ икоуп, Мрагыларахъ ицэахуп, абарт аюбаггы еикэшэараны азхэоуп, ианеикэшэалакы, адунеи икэу ауаа зеггы рзы жэоангэашэпхъара аатуеит хэа, мамзарггы абарт дара еикэзыршэоу ауаа жэоангэашэпхъара ааиртуеит хэа, – ихэан, иажэа аахиркэшеит Ноча.

– Дантало агэеанызаара атахуп, ахэыдкэа, агэыдкэа, егыи хэа ара ишэхэаз убригъ цабыргуп, убриггы акэшэоит – ашоура, атакар ианаргэгэазалак, ахэыдкэа Ахаза аонудка италан атзыбжъара акоридоркэа ианрыбжъатэоуггы ыкоуп уажэггы, уа иаха ихышэашэароуп – ахашэ, ашьанца хышэашэами азы... – назгэеитеит Семион.

– «Иара ихэыды иара дагеит», «иара ихэыды иара дашьит», «агэылшыап заааз дафеит» хэа абасггы рхэоит, аха ахэыдкэа абзиарагъ карцахэеит – ауаа еикэдырхахэеит рхэон. Дара цэала азы хараны итатэазаргъ, иахъамоу, иахыыкоу рдыруеит, еилыркаауеит... Азкэа антаба, ауаа ахэды иашьталан ицан, еикэхэит... Ус кэзцахъоу апсаатэкэагъ ыкоуп, уажэ ара хамоахнагоит акэымзар, урт рышьраггы каломызт... Убра Ахаза акны жэйтэан ахэыдкэа азы ддыржэуазаргъ каларын. Иара, алаба укызар, ишэоит рхэон, аблакэа тцыцми, иаахар итанакеакэоит, уи акэхап... Убри азы акэхап Ахаза уантало алаба, ма алабашъа, укызароуп зырхэоз... – ихэеит Ноча, иагънацицеит: – Италан итатэазар, атцашыаггы рдыруазар

акэхарын, акқатран афогғы иацәшәоит... Еггыс, иацстоу уиоуп, зны саб аоцараҕы ахацшыа ахоа сырбо ус ихәеит, абри жәйтәан ҕа хьзыкгы аман, иацыздыраауа аартырак кайтоит, ахыза акәзар калап ихәеит; ахцыстагы ҕа хьзык аман рхәон, убригь убас акәзар калап, ахышә азгы ахызаз рхәон, ихәеит.

– Акы суазцаашан, Чагә, – ихәеит уажә Виктор, – ажәйтәзан, цстхәа пытхак хылан, илалбаан, аштәҕ атыпхацәа агон хәа абас зхәоз ыкан, иахухәауеи?

– Ус рхәон, ииашоуп. Исахяхьоу уиоуп, Азынаа уажә Цыгярда инхоит, аха жәйтәан нак ианынхозгы ыкан. Убри нак хәа хазеуггы, Мрагыларахь, Апсны иатәын. Убра арт ртыпхак дагахьан. Дзахуа аштәҕ ашәшыра дшыцатәаз, ашәшыабла аахылан, илышьтасын думбазо дагылакны дагеит. Ахәмарра иаҕыз ахәычы ианиба дыхәхәеит, аха иабахәоз... Ус ахыкало ухәхәаргы аузом, аха... Амшгьарс, амшшыара ирықьыз еилалгеит, уи аены дзахыр калазомызт, рхәеит. Цәуара-хьрагы карымцеит – цасмызт, каломызт... Ашә-пхакгы убас дагахьеит рхәон. Убригь жәйтәзан. Арт аожәлантәык иахзымдыруа, даргы ирзымдыруа, ибаша-машам акы иалаказар калап сгәэхәуеит, амшгьарс, амшшыара егы ххәеит, аха... – ихәан, атак ныкаитчан: – Уара уажә ари узазцааи, Виктор? – хәа Чагәгы днацааит.

– Ноча, уара кы ацуцома? – ихәан, абжәгала ныкеицеит Семион, уигы Виктор изцаара атак дазымпшкәа аказы икаипазар акәхап, акәымзар Чагә ус дицыолозма.

– Ашәшыа – ашәрыҕа, ашәга хәагы иашьтан, ажәоагы рхәон, ра-хәы(хә), ра-гәгы(гә) – абартгы сахахьан; ра-шыашә, ра-шыахә – абас зхәозгы ыкан. Апсуа-базақәа хә хә ала ма х ала, гә г ала ирхәон; анцәамта ахьазоз, ацхьа хә ахьгылазгы ыкан, ра – га, ха акәын... Уажә уи анцәыраага исхәоит, Ашәы Шәарах, макьанагы дыкоуп, Цыгьардантәи енак Цанао, Чагьам нак дхыцит, шәарыцара, ихала дыкан. Дышнеиуаз, азага ахьамаз цақьак ашыапы ибеит, дхәхыпш хәычыкгы амоуп. Ашәарах азага дырбзоит, кы ааиуазар хәа иепхьакны хәхә дук дшаватәаз, данынапш, адәхәыпш иқәлан

ихэамхэауа иааиуаз азэы илацш даацашэит, оурала абас хцака ра дрейхам, дкьаеуп, иахьатэиала иухэозар – метрак акынза. Ари ахэычы ихала арахь дыкэлан дабацои, даазгазеи хэа дышихэацшуаз, ицегь данизааигэаха, иблакэа кацшыза икан, уажэ исгэалашэом ак акэзу облак хэа акэзу Шэарах ишихэоз, аха. Уи блак змазгы дихахьан... Ари иааиуаз, лабыцэпас ипаза ак надкылан, азага аагэеитан, ишьтахька иёынеихеит... Дсыцэцаанза дыкны дган цыгьардаа дыдсырбап, илсыршари хэа, Шэарах доацкьан иёанынеиха, нак адэхэыцш ихэымпылза икэгылаз апраал илацш наахеит, егыгь даахьахэын ак наикэирххазшэа ибеит...

Шэарах уаха акгы игэалашэазом, данаацш, дыхэхэаза дышьтоуп, иикыз ишэакь акэзар, настханы ихьахьхэала икажьуп, уанза иназгаз сеидроу... Данынацш, азэгы дыкамызт, праалгы ыкамызт... Хаит, иабадихэа, ихэан, ицэажэашьала, ишьапкэа иахэтацсан ишьтахька дытрыст. Усоуп иара дахыхэмаршэагы ишихэоз... Ари калеижьтеи омазакгы пуам, 20-ка шыкэса роуп. Ишэахьазаргы еиташэасхэит, – ихэеит Ноча.

– Абри хэазцаауа уиоуп Ахаза акынгы убас ашэшьыбла, апраал неиуа рбахьан жэытэан, изныкымкэангы, Амза атэымтаз... – иацхьантэи Чагэ изцаара уажэ атак кеицеит Виктор.

– Ус акэзар, уажэ сара избахьоуггы ак шэасхэап, Акармара. Убра акалэшэа икоу тыцк амоуп, уиакара ахэаракэа стахымызт, аха, шэахатыр азы, уацэгы шэызбап хэа укоу... – ихэан, Чагэгы ихтыск азбахэ аацэыригеит.

Убри аамтаз аштаё алакэа азэы иааисын дыркит – лацэгьацэан, саргы акацыхэа сеирыз шыскыз сындэылкэеит. Шьханыкэа иакэын. Дааит. Хлакэа дырдыруан, рыгэра иган агэшэ аартны ашта данаатала, ирыхь сеидроу, лапшташэарахап, ижэлеит. Алабашьа икын, дзыхдыркьаз уи акэзаргы калап, алакэа алаба рцэымыгми.

– Уёынахаума?! – ихэан, дпышэырччо днасазцааит.

– Ааи, – схэеит.

– Акэзаргы, абаак аонынза усызцароуп, ыи бзиах сымоуп, цхалк ртэны убра абартае исыргылт, асасцэа рзы, учкэыноуп, иахзаага! – ихэеит.

Шьханыкэа дыоһазгалан, иахыхэаз срышьтит. Уахынтэ схынхэны санааи, уиакарагы снымхеит, аха ари ажэабж хэаны иалгахьан. Даеак ашка ииасхьан.

Атыхэтэан, сыхэтаахь, иацысцарц истаху: убри Ахаза, Хашэахэаз аштае мышкы зны ацсуашэак ыкэоыратэ Анцэа икаицааит!

ЧАГЭИ НОЧЕИ РАЖЭАБЖЬ ИАЦУ ИАЦУ

Шьханыкэа Цлыи, Цлеигы рхэон, ипхал азна акқажь ыи сыман санааи, аазеишэа иахатэаз ирысакьахэымтан. Аха, ишысхэахьоу еипш, Ашэахаз иазкыз ражэабж хэаны иалгахьан, атыпхьызкэа рышка ииасхьан. Уажэы Ппатархэытца иалацаажэон, убригы атыхэтэоуп сзыхьаз. Ари хапсшэа егырт абызшэакэа иреипшым, акалэшэа икоуп, па-тра-хэыты, па-тра-хэыт кармажэлан, уи ахьамаз патрахэытца акэын, абаза-цсуала, цсуа-ашэыла. Ари ицегь рыла иртэоуп сгэахэуеит, амашэарқэагы амоуп. Жэытэан цэ ала изхэозгы ыкан. Иара акарма ахьз акым-оуам хэа угыы рымхэози. Абри ахьз апхьа ха ангылазгы ыкан, Хакавказ шырхэоз еипш; хахэыхьзла ицаажэаргы ауеит – хапа, хаппа, хаппы акнытэ. Жэытэан абра Хаппаа, нас Аппбақэа нхозаргь калон...

Абыржэ исхэаз инаваргыланы абри ахьыз апта, апыты* акынтэ акэзаргы калоит. Абта, абыты зхэогы ыкоуп. Уи аканч хэац иакароуп, иагыеипшуп, амала иоеижны ихэымбабисоуп, ацэаакыра ахьамоу амацэаз еипш рееикэархэны, реыркыкыан ахахэқэа рыкэтэара рдыруеит, рыффы нахьхьынтэ упында итасыр, иааузымчхартэ

*Кивсяк (урысшэала).

иѐацоушѐа, акалaшѐа иѓоуп; жѐытѐан кыѓбоу рыпѓа чымазароу акы алархѐышѐтѐуан, уажѐ рылакыѓсра калом, икѐырххѐит... Убри иахѐшѐтѐуа закѐу зыпѓаауа аартра дук кайцоит хѐа ус рхѐон аабыкѓанзагѓ абыргѓѐа, уртгы ажѐытѐан акы рахѓхѓазар акѐхарын... Абткѐа аѓѐаакыраѐ, азыршѓтраѐ ауп иахѓаанахѐо, усала уахѐаѓшыр, ашѐы-ѓсуала патражѐхыѓа, азы ахѓалжжуа тыпуп, патрахѐыѓѐа акѐхоит, жѐ азоит, жѐытѐала ашѐы-ѓсуала ус ахѓыкѓанаѓакѐо ыѓоуп...

Абри атыѓѓхыз азын схынхѐаанза ирхѐахѓызгы ыѓамзи, уажѐ ас ианалга, ашѓтахы Река акыѓа ахыз иалаѓажѐеит, уа омак рыбѓжѓам азы. Ари ижѐытѐ ѓсуазаап, изхылѓѓаауагы хахѐызаап, иаѓа ииашан иухѐозар, сыпзаап. Ажѐытѐан асып ѐа хызыкгы аман рымхѐозиз – агѓеикахѐ, агѓеикахѐ акѐын. Агѓеи зыхызу икѐадоу хѐоуп, агѓеиеикѐ – еикѐны иѓоу хѐа усгы иѓѐажѐоит, иргѓоу, иргѓеиу хѐа. Ажѐытѐан гѓеикахѐ акѐын, убри аѓхѓагы ха ангылаз ыѓан, Хакавказ еипш; хѐ азоит, иаѓѐахуеит, «ашыла» акны еипш, жѐытѐан ашылахѐа, ашылахѐ акѐын – ашы лахѐаны, ахаѓаѐ иѓѐакѐан. Ари абас ауп. Убри адагы уѓра, са исымѓаѓ, аха акѐ хычы, ака хѓычы ыѓазар ауеит. Гѓеи жѐытѐала Амрагы иахызын, убри амѓцаныхѐартак ѓѓырнагаргы алшоит, избанзар, аѓсуаа, абазакѐа, адѓакѐа, ауѓыхѐаа – абык ихылѓыз хѓезегѓ Амра ханамѓцаныхѐоз, нѓѐахѓыс ианаѓѓхѓазоз аамѓагы ажѐытѐан зны иѓан... Анс акѐу, арс акѐу уа асыпра адагы убригѓ гѐатѓтѐуп. Анаѓсан, гѓеикахѐ(а) ала итѐазаргѓ алшон – асып раѓѐаны иахѓамоу, ѐакала жѐытѐала – иахѓахѐоу, иахѓаанагоу хѐа, анѓѐамѓа аѓѐахуеит, аѓсуа иеипш аѐарѓѓзоит.

Абарткѐа рышѓтахѓ Егры азиас ахыз ашѓа ииасит...

– Уи шѓыкѐу? – схѐан, уажѐ сара снаиѓзѓаит абри ажѐабѓѓ сазхѐоз Жора Чаѓѐба, иара Чаѓѐ Чагѐ иѓа ихѓа, Акѐа. Уи Акѐа дынхон, агѓѓаны. Иашѓеихѓаб Леуарса – Гѓыѓ.

– Егры, еихѓѓагылан иааны инхѓа алазкѐа абыргѓѐеи, нас уа жѐытѐ-натѐ аахыс инхоны алазрахѓ иагаз аѓѓаѐа аѓахѓадѓѐеи ѓыѓѓык излархѐоз ала, ажѐытѐан Егры хѐа акѐын ишырхѐоз, аѓѓаѐа Егѓы хѐа. Алазкѐа ашѓыѓѓѓ

гъ рымазам усгъы аќынтѣи иашан ирызхѣомызт. Аха ари Кѣыдры ма Бзыцта рааста иагъны егъины азы акѣзам ус захъыз, еигъ(а), иагъ(а) жѣйтѣ цсуала хахѣ ссоуп, цслымз кѣазуп, илахѣоу, ипѣеу хахѣуп, ихѣыцны икѣымпылзаргъы аует, абри афыза рацѣаны иамоуп Егры азыршьтра, ажѣйтѣан ус захъызгъы уиакѣын.

– Уи акѣзар, нас Егры хѣа ус ала ахъыз здыртѣеи? Иахъа убас ами ишаххѣоу?!

– Убри ахъызгъы иашоуп. Ари азиас ахѣтахъы, ацыхѣахъ амѣахыцра адыруеит, ѣба-хѣа километра, қытак акара имѣахыцны ашьтра апсахуеит, жѣйтѣла иухѣозар – игыруеит, «дгыруа дрылоуп» хѣа усгъы рымхѣои, убри еипш. Нас, такѣаамтѣ антцлак, еитапсахуеит, убас икоуп; «агыркѣа» хѣа иаххѣоу ахъыз зхылѣиаауагъы убри акѣзар хѣа сыкоуп, рацхъаза урт, алазкѣа аанза, иапсацѣазаргъ каларын, – ихѣеит Жора, иагънацитеит: – Иегры акѣны, и/егоу, зышьтра цсаху хѣа ус ала иказаргъы алшоит хѣа уигъы иалацѣажѣт, убра акѣзар калап иахъиагоугъы хѣа тыцкгъы азбахѣ рхѣеит, аха уи макъана ицѣыргатѣым, мазак ацѣмкѣа икам хѣа усгъы ацырцитеит. Гѣыма – Гѣымста хѣа иаххѣоу еипш, Егры – Егрыста акѣын, ауп; Егры-сы, Гѣымы-сы – жѣйтѣла сы азыхъзкѣа иреиуамыз...Егърыстажѣ(а), Егърышьтажѣ(а) хѣагъы ыкан, Апсны рYSTала, рYSTажѣла, рYSTоула ианшоз... Азырѣаш шнеиуа аѣахъарчуа ма атцкыс еихау иалалозар... жѣыр, жѣыра, жѣыргъы, жѣыргъгъа ауп, – абас иажѣабыжъ даалган, даасыхѣацшын, иануцозар, сыхъыз Цѣеубе хѣа икоумцѣан, уи апап итѣоуп, истахым, сыхъзцѣкѣа Жора ауп, Жора хѣа ианца, – ихѣеит.

Абас хѣѣажѣара ханалга ашьтахъ, фырцѣанк нукилароуп хѣа дсылахѣит, аха сара исымукѣа сѣеит. Чагѣ ицыхѣала зыкъѣоуаак ирзынацшуа акара срыѣцѣажѣеит, аха хпыѣк цъара инысымкылт. Уи уалагар – уеиланархон... Уажѣы сзырцѣакуаз уи акѣын, аѣоурых гѣаларшѣатѣкѣа сыман: уатѣы шаанза асаат фба рзы сгылан автобус ду азна апсшьаѣоцѣа экскурсиа Рыцака изгар акѣын, нас устѣиала амшынеыкѣа акалакъкѣеи ақытакѣеи зегъы рѣоурыхкѣа

рзеитахэо, Цэемыс – адга бызшэала Цемес – Новороссииск гатэыс исыман. Ауха – уа, адырфоаены Цэемыс акалақ ақны аекскурсиа, нас – арахь. Ари алекциякэа ирхаршалан, сабшала-меышала акэын, даарагы ираапсаган, аха астудент стипендия мацарала ауаа, ажэлар урылалан Чацэ Чагэ ихтыскэа узанцоу иказма, крымфа-чапшь хэа изышьтоу уакэзаргы... Сара екскурсиа Батымкагы, Егры зыргылара иаёыз азфымцастанция ду ашкагы ухэа имоапызгон, аха чыдала Батым ыынтэ сцеит: Батым, Анкыса (Ангиса) нас Феизиа, Кахабеир. Ари зхысхэауа уиоуп, «Чацэ Чагэ иажэабжыкэа» хэа ашэкэы антсыжь, Батым дцаны убра инхоз апсуаа азэ дразцаауан абри абра шэа шэеы дыказма, Чацэ Чагэ изы кры аницозма, ихы итихэауу хэа... Ацаразы са сеипш ихатэ пара имшэазеит, «командировочные», «суточные» изылмоан ддэыкэырцеит... Ихызгы шэасхэап, шэтахызар, аха иабашэыхэо... Уи икэнагоу Анцэа икаитцит...

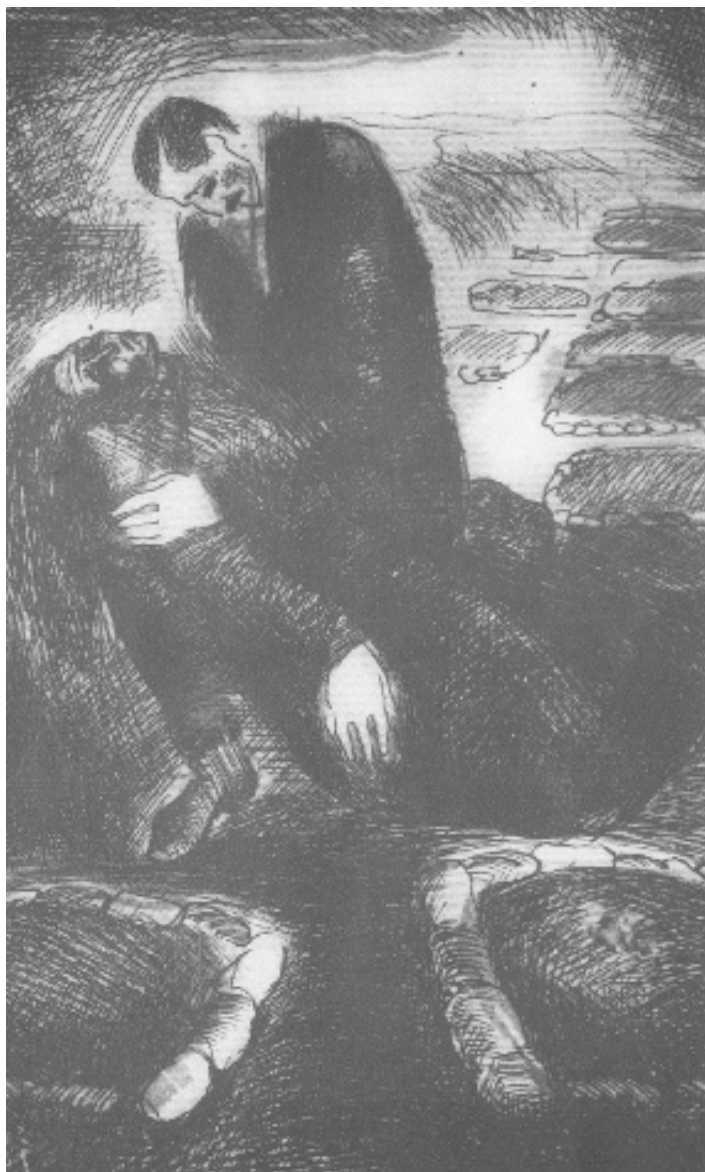
КЕВКЕНТЭИ* АПСРА

...Уацэы аашар Апсныка амоа сыкэлон. Абри ақнытэ итахаз апсуа мхацпыркэа Кевкен анышэ иахыамадаз сцан избарц стахын. Иагысызбеит азэгы дышьтымхкэа схала сцаны избарц. Ус иаха еигъасшьеит.

Кевкен саннеи, адэхэыпш ду ақны, укэшэира изыкалара, амхацпыр гэаккэа ахьеиважыз икэыртэа рнышэынтракэа снарыдгылеит, «ажэабжыыс иахзааугази, Чагэ?...» хэа инасыцшызшэаг збеит...

Ааигэаза лызкэа сеиарханы ашэы зхыссыз пхэыск, лошьамхыкгы арсны, анышэынтра хэыцкэа хца дырхатэан. Рыхоыкгы еиважын. Лнапкэа нак-аак лацхэа еицыхны иркыакыан аганкэа ркны ижыз рыгэкэа ирыкэын. Лыбга ырхэан, хагеита, лхы агэтэнтэи анышэынтра агэы ыцхца

*Кевкен – итахаз апсуа хцэацэа (мхацпырцэа) Тыркэтэылан анышэ иахыамадоу атыпкэа руак.

икәпаны, лкышә адыргәэалан, деишьхныпсылазшәа, кәацара лымазамкәа дыкан. Уаха уаоцсы зхылхәаз ара азәгы дыкәубауамызт.

«Ан гәак, ааи бара мыжда цәгәа...» аасгәахәит, зынза сыбжы смыргарц стахны сахыгыз.

– Шәара насыпдакәа, шәыцсра абаажәгеи?.. – схәеит иаармачны. Нас: – Хәит, абаапсы, шәымшәан, Ацсны соуп сара, Ацсны, шәымбои шәызгарц сшәышьталан сахәааз, шәаала!.. – аатсыркәеит сыбжы рдуны, исеазыршәаз уара идыр, сагәаакәцәиааит, макәана сцарц сгәы иштәамызгы.

Абригы схәеит, «Аа, уаангыл, уаангыл! Ацсны, ушыапы сшагәзуа Анцәа сшы схәахәеит, срыцхауп, схәычкәагы саргы хга!» – лхәан, уи апхәыс, али-пси рыбжәара, дшааиз сымбазо, даасыдыххылан даасыкәшан, сапхәа лыошәмхыкгы налырсын, сшыапкәа лхы нарыкәжыны хынтә еимданы рызкәа днаргәызит, уаха сгылоит хәагы даламгеит.

– Хәит, абаапсы, беыргәгәа, уао дызкәымшәо актгы ыкам!.. – схәан, сышанхара саалцны, сшыапкәа еимаргәгәа иахылыкыз иаалымпытхны, даноышьтысх – дабакахыз, дшыцсрыз дыцсхәан...

АЦСХАЦӘЕИ, АХЫ ШҢАБЫСТА-ЦӘЕИ, АМЗА ААРЕИ РАЖӘАБЖҢ

Зкыи жәшәи җажәа шыкәса нанхәа мзасы дсасны дахтааит саб иабду иашәа ипа Мыстаабе Бытәба. Уи Мыстаф хәа усгы иархәон. Акәантә уи ицын Омар Ешбеи, Дырмит Маани, Сасмсон Чанбеи, Чацә Чагәи. Мыстаабе апара ду змаз уаоын, уажәадагы Ацсны даахәан. Уи дзышьтаз мшын нырцә иагаз апсацәа изтаху Рыцсадгыл ашка ырыхынхәра, рнырхара аус ду акәын. Нхыци-Аахыци иахынырхатәызгы гәеитахәан.

Саб агәылацәа, азлацәа даарыцхәан, ацә лкажыны исасцәа ирзишьит.

– Уара, акы суазцаашан, Мыстаабе, аиаша хэа, убрахь, Тырқэтэылан, иагаз апсуаа рбызшэа макъана ишпархаштри, аха рынцэахэкэеи ажэйтэтэи рыпсхацэеи рыхьзкэа рхаштхьоушь? – ихэан, дцааит пытк аныржэ ашытахь хгэыла Акэсы Абыц.

– Саргьы убри сазцаарц стахын, – ихэеит Кэыцныи Абыцгьы.

– Рбызшэагьы рхаштуам, рынцэахэкэагьы, рыпсхацэагьы, ара ишэхамыштуазар... – ихэеит Мыстаабегьы атакс.

– Анцэа иара иоуп издыруа Апсны апсхацэа закау амаз, – даацэажэеит сабгьы.

– Апсхацэа 14-оык ыкан:

1. Леуан I	8. Баграт I
2. Леуан II	9. Кэаста III
3. Феодос II	10. Гьаргь III
4. Дырмит II	11. Леуан III
5. Гьаргь I	12. Дырмит III
6. Иуана	13. Феодос III
7. Адарнас	14. Баграт III

Урт зегьы, инеилацаны, хышэ шыкэса ркынза псхара руан – 720 инаркны 1014 шыкэса ркынза. Леуан I д-Ачбан, – ихэеит Омар.

– Ибзиоуп, аха убарт рыда уаха псха дыказамкэа иказма? – ихэан, дцааит Дырмит, иагьнацицеит: – Сара изласахахьоу ала, хажэоан акны Амза ааны икыдлаанзагьы, Апсны апсхацэа аман, иаххэозар, апсха Пс Амза аанза дыкан рхэоны сахахьейт... Уи ишытахь дыкан апсха Мрын... Хазну ашыкэспхьазара иалагаанза, ианалагагьы, псхацэаны ицэырцит Амыз, Хьыр, Бдьар, Барыкэ, Цсыт, Цсицэарна... Баграт II ишытахь икан Даут... Тамара... апыхэтэантэи Қыалышьбеигьы дналацаны. Уахэапшыр, апсха Кэаста III калашьас имааз Актэии Аѳбатэии Кэастараа ыкамызтгьы? Аха урт арбазам.

– Апсхацэа ицегъ ыкамкэа икамыт, аха жэипшьоык хэоуп макъана ишдыру, – ихэеит Омар.

– Уиоуп, аха зкыы шыкэса уажэацхъа, Х ашэышыкэсазы, ислархэоу ала, иоын Апсны атоурых. Уи иахъын «Апсха Баграт ииоыз Апсны атоурых» хэа. Хэышэ шыкэса анцы абри атоурых хиоылааит, ахыоылаагы Хиерусалимкэа игеит Досифеи Кэтеишь атоурых ахышьтаз дааны. Ускан Кэтеишь Апсны иахтынран, иахтныкалакын, – иназгэеитеит Дырмит. – Уи атоурых мышкы ахы мышкы апыхэа азэы импшаакэа икаларым – Кэтеишь ишьтаз, нас изыз ауп сызэу.

– Изну акъаад ажэит хэа ыцгас икацаны, ани зегъ хацэзырзырц зтаху рнапатака ианыкала, ирпсахуа ианалагоуп Досифеи Хиерусалимнтэи дааны ахыоылаа зигазгы. Мышкы зны уи ахыоылаа акэзаргъ, аиаша, апсхацэа рацэаоны изныз уаоы ишцеимбари. Уара, Дырмит, адырцэа рацэаоны излаумоу ала, уазеимдарггы цэгъаамызт... – ихэан, ихы нарылеитеит Самсонггы.

– Уи сарггы сазхэыцхъеит, аха уажэы Шьота Руставтэи иоымта «Абжьас-цэа зшэу» аитагара саеуп, апсшэахъ, хык ауп исыгу...

– Уара, убри дызустдаз хэа иудыруеи? – дпааит Самсон.

– Ирџашъан ус итрыжыт акэымзар, уи Карабахтэыла авезир Вагиф Цанах иакэын, Цанахаггы рхэон, ажэытэан антэамаѳ (жэ)(а) ацын. Вагиф абазаа, адгаа дреиуан. Жэандуаа цъеижэаншыраа хэа ыкан, Цъеижэнажэ, Цъеижэан, Жэандуггы иара акэын. Иахъатэиала иухэозар, Севан азтатэа ду. Уи зтоу апста-гэаоа дузза Цъеижэ акэын. Убарт дреиуан. Жэытэзан Апсны иатэын. Ари азтатэа ду Агжэан, Агэжэан хэаггы иашьтан убрахъ ажэытэ, убарт деиуан, 1797 шыкэсазы еилаоынтын, дыршыт. Атоурых поемакэа имаз ызит, убарт иреиуоуп абригъ... Ианџытэкъаз 1750 – 1790 шыкэскэа рыбжьароуп, уи – абасоуп... Егъыс, сгэабиара иаур, лассы салган Дырмит Гэлиа истоит атыжъраз дацхраарц, нас икало аабап... – ихэеит Дырмит.

– Иара Вагиф данбаи?

– 1717 шыкэсаз... Шьота жэытэ шэы-цсуала, убыхэла,

ма жэйтэ дыгала, ашэ-лоула Шьогэтха акэын, гэ пшқан, у ашқа иианагон, х абжыыршэара адыруеит, азтатэа ду хэа ицэажэоит...

– Сара издыруа апсхацэа 24-фык ықан, – ихэан, даацэажэит Мыстаабе. Урт абарт роуп:

1. Апсха Амыз,
2. уи ица Қэасара,
3. уи ица Астан,
4. уи ица Фынықба,
5. уи ица Барыкэ,
6. уи ица Дырмит,
7. уи ица Феодос,
8. уи ица Кэаста
9. уи ица Феодыр,
10. уи ица Кэаста.

Мстаабе дааипххэыцит ажэеизатэи дигэаларшэо.

– Зақа-зақа шықэса иказгы сеидроу... – ғааитит дзыроуа дахьтэаз Цыгьардантэи Рацац Багацшь. Рацабгы рхэон.

Мыстаабе инацицеит:

11. уи иашьа Леуан, 45 шықэса дыцсхан,
12. уи ица Феодос, 27 шықэса дыцсхан,
13. уи иашьа Дырмит, 26 шықэса дыцсхан,
14. уи иашьа Гьаргь, быжышықэса дықан,
15. уи иашьа ица, Дырмит ица, Баграт 12 шықэса дықан,
16. уи ица Кэаста, убригь 12 шықэса ибеит,
17. уи ица Гьаргь, 45 шықэса дыцсхан,
18. уи ица Леуан, жэа шықэса дықан,
19. уи иашьа Дырмит, аашықэса ибеит,
20. уи иашьа Феодос-Лашэ, Аблатыблаа, хышықэса дызрейхамхеит...

– Аблатыблаа ухэама?! – дцааит Чагэ.

– Ааи, Аблатыблаа...

– Ихъзеи, дыпсханы, иблагъ тыблааны, машэырхап?

– Машэырмеи, иабакоу...

– Уи ишца?! – ицъеишьеит Чагэ.

– Излархэоз ала, уи шыкалаз абас ауп:

Феодос цха зацэык диман. Абри аерманцэа рхэынтқар ица дымтцаирсит. Феодос ишааиахаз еипш, длышьталеит. Илтаху, илтахымкэан акэу дышцаз, насггы даарц лтаху, мамзарггы шыта уа даангыларц акэу илтаху аиаша еиликаарац, лхата дбаны длацэажэаразы. Феодос дыпсхан, ихала усггы дрышьтуамызт, арымзаа аецэа абцъарла еикэных дымѡапыргон. Усканггы Ацсны зеггы иоуртахыхыз, уи агацэа заа ицаны аерманцэа рхэынтқар адырра иртеит, аба-соуп, апсуа хэынтқар ар иман даауеит, шэықэихуеит хэа.

Апсцэаха рыцьбарара здыруаз аерманы хэынтқарггы ари агэра игеит...

Уахык зны, Амзаггы аныказ, апсха Феодос дымѡапызгози иарей шыцэаз, аерманы хэынтқар ир рыкэлеит. Ара аибашыра кэлеит, нак-аак ирацэаонггы инцэеит, аха Феодосггы дырхэынчеит. Ацыхэтэан, дымшыкэа ибла тыблааны доурышьтит, ицха дахыргаз даанхеит... Даеа-шьоукггы даеакала ирхэоит, аха уи уажэ иазаауазеи, апсхацэа срылагойт:

21.22. Адарнаси Даути, цсхара еицыруан 992 шыкэсанза,

23. Баграт II, Адарнас иашыа ипа, 30 шыкэса дыпсхан,

24. апсха Даут, 12 шыкэса дыкан...

Сара иахыынзаздыруа абранзоуп. Абри ахызынтца апсха Баграт II иакэу азэы ишыакэиргылаз ауп. Уи жэшэы шыкэса уажэапхъа икацан, – ихэан, ғырхэала, дацхьозшэа, иажэа даалгеит Мыстаабе. Насггы инацицеит: – Иахыынзаздыруа, апсхацэа рыжэла Ачба, Чачба, Блоу, Лоу Маршыанггы дналацаны, ракэын. Маршыан цсхас даныказ знык акэын, Адарнаси Даути руазэк д-Маршыанын. Сгэы излаанаго ала, иара абри асиаггы хатэаам. Апсха Амыз дгылаанзаггы, апсха Даут ишьтахыггы, хэарада, апсхацэа итеггы калон, аха урт хара макъана ихаздырам. Цъара ионы ишьтазарггы калоит.

– Сара стэала, ионы ишьтоуп, хымпада, – ихэан, иажэа нарылеицеит Чагэгы. Гагра иааны инхаз апринци Ольденбургски сицны Бырзентэыла ханыказ, убра атара ду змаз бырзенк, ианду шапсыг-апсуан, излеихээз ала, архив иман, ажэытэ Апсни апсхацэеи рзы уао иимбац ыкоуп хэа дафын. Аха, иабакоу, сара абырзен бызшэа схэоит, аха сзыоуам, иара арахь уаогы иитомызт, ус инхеит. Иара Досифеи ихата, уи абырзен излеихээз ала, дапсуан, шьтрала д-Мыкэтэын.

– Уи анухэа, Чагэ, аказын суазцашаан, – ихэан, Мыстаабе Чагэ ихы найкэикт. – Мшын нырцэ иагаз ркны апсха Хаит хэа азэ избахэ ажэлар ркны ирхэалоит, аха дызустаз, дзеиуаз хэа уаха азэгы акы идыруаны смахаит, арахь кыр жэдыруама?

– Сара исахахьоу, сабду иаб Рашьыф ихэоны хэа издыруа, аброиуп, – ихэан, Чагэ дналагеит. Усгы нацицеит: – Амала уи алакэ еипшны ирхэоит, аха сахьахэапшуа, иахьлакэкэам рацэоушэа збоит, шэзырөла:

– Ажэытэзан, уи шэахахьеит, Апсны ага инаркны ашьханза убас ауаа рацэаоны еиланхон, ацыгэкэа аонкэа рхыбрала мацара мартаз ианеишьтаз ашьха икеибацон. Ас ауаа рацэаоны еиланхо изныкымкэангы икалахьеит. Изхысхэаауа, убаскан хашьхақэа иаха илакэын, амшынзгы уажэеипш итаазамызт. Агафакны акаршэра ду ыкан, Апсны Акьакьа хэа изышьтаз. Ускан амшын наф акыр инаскьаган, уажэеипшгы итауламызт. Апсынгы тэыла дуун, уажэааста акырза еихан. Абас ишыказ, хажэоан акны Амза ааны икыдлеит. Уанза Амза зыхьыз уаогы издырамызт. Уи анкыдла, амшын хыцын, Апсны Акьакьа агеит, иааз Амзагы калатк иакараны, иоежны, игьагыза, икыдын, инавалон, аха иташэомызт, еитахалон... Абри аныкалашаз аамтаз Апсны дынхон апсха Хаит. Уи иахтынра Цсхэы Хат ашьхафы икан. Ускан уа уажэеипш ишьхарамызт, иаха илакэыран. Изтах уажэ сара иабаздыруеи, аха апсха Хаит иман ахы шыабыста-цэа. Уи хэыпс иаакэыз зегы ашэа рхэон, аки-аки еипшымкэа. Абриадагы хэыпцхьаза апсха дзыхэоз акака анагзара рылшон. Аха ианынарыгзалак ашьтахь,

ашьабста-ацэа иалшэаны икашэон, изуан. Ускантэи аамтазы амшын, ишшэасхэахьоу, на́к инаскьаган, аха зыбжьахаланы, итшэазаны Цсхэы Хат ашьапанынза инеиуан. Хайт иахь ирацэаны икылсуа иалагеит ажэларгьы, зегьы акака ирыхэон, иара апсхагьы кьиа́к, хшыотрак иакэзаарын, дрыцхраауан ижэлар, изыхэоз мап икуамызт. Ихата илымшоз, хьтэы шыабыста-цэала и́кайтцон. Ацэагьы акака хэыц есаaira иалшэшэон.

Аамта цон. Ус ишнеиуаз, ахы шыабста-цэа а́кны хэыц зацэык ада ы́камкэа иаанхеит. Ажэлар ракэзар, ишнеиц инеиуан, ацхыраара ртахын.

Даара дхэыцит Хайт, аха имч мхозшэа аниба, апыхэтэантэи ахэыц дахэеит, абригь-абригь абас и́калааит хэа, ахэыцгьы налшэан изит. Иаргьы ажэлар еизиган, иааирзырфын, иреихэеит идунеи шипсaxуаз, дшыпсуаз, аха ипсы амшын а́кны тэартас ишаиуаз, ижэлар шихамыштуа, арыцхара иацэихьчаратэы дшы́кало. Абриа́зы амшын хытраны ма адгьылтысра баапсы калараны ианы́коу, иара дцэы-шкэакэаханы ма дкамбашь шкэакэаханы а́кэарафы амшын дтыцуа ауаа ихы дирбауа дшалаго. Шьоукгьы ддоумбеи шкэакэаханы рхэон. Ус акэымкэа аибашьра калозар, дехьаханы амшын дыштыцуа. Абригь ихэеит, апсха Хайтгьы дыцсит.

Ицит быжышыкэса. Ёнак зны ацэ шкэакэа амшын итыцуаны а́кэарафы хэычык ибеит. Хаха-хымш аацуаны, арыцхара ду калеит – амшын Апсны Акьакьа зегьы агеит, ашьхара иа́цацэеит, шьоукгьы амшын амца акит рхэон, Хайт иахтынрагьы азнык азы азы оахыцэеит. Ускан инхаз зегь реиха ихаракыз ахэкэеи Ерцахэи роуп. Егьырт зегь нцэеит, избанзар ахэыч иихээз агэра рымгеит. Убасканоуп рацхьаза иааны Амза ажэоан ианкыдла, уажэтэи ааста акыр еихан, иа́ха иааигэаны икыдын, иагыташэомызт. Амза нталан, иоавалан ифеицыцхьаза, амшын жэылон. Абас акраамта и́кан. Ага́ца зегь кьабтахеит, бааррахеит, ауафы дызфоз агыгшэыг, агэылшьапкэа, ахэыдкэа ы́кэнагалт, цлакы иа́караз атырас дукэа гылт. Абас ишы́каз, аамта

кыр пит, нас Нартаа ангыла, амшынгы еикэтэахьан, цака илбааны уао дызфоз ндырцэеит, абааррақэагь кыр дырбеит Кэбина инаркны Рѳанеи Дардынеи иахьрыбжьанакыз. Абас шакэызггы, агака илбаауамызт, еиґахыцыр хагоит хэа. Ашґтахь акыраамта анцоуп агака еиґалбаауа ианалага. Абриоуп сара апсґха Хаит изкны исаґахьѳоу. Ус сзеиґеиґхэеит сабду иаб, зыцсата бзиахаша, Рашьыф, – иґхэан, иажэабжь даалгеит Чагэ Чагэ.

– Уажэ сара сзыздаауа уиоуп, – иґхэан, даацэажэеит Раґьац, – Цыґардаггы ирхэоит Хаит избахэ. Уиггы амшын акноуп дахьыкоу, аха ауаа згауа, инызкылауа иакэны ауп дшаадыруа, уи шпакалеи?

– Уи сарггы акыр сазхэыцхьеит, Раґьац, – иґхэеит Чагэ. – Умбои, амбатэза пхьеит. Аамта цацыпхьаза, Хаит ихьз абзиара акынґеи ацэґара иадыркыло иалагеит, избанзар иара ицэырцра арыцхара, агэакра аанагоит. Уиоуп уажэы уи амшын атахь ауаа кны изгауа иакэны дзырыпхьазо. Амшын хыцыр, ауаа ахьаго иахылцыз акэзар калап. Са сшазхэыцуа абасоуп.

– Ишыкоуггы убасоуп, – иґхэеит Раґьацггы. – Иахьа хажэа иалоу «Хаит», «Иахэа» ухэа убарт ажэытэ ажэакэа, анкьазатэи ма апсґхацэа мамзарггы анцэахэқэа рыхьзқэа ркынґтэ иаауеит хэа уазхэыцыртэ икоуп. Ус акэзами, Мыстаабе?

– Усоуп... Иахьатэи шэцэажэара уао кыр дархэыцуеит... Апсны макьанагь иамоуп ажэабжьхэаѳ кэыґақэа. Чагэ, абри иґауґхэаз ажэабжь азныказ алакэ иеипшшэа унарбоит, аха цқьа иазхэыцуа изы акырцэара иахьиашоу ыкоуп. Ажэытэуаа ус рхэон Мрагылареи Мраґашэареи азы-мшын, азымѳа ду рыбьждан, уи Хакавказ иқэсуан хэа. Ажэакала, Апсны, аґаракырақэа пыт-чытк рыда, изныкымкэаны азы ыкэлахьеит, – иґхэеит Мыстаабе.

– Уи ус ауакэхым, – днақэшахатхеит Чагэггы. – Ткэарчал Начхьѳоу азааигэара лгэыгэ хэычык Ашхэаґахэартэ хэа иашьтоуп. Абрака адгьыл итцыхэхэо аббакьан, нажэахэ шэпа

гылоуп. Излархэо ала, ажэытэзан абра агбақэа анзхгылалакь иадэархэалон. Иахьа убра инаркны амшын акынза ыынсажэа километр иреицам.

– Убри абыза ахахэ-кьан, Агбақахэарта хэа хьзыс иаманы, Цанао ашьхара Быскьал икоуп, – Кэыдры иацэыхарамкэа, – ихэеит Рацац. – Цанао ахьз ахата иханахэо, сара сахьазхэыцуа, азы ахьынзаөеиуаз хэоуп, акэара, аёыкэ хэоуп, ажэытэ цсуа бызшэала уахэапшуазар. Аха цанаотэи Агбақахэарта еиха ихаракуп ткэарчалтэи ааста. Ус анакэха, арт ахьзкэа ирхэо Апсны ыынтэ амшын ыкэтэахьейт хэа акэзами? Икалап руак Амза аара иахкьазаргьы, мамзаргьы адгьыл чуейт, иөеиуейт. Апан ао акэзаргьы калоит.

– Иара ус уахэапшыргьы, Апсны азы иадхэалоу адгьыл хьызкэа даара ирацоуп, – иназгэейтеит Чагэ.

– Чагэ, иухэаз иацсарц стахуп даеакгьы, – ихэеит Мыстаабе. – Иара х-Апсны ахатагьы ахьз, апсы егьи ххэоит, аха азгьы иахылеиаауейт. Уи ажэытэ хьзкэа: Абзны, Абсны, Амсны, Амжьны, Апшьны... зегь ирхэоу акоюп: азы атэыла, азёыкэ акны икоу, амшын иаепну атэыла хэоуп. Иара амшын хэа зызбахэ схэаз акэзар, убригьы ажэытэ цсышэала ахьзкэа акымкэа-обамкэа иамоуп: гажэажэ, згэажэажэ, габзажэ, сгэажэажэ, мшшыннажэ, шшыжэ, жэжэыжэ, мсынажэ, нсынажэ, ппыжэажэ ухэа. Гэагэа – аду, адузза ма акьакьа, азкьакьа ауп, азышшара ду, азкаршэра ду хэоуп. Иахьа «згэа», «згва», «згвав» хэа акыртцэеи, агырцэеи, ашэанцэеи ирхэауа амшын ахьз згэуажэ акынтэ ауп.

– Убри анухэа, Гыртэылантэи иааны цсуа цхэысеибак илхатэаз хгэылак излеихэоз ала, ажэытэан урт амшын «бзгэа» «бзгвапс» хэа иашьтан. Даеа зиас дукгьы убас хьзыс ирзаман, арт шапсышэаз ихатагьы ихэон, – ихэеит Гэадантэ иказ Ашэба Кьамгэагэагьы.

– Акыртшэаф амшын ахатэыхьз амазам, уи апсшэакнытэ игоуп, – нацицеит Дырмит. – Ажэытэзатэи апцарауаа Амшын Еикэа Ашэуа Мшын, Абаза Мшын хэа азызхэозгьы ыкан.

– Хамшын ааигэа-сигэа инхо егырт ажэларкэа уи ишпашьтоу, издыруада «амшын» ацьам бызшэа акынтэ иаауазар, Мыстаабе? – дцааит Кэыцныи Абыц.

– Мап, – ихэеит Мыстаабе, – ацѣамцѣа уи ахшаина хѣа иашьтоуп, атыркѣцѣа дениз хѣа, абырзенцѣа теос, аксенос хѣа, арабцѣа бахр рхѣоит...

– Амшын акынтѣа ауп ишаауа Уачамчыра егыи ажѣытѣа хьзгыы, Ага, Гана хѣа иахьанза иаазаз. Ажѣытѣа бырзен царауаа Гаенос, Гиуенос хѣа акѣын уи ашѣкѣы ишанырцѣоз. Абри ацхьатѣи г – хѣа ма х акѣзар калап. Уачамчыра ахѣта ахьз ачам-шы акынтѣа иаауеит. Ари, уарла-шѣарла акѣымзар, ианызаахьѣоу чамхажѣлоуп. Анкѣа Ачамшыра, Ачамчыра хѣа акѣын ишырхѣоз, иаанагозгыы ачамш дукѣа еилачны иахьгылоу ауп. Уачамчыра, аарла исгѣалашѣоит, агаѣѣы, ачамш дукѣа гылан. Уажѣ иабакоу, амшын иагахьеит, – ихэеит Омар. – Уачамчыра Лоуны, Лауны хѣа ианашьтазгыы ыкан. Уи адѣ ду акѣын, амшын иагахьеит, алакациақѣагь гылан рхѣон. Ари ацсуа-ашѣыла ѣакгыы ахѣоит аха.

– Уачамчыра аѣада-мраташѣарахь, уажѣы амшын бжѣахалан иахьыкоу иацѣыхарамкѣа Ачамшжыра хѣа иашьтан. Излархѣауала, ақбақѣа рыкацѣаразы ачамшкѣа ырмезеины ацслымз акны иржуан. Абри ашьтахь урт ахахѣ еипш игѣгѣахон. Мықѣ азиас амшын иахьалало дгьыл бжѣаха хѣычык ыкоуп, иагхѣыццѣамкѣа, убракагьы ачамшжыра ахьзын. Уачамчыра ацхѣа амазашѣар амоуп, уи ажѣытѣа Уачамчыра атыц иунарбоит. Азиқѣагьы ѣа хьзыкгыы аман рымхѣози... – нацицеит Чагѣ.

– Ацсуаа-адыгаа хьбызшѣѣы азы ѣышѣ ркынза хьзы амоуп. Иоуцѣахаргыы, иахьынзасгѣалашѣоу акакала еикѣыс-цхѣазоит, акалашѣа икоуп азы шѣаргыы ишѣахап: зы, ыз, за, зеи, зыу, зыи, заи; ры, ыр, ра, риа, роа, роы, рыѣ; бсы, бса, бсу, бсеи, бсыи, бсоу, бсау, бас, быс, баса, быса, басы, бысы; бзы, бза, бзай, бзу, бзеи, бзыи, бзау, баз, быз, ыбз, база, быза, базы, бызы; бшьы, бшьа, бшьи, бшьу, бшьеи, бшьай, бшьѣу, бшьѣау, башь, бышь, ыбшь, башьа, бышьа, башьы, бышьы; бжьы, бжьа, бжьу, бжьи, бжьай, бжьѣу, бжьѣау, бажь, быжь, ыбжь, бажьа, быжьа, бажьы, быжьы; цшьы, цшьа, цшьу, цшьеи, цшьай, цшьи, цшьѣу, цшьѣау, цашь, цышь, ыцшь, пашьа, цышьа, цашьы, цышьы; цжьы, цжьа,

пжъу, пжъьи, пжъоу, пжъау, пжъаи, пажъ, пыжъ, ыпжъ, пажъа, пыжъа, пажъы, пыжъы; псы, пса, псаи, псу, псеи, псьи, псоу, псау, пас, пыс, ыпс, паса, пыса, пасы, пысы; пзы, пза, пзай, пзу, пзеи, пзыи, пзоу, пзау...; мсы, мса, мсаи, мсу, мсеи, мсьи, мсоу, мсау, мас, мыс, ымс, маса, мыса, масы, мысы; мшьы, мшьа, мшьу, мшьеи, мшьа, мшьоу, мшьау, машъ, мышъ, ымшь, машъа, мышъа, машъы, мышъы; мзы, мза, мзай, мзу, мзеи, мзыи, мзоу, мзау, маз, мыз, ымз, маза, мыза, мазы, мзы; кэы, кэа, кэкэа, кэкэы, кэкэоу, кэкэеи; сы, сс; жэы, жэжэ; шъ, шышъ; ффы, шшы, хххы, хэхэы... Убас ицегъ. Ара иахъаманакуагы убап... Арт ахъзкэа оба-хпаны ианеимѣапахогы ыкоуп... Ажэйтэзан апсуа-дыгаа 140 цэажэашъа рыман, еилибакаауа, аха инеивыс-аавысуа, убриакара ирацэафын, фынхыбра мацарала ацыгэкэа хэажэкыраз ашьа ианкейбацоз аамтаз... – ихэеит Мыстабе.

– Иамазкуа дкаларгы, сара сукэшахатуп, – ихэеит Дырмит. Нас саб ихы найкэикын: – Уажэ азкэа ханрылацэажэах, Шъааб, ара шэкытафы Мткэара зыхъзу зиас хэычык узааигэа икоуп. Уи иахэоугы амат ркэара хэоуп. Абас ахъзуп Қарт иалсны ицогы, уи Кэыра хэагы иашътоуп, Кэыражэ акэын. Кэрыжэа акэзаргы хэа сыкоуп.

– Уа уиашоуп, Дырмит, – днакэшахатхеит сабгы, – хкэара амат рацэаны иамоуп, аихарак айкэацэакэа, Мткэара захъзугы убриоуп. Қабтакэара, Қкдеикэара, Жэжэкэара хэа убас ахъзкэагы амоуп. Иара цхынгы-зынгы иазкэандашэа икоуп. Урт изалырыхъзгы уиакэхап.

– Изхысхэааз уиоуп, – инацитцеит Дырмит, – азы иадхэало апсуа тыпхыызкэа Қырттэыла шэкыла уафы ипылоит. Уи цъашьатэзам, избанзар ажэйтэан Қырттэыла зегы Адсны ианацанакуаз ыкан. Иахъагы уака иуцылоит азы адаггы амцеи ахахэи ирыдхэалоу апсуа тыпхыызкэа мачымкэа... Агара хэа тыпк ыкоуп, уаннеилакъ, мраташэарахъ ала кыта дук Хашури хэа иашътоуп. Уи апсуажэоуп, иаанагоугы ахашра ауп. Уа инхо абыргца азэык-фыцъак иахъанзагы Хашра хэоуп ари ахъз шырхэоу. Адсышэала – Хашра. Ахаш

ахыпчырхуаз ажэйтэтэи атыц иахыагы убра уаоы ибоит. Ари Хашраг(г)а, хэагы иашьтан, амшынгы зны икэын.

– Убра аказы суазцауан, Мыстаабе, абри ахыз атыхэала, ихэеит саб. – Аха убранза ихэатэны исыпхызоит даеакы. Кэдырта Апсхеибааш хэа зызбахэ рхэоз атэы усгыы ишэахыазар акэхап. Уи Цабал омак иацэхарамкэа Нхыц Тебырдака узгоз ажэйтэ Апсуа Моа – Ар рымөеи иареи рацэазак еицэхарамкэа икан. Уи ашьта-мта хэа иахьанза акгы зымааит. Ажэйтэ ажэлэр ркны ус рхэон абри абаа иажэйтэзатэин, омакгы идумызт, Апсны уао ицымлоз ахаш иалхны икатан хэа, ахаш-макыацсыс. Изыргылаз апсха ахаш мшынгэыла иааигеит хэагы ус ацыртон ианцэажэоз. Ёнак абри абаа ахыказ снейн даара сеимдеит, изладыргылаз ахаш ахыпчырхыз цыара избозар хэа. Аха ус акгы сымбеит, цсызк абао хэхэаны изыншэылан иказ хаш хычык ада. Ари анызба, абра анкыа азы шыкэлахыазгыы моашыарахда агэра згеит. Уи Башкацсаранзагыы иөеиуан, избанзар Башкацсара хракэак ркны ускан итатэаз азы аёыкэ ацэкэырпакэа итыфаан рышыта аныртан, иахьанзагы ирнуп... Излархэоу ала, атыхэтэан апсхацэа руазэк абаа ирбан Цсыртах*, Ханакэапеи иганы икэиргылт, Апсархэы хэа усгыы зыхызыз ашыхаёы. Убрантэи амшынёыкэ зегь унапсыргэыта ианушэа иубон рхэон. Сыззааирц истаху, – инацицеит саб, – Апсхеибааш ахэхэматэахэ Хашрантэи мшынула иааргазар хэа уаоы иакэипартэ иэбоит, угэы ишпаанагои, Мыстаабе? Ажэйтэан Ахазажэжэи Ашэыжэжэи** анеимадаз.

– Ус акэуцаргыы калоит, – ихэеит Мыстаабе. – Аиаша аиаша анакэха, ажэйтэзатэ апсуа тыцхызкэа убриакара рхыцуеит, абарт адуней иакэлоуп рзухэартэ акынза. Убас икакэоу иреиуоуп, хара хамцаргыы, шэкыта аоадахыка Цанао ашыапаны зегь ижэдыруа ахэта, апстагэаоа Мцхэта. Абри еипшу ахыз Цанао нхыцгыы икоуп. Ажэйтэзан абас еипш

* Ахаз(з)ажэжэ – Каспитэи амшын, Ашэ(шэ)ы жэжэ – Амшын Еикэа. Шэ роуны ихээозгыы ыкан, апша, атыоша хэа ицэажэарагы алшон.

**Цсыртах – Ханакэапеи ашыхоуп, Цсыртаха – Цсыр акармара хэа ицэажэоит, уи апста ахэхытэи кытан.

иказ ахэтакеа ркны амцабз ыцхэраан игылон, азыршкэа, азырпхакеааман. Уртхэшэын, изжэуаз, изкэйтэоздыбзиахон. Убри акынтэ арт атыцкэа пшьарта тыцны, апехамбар ихэартаны убас иахэапшуан. Аныхэаю даман, ажэлар иреизартан. Ус ишааиуаз, амцакэа ыццэааит, азыршкэа хышэашэит, ихышэашэаз такэгы аара иакэыцит, убриакара аамта ду цит. Зкы ракэу жэанызкы ракэу здырхуада. Аха арт атыцкэа рыцсуа хызкэа нхейт. Абри ззымдыруа, абарт абас зрыхьзузеи хэа уаюы ицьеишьартэ икоуп. Мцхэта захьзу атыц Қырттэылагы икоуп, Қарт омак иацэыхарамкэа, амрагыларахь. Уи анкэа иара иахтынран. Уара узэу аамтаз Хашра дгылбжбаханы, ма дгылбжбахаланы, ахаш убра ицхны мшынгэыла абрахь иааргауа иказаргь алшон. Шьяаб, уара узцаара атак ииашапэкэан иказцараны икоу аамтоуп, уи зегь еилнаргоит, ишеиланароынтуа еипш. Анцэа иахзыбзиетэроуп, убриоуп. Егырахь, иацсарц истаху, убас еипш иказ ахашырта, ахашркэара Апсны усканаз азы ахыкэмыз, иаха иахэаигэартаныз цэара иказаргь калон.

– Убра акы исхэарц истаху, Шьяаб, – ихэейт Кэыцныи Абыць, – ара Мцыхэта уажэы атыюшаз ахытыццуа абахэ ахэтафеы ажэйтэзан амцабз тыцуан, иара азгы шын рхэон, аабыкэанзагь азгы цхан хэа рхэоу сахахейт. Убаскан итыццуаз амцабз уажэ азы ахэауа иахагылоу абахэ ашыапы атаюафара аихарак зегь аблын, еикэацэаза иахэагы ашыта убоит. Изхысхэауа, абри шжэйтэзатэиу арюашьом. Убас еипш икоу ажэйтэзатэи, сара издыруа, атыцхызкэа Апсны иагьмачым, – Ацан Рыцста, Ацан Ргыларта, Агэылшьапкэа Ргэаюара, Абнауаю Итэарта, Адоуцэа Зтаз, Адоу Дахьыршыз, Адоу Дахьжу ухэа реипш икоу.

– Ажэйтэ псха ус игэы иаанмаго дыкамызт, убри аюыза ахаш иалхны абааш иргылар, адоуха амоуп, иагацэа азэгы изгарым хэа. Абаакэа ракэым, ахаш иалхны ицшыаз хэа ирпхьазоз акэаракеагь ацхакэа рхырцон, изласахахьоу ала, – ихэейт саб. – Абас еипш иказ ацха дныкэгылан Анцэа ихэаз, иихэаз назоит хэа иазырпхьазон. Иара уажэгы ус згэы

иааного ыкоуп. Ускантэи аамтазы ицшыаз азиаскэа Апсны имачмызт.

– Убас ыкоу азиаскэа цшыба рызбахэ рхэоны исахахьейт, – иназгэейтеит, Дырмит. – Хабсы, Тоумышь, Дгамшь, Рытха. Урт ипегь ыкоуп аха. Апсуа-адыгкэа ркны тха, тхе зыхьзу ирейхабзоу, идуззоу – адыгкэа ркны Анцэа – роуп. Ажэйтэан арт ажэакэа аформа рацэа рыман, иухэозар: тха, тхаи (таи), тхау, тхы, тхоу; дха (дгэа), дхаи, дхы, дхоу; тах, дах; ах, ха, х. Изхысхэаауа, абарт ркынтэ иаауа апсуа жэйтэ тыпхызыкэагы рацэоуп, Апсны антыпгы. Шьами, Мсыри, Чынди, Хэынди, Тхаии ирзаарыгза. Ари ус машэыршақэ икалаз, еикэшэаз ак рақэхарушь?.. – Мыстаабе ихы найкэйикит Дырмит.

– Зны Баскатэылантэ иааз царауаоыки сарей хайкэшэейт. Абаск бызшэа ашэуей аубыхэ бызшэей убас ирзааигэоуп, даара ицшасшьейт. Ажэакэа, айхарак ажэйтэтэйкэа, реилкаара цьабаак атахымызт. Баскатэыла, Апсны еипш, амшын иаеднуп, Мраташэарахь ауп... Уара узэу ус машэыршэа икаломызт. Апсуа дахьнанамгац дгьыл ыкам, Адгьыл Ацагы зны инхон хэа рымхэозиз... Убас сгэы иаанагоит, абри Кэыдры апста, уи ашьхақэа ухэа, макьана иахзымдыруа амаза дукэа рымоуп, рыцоуп хэа, макьана иахзымдыруа ажэйтэ ахцэа дукэа, апсхацэа рыхьзқэа цэырнагоит хэа. Иара Апсны зегь ахатагы убасоуп ишыкоу. Кэыдры апсатағы шьахы Каур, Мынкаур, Мнейкаур хэа иашьтоуп. Мынкаур ихьзын ажэйтэ Мсыр атахцэа дукэа руазэк... Мсыр, ма Мыр, Шьам, Мсырацшь, Шэду ухэа ажэйтэзатэи рахцэа дукэа рыхьзқэа, иухэозар, Мына, Хэыфы, Хафра, Лабарна, Мыта, Гэдеиа, Рашьыф, Шьаргэан реипш ыкоу иаацьоушьаратэ апсуа хьызқэа ирейпшуп, – назгэейтеит Мыстаабе.

– Хашьхақэа анухэа, аиашаз, урт иагьа маза рытацэахны ирымоуп, – ихэан, даацэажэейт Чагэгы. – Убас, Ахалзга ахахьы ашьхарахь бахэык ыкоуп, хышэ ракара метра ихаракны, оышэка метра реиха итбаамкэа. Азганк цэхэуп, аха лабашьадагы ухалоит. Убри аганахьшэа атэца ашьа-

пы инакараны агъежъкэа тапканы иануп, пшьба-хэба мацэа нташэо. Аха зегъ рейха ицьюушьаша, цэахэа-цэахэа, ашэкэы ианушэоуп ишыкоу, къаѣкэакгы налалсаны. Аган зегы ашъанца аастаггы игэгэоуп, напыла ус уафы изантдомызт хэа сыкоуп. Иану даара крахытуеит, цъара-цъара ашыцламшэ акэиаауп, арахъ иацы ианырцазшэа ыкоуп. Сахъахэацшуа, адыд-мацэыс акэзар калап иказцаз, мамзарггы Шъашэуп ма Шъашэыблоуп. Аха ашэкэы иану ацэахэакэа реипш изыкалазеи?!

– Урт узэу агъежъкэа рызегъ еикароума, Чагэ?! – ихэан, дцааит Мыстаабе.

– Иреипцакэоуггы ыкоуп. Аха ианызцаз дарбану, убриоуп иссирхаз!

– Сахэацшыр акэын. Анцэа ихэозар, атэы здыруа царауао казак даазгароуп...

– Уи даара ибзиахон, – игэы иаахэеит Дырмитггы.

– Амаза дукэа ахэычкэа иреипшуп, – ихэеит Мыстаабе, – уахъакэымгэыцзо «еза» кацаны ихэмаруеит...

– Угэы ишпаанаго, Мыстаабе, – дцааит Дырмит, – апсуа-адыгъкэа ажэытэан знымзар зны аоыра рыманы икаларызу? Сахъахэацшуа, ирымазар акэын.

– Аоыра шрымаз агэра згоит, – ихэеит Мыстаабе. – Жэа-шыкэсака уажэацхъа, Багазкьои хэа иахъашьтоу, ажэытэзан Хаттышьашэ акэын уи иахъызы, ижны апшааракэа моапыргон. Абра ирбеит ажэытэоыракэа зныз акыц макъакэа рархив, ажэытэза Хаттэыла ах ду иахтынра иатэыз. Уи зыцшааз апарауао излеихэоз ала, урт акыц макъакэа рахьтэ апсышэала ицэажэаз ыкоуп.

– Багазкьоитэи апшаахкэа рызбахэ сарггы исахахъеит, – ихэеит Дырмитггы. – Апсшэафы Хаттэ иадхэалоу ажэацкакэа, ажэахэакэа ыкоуп. Иухэозар, Хаттынтэ уаазшэа, Хаттгэашэ еипш, Хаттгэашэ амца акуан, Хаттышьашэ ухэа убас итегъ.

– Дызустада абри еипш апшаах ыцызхыз? – дцааит Омар.

– Уи Хэыго Винклер хэа Алманиатэын, Херманиатэын, ашьтахъ Шлиман хэа ижэла шыакэиргылт, – атак ныкеицеит

Мыстаабе. – Снеипхъан, иркъаёны ианыз аоыра ацыбжыка нбанкъа амазашъарбжыкакъа бжъаргыло иангъахта, «ацшъа 21» ахъеит, даеацъара Адад, Анцъа, Хышъаргъыц хъа ицъажъеит. Урт аоыракъа шака рхыцуа еилкаам, аха, иныкыърпшшъа, хъба-фба нызкъ шыкъаса ркынза иназоит. Убри акынтъ уи цкъа еилымкаакъа ус ахъара иахымццакит. Рыцхарас икалаз, айба акъараёы икъэхъеит хъа, Хъыго дыпсит...

– Ипсра ааны акъу ма даеакалоу?.. – дцааит Дырмит.

– Хынџажъака шыкъаса ихыцуан, итъылаё дыпсит... – ихъан, Мыстаабе уаха ацимцеит.

– Убри апшаах акны хеттатъи хъа изышътоу акыц макъакъаггы рылоуп рхъоит, усоума? – дцааит Дырмит.

– Хеттатъикъа рацъоуп, аха Хъыго излеихъоз ала, урт иаха ааскъатъи аамта иацанакуеит.

– Исахақъахъоу рыла, сахъахъапшуа, убарт хаттатъи аоыра зну акыц макъакъа ызрашъа збоит... Шъоукы-шъоук убри апшаах азбахъ цъырцыр ртахым хъа рхъоит...

– Анцъа иумхъан, аха ус каларггы алшоит, ус калашъа амам сызхъом... – ихъан, Мыстаабе уаха ацимцеит.

– Ажъытъ псышъала хатта, хатты, хаттыны зыхъзу ахцъа ртэарта, ахтны ауп. Абриггы ус баша иақъашъамашъ, Мыстаабе? – ихъан, дцааит Чагъ. – Уи адаггы, исгъалашъоит, санмачыз зны ажъабжъхъаџ Мыдлеи Быгба иихъоз, ажъытъ апсуаа рбирақкъа руак џажъиак гъежъы анын, уи ахыцхъазара цшъаны ырыцхъазон хъа.

– Ускан уазымцазеи, Чагъ, изеипшраз уи хъа? – дцааит Мыстаабе.

– Мыдлеи излеихъоз ала, ажъыс ацыхъа еипш аназара таџаёаны, мшынгъи жъџангъи рыцшшъхъы еимаркуа икан.

– Сабду иабггы убри аоыза цсуа бирақк азбахъ ихъоу сахахъан. Уи зыназара ёыцсаз, ихъзыркны убас зныз бирақ кщъын, – ихъеит сабггы.

– Абирақкъа ртъы шъаналацъажъа, – иажъа налеицеит Рацъапггы. – Ажъабжъхъаџ дукъа Хаткъари Арџтааи Сабакеи Арстааи излархъоз ала, ажъытъ аахыс апсуаа абирақкъа

акымкэа-ѳбамкэа ирыман. Сабдугы днарылапан урт абарт рѳызцэа абираккэа рызбахэ раҳахьан: ажэцыс ацыхэа еипш итаѳафаз ѳ-кыак ргылан, даеак рывацаны изныз, уи кӱапшыын; Амра кӱапшь гьежь ду зныз, ихьцшшылаз абирак; апсха инапы асахьа зныз абирак кӱапшь хыгьежь, уи иаанагоз апсха инапи имхэыри ракэхап; апсха инапы Ахаззеи зхакны изныз абирак; ацъар зныз, цака еимѳапан ауаѳ ишыапкэа реипш рхэон, ауаѳ исахьа иазхэазаргь каларын; икан амзаѳа знызгы... Абирак атхарчеи, хатарчеи хэагы азырхэон.

– Абра уажэраанза биракк ѳажэиак гьежь анын хэа шэалацаажэон. Апсуаа хкны быжьбагы ажэытэ ипшыаны ирыцхэазон. Аха исхэарц истаху, зызбахэ шэасхэоз ашьха аган акны хыхь цэахэакны убракагы ѳажэиак гьежь ануп, – нареихэеит Чагэгы.

– Ажэытэ мсыраа ркны дгыли жэѳани реимадара ашьа-нагы 21 ануп. Аха урт гьежькэам, ецэакэоуп. Икалап уара иубаз ма Амра, ма Амза, мамзаргь даеакы аанагозар. Ус акэу анс акэу, Анцэа ихэозар, ажэытэ мсыркэаадкэа, еиуеипшым апшаахкэа, мышкы мзар мышкы, апсуаа-адгакэа ажэытэ ѳыра шрымаз арахь ишцэырырго агэра згоит. Аха уи азы иатахуп цыла бзиа, апсуа-адыга иреиуоу ацарауаа, иара убас егырт ауаа халалкэагы цытѳык. Аха уажэы аус злоу Апсны икэцыз, икэырцаз апсуаа, егырт хашьцаагы, ырыхынхэроуп. Мамзар, Анцэа иумхэан, 20-30 шыкэса ус ианынха, шэара шэыѳоны шэара шэтэымуааны шэкалар алшоит...

– Шьоукы-шьоук иахьанатэ ламысда аухэан-схэанкэа рышьтуеит, апсуаа иацоуп Апсны иананылаз, уанза еснагь ашьхара иаман хэа, – даацаажэеит Самсон. – Ус зхэо рыцсымцкыара абра абри уажэраанза ишэхэоз иаанамырцшзои? Сразцаарц стахын сара урт, убас хзызхэо, ирызтада нас апсуаа абриакара хатэ мшын хьзы? Изыртбаазеи абас апсуа тыцхьызкэа рымехаки?

– Хара иахрыцхарахаз, хара хэѳоны хыхьмачхаз ауп, – ихэеит Мыстаабе. – Иахылакэу, иахьцсыеу убра хыцыртас икарцоит.

– Апсны алахынца Иаххылапшхәу инапы иануп,
– ихәеит Дырмит. – Уажәы, шьюукы-шьюук агыруа,
ақырт папцәа абрахь иааны, рышьтыбжь мыргазакәа,
хажәлақәа рыреицакра иаәуп. Урт уиазы мацара арахь
иаарышьтызшәоуп ишыкоу. Аха хара, Анами Абами*
ирхылцыз, иара усгьы иагахаз хажәлақәа хахьчароуп Анцәа
ишишаз еицш, абракагь убракагь. Ус анакәха, Анцәа ду
илапш ххызаауеит. Цьара цьнышк, ыыстаак иахпырхагахо
акәымцыргьы, ирыхәтоу иакәиршәоит. (Ашьтахь сара
еилыскааит Апсныка иаарышьтыз апап цсымцкәацәа зәыз
Дырмит ибзиан излеидыруаз ихата апапцара ахымаз
шакәыз, Уачамчыра цсуа папыс иказгьы иаразәк шиакәыз).

– Ари адунеи ду кыиак дыкәзамкәа икалазом, – ихәеит
Мыстаабе. – Агәра згоит Аиаша шаиааиуа, апсуаагь Апсныка
ишыгьежьюа. Харт ус хқәашьуп: аамтала Апсны амшын
ыкәлоит, нас азы ыкәцуеит. Харгьы хакцәаны хцоит, нас,
ианыкәцлакь, ххынхәуеит. Абас ыынтә икалахьеит. Аха,
зегь дара роуп, Апсни апсуеи еицәыззом, Анцәахазшаз ус
акәицеит.

– Саргьы убас сгәы иаанагоит. Сагьгәыгуеит, иагьхастоит,
– инацихәеит сабгьы. – Егьы, Амза аара азын сабду Тлапшья,
акыр ецәа апсышәала рыхьз згәалашәоз, ус ихәон: «Амза
ааит. Идуны, игьежьны, иөежьза, итамшәазо иааигәаны
икыдын. Нас, аамта мбатә анца, ихәычхеит, аташәарагьы
иалагеит. Изыхәычхазгьы – нак ицарц мац-мац имнаскьо
икам... Ажәйтәзан хамшын антыкәкәахьазгьы ыкан. Амца
алалан ианбылуазгьы калахьеит**, Апсны аихарак тарханы.
Икан жәоан ағы ө-мзак анкыдызгьы. Ари адунеиае икамлац
егьыкам. Хара, иахьа «ибникиз» иреипшхаз, аха жәйтәзан
идууз жәлары хрышьтроуп. Амшын ду хакәнахит, Амшын

* Анами Абами (Адами) – ани аби, Евей Адами.

**Апыхәтәан апаруаа излеилыркааз ала, уажәы амшын атыюша газ
алачны ахалара иаәуп. Хыхьза ихалар, амца анаркыргьы алшоит, амца
хылоит... Иахьагы амшын амца анакыз хәа ажәйтә ирхәоз згәалашәо
аззык-оыцбак ыкоуп.

дугы хаикэнархоит...» – абра саб доагылан, доарылапшын
ус нацицеит: – Ҳаланагалацэеит, шэааи нас иацҳтап...
Уажэы, Мыстаабе, рныхэаға ныскыларц стахуп зыпсадгыл
ныжыны ақэтра зпеипшхаз зегы. Иаа Иаххылапшхэу, Анцэа
Ду, сухэоит, рышьятахька амға рзарты, Рыпсадгыл ахь!

– Уаа, Анцэа, ихэа!

– Уаа, Анцэа, ихэа!!

– Уаа, Анцэа, ихэа!!!

ЧАЦӘ ЧАГӘИ УИ ИХТЫСҚӘЕИ ИРЫЗКНЫ

Дызустадаз Чацә Чагә? Дыкацәкьазма абас еипш иказ ауааы? – Дыкан! Уи ажәа цхафырла аиакәым аҕапызеуаз, асоциалтә еикарампра иаҕагылоз, иара убас ауааымпра нышәарак азызымуаз жәлартә сатирик дуун. Ихатәы бызшәа апсшәа адагыы уи хар амамкәа ихәон ихала иитаз абырзен, аурыс, атыркә, ацям бызшәакәа, иара убас кабардалеи лазлеи дцәажәон. Уи ирапызгоз лафхәаоын, жәабжьхәао дуун, жәытә тоурыххәао казан, ажәлар бзиа ирбоз уааоын, ижәлеи ихъзи еидкылан Чацә Чагә рхәон. Ускан ишапыз еипш, апхъа ажәла азыркәаҕны ирхәон нас ахъз. Зыхъзи зыжәлеи убас еидкылан ирхәоз уаао дуун, хатыр-пату икәын. Уи ихтысқәа ирызку ажәлар ражәабжькәа, иара убас иара иеитахәамтақәа иахъагыы азә икынтә азә иахауеит, Апсны моу уи антыцгыы иахъырдыркәоу ыкоуп.

Ицьоушьаша, абас еипш ажәлар ркны зыхъз ыкоу ауаао, иара ихата дахъатәыз, даниз, ипстазара даналц, хәа здыруа мачуп, дара уртгыы дахъатәиз ауп ирдыруаз. Уимоу, Чацә Чагә хәа азәгыы дыкамызт, хытхәаауп хәа згәы иаанагақәазгыы калеит, аиҳарак уи изкыз анекдотқәа заханы еитазхәоз.

Аиашаз, Чацә Чагә иажәабжькәа ажәлар иапырцеит, аха урт ус рхы итырымхәааит, ихтысқәа ирылхуп, иара дыкан. Жәытәла иухәозар, Чацә Абрагъ ипа Чагә Гәыц акытан дынхон, Уачамчыра араион. Уи диит 1835 шықәсазы. Ипстазаарадалцит 1930 шықәсазы. Адгъыл дамадоуп икытан, ихатгәын баатәны жәытәла икацоуп. Иахъа уажәраанза еикәханы иааит иара Чагә ипатретгыы. Цабыргны, 1878 шықәсазы икалаз амашәыр, абылра апатрет цырхага анатеит, аха уи айташәкәыргылара омазак цъабаа атахымхеит. Абылра аныкалаз 1942 шықәсазоуп хәа ус зхәозгыы ыкан. Чагә ихата иакәым, ажәабжькәа ркны зызбахә хәоу егъырт ауаагыы, шамахазақ акәымзар, ииашацәкьаны иказ роуп. Абри инаваргыланы ихәатәуп ажәытәан Чацәкыт хәа Гәыц ахабла ду шыказ. Аха Чацәаа рахътә иахъа убра инхаз Чагә зацәык ишьтроуп, итаацәа роуп – ипацәа Леуарсеи Жореи.

Дара убартгъы ирхылцыз хатарпыс дыкам, тыпхацэахеит. Леуарса – Кэырка, Жора – Лиала, Гугули, Нелли. Жьра-цэарала ирзааигэоу ыкоуп: Ашэаа, Бгажэаа, Капаа, Атэмаакэа, Гэыблыиаа, Тэанаа, Гэыргэылиаа, Алазбақэа ухэа... Арт ажэлантэқэа рыхыз иазеипшу ауп, грамматикала, ирхэычтэын, идуны изиоызеи зхэогъы дкалап, – аха акэыз, жэларык зегъ рыхыз, цсуа ламысла, нбан хэычла иабоуори, зэыр дсықэшахатхар – абзиа. Цсуала абас иаха ииашазар калап...

1954 шықэса инаркны 2005 шықэсанза урт ажэабжықэа ажэлар ркны ианцаны еизызгон, акыпцх акынгъы еипцааны ианыстон, апсышэала еипш урысшэалагъы, Апсны еипш уи антыпгъы. Рызегъ анцаны реизгаразы Апсны апсуа қытақэеи ақалақықэеи зегъ ркны сықан, зныкымкэа-оынтэымкэа Цоутэылеи Нхыц Карачы-Чарқызтэылеи апсуаа ахынхоз атыпқэа ркынгъы снеит. Ажэабжықэа зыкны ианысцази иананысцази ухэа ахызынцақэа, акомментарикэа абри ашэкэы анцэамтағы иагэылоуп. Убригъ тоурыхуп... Дара ажэабжықэа рызегъ еилырхны, классификация рзуны, быжъ кэшакны иртэоуп. Урт хаз-хазы рылацэажэарагъы сыхэтоуп.

* * *

Ажэытэзан абырзенцэа асатирцэа хэа изышьтаз нцэахэқан. Урт бнеи-шьхеи ркны инхоны, ишэарыцаоцэаны, икэаша-хэмарцэаоны, иғырпынархэаоцэаны ирцхэазон. Ашьтахэ асатирцэа хэа ирышьтан ажбаарыхреи, аотатэареи, аоыжэреи рынцэахэы Дионис аныхэақэа раан данцэырцуаз ицны ицэырцуаз ахэмарыо-қычақыцэа, акэашао-шэахэаоцэа. Ус-ус ишнеиуаз, ахэынтқарцэеи ахцэеи Дионис инеиғыпцшны рахтынрақэа ркны гэырғыхагас хэа асатир-қычақыцэа алырхуа иалагеит. Ажэытэ Рым ахаан абас еипш иказ асатир-қычақыцэа ахтынрақэа ркны акэымкэа ажэлар рыгэтагъы икалахьан. Урт амчра зымпыцазкыз, амал зкыз ахэынтқарцэа жэлар ирзааргоз аиакэымкэа, акэнамгақэа маанала, лаф хасабла иағапыреуа иалагахьан. Ишнеи-

шнеиуаз абырзен «сатир» ацакы алатын «сатира» ашка ииасит, иаанагоугы ақачақыра, алаффа, жәа цхафырла аёафара, асатира ауп. Абас икалеит асатиррахыт асатирарахы аиасра.

Ауаатәыоса рыбазарағы иахьабалак амырхәага знеиуам. Ашәшы иахьхнаоо атыцкәаг ыкоуп. Уи ашәшы реыцакны ауаа шәшыкәа аус лашьцакәа карцоит. Асатира убри ашәшы иалкьан ауаа шәшыкәа ирыкәпхан иахзырбо цхны Мра шәахәа цьбароуп, шәалкьа Мроуп. «Асатира иргыгку ацәанырра иахыләиаауа мчуп, агәшыра аамсташәа иадыд-мацәысуп»*.

Алитературае асатира закәу, абриакара шахыцуагы, аимак-аиёак амоуп. Избан ухәар, иахьатәи адунеи акны макьана икоуп ахтны сатирикцәа, амчра знапы иаку амалуаа ирыдгыланы агарцәа ирхыччогы, уаоы эксплуатация изура зыбла иазмырбогы, уи иадгылоугы... Асатира иашацкьа акоюп хыкәкыс иамоу: аиаша иадгыланы ахәахәа аёапара. Аурыс шәкәыоо ду, асатирик Н. Шьчедрин асатирацкьа хәа дзышьтаз ацажәлар рыгәтыха зхәоз, уи иадгылоз ажәа цхафыр акәын. Ус икоу ажәа кәзарыла изызхәаз – ианцаны хәашьа изатама, ус ажәала изхәама, хымоапгашьала ухы азишьтма – жәлартә сатирикуп изихәон.

Абри аипш икоу ажәа цхафыр кәзарыла изхәоз, хым-оапгашьала иаазырцшуаз жәлартә сатирикын Чацә Чагәгы. Уи ихтыскәа еихшаны уажә хаз-хазы ианцәырзга, рацхьа рызбахә схәарц стахуп ускантәи асоциалтә еикарамра иахыләиауаз акәнамга аёапызеуа ажәабжькәа.

1903 шыкәсазы Ленин июан аурыс хәынтқари апырнц А.П. Ольденбургский Гагра шыргаз атәы**. Ахәынтқари апырнци ирызбит амалуаа рыцсшьарта акурорт

*В.Г. Белински. Июымтақәа реизга, х-томкны, II атом, ад. 49.

**1901 шыкәса цхынгәымзатәи аманифест ала аурыс хәынтқар Николай II Гагра имаз ацсшьарта апырнц А. П. Ольденбургский иитеит, иахәшыа ахкәажә Ольга Александр-ипца уи дизхәан, дахьигаз азы. Абри ахаршә атыхәала Ленин напхгара ззиуаз “Искра” 1903 шыкәса нанхәа 15 азы “Акарона зхагылоу агыч, мамзаргы ахәынтқар иахәшыа дшеинхрепцз” зыхьыз акритикатә статия акьыцхыт.

ду Гагра идыргыларц. Абри рызбит ѳгэтакык рыманы: акы, апынц Ольденбургски ицегь деибакон. Избанзар, амалуаа ацсшыаразы иршэоз ацара зеггы иара игон, акурорт иара итэын, ѳбагы, ускантэи аамтазы аурыс малуаа, ачынугаа ахы шэаны ахэаанырцэ ицаны рыцс ршыон. Ари ахэынткарра иамаз ахы иагнархон. Гагра акурорт ду ахэаанырцэ еицэамкэа ирзыкацар, уи ахыгы атэыла аонудка иаанхон...

Гагра амшыныкэ акны апынц атла цшзакэа рбахча ду катаны ахан дуззатэкэа иргылт*, аха зкыаф таз амалуаа рыцсы ахыыршыашаз акурорт залымцит. Урт ахэаанырцэ ацара иаха еигыаршыейт.

Гагра инхоз абырг, апынц Ольденбургски ибзиан дыздыруаз Алиас Агрба излеихэоз ала, атла цшзакэа рбахчае иааганы иоурышытыз апарпаркэа, апопугаикэа ахышыкэа ирфеит, атла цшзакэагы зеггытэкэа ара ианымаалт, иоеит. Абри акнытэ амалуаагы пасаеипш ахэаанырцэка цсшыара ишцац ицон... Убри гагратэи апынц избахэоуп иахэо аизга злауга «Итабуп хэа сызиахэа» захызу ажэабж акны. Апхыаѳ еиликаауейт абри апынц дзакэыз, ахархыугаа дшырыказ, ишибоз. Чацэ Чагэ дацамхазакэа атакс уи изиуз, апынц изы икэнаганы икалейт. Абри ашытахь апынц Чагэ днацханы хамтас аграммафон иитеит, нас уи ашытахь Бырзентэыла дицны дыкан, абырзен бызшэа ахыдыруазгы ацхраазар акэхап.

Егы ажэабж «Чацэ Чагэи аурыс хэынткар Алыкьсандр III» акны иахэоу ахтыс ииашаны икалатэкыазар, уи 1888 шыкэсазы иакэшэоит, избанзар Александр III ипхэыс Мариа Фиодр-ипхэи ица Николаи (нас Николаи II хэа хызыс изауз, ихэынткархаз) иманы абра Цсырзха, Афон Ёыц дыкан. Уи иаара зыхкыазгы абри ауп:

Ишдыру еипш, XI ашэышыкэса инаркны Пантелеимон Ацыашыахэкацаѳ иоурыс цааѳтарта Бырзентэыла

*Ацсны аменшевикцэ аихабыра анрымаз Ольденбургски ихан дырхэит. Х-миллионк рыхэ амал дэылыргейт. Амшыныкэан апынц икаицаз атлацшзакэа рбахча, еыла иказ ар гылартас ирзалырхын, иршыакейт.

Халкидон хэа иахьашьтоу адгьылбжьахалае Афон Жэйтэ азааигэара икан. Уи еицш уа икан адунеи ақырсианцэа рыцааотэартақэа рацэаны. Зегьы ахацэа ртэқэа ракэын. XIX ашэышықэса 70-тэи ашықэсқэа рзы, Апсны адгьылқэа зегьы аурыс хэынтқар инапатака ишыкалаз анеилыркаа ашътахъ, Афон Жэйтэ акнытэи аурыс цааоцэа, берцэа ахэара картцеит Апсны Цсырзха адгьыл ритаразы, рыцааотэартагы абрахъ аиагара азин каицарц. Аурыс хэынтқаргы азин ритеит, уи акны дагьнымкылакэа, Афон Ғыц ахьызпаны, иреигьыз адгьылқэа рзалхны, ацара ду рзоужьны, ацааотэартеи ацарта шыапкырта абааныхи рыргылаз рыдигеит. Абри азоуп 1888 шықэсазы уи арахъ дзаа, аргылазакэагы шцоз ибеит, «ицшьеит». Уи адагы ибарц итахызар акэхарын ғыц инапатака икалаз адгьылқэа зеицшраз...

Ускантэи аамтазы Цсырзха амхацьырра итанарцэхьан, аха азэык-фыцьак иаанхаз, насгы ихынхэны иааз, ирдыруан рцьынцъ икэлаз ацааоцэа, зегьыцэка ракэымзаргъ, закэ уааз. Урт азеитыни амандаринеи рбахча аныкарца ашътахъ, Анцэа игэамцхоз аусқэа ирылагеит: аоы тартэон, мазалагы иржэуан, ауатка – аршы, дыршуан, убригъ убас иржэуан. Урыстэылантэи Анцэа иашьапкра иаауаз ахэсахэычқэа ржэон...

Ацааоцэа ацара рзаазышьтлашаз даеакгы рызбеит:

Афон Ғыц амраташэарахьтэи ашъха жэйтэза аахыс апсуаа ицшьоуп хэа ирыцхьазон. Уажэ уа цыроуп, аха анкэа апсара гылазар акэын, апса иамцахырхэозар акэхарын апсацэа цыоукгы. Убриаз акэзар калап Апсар захьзуггы, ари ицегъ ахьзқэоуп, аха... Уа игылаз иарбан псажэлаз, адунеи иану, ианызаахьоу ахэара уадаоуп. Убра ааигэа, Анхэа инхоз абырг Уахайд Кэыруа излеихэоз ала, уи апсажэла ауаа ирфоз акакалқэа ағалон хэа иахахьан... Ацааоцэа Апсар хыхъ икэгылаз абаа илацхраа-оацхрааит, нас убра аштэе иказ, акэазы еизыкэкэаны изталоз ажэйтэ анажэкэапей, иахьатэиала – абассеин аадрыцкьан, зы цшьоуп хэа рыларцеит. Ажэйтэан абра абаа андыргылоз, ашъха акэцэ икэпсан еикаратэны убра аштэ артазаап, абганчи апслымзи

аныкэрыпсоз уахь итцаланы акэазы айзыкэкартакэа карцазаап, абаа ага дакэшаны дтээр, ар зыда еиламхарц азы. Уажэы уи ацааоцэа рхы иадырхэеит.

Абрахь апара рыманы аара иалагеит Урыстэыла инхоз ауааггы. Избанзар, жэаоаоык апехамбарцэа руазэк, Симон Канонит зыхьызы, абра Цсырзха, Афон Ғыц джуп хэа ажэытэан аахыс ирдыруан. Урт апара аз пшыа ахьыржэуаз инрыжэуан, Симон Канонит ихрам иамтарцон... Ацааоцэа уи есааира иарбеион. Арыстоутелггы убра джуп рхэон...

Урт ацааоцэа цьоук зэыиз закэыиз здыруаз, Александр III иеипш иказ ахэынткарггы дарггы рыгэра зымгоз, ари азы шыпшыамызггы захахьаз атыцантэи ауааггы ыкан. Убарт дреиуан Чагэ Чагэггы.

Абра абриакара атоурых сзалала, апхьао итцегь еилкааны идыруазарц стахуп азоуп ажэабжэ акны аурыс хэынткар ихэаз Чагэ абас ирлафны атак зыкаитца. Ари лафушэа убоит, аха иахэо алаф аткыс еихауп...

Ауаа псыцкыакэа, ауаа усуцэа рыхьчаоык иахасаб ала Чагэ Чагэ иаеапиеуеит атауад хамапагыацэа, азбао-пыртышагаоцэа, ахэынткар ичынуаа рбиурократизми рыцсымцкыареи, атуцар псыцэгыакэа ухэа убас закаоы. Иара илафхэашыала, иара ихэмаршыала – зны еырзымдыр кацаны, зны еырхэмар кацаны, даеазны даеакала иаартны иреихэоит жэлэр ишрыкэыгэгэо, ишрыцэггычуа. Ус рахэара мацара азмырхакэа, иахьзырхэша, изырхэыцша аускэагь каитдоит. (Ажэабжэкэа – «Шэтахызар – ижэга!», «Чагэ атауад игэапха шынеигзаз», «Чагэ дгычохар итахым», «Азбао ицхэыси Чагэ иехэеи» ухэа ркны.) «Алафгы еибашьроуп», – ихэон Чагэ, дыхэмаруа. Дыхэмаруан, аха хэмар абжа иашоуп. Ашэкэы актэи акэшаеы Чагэ лафла деибашьыцэкэоит. Ирччаны ргэы ирфыхазом – ирччан иаеапиеуеит. Ус еипш акацара ажэа цхафыр адаггы абла цары атахуп. Ахшыо паула, ахшыо кэыга усггы иагымхароуп.

Чагэ исатиреи илафи рыдаггы ажэлэр бзиа дызларбо даеакггы ыкоуп – иарггы дынхаоын, дара реипш иарггы

махәҗала аус иуан, мал дукгы имамызт, ихазы акара ажәлар
рызгы дыкан.

«Заамта цахьоу, аха макьана акәзаара зтахым, аҗа
иапырхагоу, ипсыгеу зыршәо иаҗагыланы акәпаразы аччара
абцар гәгәас икоу иаарылукааша иреиуоп* хәа иоуан
А.И. Херцен. Абас еипш иканы, заамта цахьаз, аха ипсыгеыз
зыршәоз иреиуан адинхатара амацуцәак. Ахратәра зуаз
акласс анапатцака адин зынза апсы аханатон.

Чатә Чагә иаҗапиеуан Анцәа имац руашәа катаны
афеида алгара иашьтаз адин амацуоцәа: апапцәа, амулацәа,
ахәацацәа, еиуеипшым апшыоцәеи акәыдрпаоцәеи цьоукы.
Убарт ирызкуп ажәабжкәа: «Анцәа ихәы апап игоит»,
«Цьанат уцар стахуп!..», «Нарцәгы адгьыл акны еипш
икоума?» ухәа убас егыртгы.

«Нарцәгы адгьыл акны еипш икоума?» акны Чатә Чагә
амулла даҗапиеуеит иара бзиа иибо аметод ала: диазцауеит
цъанатгы амуллацәа калару хәа, изымдыруашәа. Амул-
ла гызмалгы, ари газак иоуп игәахәын, «Муллада цъанат
зхәартоузеи, цъанат амуллацәа тоуп!..» – ихәоит. «Ус акәзар,
нарцәгы адгьыл акны еипш икоума? Уакагы амуллацәа
рхәы иапаланы ирызнагарушь?!» – ихәеит Чагә. Амулла
гызмал убаскан ауп ианеиликаа дзацәажәоз ауао иара иеиха
дышкәышыз.

«Халалрала икандаз» зыхьзу хшыюрцагахеит ақыта пап
Кәаста изы. Кәаста иеипшкәоу иахьагы икоуп. Апапцәа
ракәым, ипапцәамгы, рдыррагы мацны, рыхшыоггы
думкәа, рцарагы – уцшыр, икәгылан реиха здыруа
ирабжьоит, рыбга «ахьышшоу» иабзоураны...

Апап Кәаста цара дук имамызт, аха дпапын, цъара хшыюк
ихәар акәмыз. Ауао псыцәгьа каймат, акачбеи, изызырфоуаз
шәхалалхар Анцәа шәыпсынцры иациттоит хәа реихәеит,
изихәозгы иуахәамахь еиханы изнарго иалагарц ауп.
«Халалрала икандаз, Асду аан хәрдәына халалкәа зеггы псит,
хамхкәа еимызцәо хәхьажь гызмалкәа акгы рмыхьзеит, абри

* А. И. Херцен. Иомыткәа реизга, 22 томкны, ат. 19, ад. 118.

зыхъазей?» – дцаауеит Чагэ. Кэаста иихэаран дыказ. Чагэ ас зихээз ахалалра дақшахатымкэан акэзам, ихалалмыз даёапиёырц азын акэын.

«Апапцэа, ахэацъацэа апшыоцэа» акэша еиднакылауа, адинхатара амац зуа шыоуки иреагыло ажэабжыкэа, иахьагы макъана амч рымоуп. Урт рылацэажэара салгарц стэхуп «Апехамбари Аюстааи» зыхьзу ажэытэ сатиратэ еицэажэахэтэ ала:

Апехамбари Аюстааи еицылеит.

– Уара, Апехамбар, зымац ууада? – дцааит Аюстаа.

– Ажэлар! – атак кайцеит Апехамбар. – Уара, Аюстаа, змац ууада?

– Ажэлар!..

– Ишпа, уара, хыыцъагы ажэлар рымац аауама?!.

– Ааи, сколлега, уажэтэиамта усоуп...»

«Ауаа, абри иеипш икоу аюстаа игэра шэымган! Игэра шэымган хэынтқарзаргь, абас еипш икоу, спехамбаруп зхэо аюстаа жэлар рмацурахьы дназыштыу!..» – абри ауп Чацэ Чагэи ажэлари абрака бжьгарас икарцо. Аччара акара аиашеи ахэахэеи еилзырго мачуп. Арака Чагэ иччара жэлар рыччароуп, аиаша амц ианахыччо ауп.

«Чацэ Чагэ ихтыскэа» еиднакыло жэлар рхэамтакэа абыжкэшакгы рахьтэ уажэраанза зызбахэ схэахьо аюба, шамахада, зегьы ацъажэлар ырыкэыгэгэоз ауаа иреагылан иёапызеуа роуп. Егьырт ркны усцэкъа ицару асоциалтэ жэабыжыкэа ыкамзаргьы, убракагь Чагэ асоциалтэ еикарампра зхылеиаауа адацкэа пшааны дырхыччоит, ихьзиртэуеит.

Асатирик иааибаны драабуам ажэахэ тацэ дукэеи аныхэаёа кэазкэеи, бзиа избо аехырцэажэаюцэа («Аныхэаёа дууи азигар кьаёи»), зкъаф анталалакь ацсуа ихымоацгашьа атрадиция дукэа зхаштуа аёгоистцэа. Абарт инарываргыланы апстазаараё икоуп, ишыжэдыруа, «мам гэ ду, ёырба кьантаз» хэа ззырхэо ауаагьы. Урт зэыршы мам гэ дура шыта иацанакзом, избанзар ибеиахахьейт. Ибеиахахьейт малла, аха доухала ишеырба кьантазыз иаанхейт. Убарт дреиуоуп Лагэ зыхьзу азэы («Лагэи акэыди»). Уи данбеиаха,

дыззымдыруаз дышбеиаз, дызлакам далакоушэа, ацарагыы имоушэа дирбарц итаххазаап. Акэа ресторанк акны дахънеиз, айкэцхыаза, амениу инацэа накэк-накэкны абригь-абригь сзааг хэа, ахыз мхэакэа, иабеихэоз дзацхыазомызт, иахъаныз надирбеит. Ахэрытао идырбаз ааган иныкэиргылт, аха аобагыы кэыдкэан. Ари збаз Чацэ Чагэ: – Иудсныхэалоит, ацара уцазаап!.. Амала, цаса уанцарадаз, хчатымзар акгыы уфомызт, уажэы, ацара анутах, ара Акэа уааны кэыдымзар акгыы уфом, измаанахарызеишь?! – ихэеит. Абри ажэабжэ иааугэаланаршэоит Н.Г. Чернышевски итацэу стэуп анахэо* хэа дзыхцэажэоз акъачакъра атэы. Урт роызцэа зтацэра зрыцхараз ауаа Чагэ илапш рыкэшэон, «алафгыы» реихэон.

Чацэ Чагэ игэы далсуеит ауао псыцкыа, ауао ташакыа, аха ззымдырра, ма зпышэадара, мамзаргыы агэрагацэара иахкыаны иахэтамк замхакацаз. Ус еипш иказгыы иахъынзахэтэз ирониала драцэажэон, аха иргэгэацэомызт, хатырбара рзиуан. Чагэ абри иказшыа атэы рхэоит ажэабжэкэа. «Уарцыс бзиоуп схэаргыы ихоуцдома?!», «Анасыпцара зыхкыо», «Еибашыра каломызт», «Ифыцыз хэа нышэынтра ыкамызт...» ухэа убас егыыртгыы. «Асатирикгыы игэеимтарц залшом алашыцара иалччаауа аццхэкэа»** хэа иоуан М. Горки. Урт аццхэкэа гэеитон Чагэгыы, уи акэын урт ахыбоз атыц акны ихы цыбааа заирбозгыы... Абас икоуп ажэабжэ «Абз цэгъакэа ршэхста». Абри акны уи ацэгъахэара лашыцара нак-аак иалибаауаз аццхэкэа оба еикэирхеит. Икэибахран иказ ожеларак еинираалт, цабыргны, уи ус имариамхеит, аха...

Апсуаа хшыцэоу хааурцшыр, асас даама хэа хузцаауеит ихэон Чагэ, дыхэмаруа. Апсуа сасдкылара атоурых дууп, харагыы ирдыруеит, ицас халалуп, анагзара ус имариам акэымзар.

*Н.Г. Чернышевски. Ихатэаау иоымтакэа. реизга, XV томкны, ат. II, ад. 31.

**М. Горки. Аурыс литература атоурых, ад. 127.

Асаси асадкылареи ирызку ажэабжыкэа срылагарц стахуп иара Чагэ иеитахэамтакэа ркынтэи ажэабжык ала. Уи еитахэахэтэуп, «Ацсуа сасдкылара зыхкыаз» ахызуп:

Цехамбарк деыжелан дышнеиуаз хэхэабжык иахаит. Ахэхэабж ахыгоз даннеи, сабик дыцсны дыкэын. «Хэашак амца иакэдыршэын ихэхэоз цысшыан, убриоуп сзааи... Иакэзыршэыз дахысырхэырц акэын... Ишэхашэмырштын: ачеицыкаадоухамчыамоуп, цсра акэым, цсрарыкэломхэаша мца икэзыршэауа, хэаша сас бзиа иафозымго жэларгы! – ихэеит. Нас асаби днеихагылан: – Уаа, абри асаби ипсынцры цсынцр ахылааит, ихыз хызы ацлааит, уи Ацсуа акэзааит, чеицыкала игааит, тетцшла деинаалазааит, уи азы Дгылыи Жэоани ицхраафыззааит!..» – ихэан, Ацехамбар икамчы асаби инихикэеит. Ауаа ирзымбатэбарахан инацшызар, ахэычы ипсы талан анапкыа-шыапкыара дафын. Цехамбаргы дыкамызт, егыы ыкамызт, иахыцаз-иахыааз рымбазеит.

Абри аитахэахэтэ зацэык иахкыаноуп ацсуаа абас асас дызрыдыркыло хэа ус сызхэом. Аитахэахэтэ еакала иухэозар, алегенда, жэытэзатэиуп, иахыа издыруагы закау ыкоу сыздырцэом. Уи змахацгы, ишапу еипш, асас хатыр икэырцоит, иара Чагэ ихэан еипш, асас бзиа иоуп хатыр зыкэпалатэу акэымзар... Ацсуаа рысасдкыларазы ажэытэ бырзенцэа ирзаарыгза ажэахэахыа бзиахэа рымоуп... Абар аурыс царауа В. Кожиновгы ииоуа:

«Ацсны зкышыкэсалатэи атоурых акны атрадициен акультуреи рызцаатэы уавсыр ауам. Иаартны ихэатэуп убарт атрадициакэа инткаацэкыаны рцара абыржэ шакэу ианалага...

Абрака иаагазар ахэтаны исыпхыазоит Константин Паустовски Ацсны даныказ игэалашэарахэа ркынтэи дызлацэажэоу акы: Ускан Асовет мчра рацхыатэи ашыкэскэа рзы акэын, апыхэтэантэи ацауад а-Чачбагы ипсы тан. Уи излеихэо ала:

«Ацсны Асовжэларком Ахантэафы Нестор Лакоба Акэа имашынала дышнеиуа, шыапыла асаба илалан иааиуаз а-Чачба даницылалакы, имашына аанкыланы, дтытцны апсшэа

иeиxэон... атаxмада ижэоахыр дагэзуан. Абас икан убра атрадициа амч. Лакобацэ́кьягы убри дыкэны́кэар акэын».

Абри иунарбоит Апсны даеакы иаламоашьахуа иара ачыдаракэа шамоу, мамзар ускан абри аоыза карцоны иабаказ...»*

Абас еипш иуалцшьоу ак акэын, иахьягы усоуп, асасдкылара акьабзкэеи атаскэеи рыкэны́кэара. Аха ауаа качбеикэагы аукахым: ус цэаоан измоу дубап, игару дубап, иеигзо дубап... Убас еипш иказ ауаа ажэа царыла, лафла, ччарыла иахьирхэуан Чацэ Чагэ. Ажеларгы Чагэи асасдкылареи ирызкны ажэабыжкэа мачымкэа ирхэоит.

Убас, енак Чагэ цыра днеит. Апшэма цхэыс дкачбеин, ихэы цэырлымгеит. Чагэгы дцом, дтэоуп.

– Акэа аура икоуп, азы хыцыр, ацха́кэа агоит, шэызцарым, – лхэеит.

– Акэа ауны, азы хыцны, ацха́кэа агахьеит. Уажэ арахь иаауеит... Иаауеит, аха исыцалаанза сгылазом, ианаму, абра сашьяаит!.. – ихэеит Чагэ. («Азы сыцалаанза сгылазом»).

Абас еипш икоу ажэабыжкэа ркны Чацэ Чагэ иаеацены дырхыччоит асасдкылара атас икэымны́кэо ауаа: абеиа́кэа, ишаанагара инхо, иара убас агарцэагы. «Ишцакеитцари асас хатыр икэцара злымшо ауаоы, ананамга?» – шэцаашт. Ажелар ркны ирхэоит: злакта утамырпшыкэа акэты умцазпази, зыбла тырхаха ацы́ка узцэырзгази еиду́кылар, ацы́ка узцэырзгаз иа́ха хатыр укэи́цеит хэа.

Асатирик алаф иаиргоит, асасдкылара зцэымгу реипш, дара шьоу́кы-шьоу́кы асасцэагы, асасдкылара атас бзиа́кэа зхы иархэаны ишрыхэ́там зхы моапы́зго ауаа – апшэма ихэ́тоу хэа шы́коу еипш, асас ихэ́тоу хэагы ы́ками... Урт жэа цха́фырла ма́цара акэ́ымкэа, ихымоа́цгашья́лагы, ихэмаршья́кэа ры́лагы ахшы́о дирцоит. («Шэара ишэ́цырха́гам, сара исы́хэоит», «Уахрат бзиа́хааит, Бида́е!», «Сыхтарца исы́знауз, мамзаргы атата́цэахара уахькы́лнаго») ухэа ры́кны.

* В. Кожинoв. Апсуа литература азхэы́цра́кэа. Акьабзкэа иахьатэи ры́цста́зара. Ажурнал «Дру́жба наро́дов», 1974, №4, ад. 252.

Ахэмарреи алафи аиумор излеипшкэам азгэато, Н.Г. Чернышевски иоуан, аиаша аарцшразы, аиаша дшазыкоу дырбаразы, аимуор злоу ахэмарреи алафи ихы иаирхэоит, аха абжыаапны ааста иаха еихау ахыкэки иазикуеит хэа*. Ишдыру еипш, аиумор милаттэуп, амилаттэ бзазара иахылеиауеит, аформагы ацакгы милаттэуп. Ацсуа изы ирччагоу, даеазэы изы зынза ирччагамзар алшоит. Иаххэап, абырг дахьтэоу иапхыа аиасра цхашьароуп. Ус кэзцаз апхэызба алаф лылухыр ауеит. Аха даеазэ изы уи цхашьарамзар алшоит. Асатира – уи даеакуп, интернационалтэуп ухэар ауеит. Асатира кэзцогы аиумор ихы иаирхэоит, аха абжыаапны ааста ицегьгы еихау ахыкэки иазикуеит. Абасала ихалоит: алаф акнытэ – аиумор, аиумор акнытэ – асатира. Асаси асасдкылареи рзы Чацэ Чагэ ихтыскэа ркны алаф анихэо, илаф еихау ахыкэки амоуп, иуморзар – асатирарахь ицшуеит.

Имачым иуархэо, иреуцаашагы ыкоуп «Чацэ Чагэ иабжыагаракэа» хэа еидкылоу ажэабжыкэа. Урт ркны асатирик иаёациеуеит амцакыакыоцэа, ацэгьахэаоцэа, амцхэаоцэа, абжыахэаахэтыоцэа, абадакыасоцэа, акачбеицэа, ахамакэачацэеи ауаора злами ухэа убас егыртгы. Ажэабжыкэа закэкэоу дара рыхызкэа ирхэоит: «Агэыла Кэчбеи ахшыо ширцатэу», «Уцэгьа зхэо шизызыротэу», «Аехэао дшырехэатэу», «Агэыла хэрам дшахьырхэатэу» ухэа. Абарт ажэабжыкэа ркны Чацэ Чагэ атипкэа реацера мацара акны даангылом, ажэлэр ирабжыеигоит, мамзаргы ихэмаршьала идирбоит абас еипш икоу ауаа шахьырхэлэтэу абас оуп хэа.

Ути сыти еишьтоуп рхэон ажэытэуаа. Аёатэуаагы еипцаны ирымхэозар калап, аха... Убас «Агэыла Кэчбеи ахшыо ширцатэу» аёы, Чагэ игэыла наскыак Абдал хэа азэы икны днеины дихэеит аеуаарахэа, аха дахьнеиз агэыла, абга цэкыоуп хэа, мап икит. Чагэ дхынхэны аёныка данцоз ахкаараё аёы ахьухэаз гэеитан, абга шцэкыамыз ибеит.

* Н.Г. Чернышевски. Ихатэау иоымтэакэа. реизга, XV томкны, ат. II, ад. 188.

Уахагы алаҕымткэа даеазэ иеала дахычашаз дцан дааит. Абри ашьтахь рацэак мырцыкэа иара агэыла асасцэа дахькэа итааит. Уи Чагэ икны деиханы дааит усыцаала, усызрыдтэал, аоы сыздыржэ, сысасеишэа ырпшза хэа.

«– Суццон, аха ҕы-леишэацэгьак пшааны Лыхныка салацан, сахьаькоз, стэарта зегь цэнакьейт, тэшьяжэлак сыман хэа сыкам...», – ихэейт Чагэ.

Абри ашьтахь Абдал ихшыо тамшэакэа икам, аха иххэартааз, Чагэ «атачкэым» даиргахьан.

Асатира апстазаара иамаргэагэан иузыкацом, иаднакылом, сатирара алцуам. Насгы гхас икоу зегь асатираз ишам. «Абри сара стэоуп хэа аханатэ апстазаара изызнахэаз асатира, убриоуп сатирацэкьа». Абас икоуп са стэала уажэраанза сызлацэажэоз Чагэ исатирагы.

Апсуа жэлар реапыцтэ хэамтакэа беиоуп иара Апсны апсабара шбеиоу еипшцэкьа. Нартаа, апанцэа, Абырыкьыл... Апсуа жэлар реапыцтэ хэамта беиоуп ччарала, иуморла, сатирала... Ажэлар бзиа ирбон, иагыырбоит аччара. Аччареи ахандеирей.

Апсны зажэа цхафыруаз, ирейгыны алаф зхэо хэа аицлабракэа моапыргон. Еицлабуаз «ркомандакэа» алхны, азбаоцэа ртэаны ириааиуаз ахамтакэа ыртон.

Аччара уаоы дахэышэтэыргы алшоит. Аччара бзиа, аччара зоыда укэра иацнацоит рхэон ажэытэуаа. Икалап апсуа кэра дуи аччара бзиеи цэара еимадарак рымазаргы, акэра ду антрае аччара иалшоу рацэазаргы. Уи ажэытэуаа ирдыруазар хэа уазхэыцратэ икоуп. Аччара, иахуркьацэар, уао дашьзаргы ауейт. Убас, Вавилони Бырзентэыла акалакькэеи еилапызххааз Цьамтэыла ашах ахэынткар Ксеркс аччара дахпсааит. Аицэажэахэ «Севильтэи апацасаоы» автор Пиер Бомарше ииоыз иаб данизапхьа, иаб дшыччоз асценае дыпсит. Игылан агэакьхэа рнапы шизеиньркьоз дыпсит ажэытэ бырзен драматург ду Софокл. Ас еипш икоу ахтыскэа Апсынгы икалакэахэейт рхэоит...

Ишысхэахьоу еипш, ажэа цхафыр зэаз хлафхэаоцэа зегьы ирацигон Чацэ Чагэ. Уи ус шакэу «Чацэ Чагэи

алафхэаџеи» хэа еидкылоу ажэабыжкэа иахдырбоит. Чагэ арака длафхэаџуп, дыхэмарџуп, иихэо асатирарахыгы ицшуеит, аха арт ажэабыжкэа ркны асоциалтэ цэгьаршра ныкэзго ауаа ыкам, убри акынтэ Чагэгы иччара уажэраанза ааста итатоуп, иаирхэшэтэуеит. Абас шакэугы, иихэо ажэа цкэа уазхэыцыр, баша ишхэам, ауаажэларратэ цакы шамоу убоит. Убас, «Аччарагы уала-тахыла» захьзу ажэабыж акны Цыгьарда џгэыпк алафхэаџеа еисоит. Руак Чагэ хадас дамоуп, егы – Ашэы Тамшыгы. Аисара ацыхэтэаны, ишапыз еипш, «акомандакэа ркапитанцеа» Чагэи Тамшыгыи еисаны арччагакэа рхэан, реиндатлара хдыркэшеит.

«– Сара стэала, Тамшыгыи Чагэи реисараџы Тамшыгы даиааит, – ихэеит азбаџ еихабыс итээз Ашэы Хабыць. – Тамшыгы иихээз иаха иарччеит.

– Сара стэала, уххь згеит, Хабыць, сара саиааит!.. – ихэеит Чацэ Чагэ.

– Избан?! – ицьеишьеит Хабыць.

– Избанзар, Тамшыгы Цыгьардатэуп, ара итэоу зегь, иара уаргы уналацан, шэ-Цыгьардатэкэоуп, Тамшыгы даиааир шэтахын, иихээз иаха шэазыччеит!.. Ус акэымзар, Гэып днаган дсеирсеи, нас закаџ ирччо убап!..», – ихэеит Чагэ.

Абри ашьтахь еицахеит хэа азырцхьазеит.

Рацхэа абри уахьахэацшуа, Чагэ баша лафк ихэеит, дыхэмарт, зегь ааччан, аиааира ааиџшаны иџагылт хэа угэы иаанагоит. Аха цкэа уаназхэыцлакь, Чагэ баша дшымыхэмарыз убоит, хэмар абжа иашоуп хэа, Тамшыгы иара итэкэа ахьтээз идгылон, иаха изыччон. Ус еипш икоу «аччаџеа» иахьагы имачџым. Абри аиумортэ жэабыж иапазаху асатиратэ цкэа асоциалтэ цэгьаршра ахы ахьыцнахуа хнатуеит, ус аказшьа башакэа ракэым изхыччо, ажэабыж акны хыкэкыла иахамбо, аха икоу асоциалтэ типкэа роуп.

Хэарта злоу, ихшыџорцагоу аччабжь зџыдакэа уахауеит ажэабыжкэа «Чацэ Чагэи Кэаста Хэычи», «Чагэ Тамшыгы дицэуоит», «Чацэ Чагэи Аџзы Кадыри». «Шэеинкыашьа ськэашашьоуп!», «Чацэ Чагэи Харчлаа

Екэыпи», «Еитахеит», «Чацэ Чагэ Лыхнаштан», «Чацэ Чагэ Мыкэ Аштан» ухэа ркны. Арака зыцсы таны икацэкьаз алафхэаоцэа Ашэы Тамшыгыгэ, Кэагэаныи Кэаста Хэычи, Аоэы Кадыр, Шьақарица Рашьыт, Хацыымаа ахоеихэшыцэа, Киут Хэымпыл, Цьнеи Цыгэат, Цлыи Бырдгэ, Жьи Абзагэ, Кэарцхьейи Дажь, Ладареи Кансоу, Ама Кыгэа, Аргэын Дыгэ, Кэтар Кыча, Гыц Кэатэара, Отры Тамшыгыгэ ухэа Чагэи дарейи еикэшэоит. Аха Чагэ уаогыи дизапархом, илафгыи ус баша лафым, иаха цнакоит, ауаажэларратэ цакы амоуп, царада хшыо хэа. Ажэытэ цсышэа адырразгыи ирацигоит, дагьжэытэтоурыххэаоуп.

Аизга ацыхэтэантэйи ахэтэ «Чацэ Чагэ ирзеитеихэоит» акны еидкылоуп иара Чагэ ажэытэуаа ирхэоны иахахьази дзыкэшэахьоу ихтыскэейи рзы иара иейтахэамтакэа хэа жэлар ирхэоз ажэабжыкэейи айтахэахэтэкэейи – алегендакэейи. Урт ркны Чагэ илафи исатирейи рыдагыи дагьжэабыжыхэао дууп.

Ф.М. Достоевски иоуан... «...Асатирае атрагизм ыказар акэзами? – Иказароуп. Асатира аонуцкатэйи цкьасы еснагь иамоу атрагедия акэзароуп. Атрагедиеи асатирейи аоеихэшыцэа роуп, иагьейицуп, аоыцьягыи ирыхьзу акоуп – аиаша»*. Абри аоыза аиаша иаха иманшэалан иаабоит Чагэ иейтахэамта «Ацсыцэгьара» акны.

Анцэа адунеи аниша, зегь рыкэракэа рыто дшааиуаз ауаои, алеи, аеадейи, амаамыни, акэуейи ркны дааит. Ауаоы цшыынџажэижэаба, ала џажэа, аеада џажэихэба, амаамын џынџажэа, акэуа хышэ шыкэса акэра ритеит. Аха апстэкэа рыпстазаашьа шыцэгьахоз анырба, уиакара акэра мап ацэыркит.

Ала жэашыкэса шытанацеит. Ауаоы Анцэа дихэан урт ажэаба игейт.

Аеадагыи жэаба шытанацеит. Ауаоы Анцэа дейтеихэан урт ажэабагы игейт.

*С. Боршьевски. Шьчедрини Достоевскии. Урт рдоухатэ еиеагылара атоурых. Гослитиздат. 1956, ад. 296.

Амаамынгы жэашыкэса шытанацеит. Ауаоы Анцэа деитеихэахын убригы игеит.

Акэуа, азмах иазгэаан, оынѳажэижаба шыкэса шытанацеит. Ауаоы Анцэа деитаихэахит убартгы иитараз.

– Ибзиоуп, уаазыхэаз зегь умаз, иустоит, аха иудыруаз... рызегь хэарта змам грак-грак рыцуп, – ихэеит Анцэа, ауао ипсыцэгъараз дахьирхэырц. Уи нас убас иагыкалеит.

Анаѳсан Чагэ ихэоит урт иарбан гракэоу, иарбан гхакэоу, псыхэас хэа кыр рымоу...

Абри аитахэахэтэ акны ауаоы ипсыцэгъара, ипсымтэра иара изы ихырччагахеит – ари сатирууп. Убри инаваргыланы, уи хэшэы змам агракэа инатеит – иагьтрагедиоуп. Аюбагы еицуп. Достоевскигы асатиреи атрагедиеи ѳыцэа аехэшэцэа роуп хэа дызэыз абри акэын.

Асатиреи атрагедиеи абас еипш реимадара, реицзаара убоит «Апехамбар аиаша кайцеит» зыхьзу аитахэахэтэ акны. Аха уака асатирара акомедиарахь иаха ипшуеит, акомедиареи атрагедиареи еилахэны рышьхэа еивцоуп. Ус акэу, анс акэу, атрагикатэ асатираѳ ароль ду амоуп. Имыцхэымхар калап абарт аоентахэахэтэык ркны атрагедиа ауп асатира зхылеиаауа ххэар.

Абжыхэахэтэѳы Тоуфыкы, ацэцэеи, ахтарцеи ухэа ирызку ажэабыжь-лафкэа ркны Чацэ Чагэ ихтыскэа убас еипш еитеихэоит – уагьарччоит, уагьархэыцуеит. Чагэ абас икоу зейтеихэо, изызырѳуа ахшыѳ бзиа днарцап, ус карымцап хэоуп. Рацхэа ихы дахыччашэа убоит, аха уи ацэ иакэцан ажэ ауп иаанаго, самыркэылуп, уиала убас зыхьуа дырхыччоит, егырт ус шэмыхьроуп хэа реихэоит. Ари Чагэ исатиракацашьақэа ируакуп.

Апыхэтэантэи акэша, еитасхэоит, еиднакыло ажэабыжькэа тематикалеи жанрлеи еиуеипшым роуп. Уа икоуп, зызбахэ схэахьоу рыдагы, ани аби реапхэа ахшара руалцшыа атэы рхамыштратэы иразхэо («Окамчык»), акэыш иажэа азымзырѳора, уи авалара уахькылнаго узырбо («Оаха-ѳымш амшэтыѳраѳы», «Шьхатэылатэи ахтыс цыашьахэтэ»), зхы афеида иашьтоу ауаа псымцкэа-сыргэыцхэцэа ѳапызеуа

(«Сшыцсылманхаз атоурых»), иахъа шамахамзар, ирзым-дыруа апсуа жэйтэ къабзқэеи апасқэеи цэырзго («Ажакъа иазку ажэабжь», «Анышэынтрақэа рылпха»), апсадгбыл абзиабара угэацанза инаганы иаазырцшуа («Кефкентэи апсра») ухэа убас егьыртгы.

Ажэытэан, цара шрымамызгы, «абжьуаа реизара», «абзыцуаа реизара» хэа изышьтаз реицш иказ аизара дукэа рёы икэгыланы ѡба-хца саат инареиҳангы инеицынкылан ицэажэоз ауаа ыкан. Урт убриакара жэа цшзала, ихааны, иатахызгы хэауа ицэажэон, ирзызырѡуаз аапсомызт, макъана иалымгондаз рхэон. Ас еицш аказацэа, ицэажэо ишнеиуаз, иналаршэ-ѡаларшэны иаатгылан «ишысхэо усоума?...», «ииашан исхэома?...» хэа изрыѡуаз иразцауан. Изрыѡуазгы «усоуп, дад, усоуп!...» – рхэон, дара ртэқэагы ажэак-ѡажэак наларцон. Абри ашьтахъ ацэажэаѡгы иажэа иацицон. Изрыѡуаз ус рымхэар, уи иаанагоз «аиаша уавст, узымцэажэт...» акэын. Ас икалар, ацэажэаѡ иажэа ахыркэшара икэшэон. Ари икэгылан апсуа жэахэараёы ахэартеи ахэртеи реимадара амаакэа ируакны икан...

Абри угэаланаршэоит ажэабыжьду «Апырпылцьыка атоурых». Ари ажэабыжьду иишацэкъаны икалахьоу акоуп, убри акынтэ, тоурых бакак ахасабала, иахэоугы акыр иацсоуп, крацанакуеит, шьоукгы ирзамамкыртэ изтэугы шыакэнаргэгэоит, убри анаѡсан, иара Чагэ иажэабжьхэашьақэа руакгы цэырнагоит, ибызшэа абеиаракгы хнарбоит.

Кавказтэи абызшэақэа рызказа ду, академик Н.Марр иѡуан «апсшэаёы анкьаза аахыс ишьақэгылахьо алитературатэбызшэаубоит* хэа. Чацэ Чагэасатира иаиргарц иитаху, шамахамзар, ажэак-ѡажэак реиҳа иеиҳэазом. Иара убарт рылаггы ахта итаиршэуеит, ииҳэарц иитаху зегь ихэоит, ажэытэ бырзен Езоп ду иеицш. Чагэ ибызшэа – жэлар рбызшэоуп. Жэлар рбызшэа – иреигьу литературатэ

*Н.И. Марр. Иалкаау иусумтакэа, V томкны, I ат., ад. 63.

бызшәоуп. Насып иман, насыпггы ицын, убриала изцәажәз – дажәабжьхәафыз, дышәкәыффыз.

Чатә Чагә ажәлар бзиа дзырбо, абызшәа хааггы иҫоуп азоуп. Абри атәы зхәо иреиуоуп «Абыз хаа амч» зыхъу ажәабжь. Аитахәара камларц азы уи атәы уаха салалом.

Чатә Чагә Хәацагыгъа Шьардыни, Бирбали*Бахлули**, Алдар-Касеи*** ухәа дрылафашьом, дызлареипшым рацәоуп... Анафсан, Чатә Чагә ииашатәкыаны дыкан, даниз, данпсыз дахъжу зегъ еилкаауп. Уи джуп Акәа 70 километр ракара инацәыхараны Уачамчыра араион Гәып акытан Чатәкыт ахаблафы. Ибаатә хатгәын иануп: «Абра джуп Чагә Абрагъ-ипа Чатәба. Ипстазаара далцит 1930 шыкәсазы» хәа. Хәаца Шьардын ихъз ацарауаа шьоуку арабцәа р-Цьуха идырхәалоит, иара иоуп хәа, даеа шьоукых дьам къачакыын рхәоит. Атыркәцәа иахъанзаггы уи Акшехиртәын, Ескишехир, инышәынтраггы убра икоуп хәа азырцхәзоит. Ари уажә Тьркәтәыла иапанакуеит. Урт ртәала, уи диит 1206 шыкәсазы, дагыцсит 1285 – 1286 шыкәскәа руак азы. «Ацъамцәа уи Цъамтәылатәын рхәоит...»****.

Апсуаа ирыман жәларркәыгәцәа, рлафхәафцәа еиҫамскәа, асатирикцәа даеа фыцъаггы Ага Мацъи Ашьха Мацъи хәа. Аха, уи абыргцәа излархәоз ала, ажәытәза ацгәы онхыбрала ашьха ианцоз азы акәын. Урт ирзку ажәабыжькәа хәа иахъа уажәраанза еикәхан иааиз фба-хпа затәык роуп...

Абра, ихәатәуп, XIX ашәшыкәскәа 70-тәи ашыкәскәа рзы икалаз амилаттә лахъыцгәгара трагедиа ду амхәапырра азбахә. Убри иахкыаны апсуаа реихарафзак мшын нырцә иагеит. Иара убри акәмызтггы Чатә Чагә изку ажәабыжькәа рхыпхъазара итегыггы ирацәахон, ишырхәо еипш, азышътра зырдууа азы зака тоу ауп... «Хара хабафкәа роуп уахъ иааго, хапсы ара хапсадггыл акны инхоит. Уи махәы-цыпхъаза,

*Бирбал – Индиен Пақьстани жәлар рлафхәаф ду.

**Бахлул – Азербайцъан жәлар рлафхәаф, асатирик.

***Алдар-Касе – Казахстан жәлар рлафхәаф ду.

***В.А. Гордлевски. Хәаца Шьардын изку анекдоткәа. М. 1957, ад. 213.

хаскын-цыпхыза, дгыл җаца-цыпхыза иалоуп...»* – рхэон урт. Абарт ажэабжькэа зыкны ианыспаз Апсни уи антыц инхоуи абыргцаа излархэоз ала, амхацьыр гэаккэа рыбаокэа реипш Чацэ Чагэ иажэабжькэаггы такэы рыцагеит. «Иахыаггы, убра, мшын нырцэ, инхо апсуаа рыгэта ирхамыштыкэа ирхэакэоит»**. Урт иарбақану макъана иантам... Аха уи нак-нактэи усуп.

P.S. Аобатэи атыжьраан иацлаз ажэабыжькэа: «Чацэ Чагэи Апехамбари, мамзарггы апсы бзиен абза баапси», «Бака ипа Заур иажэабжь цыашыхэтэ», «Бака ипа Заур аобатэи иажэабжь, мамзарггы асарпа иашьтоу ахы ларханы дапхэоит», «Чацэ Чагэи Кыча ипа Хахеи алаф шейбырхэаз», «Ус еиха изеигуп...», «Кэымчыч Чагэ дшацаирхаз», «Кэымчыч Чагэ дшаириаиз, мамзарггы амкэыба еснагъ азы аанагом», «Чацэ Чагэи Чачхалеи Аугъани, мамзарггы ашкэы зшышуаз», «Чацэ Чагэ Лыхнаштан», «Чацэ Чагэ Мыкэ Аштан, мамзарггы Бака ипа Заур ахпатэи иажэабжь», «Зегъ реиха ихаау», «Ацэызкэа иреихау», «Чацэ Чагэи Гогэуа Ночей», «Чагэи Ночей. Иацу. Мамзарггы Ахаза ашэхыз шаартгэу», «Чагэи Ночей ражэабжь иацу иацу» ркны алафи ахэмаррей рыдаггы, апхыаоцэа еилыркааша мачым, апсуа жэытэра атцааоцэа ирыцархэоггы ыкоуп, макъана ицэыргам, иантам апсуа-абаза, апсуа-ашэы, апсуа-адга, аубыхэ жэытэ тоурыхкэа рзы...

Чагэ изку ажэабжькэа иара ихала, имацара иакэзам иаадырпшуа, жэлэр рыччапшь адаггы, ркэыгарей ртоурыхи рыбжы рныоуеит, асахьаркыратэ литература ааста ара ихтхэам, иказ егырт алафхэаоцэа дукэа, ажэабжьхэаоцэа, атоурыххэаоцэа рыхыз цэырыгоит, еикэдырхоит, урыладыргылоит, ражэа удыхауеит, ажэытэ цсшэа абейара аадырпшуеит; даеацьара җа бызшэак ала ицэыругозарггы апсуа цасхэкэа зырыргоит... Ас Чагэ иеипш иказ ауафы дызмам ажэлэр дукэагъ ыкоуп, амачкэа ртэы хамхэарггы.

*С. Кэ. Чанба. Аписеа “Амхацьыр” акнытэ. Акэа, 1920.

**1975 шыкэса жьтаан азы Тьркэтэылантэ Апсны иаан иказ Раиф Бганба иажэакэа рыкнытэ.

Иахьатәи ауааггы Чагә иаха пату икәырцо даныкало, цкәа дырдырыр ауп, уи изкны ажәлар ирхәоз, ирхәо иуцәагымхакәа ианузцәырга ауп...

Зынза, аханатә, иантан 174 ажәабжьы, анекдоткәеи, еитахәахәтәи. Ишысхәахьоу еипш, уи убоит ашәкәы анцәамтан иагәыло ахьзынца, акомментари акны. Аха ашәкәафы иазыпшзам анекдоткәа загәыламлеит, урт рацәам, 10-ка роуп икоу, аха. Еггыс, уахьнеилакь, уназыдгылалак «Абар иахьыкоу!» хәа ахьшәтхәа ицыркацыба иааткәыцәаан Чагә иажәабыжь уицозма, иуирбозма, хәоык-фәоык рахьтә азәы ґыцк уеихәар уи бзиан; исархәахьаз еитазхәозггы ыкан... Абри акнытә зыкьоык инарзынапшуа ауаа ирыґәцәажәан, ишысхәахьоу еипш, Апсни уи антыци, 50 шыкәса инареиҳаны рыонутка... Азә дыхәмарны ихәон абри ахырцәага абоутахыз, уцәнархәит, зәыр табуп хәа уеихәома хәа... Апхәаоцәа табуп рхәартә исзыкацазар – уаха стахзам. Сгәы иаанагоит «Чацә Чагә ихтыскәа» ртыжьра маза-аргама иапышыкласуазггы иргәацхап хәа.

Заур Бытәба
1954 – 2005.

АХЪЗЫНЦА А КОММЕНТАРИҚӘА

Уажәраанза ишысхәахьоу еипш, Чацә Чагә ихтыскәа ажәлар ирхәеит, жәлар ркны ианцоуп. Урт зыкны ианысцази иананысцази ухәа рыхъзынцә, акомментариқәа абра иацсцоит.

I. Ахәынтқарцәа, ахцәа, атупъарцәа, азбаоцәа

Итабуп хәа сызиахәа – 90 шықәса зхыцуа Алиас Агрба ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса нанхәа 3 азы. Гагра.

Чацә Чагәи аурыс хәынтқар Алыкъсандр III – 70 шықәса зхыцуа Миха Цьынцәл ихәамтоуп. Ианцоуп 1962 шықәса жьтаарамза 17 азы. Афон Ҷыц.

Ишәтахызар – ижәга! – 95 шықәса зхыцуа Дадын Лашәриа ихәамтоуп. Ианцоуп 1963 шықәса мшапымза 26 азы. Кәтол ақыта, Очамчыра араион.

Чацә Чагәи Маршьян Дырмити – 67 шықәса зхыцуа Уанка Ашәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса абцара 30 азы. Цьгъарда ақыта, Очамчыра араион.

Чагә атауад игәацха шынеигзәз – 97 шықәса зхыцуа Едыгәа Бытәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1956 шықәса цхынчкәын 23 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

Чагә дгычохар итахым – 106 шықәса зхыцуа Махмыт Кәазба ихәамтоуп. Ианцоуп 1963 шықәса нанхәа 6 азы. Хәбез араион Хәажәду ақыта. Карачы-Чаркәзтәыла.

Атауад ичгъахәа еишәа – 75 шықәса зхыцуа Леуарса Ге-муа ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цхынчкәын 23 азы. Ткәарчал ақытан, Очамчыра араион.

Чацә Чагәи Мырзакан Ачбеи – 126 шықәса зхыцуа Ашәа Агрба илхәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цхынгәы 15 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

Азбао ипхәыси Чагә иеихәеи – 117 шықәса зхыцуа Мычкәыкә Адлеиба ихәамтоуп. Ианцоуп 1963 шықәса мшапымза 25 азы. Цлоу ақыта, Очамчыра араион.

Зака ахэаахэтэуи уиeипшyзeи! – 60 шыкэса зхыцуа Кэынта (Кэнач-ипа) Кэытцниа ихэамтоуп. Ианцоуп 1958 шыкэса нанхэа 9 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

Чагэ ддукатуп – 96 шыкэса зхыцуа Едыгба Бытэба ихэамтоуп. Ианцоуп 1955 шыкэса цхынчкэын 23 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

Деилацсеит хэа сархэан... – 75 шыкэса зхыцуа Гадлеиа Татластан ихэамтоуп. Ианцоуп 1972 шыкэса рашэарамза 6 азы. Тамшь ақыта, Очамчыра араион.

Уара узымцэуара дарбану?! – 73 шыкэса зхыцуа Шьрыф Абдиба ихэамтоуп. Ианцоуп 1967 шыкэса мшацымза 21 азы. Цлоутэыла, Батым.

Ихагыларта рмоур хэа ушэоума?! – 117 шыкэса зхыцуа Кэыта Зантариа ихэамтоуп. Ианцоуп 1967 шыкэса цэыббрамза 14 азы. Тамшь ақыта, Очамчыра араион.

Ахашхатэаракеа роуп ызымтуа! – 94 шыкэса зхыцуа Шэарах Ашэба ихэамтоуп. Ианцоуп 1958 шыкэса нанхэа 3 азы. Цыгбарда ақыта, Очамчыра араион.

II. Апапцэа, ахэацэацэа, апшэцэа

Анцэа ихэы апап игоит – 70 шыкэса зхыцуа Басариан Ахэба ихэамтоуп. Ианцоуп 1965 шыкэса рашэарамза 7 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

Цьанат уцар стахуп! – 85 шыкэса зхыцуа Уахаид Кэыруа ихэамтоуп. Ианцоуп 1968 шыкэса хэажэкыра 20 азы. Анхэа ақыта, Гэдоута араион.

Нарцэггы адггыл акны еипш икоума?! – 75 шыкэса зхыцуа Шьрыф Абдиба ихэамтоуп. Ианцоуп 1969 шыкэса нанхэамза 3 азы, Батым.

Чагэацсэаха ацыртыш иитоит – 70 шыкэса зхыцуа Мурат Чызмаа ихэамтоуп. Ианцоуп 1969 шыкэса жьырныхэамза 3 азы. Ангиса, Батым.

Цьанат уара иумаз, акэбар сара исымаз! – 85 шыкэса зхыцуа Уахаид Кэыруа ихэамтоуп. Ианцоуп 1968 шыкэса хэажэкыра 21 азы. Анхэа ақыта, Гэдоута араион.

Халалрала икандаз... – 43 шықәса зхыцуа Жора Бытәба иҳәамтоуп. Ианцоуп 1968 шықәса жәабранмза 17 азы. Цъантхәа, Акармара.

Рацхьатәи хажәакбрықәитуп!.. – 117 шықәса зхыцуа Қәыта Зантәриа иҳәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цәыббрамза 15 азы. Тамшь ақыта, Очамчыра араион.

Ацха зку инапы алишьеит – 70 шықәса зхыцуа Решь Аргәын иҳәамтоуп. Ианцоуп 1962 шықәса мшацымза 19 азы. Ткәарчал ақалакъ.

III. Убас егьырты

Лагәи акәыди – 80 шықәса зхыцуа Уард Адлеиба-Аршба илхәамтоуп. Ианцоуп 1968 шықәса ажьырныхәамза 3 азы. Очамчыра.

Апара сзырпсахыз табуп табуп хәа иашәхәала!.. – 47 шықәса зхыцуа Шыма Амқәаб иҳәамтоуп. Ианцоуп 1965 шықәса мшацымза 29 азы. Очамчыра.

Аныхәәа дууи азигар кьәеи – 73 шықәса зхыцуа Шьрыф Абдиба иҳәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса мшацымза 22 азы. Батым.

Уарцыс бзиоуп схәаргы ихоуцума?! – 60 шықәса зхыцуа Лида Анқәаб илхәамтоуп. Ианцоуп 1968 шықәса цхынгәы, кәыркәа 17 азы. Очамчыра.

Знык амц схәазар атәыла бгама?!.. – 135 шықәса зхыцуа Хьфаф Лашәриа илхәамтоуп. Ианцоуп 1968 шықәса цхынгәымза 17 азы. Кәтол ақыта, Очамчыра араион.

Уоны касыжьыр хәа сшәоит акәымзар... – 55 шықәса зхыцуа Бацъга Тәния иҳәамтоуп. Ианцоуп 1968 шықәса мшацымза 23 азы. Цақәашь ақыта, Очамчыра араион.

Иан леиҳа деигъхеит... – 85 шықәса зхыцуа Хәашьыт Аәзба иҳәамтоуп. Ианцоуп 1969 шықәса мшацымза 29 азы. Ешыра ақыта, Акәа араион.

Уалагар иузсахәару? – 65 шықәса зхыцуа Хәсан Шамба иҳәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цхынчкәын, кьырсә 5 азы. Батым.

Уахык ала зака иуцлазеи! – 100 шыкәса зхыцуа Шәарах Андарбуа ихәамтоуп. Ианцоуп 1968 шыкәса жәабранмза 17 азы. Ешыра ақыта, Акәа араион.

Бахәажә уакәзами?! – 95 шыкәса зхыцуа Шьяаб Абыхәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1955 шыкәса нанхәамза 24 азы. Цыгярда ақыта (Чагьам) Очамчыра араион.

Анасындара зыхько – 60 шыкәса зхыцуа Сардион Ратыюа ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шыкәса жьтаара 17 азы. Арасазыхь ақыта. Очамчыра араион.

Еибашьра калазомызт... – 65 шыкәса зхыцуа Тархәын Аиба ихәамтоуп. Ианцоуп 1961 шыкәса ажьырныхәамза 10 азы. Ешыра ақыта, Акәа араион. Ажәабжьхәао ажьырныхәаоуп ишихәаз.

Ифьыцыз хәа анышәынтра ыкамызт... – 70 шыкәса зхыцуа Хацгәыт Абыхәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1955 шыкәса нанхәа 25 азы. Цыгярда ақыта (Чагьам Ахәца), Очамчыра араион.

Ухазы аума изалаургыло?! – 82 шыкәса зхыцуа Кәачача Қадьей ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шыкәса мшапымза 12 азы. Арасазыхь ақыта, Очамчыра араион.

Апхәыс лцәбаа, мамзаргьы ахатара зшаз Анцәа диныхәааит! – 65 шыкәса зхыцуа Рапчка Беичыжәа ихәамтоуп. Ианцоуп 1965 рашәамза 7 азы. Атара, ақыта, Очамчыра араион.

Нестор ахәаркьиара дшакәыцыз – 95 шыкәса зхыцуа Астана Шларба ихәамтоуп. Ианцоуп 1963 шыкәса ажьырныхәамза 3 азы. Цыгярда ақыта, Очамчыра араион.

Ахтарца бзиеи абаша хи – 68 шыкәса зхыцуа Шамил Акәысба ихәамтоуп. Ианцоуп 1979 шыкәса абцара мза 21 азы. Акәа.

Абыз цәгьакәа ршәахста – 122 шыкәса зхыцуа Кыкьала Кәытцниа-Тарчуа илхәамтоуп. Ианцоуп 1955 шыкәса лацан 3 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

Ашьоура кәыга – абри ажәабыжь абас игәалашәарақәа ркны ианицеит 72 шыкәса зхыцуа Р. Шь. Бытәба 1972 шыкәса лацарамза 12 азы.

Иазыжәуазей, идуцәоуп! – 72 шықәса зхыцуа Меландар Амчба-Зыхәба илхәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цәыббын 21 азы. Цыгьарда ақыта, Очамчыра араион.

Абыз хаа амч – Разан Хынтәба илхәамтоуп. Ианцоуп 1964 шықәса нанхәа 1 азы. Тхына ақыта, Очамчыра араион.

Ажә кәыш – 130 шықәса зхыцуа Шәлиман Аршба илхәамтоуп. Ианцоуп 1963 шықәса ажыырныхәа 12 азы. Ткәарчал.

Мас-кәыкәына рыцха – 53 шықәса зхыцуа Цлыи Кәаста илхәамтоуп. Ианцоуп 1961 шықәса абцара 3 азы. Лыхны, Гәдоутә араион.

Чәгә илхәыпшкә – 130 шықәса зхыцуа Шәлиман Аршба илхәамтоуп. Ианцоуп 1963 шықәса ажыырныхәа 12 азы. Ткәарчал.

Арсана имахе – 80 шықәса зхыцуа Леиуарса Чацәба илхәамтоуп. Ианцоуп 1960 шықәса мшацымза 8 азы. Гәып ақыта, Очамчыра араион.

Чацә Чәгәи Апехамбари, мамзарггы апсы бзиен абза баапси – 45 шықәса зхыцуа Денуар Асланзиа илхәамтоуп. Ианцоуп 1999 шықәса, цәыббрамза 15. Акәа.

Бака ица Заур иажәабжә цыашыхәтә – 58 шықәса зхыцуа Заур Бака ица Бытәба илхәамтоуп. Ианцоуп 2005 шықәса нанхәа 12-15 рзы. Акәа.

Бака ица Заур аюбатәи иажәабжә, мамзарггы аҭарца иашьтоу иларханы дапхьоит – 58 шықәса зхыцуа Заур Бака ица Бытәба илхәамтоуп. Ианцоуп 2005 шықәса нанхәамза 15 азы. Акәа.

IV. Асаси асасдыларей

Шәара ишәпырхагам, сара исыхәоит – 67 шықәса зхыцуа Никәа Шамба илхәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса нанхәа 3 азы. Гагра.

Азы сыталаанза сгылазом! – 90 шықәса зхыцуа Кәакәа Арыш-цха, (Аршба-Ашәба), илхәамтоуп. Ианцоуп 1959

шықәса рашәарамза 2 азы. Цыгъарда акыта, Очамчыра араион.

Акәакәа икылсит – 80 шықәса зхыцуа Цыансыхә Аргәын ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цхынгәымза 3 азы. Ткәарчал ақалақь.

Гахә изхара ифеит, Чагә какал икит – 61 шықәса зхыцуа Қымса Нанба ихәамтоуп. Ианцоуп 1968 шықәса мшапымза 23 азы. Цақәашь акыта, Очамчыра араион.

Сара сыпсызаап!.. – 95 шықәса зхыцуа Силах Бытәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1954 шықәса нанхәа 14 азы. Атара акыта, Очамчыра араион.

Ала ацыхәа амц ахәом рхәон, аха... – 51 шықәса зхыцуа Мцыт Бытәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цхынчкәын, кыырса 5 азы. Гагра.

Хәоык ҳакан, аха... – 80 шықәса зхыцуа Кәытат Цылкыи (Цулукиа) ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса жытаарамза 17 азы. Арасазыхь акыта, Очамчыра араион.

Ак сызжәы, егы сыззы! – 91 шықәса зхыцуа Шьахан Қәаранзиа ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цхынгәы 21 азы. Ғхәыртоул (Ғхәыртоулажәа) акыта, Гал араион.

Агәхаштра – 67 шықәса зхыцуа Уерчка (Гәагәа) Бытәба-Камкиа илхәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса мшапы 3 азы. Азоыбжәа акыта, Очамчыра араион.

Арбагы ашьали – 88 шықәса зхыцуа Нестор Цыапуа ихәамтоуп. Ианцоуп 1963 шықәса цхынгәы азы. Цлоу акыта (Аимара). Очамчыра араион.

Архнышьна кьаә – 100 шықәса зхыцуа Хабыгә Смыр ихәамтоуп. Ианцоуп 1968 шықәса хәажәкыра 21 азы. Анхәа акыта, Гәдоутә араион.

Агәнаха еиошаны – 84 шықәса зхыцуа Зосим Лабахәуа ихәамтоуп. Ианцоуп 1968 шықәса жәабран 9 азы. Очамчыра.

Уахрат бзиахааит, Бидаә! – 72 шықәса зхыцуа Грышьа Кәыцниа ихәамтоуп. Ианцоуп 1962 шықәса жытаан 14 азы. Атара акыта, Очамчыра араион.

Чагә исасцәа – 117 шықәса зхыцүа Мычкәыкә Адлеиба ихәамтоуп. Ианцоуп 1963 шықәса мшацымза 21 азы. Цлоу ақыта, Очамчыра араион.

Амхатә атып – 90 шықәса зхыцүа Гәац Ламиа (Лоумей) ихәамтоуп. Ианцоуп, 1967 шықәса жьтаарамза 17 азы. Арасазыхь ақыта, Очамчыра араион.

Амхатә иазку дааа ажәабыжк – 70 шықәса зхыцүа Миха Чакәуа ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса мшацымза 27 азы. Цлоу ақыта, Очамчыра араион.

Акармацар рыбжьы – 130 шықәса зхыцүа Камачыч Кәыцниа ихәамтоуп. Ианцоуп 1956 шықәса рашәан 4 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

Апшәма игәы асас исаан иануп – 50 шықәса зхыцүа Уарлам Кәыбраа ихәамтоуп. Ианцоуп 1970 шықәса мшацымза 10 азы. Очамчыра.

Чагә иеы шицшааз – 95 шықәса зхыцүа Франкьыл Цәапуа ихәамтоуп. Ианцоуп 1963 шықәса рашәан 2 азы. Цлоу ақыта (Аимара) Очамчыра араион.

Әхәа хы иасуеит – 70 шықәса зхыцүа Таиа Кәыцниа (Абыц-ипа) ихәамтоуп. Ианцоуп 1957 шықәса нанхәа 10 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

Чагә ицхыз – 95 шықәса зхыцүа Мурат Ацанба ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цхынчкәын 5 азы. Ангиса (Анкьыса). Цоутәыла.

Аимаатыршы – 74 шықәса зхыцүа Арсана Убириа ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса рашәарамза 18 азы. Гәада ақыта, Очамчыра араион.

Тагә ҟымжәы – 70 шықәса зхыцүа Чагьыц Кәагәаниа ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса рашәарамза 23 азы. Кәтол ақыта, Очамчыра араион.

Аиаша ацсы даргылоит, абзагьы дашьуеит... – 50 шықәса зхыцүа Грышьа Бытәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1960 шықәса рашәарамза 30 азы. Акәа.

V. Чацэ Чагэ иабжыгарақэа

Агэыла Качбеи ахшыю ширцатэу – 75 шықэса зхыцуа Шьрыф Абдиба ихэамтоуп. Ианцоуп 1969 шықэса ажыырныхэа 3 азы. Батым.

Уцэгъа зхэо шизызырөтэу – 60 шықэса зхыцуа Андрышыкэа Кэыцниа (Шьоуа-ица) ихэамтоуп. Ианцоуп 1957 шықэса рашэарамза 12 азы. Атара акыта, Очамчыра араион.

Цас ицэажэо шиацэажэатэу – 65 шықэса зхыцуа Акэын Цэыцба ихэамтоуп. Ианцоуп 1968 шықэса рашэарамза 15 азы. Цлоу акыта, Очамчыра араион.

Таб ззымдыруа уаб иумтан – 80 шықэса зхыцуа Хараз Аөзба ихэамтоуп. Ианцоуп 1968 шықэса хэажэкыра 20 азы. Ешыра акыта, Акэа араион.

Аехэаю дшырехэатэу – 90 шықэса зхыцуа Рафет Хыиба ихэамтоуп. Ианцоуп 1967 шықэса цхынчкэын 4 азы. Батым.

Тэамба уызуз, тэамба изыката – 98 шықэса зхыцуа Багьлар Маршбан ихэамтоуп. Ианцоуп 1956 шықэса цхынчкэын 22 азы. Атара акыта, Очамчыра араион.

Амцакьакьаю ишиацэажэатэу – 63 шықэса зхыцуа Гьаргэал Леипса (Лепсаиа) ихэамтоуп. Ианцоуп 1963 шықэса латцарамза 25 азы. Кындыг акыта, Очамчыра араион.

Ауал шылхтэу – 70 шықэса зхыцуа, Тьркэтэыла, Адацазары акалакь акны инхо, Раиф Бганба ихэамтоуп. Ианцоуп 1979 шықэса жьтаарамза азы. Арасазыхь акыта, Очамчыра араион.

Ахамацагыара атак шыкацатэу – 95 шықэса зхыцуа Мурат Ацанба ихэамтоуп. Ианцоуп 1967 шықэса цхынчкэын 5 азы. Анкьыса, Цоутэыла.

Агэыла харам дшахьырхэтэу – 69 шықэса зхыцуа Даут Аиба ихэамтоуп. Ианцоуп 1967 шықэса нанхэа 21 азы. Гэдоутэ акалакь.

Иуаюстаауа уиаюстаа – 70 шықэса зхыцуа Жора Чацэба ихэамтоуп. Ианцоуп 1960 шықэса мшапымза 12 азы. Акэа.

Нарцэынтэ иаауа шицылатэу – 95 шыкэса зхыцуа Шьмат Чатанаа ихэамтоуп. Ианцоуп 1968 шыкэса хэажэкрыа 20 азы. Ешыра ақыта, Акэа араион.

Ацэааа чыда змоу дшакэыхтэу – 95 шыкэса зхыцуа Елзбар Бытэба ихэамтоуп. Ианцоуп 1968 шыкэса мшапымза 23 азы. Цакэашь ақыта, Очамчыра араион.

Абжыхэахэтыоцэа ишрацэажэатэу – 80 шыкэса зхыцуа Басариан Кэартаа ихэамтоуп. Ианцоуп 1970 шыкэса нанхэа 17 азы. Цакэашь ақыта, Очамчыра араион.

Ухы ушахцэажэалаша – 80 шыкэса зхыцуа Тарашь Цьапуа ихэамтоуп. Ианцоуп 1969 шыкэса нанхэа 23 азы. Члоу (Уатап) ақыта, Очамчыра араион.

VI. Чацэ Чагэи алафхэаоцэеи

Чацэ Чагэи Ашэы Тамшыгыгэи – 50 шыкэса зхыцуа Рида (Уасаса) Ашэ-цха Ашэба-Бытэба илхэамтоуп. Ианцоуп 1958 шыкэса ажыырныхэамза 17 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

Чагэ Тамшыгыгэ дитэуоит – 100 шыкэса зхыцуа Астана Шларба ихэамтоуп. Ианцоуп 1960 шыкэса ажыырныхэамза 14 азы. Цьгьарда ақыта, Очамчыра араион.

Аччарагы уала-тахыла – 52 шыкэса зхыцуа Хакыбеи Бгажэба ихэамтоуп. Ианцоуп 1976 шыкэса мшапымза 28 азы. Акэа.

Чацэ Чагэи Кэаста Хэычи – 80 шыкэса зхыцуа Леиуарса Чацэба ихэамтоуп. Ианцоуп 1960 шыкэса мшапымза 8 азы. Гэыц ақыта, Очамчыра араион.

Сара – 70 шыкэса зхыцуа Баграт Тарба ихэамтоуп. Ианцоуп 1967 шыкэса рашэарамза 3 азы. Ткэарчал ақалакь.

Чацэ Чагэи Кьача-ица Хахеи алаф шейбырхэаз – 69 шыкэса зхыцуа Руслан Капба ихэамтоуп. Ианцоуп 2004 шыкэса нанхэамза 14 азы. Акэа.

Цшыбеи юбеи – 104 шыкэса зхыцуа Рахаима Бытэба илхэамтоуп. Ианцоуп 1963 шыкэса лацамза 14 азы. Дэрыцшь ақыта, Гэдоута араион.

Рашыт Чагә ашытға шиизишыз – 50 шықәса зхыцуа Иуан Аргәын ихәамтоуп. Ианцоуп 1960 шықәса цыббрамза 12 азы. Анхәа акыта, Гәдоутә араион.

Април акастәи алаф – 42 шықәса зхыцуа Цьота Атәмаа ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цхынгәымза 10 азы. Очамчыра.

Хәык змоу акәыба – 66 шықәса зхыцуа Саид Тарба ихәамтоуп. Ианцоуп 1965 шықәса лацарамза 29 азы. Очамчыра.

Хпа жәыз аиаша ихәоит! – 45 шықәса зхыцуа Руслан Қапба ихәамтоуп. Ианцоуп 1979 шықәса абцара 1 азы. Акәа.

Шәеинкәашәа сәкәашашәоуп! – 106 шықәса зхыцуа Махмыт Қазба ихәамтоуп. Ианцоуп 1963 шықәса нанхәа 6 азы. Хәбез – Хәажәду, Карачы-Чаркәзтәыла.

Ирылашәымтасырғылақәо жәбап!.. – 61 шықәса зхыцуа Платон Кыласоунеи (Кыласониа) ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса рашәамза 23 азы. Кәтол акыта, Очамчыра араион.

Хымсад лзы уалырк азы – 75 шықәса зхыцуа Шәахан Шамба ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цхынчкәын 5 азы. Батым.

Зака сыцәтыс уеицшхазеи! – 70 шықәса зхыцуа Лашәры Таиа ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цхынчкәын 21 азы. Кәтол акыта, Очамчыра араион.

Чагә ацарауаю дириашоит – 65 шықәса зхыцуа Шьрын Тарба ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цхынгәы, кәыркәа 21 азы. Өхәыртоул акыта (Ешкыт), Гал араион.

Еитахеит – 67 шықәса зхыцуа Надиа Бгәжәба-Атәмаа ихәамтоуп. Ианцоуп 1959 шықәса рашәарамза 22 азы. Очамчыра.

Чацә Чагәи Кьача-ица Хахеи алаф шеибырхәаз – 69 шықәса зхыцуа Руслан Қапба ихәамтоуп, ианцоуп 2004 шықәса нанхәа 14 азы, Акәа.

Ус еиха изеиғуп... – 57 шықәса зхыцуа Вова Чуаз ихәамтоуп. Ианцоуп 1991 шықәса нанхәамза 10 азы. Ачандара – Акәа.

Хабашь Шьрыни ахцыт татеи – 70 шыкәса зхыцуа Гацба Ахашба ихәамтоуп. Ианцоуп 1968 шыкәса мшацымза 23 азы. Цакәашь ақыта, Очамчыра араион.

Чацә Чагәи Алоу ицхацәеи – 60 шыкәса зхыцуа Иуана Ачба ихәамтоуп. Ианцоуп 1964 шыкәса мшацы 20 азы. Акәа.

Лабала цьанатка – 50 шыкәса зхыцуа Фениа Амцба-Хагәышь илхәамтоуп. Ианцоуп 1967 шыкәса цхынчкәын 2 азы. Бзыпта ақыта, Гагра араион.

Хычча хахыи цоит – 60 шыкәса зхыцуа Никәала Ахашба ихәамтоуп. Ианцоуп 1968 шыкәса мшацымза 23 азы. Цакәашь ақыта, Очамчыра араион.

Омилатк, фбызшәак – 70 шыкәса зхыцуа Тьркәтәыла инхо Раиф Бганба ихәамтоуп. Ианцоуп 1975 шыкәса жьтаарамза азы. Арасазыхь ақыта, Очамчыра араион.

Алаф зхәои, алаф зфои – 75 шыкәса зхыцуа Маадан Саканиа (Сакней) ихәамтоуп. Ианцоуп 1965 шыкәса рашәарамза 7 азы. Дәрыпшь ақыта, Гәдоута араион.

Чацә Чагәи Харчлаа Екәыци – 70 шыкәса зхыцуа Таиа Бытәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1962 шыкәса рашәарамза 18 азы. Атара ақыта, Омачыра араион.

Иапсамзар, исышьбымхын!.. – 90 шыкәса зхыцуа Мурат Ацанба ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шыкәса лацарамза 11 азы. Чоутәыла.

Аимаатцәкәа – 95 шыкәса зхыцуа Астана Шларба ихәамтоуп. Ианцоуп 1963 шыкәса ажьырныхәа 3 азы. Цьгьарда ақыта, Очамчыра араион.

Чагә дшымажәыз агәра диргоит – 94 шыкәса зхыцуа Шәарах Ашәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1958 шыкәса нанхәа 3 азы. Цьгьарда ақыта, Очамчыра араион.

Уаа итабауп, анамаз! – 95 шыкәса зхыцуа Шьааб Абыхәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1955 шыкәса нанхәа 15 азы. Цьгьарда ақыта (Цскал), Очамчыра араион.

Чацә Чагәи Аәзы Кадыри – 70 шыкәса зхыцуа Таиа Бытәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1962 шыкәса рашәарамза 18 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

Чагә ихәшә – 70 шықәса зхыцуа Сикәа Харчлаа ихәамтоуп. Ианцоуп 1963 шықәса ажьырныхәамза 12 азы. Ткәарчал.

Чацә Чагә Лыхнаштан – 57 шықәса зхыцуа Руфет Махты-ипа Бытәбеи 77 шықәса зхыцуа Кәаста Бырдыгә ипа Плыиен ирхәамтоуп. Ианцоуп 1985 шықәса лацарамза 15 – 17 рзы. Акәа – Кәланырхәа, Гәдоутә – Лыхны.

Чацә Чагә Мыкә Аштән, мамзаргьы Бака ипа Заур ахпатәи иажәабжь – 56 шықәса зхыцуа Заур Бака ипа Бытәба ихәамтоуп. Ианцоуп 2003 шықәса нанхәамза 10 рзы. Акәа.

Зегь реиха ихәау – 50 шықәса зхыцуа Флора Бытәба илхәамтоуп. Ианцоуп 2000 шықәса лацарамза 1 азы. Акәа.

Ацәызкәа иреихау – 50 шықәса зхыцуа Низам Бытәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1995 шықәса мшацымза 20 азы. Алахазы (Алхазы) – Лзаа, Гагра араион.

Кәымчыч Чагә дшацаирхаз – 69 шықәса зхыцуа Венеция Чачхалеи-пха (Чачхалиа) илхәамтоуп. Ианцоуп 2004 шықәса нанхәамза 20 азы. Очамчыра.

Кәымчыч Чагә дшаириааиз, мамзаргьы амкәыба еснагь азы аанагом – 69 шықәса зхыцуа Венеция Чачхалыи-пха илхәамтоуп. Ианцоуп 2004 шықәса нанхәамза 21 азы. (Аҟбагы акны исалхәахьан 50 ш. зхыцуаз Лили Воуба, Москва, 1979).

Чацә Чагәи Чачхалеи Аугьани, мамзаргьы ашәкәы зшышуаз – 55 шықәса зхыцуа Заур Бака ипа Бытәба ихәамтоуп. Ианцоуп 2002 шықәса кәыркәа 1 азы. Акәа.

VII. Чацә Чагә ирзеиҟеихәонт

Апсыцәгьара – 95 шықәса зхыцуа Силах Бытәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1954 шықәса нанхәа 17 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

Аты ала аноу, ацьымшь иахәон – 95 шықәса зхыцуа Шьааб Абыхәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1955 шықәса нанхәа 25 азы. Цьгьарда ақыта (Чагьам), Очамчыра араион.

Апсуа сасдыклара зыхьаз – 94 шықәса зхыцуа Шәарах Ашәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1958 шықәса нанхәамза 3 азы. Цьгьарда ақыта, Очамчыра араион.

Апехамбар аиаша җаипейт – 100 шықәса зыңуа Силах Бытәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1959 шықәса нанҳәамза 17 азы. Атара ақыта Очамчыра араион.

Апырпыл цыка – абри ажәабжь абас гәалашәара хасабла ианипейт 68 шықәса зыңуа Р. Шь. Бытәба 1968 шықәса цхынгәымза 20 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

Саха-җымш амшә атыорае – 67 шықәса зыңуа, Цыгьарда инхо, Уанчка Ашәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1968 шықәса цәыббрамза 3 азы. Очамчыра.

Шьхатәылатәи ахтыс цыашәхәтә – 80 шықәса зыңуа Леуарса Чацәба ихәамтоуп. Ианцоуп, 1960 шықәса мшацымза 8 азы. Гәыц ақыта, Очамчыра араион.

Окамчык – 41 шықәса зыңуа Заур Цыңцәл ихәамтоуп. Ианцоуп 1978 шықәса нанҳәамза 6 азы. Очамчыра.

Ажакьа иазку ажәабыжь – 70 шықәса зыңуа Миха Цыңцәл ихәамтоуп. Ианцоуп 1962 шықәса жьтаарамза 17 азы. Афон Ғыц (Цсырзха).

Агәагьра – 90 шықәса зыңуа Мурат Ацанба ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цхынчкәын 5 азы. Ангыса, Батым.

Сыцәцәа атоурых – 90 шықәса зыңуа Мурат Ацанба ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса цхынчкәын 6 азы. Батым.

Ухы ухагылазарц утахызар иугәалашәаша – 63 шықәса зыңуа Таиа Бытәба ихәамтоуп. Ианцоуп 1955 шықәса жәабранымза 17 азы. Атара ақыта, Очамчыра араион.

Ахацәа псыекәеи атаца леишәацәгьакәеи рзы ахәшә – 75 шықәса зыңуа Тамшыгә Хьйба ихәамтоуп. Ианцоуп 1967 шықәса нанҳәамза 16 азы. Очамчыра.

Сыхтырпа исызнауз, мамзаргыы ататацәахара уахькылнаго – 65 шықәса зыңуа Даут Хышба ихәамтоуп. Ианцоуп 1968 шықәса лацарамза 14 азы. Лзаа ақыта, Гагра араион.

Сшыцсылманхаз атоурых – 72 шықәса зыңуа Шьрын Аргәын ихәамтоуп. Ианцоуп 1971 шықәса цәыббын 4 азы. Ткәарчал, Акәарчапан.

Анышэынтракэа рылпха – 80 шыкэса зхыцуа Зосим Лабахэуа ихэамтоуп. Ианцоуп 1968 шыкэса жэабран 9 азы. Очамчыра.

Чацэ Чагэи Гогэуа Ночей – 72 шыкэса зхыцуа Жора Чацэба ихэамтоуп. Ианцоуп 1965 шыкэса лацарамза 15 азы. Акэа.

Чагэи Ночей ражэабжэ иацу, мамзаргы Ахаза ашэхыз шаарттэу – 72 шыкэса зхыцуа Жора Чацэба ихэамтоуп. Ианцоуп 1965 шыкэса лацарамза 10 азы. Акэа.

Чагэи Ночей ражэабжэ иацу иацу. – 72 шыкэса зхыцуа Жора Чацэба ихэамтоуп. Ианцоуп 1965 шыкэса лацарамза 10 азы. Акэа.

Кевкентэи апсра – 70 шыкэса зхыцуа, Тыркэтэыла Адацазари акалакэ аёи инхо, Раиф Бганба ихэамтоуп. Ианцоуп 1975 шыкэса жьтаан азы. Акэа.

Апсхацэеи ахы шыабыста-цэеи, Амза аареи ражэабыжэ – 68 шыкэса зхыца Р.Шь. Бытэба игэалашэаракэа ркнытэ. Ианцоуп 1968 шыкэса цхынгэы 15 азы. Атара акыта Очамчыра араион.

ИАНЫЗЦАЗ ИЗКНЫ

1963

Заур Расым ица Бытэба диит 1942 шыкэса нанхэамза 16 азы Очамчыра араион Аҭара ақытан. Дрылгеит ГИСХ асубтропикатэ факультети, 1965 шыкэсазы, Акэа, нас М. Ломоносов ихыз зху МГУ ажурналистикатэ факультети, Москва. МГУ ажурфак хэышыкэсатэи апрограма ыышыкэса рыла далгеит 1979 шыкэсазы.

Заур Бытэба акыр шэкэйдравторуп, иоымтакэа реизга I атом тыцхьеит.

Апроза адаггы, поетуп, драматургуп, еитагаоуп, публициступ; илитературатэ псевдоним, хыызшыара – Маик.

Заур Бытэба аус иухьеит: екскурсиамоапгаоыс Апсни Мраташэара Кавкази амаршруткэа рыла; агазет аредакцияе: еитагаоыс, ақыта нхамоа акэша аихабыс, аредактор ихатыцуаоыс; ашэкэтыжыртае редакторс; итижыуан, редакторсггы даман ихатэы газет «Апсуа тоурыхкэа»; Апсны

1993

Ацынцэтэылатэ еибашыра 1992 – 1993 шыкэсакэа рзы Мраташэаратэи афронт акны дпублицистын.

1954 – 2005 шыкэсакэа рыоноуцка Заур Бытэба ажэлар ркны, Апсны антыцггы деимданы, ианцаны еизигеит «Чатэ Чагэ ихтыскэа» зыхызу ашэкэы. Еизигеит иара ихарцэ ала – истуденттэ стипендиеи нас иуалафахэи рыла, ускан икарцоз, иршоз «командировочные», «суточные» хэа ахэынткарра акнытэ

цыхыраарак имоузакэан, цсышэалеи урысшэалеиггы еитаганггы итижыт – абриггы апхыаоцэа ижэдырузааит

Chagu Chatsba or as he was called among people-Chats Chagu was a favorite of people, a hero the Abkhaz folk humor, a popular satirist, a truth finder and a story teller of old Abkhazian legends and stories as well.

«Adventures of Chagu Chatsba» is a collection of popular stories about adventures and amusing tricks of Chagu Chatsba. It is the book of laugh, adventures, folk wisdom and history of people. It is simply the book of rest.

The first edition of «Adventures of Chagu Chatsba» in Abkhaz was published in 1983. At present, the second additional publication includes 12 stories such as: « Chats Chagu is in Lykhnyashta», «Chats Chagu is in Mokuaschta», «Tsar's name, or name helped», «Advice for those who want to learn in their mother tongue», «Chats Chagu and Gogua Nocha», « Chagu and Nocha. Continuation. Or how to establish contact with the Red Pyramid».

«Adventures of Chagu Chatsba» was written down by me in 1954-2005 without support of the state. The book includes afterwords and classilled comments to the stories. I hope, that it will rouse interest of scholars-Abkhaz and Adygean folk ethnographers and also those who put obstacles during writing down and collection of the material and publication of it both in the Abkhazian and Russian languages.

ZaurRasim-ipa Bitba has written down in the Abkhazian
language:

Adventures of Chagu Chatsba

Stories, legends and anecdotes.

АХҚӘА

I. Ахэынтқарцәа, ахцәа, атуцъарцәа, азбаюцәа

Итабуп хәа сызиахәа	6
Чацә Чагәи аурыс хэынтқар Алықьсандр III	7
Ишәтахызар – ижәга!	9
Чацә Чагәи Маршьан Дырмити	10
Чагә атауад игәапха шынеигзас	11
Чагә дгъычыохар итахым	12
Атауад ичгъахьа еишәа	13
Чацә Чагәи Мырзакан Ачбеи	14
Азбаю ипхәыси Чагә иеиахәеи	15
Зака ахәаахәтәыи уиеипшугеи!	16
Чагә ддукагуп	17
Деилапсеит хәа сархәан... ..	18
Уршьыз цъысшьан... ..	18
Ихагыларта рмоур хәа ушәома?!	19
Ахашхатәарақәа роуп ґызымтуа... ..	21

II. Апапцәа, ахәацәа, апшыюцәа

Анцәа ихәы апап игоит	23
Цъанат уцар сґахуп!.. ..	23
Нарцәгы адгъыл акны еипш икоума?!	24
Чагә апсцәаха ацартыш иитоит	25
Цъанат уара иумаз, акәбар сара исымаз!	26
Халалрала икандаз... ..	28
Рапхьатәи хажәак брыкәитуп!.. ..	29
Ацха зку инапы алишьуеит	30

III. Убас егыртгы

Лагәи акәыди	32
Ацара сырпсахыз табуп хәа иашәхәала	32
Аныхәаґа дууи азигар кьаґеи	33

Уарпыс бзиоуп сҳээрғы ихоуцума?	34
Знык амц сҳээзар атэыла бгама?!	35
Уоны касыжбыр хэа сшэоит акэымзар... ..	35
Иан леиха деигхейт... ..	36
Уалагар иузсахэару?	37
Уахык ала зака иуцлазеи!	38
Бахэажэ уакэами?!	38
Анасындара зыхкьо	39
Еибашьра каломызт!.. ..	40
Иёыңыз хэа нышэынтра ыкамызт... ..	40
Ухазы аума изалаургыло?!	41
Апцхэыс лцъабаа, мамзарғы ахацара зшаз Анцэа диныхэааит!	42
Нестор ахээркыра дшакэыцыз	43
Ахтарца бзиен абаша хи	43
Абыз цэгъакэа ршэахста	44
Ашьоура кэыга	47
Иазыжэуазеи, идущоуп!	50
Абыз хаа амч	51
Ажэ кэыш	52
Мас-Кэыкэына рыцха	55
Чагэ ихэыцшқа	56
Арсана имакхе	60
Чацэ Чагэи Апцхамбари, мамзарғы апсы бзиен абза баапси	62
Бақа-ипа Заур иажэабжэ цъашьахэтэ	71
Бақа ипа Заур аобатэи иажэабжэ, мамзарғы афарпа иашьтоу иларханы дацхэоит	82

IV. Асаси асасджыларей

Шэара ишэпырхагам, сара сгэы иахэоит	97
Азы сыталаанза сгылазом!	97
Акэакэа икылсит	98
Гахэ изхара ифеит, Чагэ какал икит	99
Сара сыпсызаап!.. ..	99

Ала атыхэа амц ахэом рхэон, аха...	100
Хэоык хакан, аха...	101
Ак сызжэы, егы сыззы!	102
Агэхаштра	102
Арбагы ашыали	103
Архнышына кыае	103
Агэнаха еиошаны	104
Унарцэ бзиахаант, Бидае!	104
Чагэ исасцэа	106
Амхатэ атыц	109
Амхатэ иазку даа ажэабжык	109
Акармацар рыбжы	110
Апшэма игэы асас исаан иануп	110
Чагэ иеы шипшааз	111
Ехэа хы иасуеит	112
Чагэ ицхыз	113
Аимаатыршы	114
Тагэ оымжэоы	114
Аиаша ацсы даргылоит, абзагы дашьуеит...	116

V. Чацэ Чагэ иабжыгаракэа

Агэыла Качбеи ахшыо ширцатэу	118
Уцэгыа зхэо шизызыротэу	119
Цас ицэажэо шиацэажэатэу	120
Таб зымдыруа, утаб иумтан	121
Аехэао дшырехэатэу	122
Тэамба уызуа, тэамба изыкаца	123
Амцакыакыао ишиацэажэатэу	124
Ауал шылхтэу	125
Ахамацагыара атак шыкацатэу	126
Агэыла харам дшахырхэтэу	127
Иуаоыстаауа уиаоыстаа!	130
Нарцэынтэ иаауа шипылатэу	130
Ацэаоа чыда змоу дшакэыхтэу	131
Абжыхэахэтыоцэа ишрацэажэатэу	132
Ухы ушахцэажэлалаша	133

VI. Чацэ Чагэи алафхэаоцэеи

Чацэ Чагэи Ашэы Тамшыгыгэи	135
Чагэ Тамшыгыгэ дитэуоит	137
Аччарагы уала-тахыла	138
Чацэ Чагэи Кэаста Хэычи	138
Сара	140
Цшыбеи өбеи	141
Рашыыт Чагэ ашытэа шизышыыз	142
Април аказтэи алаф	143
Хёык змоу акёыба	144
Хпа зжэыз аиаша ихэоит	145
Шэеинкыашыа сыкэашашёоуп!	146
Ирылашэымтасыргылакэо жэбап!	148
Хымсад лзы уалырк азы	148
Зака сыцэцыс уеицшхазеи!	149
Чагэ ацарауао дириашоит	150
Еитахеит	151
Чацэ Чагэи Кыача-ица Хахеи алаф шейбырхэаз	152
Ус еиха изеигъуп!..	153
Хабашы Шьрыни ахцыц татеи	155
Чацэ Чагэи Алоу ипхацэеи	156
Лабала цыанатка мамзаргыы цыанатгыы алаба умазароуп	157
Хычча хахыы ицоит	158
Омилатк, обызшэак	159
Алаф зхэоуи алаф зфоуи	160
Чацэ Чагэи Харчлаа Екёыци	162
Иацсамзар, исышыбымхын!..	164
Аимаатцакэа	164
Чагэ дшымажэыз агэра диргоит	165
Уаа итабуп, анамаз!	166
Чацэ Чагэи Аёзы Кадыри	167
Чагэ ихэшэ	168
Чацэ Чагэ Лыхнаштан	170

Чацә Чагә Мыкә Аштан, мамзаргы Бака ипа Заур	
ахпатәи иажәабжь	228
Зегь рейха ихаау	232
Ацәызкәа иреихау	233
Кәымчыч Чагә дшацаирхаз	233
Кәымчыч Чагә дшаириааиз, мамзаргы амкәыба	
еснагь азы аанагом	234
Чацә Чагәи Чачхалеи Аугъани, мазаргы	
ашәкәы зшышуаз	235

VII. Чацә Чагә ирзеитеиңэонт

Ацсыцәгъара	238
Аты ала аноу, ацъымшь иахәон	240
Апәхамбар аиаша кәитеит	243
Ацсуа сасдылара зыхкәаз	244
Апырпыл цыка атоурых	246
Оаха-оымш амшә атыораеы	257
Шьхатәылатәи ахтыс цышьахәтә	261
О-камчык	274
Ажакъа иазку ажәабжь	279
Агәагъра	280
Сыцәцәа атоурых	282
Ухы ухагылазарц утахызар, иугәалашәаша	283
Ахацәа псыекәеи атаца леишәацәгъақәеи	
рзы ахәшә	284
Сыхтарца исызнауз, мамзаргы ататацәахара	
уахкылнаго	287
Сшыцсылманхаз атоурых	288
Анышәынтракәа рылцха	293
Чацә Чагәи Гогәуа Ночеи	295
Чагәи Ночеи ражәабжь иацу, мамзаргы ахаза	
ашәхыз шаарттәу	305
Чагәи Ночеи ражәабжь иацу иацу	316
Кевкентәи адсра	319

Апсхацәеи, ахы шыабыста-цәеи	
Амза аареи ражәабжъ	321
Чацә Чагәи уи ихтысқәеи ирызкны	340
Ахъзынтца акомментариакәа	360
Ианызтаз изкны	374
Ахқәа	375

Ианицеит Заур Расым ица Бытѣба

ЧАЦԹ ЧАԒԹ ИХԿЫՏԿԹԱ

Ажѣабжькѣа, анекдоткѣа,
аиҭахѣахѣтѣкѣа

Записал Заур Расимович Бутба

ПРИКЛЮЧЕНИЯ ЧАГУ ЧАЦЫ

Рассказы, анекдоты, легенды
На абхазском языке

Аредактор **Флора Бытѣба**

Асахьатыхоы **Леуарса Бытѣба**

Ашѣкѣы ацѣа асахьа **Зураб Гьцба**

Акьыцхьреи арцшзареи **Нанули Минаиа**

Аҭыжьраз аҭакзыцхыкѣу **Лиуба Ашѣба**

Аформат 84х108/32. Икацә. акь. бгыц 12. Инықә. акьыцхь
бгыц 20,2. Атираж 500. Аҕацацка № 58.

Ацсны Аҳэынтқарра
“Акьыцхь ҕны”
ақ. Ақәа, Ешба имҕа, 168.